

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**ПОЛІТИЧНА ВЛАДА
І ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ**



КИЇВ – 2016

УДК 323.2(4-11; 4-15)
ББК 66.02; 66.041; 63.3(43+45)
П 50

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 1 від 18 лютого 2016 р.)*

Автори:

Ф. М. Рудич (керівник авторського колективу),
Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Г. І. Зеленько, Н. В. Кононенко, Л. О. Кочубей,
А. І. Кудряченко, А. І. Курас, Т. М. Ляшенко, В. В. Мачуський, А. Д. Пахарєв,
О. О. Рафальський, С. Ф. Рудич, Е. В. Щербенко, Н. Л. Яковенко

Рецензенти:

В. П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор
О. М. Майборода, доктор історичних наук, професор

П 50 Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними
країнами [Монографія] За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса
НАН України. – 2016. – 488 с.

ISBN 978-966-02-7950-6

*У монографії досліджуються взаємовідносини влади та опозиції в Україні. На основі
широкого масиву вітчизняних і зарубіжних джерел розкриваються основні етапи фор-
мування влади та опозиції в сучасній Україні, визначається європейський курс держави.
Поряд з аналізом процесів, які відбуваються в Україні, у монографії розглядаються
взаємовідносини влади та опозиції в Росії, Білорусії, Молдові, інших країнах СНД і Балтії,
Східної і Західної Європи. У післямові розглядаються виклики, які постали перед
сучасною владою. Робота розрахована на науковців, суспільствознавців, студентів, усіх
тих, хто цікавиться політичними проблемами сучасної України.*

*Political Power and Opposition in Ukraine: a Comparative Analysis with Foreign
Countries [Monograph] Ed. F. Rudych. – K.: Kuras Institute of Politic and Ethnic Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine. – 2016. – 488 p.*

*Using a large number of domestic and foreign sources, the researchers revealed the main
stages of formation of the government and opposition in Ukraine, determined the EU course of our
states. Along with the analysis of political processes in Ukraine the authors of the monograph
analyze the relationship between power and opposition in Russia, Belarus, Moldova, other CIS
countries and the Baltic States, East and West Europe. The challenges facing the contemporary
Ukrainian authorities are analyzed in the epilogue. This book is intended for researchers, social
scientists, students and all who are interested in political problems of modern Ukraine.*

**УДК 323.2(4-11; 4-15)
ББК 66.02; 66.041; 63.3(43+45)**

ISBN 978-966-02-7950-6

© Автори, 2016
© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016

ЗМІСТ

Слово до читача	5
Передмова	7
Розділ I. Політична влада і опозиція в Україні: методологічний контекст	
1.1. Основні етапи формування влади та опозиції в сучасній Україні	8
1.2. Євроінтеграційний курс України: влада та опозиція	18
Розділ II. Ліва опозиція в Україні в умовах державної незалежності: політичні партії та лідери	
2.1. Шляхи формування і політичний вплив лівоопозиційних партій в українському суспільстві часів державної незалежності.....	40
2.2. Політичні лідери лівого руху в умовах сучасного суспільно-політичного процесу: проблеми взаємодії та консолідації	57
Розділ III. Влада і опозиція в Україні: можливості комунікації	
3.1. Інформаційно-комунікативні технології взаємодії влади та опозиції	71
3.2. Суб'єктно-об'єктні параметри владно-опозиційної комунікації	89
Розділ IV. Політична влада, опозиція, бізнес: механізми взаємодії	
4.1. Бізнес як суб'єкт політичного процесу: взаємодія з політичною владою та опозицією	132
4.2. Бізнес як об'єкт політичних рішень: влада і опозиція	154
4.3. Національне примирення як момент солідаризації у владно-опозиційному вимірі політичного дискурсу.....	165

Розділ V. Загальне та особливе

в здійсненні механізму взаємовпливу влади та опозиції у країнах СНД і Балтії

5.1. Опозиція в сучасній Російській Федерації	185
5.2. Влада та опозиція у сучасній Республіці Білорусь.....	203
5.3. Молдова на шляху євроінтеграції: взаємовідносини влади та опозиції.....	218
5.4. Відносини влади та опозиції в умовах суперпрезидентської республіки (на прикладі держав Центральної Азії)	233
5.5. Влада та опозиція в Україні і державах Закавказзя: порівняльний аналіз	270
5.6. Політичне функціонування влади та опозиції в країнах Балтії.....	307

Розділ VI. Державна влада та опозиція в країнах Центрально-Східної Європи: практики взаємодії

6.1. Чинники інституціоналізації політичної опозиції у країнах Центрально-Східної Європи	342
6.2. Лінії соціально-політичних розмежувань у країнах ЦСЄ	363
6.3. Практики взаємодії влади та опозиції в реалізації стратегій суспільно-політичного розвитку у країнах ЦСЄ	371

Розділ VII. Моделі взаємодії влади і опозиції в країнах Західної Європи

7.1. Федеративна Республіка Німеччини: демократична модель взаємодії альтернативних суб'єктів політики	382
7.2. Взаємодія влади та опозиції: досвід Франції для України	414
7.3. Велика Британія: влада і опозиція, специфіка взаємовідносин	434
7.4. Роль і місце опозиції в політичній системі Швейцарії	453

Замість післямови.

Виклики, що постали перед сучасною владою.....	473
--	-----

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Перед читачем — колективна монографія «Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами». Книгу підготував авторський колектив відділу теоретичних і прикладних проблем політології за участю наукових співробітників інших установ. Праця є логічним продовженням аналізу проблем, які тривалий час розробляють наукові співробітники відділу. Досліджувані співробітниками відділу наукові теми розвивають порівняльний (компаративний) метод дослідження, який набуває більшої популярності в Україні. Успішно досліджуються процеси формування політичної системи країни в контексті того, як утверджуються владні структури в державах на постсоціалістичному просторі. Опубліковані колективні та індивідуальні монографії, навчальні посібники, захищені дисертації на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата політичних наук. Підготовлено і видано низку монографій: «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку» (1998), «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти» (2002), «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» (2006), «Політика в особах. Політичне лідерство на пострадянському просторі: національний і регіональний контексти» (2008), «Політичний клас в сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку» (2010), «Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз» (2011), «Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз» (2013).

Період незалежності України наповнений як позитивними факторами, такими, як відчуття незалежності, так і окремими роками, коли економіка виходила з кризи, підвищувалася зарплата. Останні два роки не надають оптимізму. Нинішнє протистояння на Сході країни принесло нам катастрофічні руїни, забрало тисячі людських життів і розкололо країну. Економіка знаходиться у занепаді, відбулася девальвація національної валюти, зросли ціни. Перед Президентом, парламентом, урядом країни постало завдання подальшого зміцнення незалежності держави, збереження стабільності та міжнаціональної згоди, протидії спробам розколоти країну за ідеологічними та національними ознаками, безвідкладного

вирішення потребують питання внутрішньої і зовнішньої політики, а головне – досягнення миру в країні.

У суспільному житті будь-якої країни стосунки між політичними опонентами будуються по лінії влада – опозиція. Влада – одна із фундаментальних засад суспільства. Наявність сильної опозиції в державі свідчить про політичне здоров'я системи, створює умови для плюралізму ідей, цивілізованої конкуренції, забезпечує контроль за діями чиновників. Взаємовідносини політичної влади та опозиції в Україні порівнюються з подібними процесами в Росії, Білорусі, Молдові, інших країнах СНД і Балтії, країнах Східної і Західної Європи.

У післямові розглядаються виклики, які постали перед сучасною державою в політичній, економічній, соціальній, ідеологічній і міжнародній сферах.

Сподіваємося, що монографія зацікавить науковців, політиків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами політичної науки.

*Директор Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
член-кореспондент НАН України
О. О. Рафальський*

ПЕРЕДМОВА

Книга «Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами» присвячена одній з актуальних і складних тем політичної науки.

У монографії аналізуються проблеми взаємовідносин влади та опозиції в Україні. Наголошується важливість підписання Угоди про асоціацію з ЄС, визначається основний напрям зовнішньополітичного вибору України. Йдеться також про анексію Росією Криму, загострення ситуації в східних областях, військову агресію з боку РФ.

Оригінальними є розділи, присвячені політичним підходам лівої опозиції, інформаційно-комунікативним технологіям взаємодії у владно-опозиційному секторі українського політикуму, механізмам взаємодії влади, бізнесу та опозиції.

Поряд з аналізом процесів, які відбуваються в Україні, розглядаються взаємовідносини влади та опозиції в Росії, Білорусі, Молдові, інших країнах СНД і Балтії, розкриваються ці процеси в країнах Східної і Західної Європи.

Монографія «Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами» є результатом колективних зусиль науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головним чином відділу теоретичних і прикладних проблем політології, учених інших установ.

Напевно, авторському колективу не вдалося дати вичерпну відповідь на всі питання, тому розраховуємо на конструктивні пропозиції щодо розробки тем.

Монографію підготували: слово до читача – О. О. Рафальський, передмова, розділ I, післямова – Ф. М. Рудич, розділ II – А. Д. Пахарев, розділ III, підрозділи 1, 2 – Л. О. Кочубей, розділ IV, підрозділи 1,2 – С. Г. Брехаря, підрозділ 3 – Е. В. Щербенко, розділ V, підрозділ 1 – Н. В. Кононенко, підрозділ 2 – А. І. Курас, підрозділи 3, 4 – Т. М. Ляшенко, підрозділ 5 – В. В. Мачуський, підрозділ 6 – Р. В. Балабан, розділ VI – Г. І. Зеленько, розділ VII, підрозділ 1 – А. І. Кудряченко, підрозділ 2 – Л. О. Кочубей, підрозділ 3 – Н. Л. Яковенко, підрозділ 4 – С. Ф. Рудич.

РОЗДІЛ І. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

У пропонованому розділі аналізуються проблеми взаємовідносин влади та опозиції, євроінтеграційний курс України. Наголошується важливість підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, визначається основний напрям зовнішньополітичного вибору України. Йдеться також про анексію Росією Криму, загострення ситуації в східних та південних областях, військову агресію з боку РФ.

1.1. Основні етапи формування влади та опозиції в сучасній Україні

У суспільному житті будь-якої демократичної країни стосунки між політичними опонентами будуються по лінії влада – опозиція. Влада – одна з фундаментальних засад суспільства. Вона виявляється скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, різних організаціях і закладах, у державі. Влада – це здатність системи забезпечити виконання її елементами взятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. За словами Бертрана Рассела, «влада може бути визначена як реалізація намічених цілей» [1, с.87].

Політична влада. Поняття «політична влада» ширше за змістом, аніж державна влада, адже порівняно самостійне значення мають стосунки влади з громадськими об'єднаннями, політичними партіями, громадянами, зокрема, під час виборів чи інших масових акцій. Політична влада – це здатність і можливість однієї особи, групи людей здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і поведінку громадян та їхніх об'єднань за допомогою різноманітних засобів: волі, авторитету, права, насильства. Сутність політичної влади визначають її функції: формування політичної системи суспільства; управління справами суспільства та держави; створення відповідного типу правління, режиму й, зрештою, державно-політичного устрою суспільства. Важливим компонентом політичної влади є культура влади – форма

соціальних відносин, які полягають в обмеженні примусу й переході до застосування в управлінні авторитету і традицій. Культура влади ґрунтується на законі та авторитеті у громадян, на правовій ідеї.

XX століття знаменувало перехід усіх західноєвропейських держав до практичної реалізації ідеї поділу влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ влади – провідний механізм функціонування всіх видів політичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними особами. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади спроможне забезпечити функціонування та стабільний розвиток держави.

Наголосимо: у методологічному контексті принцип розподілу функцій влади невіддільний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

У владних структурах мають працювати дібрані за конкурсом професіонали. Періодично слід проводити атестацію всього корпусу державних службовців на відповідність посадам, які вони обіймають. Управлінська еліта повинна мати політичну культуру, тобто досконало знати закони суспільно-політичного устрою, професійно застосовувати ці знання у своїй сфері, вміло налагоджувати взаємовідносини з колегами й на цій основі дотримуватися політичної коректності.

Одна з наболілих проблем – викорінення корумпованості в державному апараті. Для боротьби з корупцією недостатньо, хоча й важливо, щоб найвищі посадові особи держави були порядними людьми. Небезпека таїться в їхньому оточенні. Тут непоодинокими є, як свідчить реальність, випадки хабарництва. Концептуальною основою нормативно-правових засобів боротьби з корупцією має бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які унеможливлювали б корупційні прояви. Американський державний діяч Томас Джефферсон стверджував: «Протистояти корупції і тиранії треба до того, як вони заволодіють нами. Краще не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися на те, що зумієш видерти йому зуби й кігті після того, як він туди ввійде» [2, с.535]. Якщо тенденцію хабарництва

не подолати, наслідком може стати становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко визначених повноважень різних гілок влади чесність, порядність і професіоналізм перестануть сприйматись як моральні орієнтири соціальної поведінки, а така країна буде виведена з-поміж цивілізованих держав.

На сучасному етапі для українського народу сильна демократична влада є нагальною потребою. Нагадаємо, Аврам Лінкольн стверджував, що демократія – це влада народу, влада, яку здійснює народ, влада в інтересах народу [3, с.80]. Сила демократичної влади (а перспектива лише за такою владою) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри поряд з іншими передумовами визначальними є дії самої держави, її владних структур, які мають бути етично мотивовані. Йдеться про якісні зміни самої держави й характеру її відносин із громадянами. Держава не є заміником моралі, вона продовжує, доповнює її.

Головним «дефіцитом» української демократії є нехтування законів і непрацююча Конституція. Провідні статті Основного закону порушуються або не виконуються. Судова система залежна від виконавчої влади, політичних інтересів і, як наслідок, корумпована.

Уразливим місцем української демократії є й відсутність важелів впливу на владу, адже опозиція, експерти, органи місцевого самоврядування практично відсторонені від процесу розробки й ухвалення владних рішень.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено унікальну спекулятивну й кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання країни, а власне збагачення. За кордон вивозяться сировина та матеріали, там-таки розміщується здобутий унаслідок обкрадання народу капітал. Кримінальна й напівкримінальна буржуазія рветься (і не безуспішно) до влади. Володимир Гройсман: «Що у нас відбулося. З початку все було добре... Потім за всі ці роки ми побудували пострадянську корумповану країну. Тобто є стійка система, яку треба зламати й вибудувати нову. І вона буде чинити опір і робити все для того, щоб зберегтися. Але вона вже непридатна для життя» [4].

Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розмежування владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, наявність офіційної опозиції – невідкладні завдання, які потрібно вирішити політичному класу, Президентові, Парламенту та Уряду.

Україна є парламентсько-президентською республікою. Систему державної влади за Конституцією України становлять: Глава держави – Президент України; орган законодавчої влади – Верховна Рада України; органи виконавчої влади – Кабінет Міністрів, обласні та районні державні адміністрації та органи судової влади. Судочинство, відповідно до Основного закону України, здійснюється Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції.

В Україні функціонує політична система – сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у всьому. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. При цьому треба прагнути, щоб Президент, Уряд, Парламент працювали як єдине ціле. Саме Главі держави і Парламенту слід визначити мету й стратегію реформ у суспільстві, дібрати професійні кадри, об'єднати всі владні інститути для їх реалізації. Глава держави повинен мати силу волі й відповідні ресурси, щоб це зробити.

Основним законом України визначається й гарантується місцеве самоврядування.

При цьому владні структури повинні враховувати, що останнім часом націонал-екстремістські сили помітно зміцнили свої позиції в західних регіонах і в столиці України, ведуть масову пропаганду щодо «героїзації» ОУН – УПА, їх лідерів, що, зрештою, «загрожує деформацією політичного курсу, реваншем найбільш реакційних правонаціоналістичних сил» [5].

Свого часу Європарламент 13 грудня 2012 року в резолюції щодо ситуації в Україні висловив занепокоєння в зв'язку з потраплянням в український парламент партії «Свобода»: «Расистські, антисемітські, ксенофобські погляди суперечать фундаментальним

цінностям ЄС і, враховуючи це, закликаємо продемократичні партії у Верховній Раді не співпрацювати і не створювати коаліцію з цією партією», – говориться в резолюції [6]. Як вважають політологи, – це сигнал і для влади, і для виборців України (на виборах у жовтні 2014 року ВО «Свобода» не пододала п'ятивідсотковий бар'єр і не ввійшла в Парламент), і для самої партії, яку в Європі не сприймають, вважають неонацистською.

У Федеративній Республіці Німеччині вийшла друком книга Гельмута Вагнера «Праві в Раді», в якій автор констатує вияви націоналістичних настроїв в Україні й радикальні рухи, подібні до «Свободи». «Це небезпечний політичний ґрунт, – пише автор, – на якому розростається український націоналізм» [7].

Сьогодні ці самопроголошені «патріоти» на словах заявляють про свою відданість Україні, а своїми діями свідомо і цілеспрямовано провокують громадянське протистояння, сіють ворожнечу і ненависть між представниками різних національностей, компрометують Україну на міжнародній арені.

Дії влади із засудження виявів націоналізму практично відсутні. Понад те, Верховна Рада України 9 квітня 2015 року ухвалила закон про засудження комуністичного і нацистського режиму, прирівняла комуністів до нацистів. Народні депутати визнали воїнів УПА борцями за незалежність України, прирівнявши їх до ветеранів Великої Вітчизняної війни. Володимир Фесенко: «Зараз комуністи вважаються ворогами, зате націоналізм реабілітовано» [8].

У депутатському та експертному середовищі не затихають суперечки щодо пакету декомунізаційних законів, які 15 травня підписав Президент.

Головні проблеми закону про декомунізацію – неоднозначне ставлення громадян до цього питання. Багато вважають, що змінювати історію не можна [9]. Інші зазначають, що в комуністів не все було погано, деякі моменти важливо зберегти і сьогодні, що зараз це не найголовніше в країні, яка страждає від кризи і війни. Експерти: Вадим Карасьов: «У прийнятті закону особливої необхідності не було. Але владі треба було якось показати свою роботу. Оскільки нічого не вдалося зробити в економіці, влада пішла шляхом декомунізації і дерадянзації». Костянтин Бондаренко: «Я

не бачу доцільності порушувати подібні гуманітарні питання. Такі закони не додають позитиву, а тільки несуть розбрат». Олександр Вілкул: «Героїзуючи УПА та ОУН, роль яких викликає суперечливу оцінку в суспільстві, влада знову розколола країну» [10].

Юристи зазначають: не можна на законодавчому рівні заборонити комуністичну ідеологію як таку – це суперечить Конституції України.

Закон викликав багато нарікань за кордоном [11]. Ухвалення закону поставить під сумнів прихильність України принципам Ради Європи і ОБСЄ, що погіршить імідж і репутацію України в Європі. Відзначаються суперечливі моменти: співробітництво воїнів УПА з підрозділами нацистської Німеччини. Президент Польщі Броніслав Коморовський: «Визнання УПА ускладнить польсько-український історичний діалог» [12]. В Ізраїлі до УПА також ставлення прохолодне через львівський погром 1941 року.

Відповіді на сучасні виклики, які постали перед владою, – це збереження стабільності і міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними ознаками, відмежування від націоналістичних процесів, безвідкладне вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики як необхідних передумов утвердження України як єдиної суверенної держави.

Що стосується опозиції. Термін «опозиція», як відомо, визначається політичною наукою як протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії, організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки уряду, системи влади, конституції, політичної системи загалом [13, с.428]. У політології термін «опозиція» найчастіше вживається для характеристики одного з інститутів сучасного парламентаризму. Наявність опозиції передбачає свободу думок, поглядів, діяльність різноманітних суспільних об'єднань, незалежність засобів масової інформації.

Опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави. У політичній практиці й науці визначаються різні види й форми політичної опозиції: стосовно системи влади – лояльні та нелояльні; за місцем дії – парламентські й непарламентські; за способом дії – системні й ситуативно орієнтовані.

Цивілізована опозиція – це коли суперечності між більшістю й меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної та

правової систем. У класичному розумінні цивілізована опозиція – це коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри, а й партія переможена, хоча саме їй це дається нелегко. Зауважимо при цьому: переможена партія виходить із того, що в суперництві зіткнулися не сили Добра і Зла, а лише земні інтереси, кожен з яких – законний, і що благополуччя однієї зі сторін не можна досягти за рахунок кривдження іншої. Зрештою, політичні перемоги й поразки не є остаточними: слід потерпіти до наступних виборів.

У тому разі, коли політична боротьба сприймається як зіткнення Добра і Зла, коли партія-переможниця прагне почати національну історію з «чистого аркуша», «переграти» її, а переможена партія чекає свого часу, щоб повернути рух історії у зворотному напрямі, така протидія, така опозиція не можуть вважатися конструктивними. Характерна деталь: подібну ситуацію відбито в самій назві герценівського журналу «Колокол», який прибічники радикальних політичних сил розшифровували як «Кол о Кол». Б. Рубл зазначає: «Громадяни режимів, що демократизуються, мають почати думати інакше про природу політичної гри, переходити від жорсткої політики «хто кого» до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів залучення населення в політику» [14].

Отже, конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії й тактиці панівної владної еліти. Наявність сильної опозиції в державі є свідченням політичного здоров'я системи, створює умови для плюралізму ідей, здорової конкуренції, забезпечує контроль за діями чиновників.

На нинішньому етапі в демократичних державах немає усталеного підходу до унормування інституту політичної опозиції на конституційному чи законодавчому рівні. Сучасні політичні науки на підставі аналізу інституціоналізації опозиції та її впливу на законодавчий процес виокремлюють чотири основні моделі політичної опозиції:

– вестмінстерська модель (поширена в Австралії, Великій Британії, Індії, Ірландії, Канаді, Новій Зеландії), за якої роль парламентської опозиції формалізована, але на практиці опозиція мало впливає на вироблення політичного курсу країни;

– французька модель, коли роль опозиції незначна і на практиці, й інституційно;

– німецька модель (поширена в Німеччині, Австрії, Швейцарії та ін.), за якої роль опозиції не настільки формалізована, як у вестмінстерській моделі, проте традиції політичної практики та розвиненість інститутів громадянського суспільства дають змогу опозиції на практиці реально впливати на ухвалення рішень;

– скандинавська модель (Данія, Норвегія, Швеція) характеризується значно меншими правами опозиції, ніж у всіх інших моделях. Опозиція має право на участь у діяльності законодавчих комітетів та в ухваленні порядку денного.

Специфіка української опозиції. За роки незалежності України опозиція стала невід’ємною складовою політичної системи. Практично всі провідні політичні сили за цей час встигли побувати як при владі, так і в опозиції [15].

Розподіл на парламентську більшість і опозицію існував із часу обрання Верховної Ради України в 1990 році. Діяльність націонал-демократичної парламентської опозиції тоді здійснювалася на підставі політичних домовленостей із парламентською більшістю. Після президентської кампанії 2004 року був досить чіткий поділ політичних сил на «помаранчеві» – ті, хто підтримав кандидатуру В. Ющенка на президентських виборах, та опозиційні до новообраного Президента, що підтримували В. Януковича як кандидата у Президенти: Партія Регіонів, СДПУ(о), «Трудова Україна» тощо.

Із початком політичної реформи (2006–2007 рр.) у Конституції України було закріплено інститут парламентської більшості. Відбулося визначення окремих прав парламентської опозиції у виборчому законодавстві. У Регламенті Верховної Ради України формалізувалися статус та основні права парламентської опозиції.

У парламентських виборах 2006 року опозиційні «до влади в цілому» політичні партії набрали стільки ж голосів, скільки БЮТ і «Наша Україна». Було створено «Антикризову коаліцію» у складі фракцій Партії Регіонів, СПУ та КПУ. Лідер найбільш опозиційної сили – Партії Регіонів В. Янукович став Прем’єр-міністром України.

Конфліктний характер відносин між Президентом, з одного боку, та Кабінетом Міністрів і парламентською опозицією, з

другого, став причиною гострої політичної кризи, дострокового припинення повноважень Верховної Ради та позачергових парламентських виборів 2007 року, на яких провідні політичні сили опинилися в ролі і провладних, і опозиційних. Блоки НУ-НС і БЮТ виступали на виборах як «пропрезидентські» й водночас опозиційні сили до очолюваного на той час В. Януковичем уряду. Партія Регіонів – як «проурядова», але в опозиції до Президента України.

Ситуація стала більш визначеною після створення коаліції демократичних сил у складі БЮТ і НУ-НС та коаліційного уряду на чолі з Ю. Тимошенко. Партія Регіонів і КПУ опинилися в опозиції і до Президента, і до Уряду.

Відкрите протистояння в середовищі провідних партій привело, зрештою, до перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 року. Рішенням Конституційного Суду України відновлено чинність Конституції від 28 червня 1996 року, з Регламенту Верховної Ради вилучено главу «Парламентська опозиція».

Поразка нинішніх опозиційних сил у президентських 2010 року та парламентських 2012 року виборах свідчить про відсутність реального балансу новій владі у вигляді потужної дієздатної опозиції. Проте період після президентських виборів характеризується помітним зростанням серед населення протестних настроїв, що створює сприятливі соціальні передумови для діяльності політичної опозиції.

15 червня 2012 року відбувся з'їзд об'єднаної опозиції, на якому партія «Батьківщина» об'єдналася з партією «Фронт Змін» і низкою інших партій. З'їзд висунув як єдиного кандидата на майбутніх президентських виборах Юлію Тимошенко, головою політичної ради об'єднаної партії обрано Арсенія Яценюка. Слід окремо відзначити значний вплив такого фактора, як підконтрольність опозиційних партій ФПГб, який оцінюється значно вище, ніж вплив ідеологій чи передвиборчих програм.

Основним у діяльності парламентської опозиції в цей період було негативне ставлення до політики Президента, Уряду України: несприйняття змісту та способів реалізації владної політики в економічній, соціальній та гуманітарній сферах. Так, «Батьківщина» критикувала «злочинну» владу, «УДАР» виступив захисником підприємницького середовища, «Свобода»

поряд із традиційною націоналістичною риторикою говорила про соціальні й антиолігархічні заходи.

Проте ані влада, ані опозиція не знали, як покінчити з економічною кризою, яка стала головним гравцем в українському політичному просторі [16].

Заради збереження влади правляча політична сила могла вдатися до подальшого обмеження діяльності опозиції. Водночас у неї залишалася можливість для початку діалогу та налагодження цивілізованих відносин з опозицією.

За ініціатииви Президента 19 червня 2013 року відбулася зустріч із лідерами парламентських фракцій, на якій обговорено низку принципових питань [17]. На зустрічі з Президентом опозиційні фракції представляв Арсеній Яценюк із загальними вимогами трьох лідерів опозиції. Три опозиційні парламентські фракції визначили широке коло проблем: від економічних труднощів і корупції до виборів у спірних округах, долі вітчизняної ГТС і звільнення Юлії Тимошенко.

Політологи оцінили підсумки зустрічі як декларацію про наміри спільних дій влади та опозиції.

23 листопада 2013 року Кабінет Міністрів України відповідним рішенням призупинив підготовку до підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Причину такого рішення віце-прем'єр Юрій Бойко пояснив так: «Ми повинні знайти вихід із ситуації, коли спад промислового виробництва в наших взаємовідносинах з країнами СНД буде компенсовано за рахунок європейського ринку, оскільки після підписання Угоди дуже серйозно постраждає економіка нашої країни і це відіб'ється на рівні життя всіх наших людей» [18].

Об'єднана опозиція відразу забила на сполох. Лідер партії «Батьківщина» Арсеній Яценюк: «Призупинення євроінтеграції – це підстава для імпічменту Президента та Уряду» [19]. На майдані Незалежності почали збиратися люди, щоб «відстояти євроінтеграцію». Згодом Майдан став штабом опозиції. Заклики «відстояти євроінтеграцію» переросли у вимоги повного перезавантаження влади, включаючи відставку уряду, дострокові вибори Президента і парламенту, заміну керівництва прокуратури і судів» [20].

Усе це, зрештою, призвело до масштабної міжнародної політичної та економічної кризи. Про це більш детально в наступному підрозділі.

1.2. Євроінтеграційний курс України: влада та опозиція

Двадцять четвертого серпня Україна урочисто відсвяткувала День Незалежності. У цей день у 1991 році Україна ввійшла, пройшовши історично в складі Радянського Союзу революцію, будівництво комунізму, війну, застой, відлигу і перебудову [21].

Період незалежності наповнений як позитивними факторами, такими як відчуття незалежності й те, як жити за межами своїх кордонів, окремими роками, коли економіка виходила з кризи. Останні два роки не додають оптимізму. Нинішнє протистояння на Сході принесло нам катастрофічні руїни, забрало тисячі людських життів і розкололо країну. Економіка перебуває у занепаді, девальвація національної валюти збільшилася у 2,5 рази, зростання цін у середньому в півтора-два рази.

За роки незалежності Україна має найменший темп приросту ВВП серед країн СНД і Східної Європи. За цей період держава не вийшла навіть на показники виробництва 1990 року.

У міжнародному плані Україна проводила політику союзної держави, а здобувши незалежність, – політику багатовекторності. Тривалий час, особливо в останні два роки, міжнародна політика України проходила під знаком утвердження євроінтеграційного курсу. Президент здійснив десятки закордонних візитів, приймав зарубіжних діячів у себе. Все йшло до того, що Україна стане асоційованим членом Євросоюзу. 21 листопада 2013 року за сім днів до Вільнюського саміту, де передбачалося підписати Угоду про асоціацію України з ЄС, як уже зазначалося, Кабінет Міністрів України ухвалив постанову, відповідно до якої підготовка цього важливого документа призупинялася.

Постанова уряду викликала надзвичайну напругу в засобах масової інформації, в політичному житті країни, в Європейському Союзі і призвела, як показали подальші події, до глибокої політичної та економічної кризи міжнародного масштабу. Одним словом, образно кажучи, Україна вдарилася головою в лобове скло і влада мала дати аргументовану відповідь на запитання, чому так сталося і як вийти з такого становища.

Однією з причин кризи українська влада назвала небажання Євросоюзу компенсувати Україні втрати, яких країна зазнає після

підписання Угоди. Головний аргумент – підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом призведе до закриття сотень підприємств, масового безробіття і краху української економіки [22, с.12].

Передумовою ухвалення постанови Уряду стала аналітична записка під назвою «Інтеграційні ризики України», підготовлена для Кабінету Міністрів провідними економічними інститутами Національної академії наук України [23]. Вчені-економісти в цьому документі визначили такі ризики: Україна не готова зараз увійти до Європейського енергетичного ринку в зв'язку з високою енергозатратністю нашої економіки; вартість переходу до стандартів Євросоюзу в усіх галузях економіки, які мають відповідати цим стандартам, становить 160 млрд євро; в сільському господарстві у зв'язку з невідповідністю значної частини вітчизняної продукції стандартам ЄС імпорт цієї продукції в ЄС значно зменшиться, а експорт з ЄС залишиться на тому самому рівні.

Призупинити євроінтеграцію настійно рекомендували представники українського бізнесу. При цьому було названо дві причини. Перша: українські підприємства поки не готові перейти на європейські стандарти. Друга: у разі підписання Угоди торговельні відносини з Росією будуть погіршуватися, радикально скоротиться експорт, а інших ринків збуту у багатьох підприємств просто немає. В'ячеслав Богуслаєв, президент АО «Мотор січ»: «Не знаю, можливо, розмови про підписання Угоди з Євросоюзом про асоціацію й членство – це якась політична «гра в страшилки», але для наукоємних підприємств таке входження – це моментальна загибель» [24].

Масові протести в Україні, що почалися наприкінці листопада 2013 року, вимагають ґрунтовного аналізу діяльності як владних структур, так і опозиції. У підсумку, європауза стала несподіваною для величезної кількості українців. Попередня інформація про наміри призупинити підготовку до підписання Угоди про Асоціацію України з ЄС була відсутня. І хоча зі змістом Угоди про асоціацію мало хто з тих, хто вийшов на вулицю, був ознайомлений, але «жити як в Європі» хоче багато хто. Це одна з причин, чому люди вийшли на майдан Незалежності. Політолог Володимир Фесенко: «Четвертий рік президентства Януковича був спробою зробити геополітичний вибір. Це становило його основну сутність,

навіть на шкоду внутрішній політиці. Значна його частина була присвячена спробі підписати Угоду з Євросоюзом, проте відповідна реакція Москви різко охолодила євроінтеграційний запал і призвела спочатку до різкого гальмування, а потім і до розвороту на новий зовнішньополітичний курс. Власне, саме це стало спусковим гачком для політичної кризи останніх трьох місяців, яка відбулася б обов'язково через зовнішньополітичні зигзаги. І тепер тільки від того, яким чином розрядиться криза, залежить подальший геополітичний вибір України» [25].

Хроніка Євромайдану. 2013 рік [26]. 21 листопада. Відмова офіційного Києва підписати Угоду про асоціацію України з ЄС на Вільнюському саміті. Під пам'ятником Незалежності в місті Києві з'явилися перші протестувальники. Через три години їх було вже близько тисячі. Збирали їжу, готували гарячі напої. Включилася Інтернет трансляція. На Євромайдани вийшли люди по всій країні.

24 листопада. Перший «Марш мільйона»: зібралося близько 100 тисяч осіб. У Києві відбулася масова хода «За європейську Україну!» від Національного університету ім. Тараса Шевченка до Європейської площі. Головна та єдина вимога – підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Під Кабміном і Адміністрацією Президента почалися зіткнення із застосуванням димових шашок і газових гранат. На Європейській площі і майдані Незалежності стояли намети, які «Беркут» намагався знести, мітингувальники утримували позиції.

26 листопада. Мітингувальники з майдану Незалежності та Європейської площі підписали заяву про об'єднання. О 23.00 годині з Європейської площі учасники мітингу перейшли на майдан Незалежності.

28 – 29 листопада. На саміті у Вільнюсі Віктор Янукович не підписав Угоду про асоціацію України з ЄС. Ввечері на Майдані лідери опозиції звинуватили його в песимізмі, висунули вимогу про відставку.

30 листопада. Вночі «Беркут» розігнав мітингувальників на Майдані. Десятки поранених – в основному студенти. Глава АП Сергій Льовочкін подав у відставку. (Відставка не була прийнята). Із ПР вийшли Інна Богословська, Давид Жванія, Віктор Бондар. Окружний адміністративний суд на прохання КМДА заборонив акції протесту в центрі столиці.

1 грудня. Другий «Марш мільйона»: на вулиці вийшло близько 500 тисяч осіб. Віче відбулося через день після того, як «Беркут» захопив майдан Незалежності 30 листопада. На Банковій штурм АП, перші вибухи, застосовувалися гранати зі сльозоточивим газом і світло-шумові гранати. О 17.00 годині «Беркут» жорстко розігнав протестувальників: поранено декілька десятків мітингувальників і силовиків. Опозиція назвала зіткнення на Банковій провокацією. Протестувальники захопили КМДА і Будинок профспілок. На Майдані з'явилися перші барикади. Опозиція висунула нові вимоги: відставка Кабміну, дострокові вибори Президента. Тема євроінтеграції відійшла на другий план.

2 грудня. Опозиція оголосила Будинок профспілок штабом. Уранці мітингувальники заблокували роботу Кабміну. Глава столичної міліції Валерій Коряк звільнений зі служби за розгін Євромайдану. Відкритий пункт обігріву в Жовтневому палаці.

3 грудня. У Маріїнському парку зібралися прихильники влади. У Верховній Раді України не мало позитивного результату голосування про звільнення Прем'єр-міністра. Пізніше М. Азаров сам подав у відставку. Перші суди над протестувальниками, затриманими 1 грудня на Банковій. Опозиція, яка раніше від них відмовлялася, визнала їх своїми, просила звільнити.

8 грудня. ПР провела мітинг у Маріїнському парку під гаслом «Побудуємо Європу в Україні». Опозиція провела третій «Марш мільйона». На акцію вийшло понад 500 тисяч чоловік. Біля Кабміну, Будинку офіцерів спорудили барикади. Учасники Майдану дали Януковичу 48 годин на відставку Азарова, погрожуючи піти на Межигір'я. Мітингувальники звалили пам'ятник Леніну. Затримано 16 чоловік.

10 грудня. Вночі силовики очищали пікети на вулицях Лютеранській, Богомольця та Інститутській, відтісняючи людей на Майдан. До Києва прибула заступник держсекретаря США Вікторія Нуланд.

12 – 13 грудня. Європарламент прийняв резолюцію стосовно України, підтримав Євромайдан і висловив вимогу щодо звільнення політв'язнів. Проведено круглий стіл за участю всіх Президентів, опозиціонерів, представників церкви та активістів. Вагомі рішення відсутні.

14 грудня. ГПУ запропонувала відсторонити від займаних посад голову КМДА Олександра Попова і секретаря РНБО Володимира Сівковича, яких вважали відповідальними за розгін Майдану 30 листопада. Президент підписав відповідний указ. Дмитра Корчинського оголосили в міжнародний розшук за штурм Банкової 1 грудня.

15 грудня. На Майдані зібралося Народне віче. Виступили сенатори США Джон Маккейн і Кріс Мерфі. Сценарій чергового віче почався під майбутню поїздку Президента Віктора Януковича до Сочі. Мітингувальники закликали Главу держави не обговорювати з Володимиром Путіним питання про приєднання України до Митного союзу.

2014 рік. 10 січня. Під приміщенням Києво-Святошинського суду відбулися зіткнення бійців «Беркуту» з активістами Майдану. Постраждало декілька чоловік, у тому числі экс-глава МВС Юрій Луценко.

12 січня [27]. Опозиція зібрала чергове Народне віче. Віче було найменш чисельним за весь період їх проведення. Лідери опозиції висунули Президенту ультиматум й озвучили ще вісім вимог. Серед них: створення слідчої комісії Верховної Ради України для розслідування дій силовиків, ліквідація спецпідрозділу «Беркут», дострокові вибори Президента і Верховної Ради. Радикальне крило Майдану (правий сектор) вимагало від лідерів опозиції активних дій. На Народному віче було оголошено, що наступним етапом процесу буде всеукраїнський страйк.

16 січня. Парламент прийняв пакет законів, які потім охрестили «диктаторськими» [28]. Парламентарі спростили процедуру зняття недоторканності з депутатів. Притягти до відповідальності народного депутата можна було і без згоди на це Ради. Ще одним законом народні депутати зробили більш жорсткими правила проведення мітингів – без пасок, касок, зброї і не біля державних приміщень і держпідприємств. Вводилася кримінальна відповідальність за наклеп, передбачалося заочне правосуддя. Згодом Верховна Рада відмінила більшість законів.

19 січня. Народне віче, що відбулося в цей недільний день, переросло на масові безпорядки. Під час проведення мітингу його учасники вимагали від лідерів опозиції визначитися з оцінкою законів, які напередодні ухвалив парламент, провести народне

голосування про відставку Президента і повернення до Конституції 2004 року, прийняття рішення про проведення виборів київського мера і депутатів Київради. Частина учасників вирішила закінчити мирний протест і почати війну із владою. Мітингувальники проривалися до приміщення Верховної Ради України, палили автобуси і закидали камінням міліцію. Політологи: «Це кінець мирного Майдану. Тепер його можуть розігнати силою».

20 – 22 січня. Ситуація останніх трьох днів на вулиці Грушевського набула характеру політичних екстремізму і тероризму, які становили реальну загрозу життю багатьох людей. На вулиці Грушевського «Беркут» пішов в атаку, відтіснив протестувальників до Європейської площі. Протестувальники застосовували проти внутрішніх військ брущатку, сльозогінний газ, «коктейлі Молотова». «Беркут» реагував відповідно, застосовуючи, в тому числі, травматичну зброю. Загинуло двоє людей, велика кількість пораних з обох боків.

Зустріч Президента з лідерами опозиції, що відбулася 22 січня, закінчилася безрезультатно.

23 січня. На Євромайдані – день тиші. «Беркут» і активісти на вулиці Грушевського оголосили перемир'я. Регіони в цей час збунтувались. У Львові, Рівному, Хмельницькому, Івано-Франківську, Тернополі бунтівники захопили приміщення ОДА, губернатори подали у відставку. У Черкасах міліція відстояла ОДА. Володимир Корнілов: «Наслідки захвату через декілька тижнів відчують самі протестувальники, коли не будуть прийматися бюджети, не будуть поступати дотації і бюджетники залишаться без зарплати»[29].

25 – 26 січня. Загроза громадянської війни і розколу країни в останні дні стала реальністю, змусила багатьох утвердитися у необхідності знайти компроміс. На черговій зустрічі з лідерами опозиції Президент вніс сім пропозицій: посаду Прем'єра – Яценюку, посаду віце-прем'єра з гуманітарних питань – Кличку, повернення до Конституції 2004 року (тобто до парламентсько-президентської республіки), внесення змін до законів, ухвалених парламентом 16 січня, обрання Центрвиборчкому нинішнім складом парламенту, амністія всім учасникам протистояння – в обмін на припинення силових дій і поступове звільнення всіх адміністративних приміщень. Майдан на можливості компромісу від-

реагував негативно. У ВО «Батьківщина» пояснили: «Нас взяли у вилку, з якої важко знайти вихід. Майдан не хоче компромісу, але на цьому наголошують західні посли. І навіть Папа Римський закликав припинити силові акції і вести діалог. Європа боїться розколу, якщо хтось буде наполягати на своєму»[30]. При цьому ЗМІ Румунії закликали Бухарест взяти під контроль колишні румунські території – Північну Буковину і частину Одеської області, а прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан – надати право двомовності громадянам Закарпаття.

2 лютого. У зв'язку з суворими морозами проведення віче було під загрозою зриву. Журналісти назвали його інформаційним. Лідери опозиції лише прозвітували про свою поїздку до Мюнхена. Скільки ще на майдані Незалежності відбудеться Народних віче – невідомо. Від того, що переговорний процес затягується, у багатьох людей почали здавати нерви [31].

18 лютого. Цей день, а також ніч на середу стали найбільш трагічними в масовому протистоянні, яке почалося в Україні наприкінці листопада 2013 року [32, с.5]. Напередодні між мітингувальниками і силовиками намітилося перемир'я. Із-під арешту, відповідно до недавно ухваленого закону, звільнили всіх звинувачених, які брали участь у масових протестах. У столиці та областях були розблоковані адміністративні приміщення, в тому числі й вулиця Грушевського.

Перемир'я було порушене вранці 18 лютого, коли декілька десятків тисяч мітингувальників з майдану Незалежності попрямували колоною до парламенту, щоб вплинути на депутатів проголосувати за закони, які б дозволили Україні повернутися до Конституції 2004 року.

Відновилося збройне зіткнення: у силовиків полетіли «коктейлі Молотова» і каміння, у відповідь – світло-шумові гранати і кулі з травматичної зброї. На ранок 19 лютого силовики відтіснили мітингувальників з усіх вулиць, що примикають до Майдану, а також з частини самої площі.

Уночі запалала пожежа в Будинку профспілок, у якому перебував штаб протестувальників. Дещо затихли зіткнення лише на ранок. Унаслідок вуличних протистоянь загинуло понад 100 протестувальників (пізніше їх назвали «Небесною сотнею») і 16 силовиків.

Чим був і чим став Євромайдан? Наприкінці і на початку року на Євромайдані було багато емоцій і мало раціональних намірів і дій. Відчувалася дистанція між його учасниками і лідерами. На Майдані поряд із основними політичними партіями (ВО «Батьківщина», Політична партія «УДАР», ВО «Свобода») діяли ще як мінімум сім груп: «Правий сектор», до якого влилися праворадикальні націоналістичні угруповання: «Тризуб», «Білий молот», «Спільна справа», Конгрес українських націоналістів, – взяли на себе відповідальність за атаку на вулиці Грушевського. Переважна більшість груп мали так звані військові підрозділи: національна гвардія, до складу якої ввійшли «Правий сектор», «Самооборона Майдану», козаки, бойові сотні «Свободи», «Жіноча сотня», спецпідрозділ «Фінансова безпека» та інші.

Майдан став своєрідним штабом боротьби опозиції проти чинної влади. Незважаючи на деякі розбіжності, всі групи були об'єднанні єдиною метою: в умовах вуличних безпорядків повалити чинну в Україні владу. За оцінкою В. Ткаченка, Майдан слід сприймати не як революцію в її класичному розумінні. Швидше за все це «морально-громадянська революція», що зобов'язує до подолання імперського минулого й наповнення гасла «Україна – це Європа» конкретним практичним змістом»[33].

На Майдані незатишно. Просто відчуваєш якусь тривогу і ноги самі готові понести тебе подалі від цього місця. Не можуть безслідно розвіятися страх і ненависть, біль і смерть, які тут панували. Каміння Майдану, наче губка, ввібрало в себе цей жах. Майдан хворий, Майдан треба лікувати. Психоналітик Інна Смук: «Необхідно перш за все очистити Майдан, і тоді вся Україна почне заспокоюватися» [34]. Дійсність це підтверджує. 15 серпня за рішенням Київської державної адміністрації барикади і палатки Майдану за активної участі киян було прибрано працівниками комунальних підприємств.

З історії. Місцевість, де розташований майдан Незалежності, в старовину називалася Козячим болотом. На його території було невелике затхле озеро. У XIII столітті тут розігралися трагічні події між захисниками Києва і татаро-монголами, декілька днів точилися запеклі бої, в яких загинуло багато воїнів. Місцевість залишалася пустинною багато років. Лише в середині XIX століття тут почали знову споруджувати будинки [35].

Чого вимагала опозиція? [36]. З самого початку опозиція вимагала підписати Угоду про асоціацію України з ЄС. На честь цієї вимоги акцію навіть назвали Євромайданом. Згодом ця вимога почала забуватися. Після остаточної відмови підписати договір з Європою з'явилися нові вимоги: відправити уряд Миколи Азарова у відставку. Верховна Рада України цю пропозицію у той час не підтримала. Після цього вимоги розширилися. Відставка уряду, перевибори парламенту і Президента, звільнення затриманих за супротив органам правопорядку і забезпечення амністії учасникам Євромайдану. І головне – реформування системи влади в Україні та повернення до Конституції 2004 року.

Що відповіла влада? Треба вести діалог у рамках закону. І така можливість в опозиції була і залишилася.

20 лютого народні депутати зібралися на екстрене засідання Верховної Ради; було прийнято постанову про припинення війни і виведення силовиків із центру Києва [37].

У другій половині дня і в ніч на 21 лютого в Адміністрації Президента відбулися переговори лідерів опозиції Арсенія Яценюка, Віталія Кличка та Олега Тягнибока з Віктором Януковичем. У них взяли участь також іноземні політики – глави МЗС Німеччини Франк-Вальтер Штайнмайєр, Польщі – Радослав Сікорський, представник Росії – Володимир Лукін.

Переговори тривали майже 9 годин, парафування Угоди відбулося о 16.00 годині 21 лютого. Угоду підписали Президент України, лідери опозиції, іноземні політики за винятком представника Росії.

Про що домовилися? Протягом 48 годин після підписання документа ухвалюється, підписується і оприлюднюється спеціальний закон, який відновлює дію Конституції 2004 року. У Верховній Раді створюється коаліція і формується Уряд національної довіри. До вересня в країні проводиться конституційна реформа. Проведення дострокових президентських виборів. Прийняття нового виборчого законодавства і переформатування Центрвиборчкому. Усі факти насильства, які спостерігалися протягом останніх трьох місяців, розслідуються під загальним моніторингом влади, опозиції і Ради Європи. Влада не буде вводити надзвичайний стан. Сторони політичного протистояння утримуються від застосування силових дій.

Народні депутати ухвалюють третій закон про амністію. Мітингувальники протягом 24 годин повинні здати в органи МВС незаконну зброю.

Народні депутати 386 голосами «за» ухвалили постанову про повернення Конституції 2004 року. Потім депутати голосували за ще одну постанову, в якій говорилося, що Конституція 2004 року набирає чинності з дня голосування. Тим самим підписи спікера Володимира Рибак і Президента Віктора Януковича стали не обов'язковими. Робота над остаточним текстом Основного закону триває.

3 22 лютого Україна із президентсько-парламентської стала парламентсько-президентською республікою [38]. Цього самого дня Верховна Рада задовольнила заяву Володимира Рибак про відставку. Головою Верховної Ради обрали Олександра Турчинова.

На відео з'явилася заява Януковича про те, що у відставку він не збирається, а те, що відбувається в країні, вважає державним переворотом. У відповідь парламент прийняв постанову про самоусунення Президента від виконання обов'язків і призначив дострокові президентські вибори 25 травня 2014 року. Виконання обов'язків Президента Верховна Рада поклала на спікера парламенту Олександра Турчинова. Екс-президент Віктор Янукович залишив Україну.

У Харкові з лікарні «Укрзалізниці» на волю на основі декриміналізації статті, по якій вона була засуджена, вийшла Юлія Тимошенко.

Поряд із цим Верховна Рада прийняла закон про перешкоду проявам сепаратизму, ще раз скасувала вже скасовані раніше «закони 16 січня».

26 лютого після погодження з Майданом Верховна Рада затвердила Кабінет Міністрів. Прем'єр-міністром став Арсеній Яценюк, першим віце-прем'єром Віталій Ярема, віце-прем'єрами – Олександр Сич і Володимир Гройсман, міністром Кабміну – Остап Семеряк, 15 міністрів, у тому числі п'ять від ВО «Батьківщина», три від ВО «Свобода». Представники Донбасу в Уряді не представлені, що стало однією з причин загострення політичної ситуації в східних областях країни.

На початку квітня в Донецькій і Луганській областях почалися масові протести із захопленням адміністративних приміщень.

Мітингувальники виступали проти влади, що прийшла внаслідок Майдану, боячись, що із Донбасу будуть робити Галичину. Самопроголошені «Донецька і Луганська народні республіки».

Ескалація конфлікту між владою та опозицією в Україні під постійним контролем за рубежем: США, Європейського Союзу, Росії.

США. Держдепартамент США не тільки спостерігав за подіями в Україні, а й підтримував постійний зв'язок із лідерами опозиції через Посольство США в Україні та безпосередньою участю державних чиновників країни у цих подіях. Про це свідчить, зокрема, розшифровка телефонної розмови посла США в Україні Джеффри Пайстта з помічником держсекретаря Вікторії Нуланд. У розмові обговорювалося питання формування Уряду України. Призначений Прем'єр-міністр України відвідав з офіційним візитом США, мав офіційну зустріч з президентом США. 12 – 13 квітня Київ відвідав директор Центрального розвідувального управління (США) Джон Бреннан. Після цього візиту в. о. Президента О. Турчинов оголосив про початок широкомасштабної антитерористичної операції на Південному Сході України зі застосуванням збройних сил.

Врешті-решт, Вашингтону вигідно, щоб військовий конфлікт в Україні продовжувався [39]. З одного боку, це дозволяє США вести геополітичні ігри проти Росії на чужій території. З іншого – для США дуже важливо, щоб Європейський Союз, утягнутий у цей конфлікт, якомога довше залишався в рецесії і не міг розвиватися.

Українське питання постійно обговорювалося в Раді Безпеки ООН. 21 березня Київ відвідав генсек ООН Гі Мун.

Європейський Союз. У ЄС ситуацію в Україні обговорювали постійно. Україну орієнтують на виключно мирний спосіб розв'язання внутрішнього конфлікту. До цього слід додати не об'єктивний підхід Європейського Союзу до оцінки подій. Так, Європарламент висловив підтримку і захист Євромайдану в Києві, водночас виявивши байдужість до розгону такого самого Євромайдану в Швейцарії у м. Давосі під час проведення Економічного форуму. Слід відмітити також, що дії окремих представників урядів країн Європи і послів деяких держав свідчать про безпосереднє втручання у внутрішні справи України, як правило, у своїх власних інтересах.

Що стосується підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Угоду про асоціацію України з ЄС, її політичну частину 21 березня підписали Прем'єр-міністр Арсеній Яценюк, керівник ЄС і лідери всіх 28 країн-членів ЄС [40], а 27 червня в цьому самому складі економічну частину Угоди підписав обраний на той час Президент України Петро Порошенко. 16 вересня Угода ратифікована Верховною Радою України та Європарламентом. Угода про асоціацію України з ЄС визначає євроінтеграційний курс зовнішньополітичного вибору країни. Під стягом ЄС починає формуватися вся державна політика в Україні. У нинішньому документі з'явився новий військовий блок реформ, який враховує агресію РФ проти України. Підписання Угоди про асоціацію відкриває для України шлях до безвізового режиму. При цьому слід мати на увазі, що Угода про асоціацію, якою Європейський Союз заманює Україну, – скоріше спроба нав'язати відповідну політичну і фінансову політику, яка б відповідала його інтересам, ніж крок до побудови партнерських відносин [41]. У зв'язку з цим у майбутньому слід наполягати, щоб в Угоду про асоціацію було внесено пункт про перспективу членства України в ЄС. Ідеться також про затвердження узгодженого плану дій для врегулювання проблем у торгово-економічному співробітництві з Росією та іншими членами Митного союзу, пов'язаних зі створенням зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. При цьому слід мати на увазі: Угоду мають ратифікувати 28 країн-членів Євро-союзу. Костянтин Бондаренко: «Формально Україна стала ближче до Європи, адже підписана Угода про євроінтеграцію. Але на практиці Європа дистанціюється від нас. У ЄС спостерігається навіть деяка роздратованість Україною. Європейці втомилися вимагати від нас реформ і не бачити їх реалізацію. Їм не подобається, що Україна просить допомогу, а сама нічого не робить для свого процвітання, не спроможна самостійно розв'язувати свої проблеми»[42].

До речі, це підтверджує дводенний саміт «Східного партнерства», який відбувся наприкінці травня 2015 року у Ризі. По-перше, в підсумкову Декларацію не було занесено пункт української європерспективи, по-друге, візи з ЄС залишаються. Вирішення цього питання відкладається мінімум на наступний рік.

Росія. 17 грудня в Москві відбулася зустріч президентів України і Росії, на якій розглядалися стратегічні проблеми з

українсько-російських взаємовідносин. Питання про вступ України в Митний союз, як і інтеграція, не обговорювалися.

Була досягнута домовленість, що Росія знизить ціну на газ для України до 268,5 доларів за тисячу кубометрів. Керівники «Газпрому» і «Нафтогазу» підписали доповнення до контракту на поставку і транзит голубого палива. Доповнення мало діяти з січня 2014 року до закінчення контракту у 2019 році.

Передбачалося, що Росія розмістить у цінних паперах українського уряду частину своїх резервів із Фонду національного добробуту в обсязі 15 мільярдів доларів з метою підтримки бюджету України.

Україна і Росія підписали «Дорожню карту» щодо поступової відміни всіх обмежень при взаємній торгівлі, про спільні дії зі спорудження переходу через Керченську протоку, активізацію роботи з відновлення серійного виробництва літаків типу АН-134, а за підсумками випробувань військово-транспортного літака АН-70 – прийняти рішення про початок його серійного виробництва.

Прийняті стратегічні рішення втратили силу в зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію України з ЄС, а також через анексію РФ Криму.

У Москві 18 березня 2014 року було підписано Угоду про прийняття Криму до складу Російської Федерації [43]. Угоду підписали прем'єр-міністр АРК Сергій Аксьонов, спікер ВР АРК Володимир Константинов, народний голова Севастополя Олексій Чалий і президент Російської Федерації Володимир Путін. У прес-службі Кремля повідомили, що в Криму тепер діють закони РФ.

З історії. У жовтні 1953 року М. М. Хрущов, тільки що обраний керівником Компартії Радянського Союзу, приїхав до Криму для відпочинку. Знайомлячись із жителями півострова, був уражений побаченням: за дев'ять років, що минули після нацистської окупації, Крим усе ще залишався у розрусі та запустінні. Після цього М. Хрущов періодично повертався до своєї поїздки до Криму і вимагав від українців допомогти відродженню землі. Остаточне рішення про передачу Кримського півострова до складу України було прийнято в 1954 році. 19 лютого 1954 року Президія Верховної Ради УРСР у зв'язку з 300-річчям возз'єднання України з Росією, беручи до уваги спільність економіки,

територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та УРСР, затвердила представлення Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Федерації до складу Радянської України [44].

Хто думав тоді, що через шістдесят років виникне суперечка про минуле рішення? Міністр МЗС України Павло Клімкін: «Жодна держава світу, яка поважає права людини, міжнародне право і безпеку, ніколи не визнає російську окупацію Криму та злочинні рішення Росії» [45].

Захід активно відреагував на ці події. Білий дім запевнив, що світ ніколи не визнає законності входження Криму до РФ. Прийняття Криму до складу РФ суперечить нормам міжнародного права – заявили президент ЄС Херман Ван Ромлей і глава Єврокомісії Жозе Мануель Баррозу, канцлер ФРН Ангела Меркель, прем'єр-міністр Великої Британії Девід Кемерон та інші високопоставлені дипломатичні представники.

Події на Сході України, насамперед у Донецькій і Луганській областях, захоплення приміщень державних установ, звільнення керівників областей і ряду міст свідчать про прагнення Росії дестабілізувати ситуацію в цих регіонах. Одна з причин – через фактичну окупацію східних областей України РФ прагне створити буферну зону між своїми кордонами і військовою технікою НАТО.

На запитання, чи можлива допомога НАТО у разі військової агресії Росії? Посол США в Україні Джеффри Пайєтт відповів: «Президент Обама з цього приводу чітко висловився: «Ми не будемо вступати у війну з Росією через Україну». Думаю, що і Росія не хоче платити таку ціну і вступати у військову конфронтацію із Заходом. РФ потрібні нормативні стосунки з Україною, щоб її продукція і товари могли йти транзитом через Україну в Європу. Так само думають і мої колеги з українського Уряду, з якими я спілкуюся. Вони також зацікавлені в конструктивних відносинах з Москвою. Але зараз рішення за Росією» [46, с.22].

19 квітня 2014 року у Женеві в штаб-квартирі ООН відбулися чотиристоронні переговори у форматі ЄС – США – Україна – РФ щодо розв'язання політичної кризи в нашій країні. У переговорах взяли участь глави дипломатичних відомств.

За підсумками переговорів була схвалена Женевська заява стосовно кроків із деескалації напруги в Україні: всі сторони зобов'язалися утримуватися від будь-яких форм насильства, залякування чи провокацій. «Усі незаконні збройні формування мають бути роззброєні, всі захоплені приміщення мають бути повернені законним власникам, усі незаконно захоплені вулиці і площі мають бути звільнені», – говориться в тексті документа [47]. Прийняті домовленості до останнього часу не виконуються. Йдеться також про конституційну реформу, мета якої – децентралізація влади, в тому числі надання регіонам права обирати свої законодавчі органи.

26 серпня 2014 року в Мінську відбулася зустріч керівників України, Росії, Білорусі, Казахстану і Європейського Союзу. Були обговорені стратегічні питання: звільнення полонених, як закрити кордон України з Росією, реалізація мирного плану Порошенка в Донбасі, як зменшити негативні наслідки для країн МС від ратифікації Україною Угоди про асоціацію з ЄС, енергетичні питання. Відбулася зустріч президентів України і Росії [48].

На нинішньому етапі Україна повинна прагнути, з одного боку, «імплантувати» європейські цінності у всі сфери держави, а з іншого, не «побити остаточно горшки» зі східним сусідом, не порушити налагоджені десятиріччями виробничу кооперацію, сімейні і культурні зв'язки. У форматі ЄС – Росія – Україна 5 вересня був підписаний Мінський протокол, а 20 – Меморандум про його реалізацію. 11 – 12 лютого 2015 року відбулася чергова зустріч «Мінськ – 2» за участю президентів РФ, Франції, канцлера ФРН, Президента України. Режим тиші та вихід важкої зброї відбуваються з великими труднощами. Складно йде процес обміну полоненими. Ситуація на Сході України залишається нестабільною.

25 травня 2014 року відбулися дострокові президентські вибори. Перемога дісталася Петру Порошенку.

Інавгурація нового Президента збіглася з першими 100 днями Уряду, очолюваного Арсенієм Яценюком [49].

Що зміг зробити за цей час Уряд? Перше. Зберіг свій статус і своїх міністрів, за винятком в. о. міністра оборони Ігоря Тенюха. Друге. Ввів жорстку економію грошових витрат. Третє. Ведеться безкомпромісна війна з Росією, особливо в питанні про газ. Четверте. Уряд налагодив тісне співробітництво із Заходом. За цей

період Україні вдалося наблизитися до Європейського Союзу, зокрема, підписати Угоду про асоціацію.

До недоліків слід віднести, по-перше, втрату Криму внаслідок повільних і непрофесійних дій владних структур. По-друге, різко понизилися ключові показники розвитку економіки. Падіння відбувається у всіх сферах – економічній, соціальній і політичній. Не відбулося скорочення Сектору державних співробітників і покарання корупціонерів. І, по-третє, українській владі потрібно найближчим часом припинити репресії, в тому числі проти послідовників комуністичної ідеї. Влада зобов'язана забезпечити права і безпеку кожного громадянина.

Президент Петро Порошенко 7 червня 2014 року виступив у парламенті на інавгурації з програмною промовою, яка лягла в основу його подальшої діяльності.

У своїй промові Президент висунув низку ініціатив для встановлення миру в країні. Окремі його положення перейшли в мінські домовленості про припинення бойових дій (вересень минулого, лютий поточного року). Йдеться, зокрема, про децентралізацію влади, амністію для тих, хто не здійснив особливо тяжких злочинів, дострокові місцеві вибори в Донбасі.

На думку експертів, за рік, що минув, Президент значною мірою зміг заморозити конфлікт у Донбасі, проект реформи децентралізації внесено в парламент, збільшено кількість Збройних сил України до 250 тисяч осіб, більш-менш успішно йдуть переговори із західними партнерами [50].

Очевидно, що об'єктивні труднощі, з якими довелося зіткнутися Петру Порошенку в перший рік президентства, дають підстави для деякої поблажливості в оцінці його роботи. Проте час авансів пройшов. Настав час виконувати обіцянки.

При цьому Президенту треба більш уважно підійти до вирішення ідеологічних питань. Відмова від Дня захисника Вітчизни 23 лютого і прив'язка Дня захисника України до дати заснування УПА, також як і закон про тотожність комуністичного і нацистського режимів неоднозначно сприйняті в суспільстві [51].

Позачергові вибори у Верховну Раду України VIII скликання за змішаною системою відбулися 26 жовтня 2014 року. У виборах взяли участь понад 60 відсотків українських громадян. П'ятивід-

сотковий бар'єр подолали політичні партії «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка», «Самопоміч», «Опозиційний блок», «Радикальна партія» та ВО «Батьківщина».

Своє перше засідання Верховна Рада України провела 27 листопада. Головою Верховної Ради України обрано Володимира Гройсмана. Затверджено коаліційну угоду, на 73 сторінках якої визначені реформи у 17 сферах життя.

Прем'єр-міністром Кабінету Міністрів України обрано Арсенія Яценюка. 2 грудня парламент затвердив склад нового уряду. Із двадцяти членів уряду посаду зберегли Прем'єр-міністр і п'ять міністрів: внутрішніх справ – Арсен Аваков, юстиції – Павло Петренко, освіти – Сергій Квіт, оборони – Степан Полторак і закордонних справ – Павло Клімкін.

3 грудня 2014 року Президент Порошенко офіційно включив до складу Кабінету Міністрів України трьох іноземців, надавши їм перед цим українське громадянство [52]. Прихід в уряд іноземних громадян сприймається в суспільстві неоднозначно.

На черговому засіданні Парламент обрав першим заступником Голови Верховної Ради України Андрія Парубія і заступником Оксану Сироїд. До речі, вона стала першою жінкою в президії за всю історію незалежної України.

31 березня п. р. опозиція презентувала тіньовий уряд на чолі з экс-віце-прем'єром з Євро-2012 Борисом Колесником [53]. За всю історію незалежності такий Кабмін – шостий. За кордоном єдина країна (Велика Британія), в якій опозиційний уряд має офіційний статус, визначений законом. Борис Колесник, чотири «віце-прем'єри і дванадцять міністрів» будуть опікуватися виводом країни з кризи і соціальним захистом населення. Пріоритет роботи опозиціонерів – розв'язання проблеми Донбасу, припинення війни в країні.

Наявність сильної опозиції в державі є ознакою політичного здоров'я системи. «Владі ж, яка не має впливової опозиції, нічого не заважає діяти всупереч закону і здоровому глузду»[54]. І ще: «Рано чи пізно ми обов'язково побудуємо європейську державу, яка турбується не про чиновника, а про людину. Така держава ще не з'явилась, її треба будувати з нуля»[55].

29 грудня 2014 року Верховна Рада України 233 голосами «за» затвердила Державний бюджет країни на 2015 рік [56].

Національний ВВП становитиме 1,72 трлн грн – порівняно з минулим роком 1,5 трлн грн. Прибутки – 475 млрд грн, витрати – 527,2 млрд грн, дефіцит – 52 млрд грн. Спад реальної економіки – 4,3 відсотка.

Уперше в історії незалежної України Кабінет Міністрів виділив безпрецедентну суму на оборону країни в межах 5 відсотків ВВП, або 90 млрд грн.

Вводиться 20-відсотковий податок на надприбутки олігархів, а також контроль за трансферним ціноутворенням (трансфер-переказ іноземної валюти з однієї країни в іншу), що не дозволить останнім утворювати прибуток в офшорних зонах.

Будуть оподатковуватися квартири від 60 кв. м і будинки від 120 кв. м, а також пенсії понад 3600 грн. Передбачається стрімке зростання тарифів на комунальні платежі, обмеження безкоштовного проїзду у громадському транспорті.

Суттєво скоротиться як штат (на 20 відсотків), так і фінансування органів державної влади. Максимальний розмір заробітної плати для державних службовців не буде перевищувати 9 – 12 тисяч грн.

Уряд вніс на розгляд парламенту план своєї діяльності на 2015 – 2016 роки [57]. Україна має стати європейською державою, бути членом Європейського Союзу. Європейському шляху розвитку України заважає російська військова, економічна та інформаційна агресія, знищення промінфраструктури Донбасу і втрата Криму, енергетична залежність від Росії, падіння промислового виробництва ВВП, порожня казна і девальвація гривні.

Програма передбачає здійснення децентралізації управління, передачу повноважень місцевим органам, з одночасним покладанням на них відповідальності за рівень життя в регіоні, вдосконалення податкової системи, зміна податкового і бюджетного кодексів, приватизація 1200 підприємств із 1500, які залишилися в державній власності, введення в промисловість 15 тисяч нових європейських стандартів, створення Національного антикорупційного бюро і Національної комісії з питань протидії корупції, перехід від безкоштовної медицини до страхової, відмова від позаблокового статусу і впровадження стандартів НАТО (перехід на нові системи озброєння, стратегію і тактику військових дій, реорганізацію структури армії), збільшення з 2015 року витрат на оборону.

Ключові реформи Кабінету Міністрів, пов'язані з економічним розвитком, не реалізовані через відсутність науково обгрунтованої програми, грошей і кваліфікованих виконавців. Дмитро Фірташ, голова Федерації роботодавців: «На жаль, уряд за рік жодного разу не зустрівся і не поговорив з бізнесом ані за напрямками, ані взагалі з Федерацією, ані з профспілками. Вони закрилися самі в собі, вели свою програму. Ось ця програма й довела їх до того стану, де вони зараз нам розповідають, що буде дефолт. Сьогодні дуже важливо говорити з великими підприємствами і домовлятися про те, щоб вони підставили плече. Подумати, що вони повинні зробити, щоб на наступні 5 – 7 років вони взяли на себе більше навантаження, при тому, що їм самим важко. Тільки так ми зможемо оживити економіку» [58]. І головне: без миру в країні рухатися далі не реально.

Як зазначають експерти, санкції, запроваджені США та Європейським Союзом проти Росії у зв'язку із захоптом останньою Криму і військовою агресією на Сході України, виявилися не надто ефективними [59]. Обидві сторони зазнали серйозних втрат у розвитку економіки і фінансової системи. Проте і наприкінці грудня 2015 року Росія не припинила військових дій у Донецькій та Луганській областях, як це передбачалося мінськими угодами.

1. Цит. за: Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004.

2. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния / Т. Джефферсон // Антология мировой политической мысли. Зарубежная политическая мысль: истоки эволюции. Т. 1. – М., 1997.

3. Лінкольн А. Геттісберзька промова / А. Лінкольн // Невичерпність демократії. – К., 1994.

4. Дубровик-Рахова А. Владимир Гройсман. Мы парламентско-президентская республика, и это не поддается ревизии / А. Дубровик-Рахова // День. – 2015. – 17 – 18 апреля.

5. Крючков Г. Опасный дрейф власти / Г. Крючков // 2000. – 2010. – 28 января – 3 февраля.

6. Захарова А. Европа просит не дружить со «Свободой» / А. Захарова // Сегодня. – 2012. – 14 декабря.

7. Цит. за: Лановой Б. Семна нацизма проросли в Украине / Б. Лановой // Комсомольская правда в Украине. – 2013. – 21 мая – 9 июня.

8. Див.: Захарова А. Рада запретила Гимн СССР и коммунизм / А. Захарова // Сегодня. – 2015. – 10 апреля.
9. Див.: Зелецка К. Борьба с историей / К. Зелецка, А. Захарова // Сегодня. – 2015. – 12 мая.
10. Цит. за: Захарова А. Рада запретила Гимн СССР и коммунизм / А. Захарова // Сегодня. – 2015. – 10 апреля.
11. Див.: Рябоконь А. Порошенко просят не подписывать закон о декоммунизации / А. Рябоконь // Комсомольская правда. – 2015. – 27 апреля.
12. Цит. за: Захарова А. Закон об УПА не объединит Украину / А. Захарова // Сегодня. – 2015. – 19 мая.
13. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. – К: Генеза, 2001.
14. Цит. за: Клямкин И. Политико-государственная трансформация России / И. Клямкин, В. Смирнов // Политическое и экономическое преобразование в России и Украине. – М., 2003. – С.172.
15. Див. детальніше: Опозиція в Україні: стан, умови діяльності, відносини з владою. Центр Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 7 – 8. – С.6–7.
16. Галкин Д. Цугцванг для двоих / Д. Галкин // 2000. – 2013. – 28 июня.
17. Див.: Сокульская К. Что Янукович пообещал оппозиции / К. Сокульская // Итоги недели. – 2013. – 26 июня – 2 июля.
18. Цит. за: Захарова А. Украина притормозила / А. Захарова [и др.]// Сегодня. – 2013. – 22 ноября.
19. Там само.
20. Див.: Коротков Д. Оппозиция хочет отменить всю власть, а ЕС ждет Украину / Д. Коротков // Сегодня. – 2013. – 13 декабря.
21. Див.: Рябоконь А. [и др.]. С днем рождения, страна / А. Рябоконь // Комсомольская правда в Украине. – 2015. – 21 августа.
22. Див.: Лепич М. Народ у ворот. 12 вопросов и ответов о евроинтеграции и евромайдане / М. Лепич // Фокус. – 2013. – № 48. – 29 ноября.
23. Див.: Коротков Д. Пауза в евроинтеграции: что было за кулисами / Д. Коротков // Сегодня. – 2013. – 26 ноября.
24. Цит. за: Лозулько С. Унтер-офицерские вдовы Кабмина // С. Лозулько / 2000. – 2013. – 22 ноября.
25. Фесенко В. Внешняя политика: год выбора / В. Фесенко // Сегодня. – 2014. – 13 февраля.
26. Див.: Вещко Е. Давно здесь стоим / Е. Вещко, Д. Русин, Н. Кравчук // Корреспондент. – 2014. – № 2. – С.16–19.

27. Зеленюк К. К. Кровавое вече: Майдан восстал / К. К. Зеленюк [и др.] // Сегодня. – 2014. – 20 января.

28. Див.: Галаджиев Е. Законы «16 января» 2014 года / Е.Галаджиев // Комсомольская правда в Украине. – 2014. – 16 – 23 октября.

29. Цит. за: Бунт: в регионах блокируют власть // Сегодня. – 2014. – 5 января.

30. Цит. за: Европа боится раскола Украины // Сегодня. – 2014. – 27 января.

31. Див.: Галаджий В. От веча к вече / В. Галаджий // Комсомольская правда. – 2014. – 10 февраля.

32. Див.: Кравчук Н. Ночь длинных огней / Н. Кравчук // Корреспондент. – 2014. – № 7.

33. Ткаченко В. Спільність історичної долі: випробування Майданом / В. Ткаченко // Трибуна. – 2013. – № 9/12. – С.27.

34. Цит. за: Бочкарев А. Майдан болен, его нужно лечить / А. Бочкарев // Комсомольская правда. – 2014. – 4 – 10 апреля.

35. Див.: Справка «К.П.» Плохая энергетика Козьего болота // Комсомольская правда. – 2014. – 31 января – 6 февраля.

36. Див.: Рябоконь А. Чего хочет оппозиция? / А. Рябоконь // Комсомольская правда в Украине. – 2014. – 31 января – 6 февраля.

37. Див.: Галаджий Е. Плоды революции / Е. Галаджий // Комсомольская правда. – 2014. – 22 февраля.

38. Див.: Галаджий Е. Революционное голосование / Е. Галаджий // Комсомольская правда. – 2014. – 24 февраля.

39. Див.: Охрименко А. Кто выиграл от нерешенных проблем / А. Охрименко // События недели. Итоги и факты. – 2014. – 9 сентября.

40. Див.: Галаджий Е. Украина идет на Запад / Е. Галаджий // Комсомольская правда. – 2014. – 21–27 марта.

41. Див.: Дубенко Л. Эрик Боке: «Украину пытаются силой затянуть в ЕС» / Л. Дубенко // 2000. – 2014. – 27 июня.

42. Цит. за: Рябоконь А. Новое государство нам теперь надо строить с нуля / А. Рябоконь, Е. Галаджий // Комсомольская правда. – 2014. – 21 ноября.

43. Див.: Вещько Е. Полуостров полураспада / Е. Вещько // Корреспондент. – 2014. – № 9. – С.16–19.

44. Див.: Крым // Украинская советская энциклопедия. – 1984. Т.5. – С.448; Семина Л. Передавая Крым Украине, Хрущев спасал полуостров от разрухи / Л. Семина // Комсомольская правда. – 2014. – 7 апреля.

45. Див.: Факты. – 2015. – 11 июля.

46. Цит. за: Русин Д. Штатный советник / Д. Русин // Корреспондент. – 2014. – № 13. – 4 апреля.

47. Цит. за: Захарова А. Условия мира: сдача оружия и новая конституция / А. Захарова // Сегодня. – 2014. – 18 апреля.

48. Коновалова Х. Минск снял градус напряженности / Х. Коновалова // Сегодня. – 2014. – 28 августа.

49. Див.: Балабай А. 100 дней правительства камикадзе / А. Балабай // События недели. – 2015. – 28 ноября.

50. Див.: Захарова А. Порошенко: Год с булавой / А. Захарова, И. Соход // Сегодня. – 2015. – 22 мая.

51. Див.: Захарова А. Рада запретила гимн СССР и коммунизм / А. Захарова // Сегодня. – 2015. – 11 апреля.

52. Див.: Джонсон Д. Гидроразрывом по ЕС / Дайяна Джонсон // 2000. – 2014. – 19 – 28 декабря.

53. Див.: Зеленюк К. Правительство в тени / К. Зеленюк [и др.] // Сегодня. – 2015. – 2 апреля.

54. Галкин Д. Реквием по здравому смыслу / Д. Галкин // 2000. – 2014. – 5 декабря.

55. Рябоконь А. Новое государство нам теперь надо строить с нуля / А. Рябоконь, Е. Галаджий // Комсомольская правда. – 2014. – 21 ноября.

56. Славинский И. Бюджет – 2015: война, мир и шок для олигархов / И. Славинский // Сегодня. – 2014. – 31 декабря.

57. Панченко А. Изменить Украину: план для страны на 2 года / А. Панченко // Сегодня. – 2014. – 10 декабря.

58. Цит. за: Гук О. Дмитрий Фирташ: «Децентрализация – это то, что нужно, чтобы восстановить мир» / О. Гук // Сегодня. – 2015. – 3 июля.

59. Див.: Эшфорд Э. Не слишком действенные санкции: провал Запада в деле сдерживания России / Эмма Эшфорд // 2000. – 2016. – 29 января.

РОЗДІЛ II. ЛІВА ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ЛІДЕРИ

Проблема лівої опозиційності має глибокі історичні корені, початок яких міститься в англійському та французькому парламентаризмі напередодні великих буржуазних революцій XVII–XVIII століть. Представниками лівих у британському парламенті були левеллери, а в Генеральних штатах Франції – третій стан. У період Французької буржуазної революції, коли був створений Конвент (головний орган управління Першої республіки) лівий фланг представляли якобінці [1].

У революційних подіях XIX – початку XX ст. основною рушійною силою виступає пролетаріат, опозиційність якого в боротьбі за владу завершувалася як поразками, так і перемогами, хоча процес інституалізації політичної опозиції завершився у Західній Європі ще у другій половині XIX століття [2].

Проголошення в Україні державної незалежності внаслідок розвалу Радянського Союзу і формування нової політичної системи сприяло установленню багатопартійності в політичному житті суспільства та відродженню опозиційності, в тому числі і лівого спрямування.

2.1. Шляхи формування і політичний вплив лівоопозиційних партій в українському суспільстві часів державної незалежності

Українська багатопартійність як фактор внутрішньополітичного життя формувалася трьома шляхами. Перша група партій вийшла з лав Компартії України, першоосною для них були платформи, створені ще за період горбачовської перебудови. Друга група партій складалася з нелегальних та напівлегальних опозиційних нечисленних угруповань представників творчої інтелігенції та студентства: «Українського робітничо-селянського союзу», «Української Гельсінської групи», «Українського демократичного союзу», Українського культурологічного клубу,

Українського християнсько-демократичного фронту, Українського екологічного руху «Зелений світ», об'єднання київських письменників «Рух» та ін. Повернення в країну і легалізація емігрантських політичних угруповань, згуртованих на принципах радикального націоналізму та антикомунізму, сформувало третю складову української багатопартійності [3].

30 серпня 1991 року Верховна Рада України на чолі з її головою Леонідом Кравчуком, вчорашнім другим секретарем ЦК КПУ, і більшості депутатів, які поспішно вийшли з комуністичних лав, прийняла рішення про заборону Компартії України. Заборона КПУ для багатьох українських громадян була не стільки несподіванкою, скільки мало зрозумілою акцією, бо відомо, що за часів володарювання М. Хрущова і Л. Брежнєва, коли представники України становили до двох третин головного владного органу СРСР – Політбюро ЦК КПРС, обіймаючи провідні державні посади держави, республіка одержувала значні бюджетні кошти на власний розвиток науки, соціальної сфери, промисловості та економіки. На момент розвалу Радянського Союзу Україна володіла четвертою частиною радянського науково-промислового потенціалу, входила в десятку світових економік, а її промислово-економічний потенціал був рівний Франції.

Після заборони Компартії України в країні фактично не було політичних організацій лівого напрямку. Встановилося своєрідне панування націонал-демократичних та націонал-радикальних партій та рухів [4].

Але нові пропагандистські заходи не здатні були зупинити соціально-економічну руїну в державі. Жорстока криза безпосередньо вдарила по абсолютній більшості українського населення, яке, позбувшись соціального захисту з боку держави, цілком відчувало на собі, що таке масове безробіття, багатомісячні борги зарплат і пенсій, свавілля нових власників виробництва та чиновників і т. ін. Нездатність нової влади подолати кризу викликала не просто масове обурення, а й виявилася благодатним середовищем для розвитку й поширенню лівих настроїв і переваг у суспільстві.

Уже восени 1991 року в країні сформувалися і набули легальності дві політичні партії лівого напрямку – Соціалістична партія України (СПУ) і Селянська партія України (СелПУ), – основну чисельність яких становили вчорашні члени Компартії України.

25 листопада 1991 року Міністерством юстиції України зареєстровано Соціалістичну партію України (реєстраційний номер 157) як політичне об'єднання, що має на меті утвердження правової держави та соціальний захист інтересів трудящих країни. Процедурі реєстрації передували важливі організаційно-політичні заходи: створення оргкомітету, проведення установчих конференцій регіональних організацій та установчого з'їзду СПУ 26 жовтня 1991 року, на якому було затверджено Декларацію про створення партії, її програму та статут. Головою СПУ обрано колишнього секретаря Київського обкому КПУ, який на момент створення нової партії був депутатом Верховної Ради і секретарем Комісії парламенту з питань агропромислового комплексу – Олександра Мороза. Соціалістична фракція Верховної Ради налічувала 27 депутатів, яку очолював Іван Чиж. СПУ на момент її створення становила близько 30 тисяч членів. Центральні статутні органи СПУ – з'їзд, політична рада (50 чол.), президія політради (11 чол.), політвиконком, центральна контрольна комісія; керівні особи – голова партії, голова центральної контрольної комісії, члени політичної ради, секретарі політвиконкому [5, с.491].

СПУ ухвалила власну Програму, в якій затвердила шлях до соціалістичного суспільства через народно-демократичну суспільно-політичну систему (програма-мінімум). Мета перехідного періоду – створення достатніх передумов і необхідних умов для безпосереднього переходу до формування державою трудящих соціалістичного планового господарського механізму і соціалістичної громадсько-політичної системи. Програма передбачала побудову демократичної політико-правової системи; державну владу трудящих класів; всенародне кооперування споживачів, народний контроль за суспільним виробництвом і розподілом; об'єднання трудящих у демократичні профспілки; наявність у трудящих власної політичної партії, що оволоділа теорією наукового соціалізму; розвинуту правову систему, яка забезпечує верховенство закону у суспільстві. Програма містила широке коло соціальних проблем захисту трудящих та збереження і відновлення зруйнованих господарсько-економічних зв'язків з республіками колишнього СРСР і країнами Східної Європи [6].

СПУ заснувала власні друковані органи: теоретичний і політичний журнал «Вибір» і тижневу газету «Товариш». Але в керівних

органах партії виникли тактично протилежні течії (ортодоксальних комуністів та прибічників соціал-демократизму), що призвело до палких дискусій та різних позицій у роботі партійних організацій. У подальшому з лав СПУ вийшли члени керівних партійних структур Й. Вінський, І. Чиж О. Божко, В. Кізіма, Н. Вітренко, В. Марченко та ін. Помітна кількість соціалістів-партійців повернулася до лав КПУ, яка була відроджена у жовтні 1993 року, а інші колишні керівники створили нові партії. На IV з'їзді СПУ (квітень 1994 року) було відхилено пропозицію про злиття з КПУ і прийнято рішення про продовження власного шляху – «шляху лівоцентристської партії» [7].

Керівництво СПУ здійснювало зусилля активної діяльності в міжнародній сфері. Так, у жовтні 1994 року в Києві відбулася нарада представників ряду соціалістичних партій євразійського регіону. Нарада ухвалила рішення про необхідність створення міжнародної організації з координації діяльності політичних сил соціалістичної орієнтації в євразійському регіоні – Євразійський Соцінтерн. Комюніке підписали представники України, Молдови, Казахстану, Грузії, Румунії, Сербії. Підтримали цей проект ПАСОК (Греція), ФКП (Франція), Соціалістична Партія Трудящих (Росія). Але цей проект не був реалізований [8].

З 1995 року СПУ намагалася активно співробітничати з Соцінтерном, до складу якого українські соціалісти спочатку входили як спостерігачі, а потім – рівноправні члени. Але в липні 2011 року на раді Соцінтерну СПУ була виключена зі складу Соціалістичного Інтернаціоналу за невідповідність дій основоположним цінностям та принципам цієї організації [9]. Більшість політологів вважають, що факт виключення пов'язаний з блокуванням керівництва соціалістів з націонал-радикалами в період «помаранчевої революції» 2004 року.

У січні 1992 року на Установчій конференції у м. Херсоні була створена Селянська партія України (СелПУ), яка зареєстрована у березні 1992 року Мін'юстом України. Головою партії обрано Сергія Довганя, директора радгоспу «Космос» Бериславського району Херсонської області. Початкова чисельність партії – понад 100 тисяч членів (17 обласних і понад 350 районних організацій) [10].

Головна програмна мета СелПУ – розбудова агропромислового комплексу на основі різних форм господарювання, за збереження

життєздатності важливих галузей економіки шляхом поетапного входження в ринкові стосунки та міжнародні економічні зв'язки. Партія проголосила побудову суспільства соціальної справедливості, виступила прибічником зміцнення української демократичної держави, консолідації та духовного відродження українського суспільства, побудови інститутів громадянського суспільства. Водночас, підтримуючи в програмі розвиток орендних і фермерських господарств з наданням їм землі у тривале чи безстрокове користування з правом передачі в спадщину, виступала проти права купівлі і продажу землі [11].

Виникнення і утвердження в політичному процесі лівої партії серед українського селянства не могло не турбувати правлячу еліту країни. СелПУ досить швидко створила власні організаційні структури в більшості регіонів, завоювала помітне місце в Верховній Раді України та багатьох обласних органах самоврядування. Владі вкрай стала потрібна альтернативна політична структура в сільській місцевості. В грудні 1996 року владними зусиллями була створена і затверджена Мін'юстом Аграрна партія України (пізніше названа Народна партія) на чолі з віце-прем'єром уряду Михайлом Зубцем [12]. Нова політична партія українських аграріїв, спираючись на владний ресурс, помітно потіснила діяльність СелПУ, яка почала шукати політичного альянсу зі СПУ та відродженою КПУ.

Поява Аграрної партії привела до часткового переходу окремих сільських керівників з лав СелПУ до провладної структури. Помітним був також перехід до СПУ та КПУ. Незважаючи на задекларовану чисельність (від 100 до 70 тис. членів партії) СелПУ залишалася найменш інформаційно доступною організацією, що дозволяло деяким аналітикам вважати її фантомом. В передвиборчих перегонах керівники партії змушені були зближуватися зі СПУ, а в деяких ситуаціях – з комуністами. Так, на виборах Верховної Ради 1998 року блок СПУ – СелПУ за партійними списками завоював 29 депутатських мандатів, з них членів СелПУ – 11. В одномандатних округах соціалісти одержали 4 мандати, селяни – 2. У грудні 2011 року на об'єднавчому з'їзді СелПУ з'єдналася з СПУ, але Мін'юст України, вивчивши ситуацію, визнав дії щодо ліквідації СелПУ та її влиття до СПУ незаконними [13].

У жовтні 1993 року Мін'юст України зареєстрував Комуністичну партію України (КПУ) на основі відміни незаконної заборони цієї партії 30 серпня 1991 року Верховною Радою. Юридичному відродженню КПУ тривала попередня інтенсивна організаційно-політична робота: утворення територіальних організацій, проведення Всеукраїнської конференції комуністів (березень 1993 року), проведення I з'їзду Компартії України (червень 1993 року), затвердження статуту і програми партії, утворення офіційного друкованого органу – газети «Комуніст» та науково-теоретичного журналу «Комуніст України». Центром відродження КПУ стала Донецька область, де пройшла Всеукраїнська конференція і I з'їзд партії. Першим секретарем ЦК КПУ було обрано Петра Симоненка. Вже на момент реєстрації партія налічувала 120 тисяч членів, яку підтримувало 30 % населення республіки. Ця підтримка пояснювалася не стільки ностальгією за минулим, скільки складним соціально-економічним станом більшості українського населення. Склад партії формувався за рахунок перереєстрації колишніх партійців, а також повернення в лави комуністів членів СПУ і СелПУ [14].

У програмі КПУ затверджувався державний суверенітет України як самостійної і демократичної держави, в якій верховенство влади належить народу і в якій здійснюється верховенство закону і демократичне рівноправ'я всіх громадян, не залежно від національного та релігійного походження. Програма визначала вихід зі складної соціально-економічної кризи шляхом припинення обвальної приватизації, відродження керівної ролі держави в базових галузях – енергетиці, вугільній промисловості, металургії, пріоритету розвитку сільського господарства і всього агропромислового комплексу. Підтримуючи існування різних форм захисту трудящих і достойного прожиткового рівня для всього народу, програмні вимоги комуністів передбачали конституційні методи боротьби за владу, в основі яких були президентські, парламентські та регіональні вибори. Програма КПУ визначала стратегію боротьби, яка складалася з трьох різних етапів, цілі і завдання кожного з яких пов'язані між собою [15].

На першому етапі програма комуністів, визначаючи партію як опозиційну силу, передбачала боротьбу за усунення антинародного режиму і повернення влади трудовому народові в особі Рад депу-

татів трудящих та інших повноважних органів, повернення народу і взяття під контроль держави майна, розвиток виробничих сил на принципах економічної багатокладності. На цьому етапі методами боротьби визначалися: організація страйків, мітингів, демонстрацій, пікетування, вимоги проведення референдумів, організація пропагандистських кампаній та ін. На другому етапі – після відновлення владних структур на бік трудящих – забезпечення політичної та економічної стабільності, відновлення основ соціалізму і державних форм господарювання, поширення активності трудящих в управлінні справами держави через профспілки, органи робітничого і селянського самоврядування, професійні і творчі спілки, інші форми прямого народовладдя. На третьому етапі – перехід на більш високий ступень соціалізму на основі забезпечення неухильного підвищення добробуту народу і послідовного дотримання принципів соціальної справедливості [16].

У політичній сфері Програма КПУ передбачала значне підвищення ролі Рад депутатів трудящих усіх рівнів, чіткий розподіл компетенції і відповідальності центральних і регіональних органів влади за умов безумовного збереження єдності і цілісності країни, недопущення протиставлення одних регіонів іншим; скасування інституту президентства; усунення бюрократизму із апарату управління, ліквідації пільг і привілеїв чиновників, які є причиною корумпованості. Програма проголошувала відродження соціальних завоювань народу: право на працю і відпочинок, охорону материнства і дитинства, безкоштовну освіту і медичне обслуговування, право вільно обирати мову навчання і спілкування, доступ до багатств культури, заходи для створення високоефективного правосуддя, зміцнення законності і правопорядку в країні, гарантування громадянам особистої безпеки, надійної охорони їх життя, майна, здоров'я, честі і гідності. Компартія бачила гарантування безпеки і обороноздатності країни шляхом зміцнення системи колективної безпеки країн СНД і виступала проти планів залучення України до військових структур НАТО [17].

У липні 1996 року Мін'юст України зареєстрував ще одну ліву партійну структуру – Прогресивну соціалістичну партію України (ПСПУ), головою якої стала Наталія Михайлівна Вітренко, народний депутат країни і член керівництва СПУ. Партія виникла

внаслідок розколу в керівництві та лавах Соціалістичної партії. Основні програмні положення нової партії в сфері економіки будувалися на поверненні до соціалістичних форм господарювання, входження до єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном шляхом розриву відносин з Міжнародним валютним фондом. Програма обстоювала позаблоковий статус України, федеративний устрій країни, автономію Закарпаття і Галичини, введення подвійного громадянства, надання державного статусу російській мові. Програма прогресивних соціалістів висувала вимогу ефективного контролю за голосуванням на виборах, ліквідації недоторканності депутатів, президентів та інших державних чиновників, обрання суддів народом, гарантій працевлаштування, безкоштовної медицини і освіти, мінімальної зарплати і пенсії не нижче реального прожиткового рівня, заборону продажі землі і природних ресурсів, законодавчої ініціативи профспілок, конституційних прав трудових колективів, ліквідації корупції та організованої злочинності. Теоретичною основою партії затверджувався марксизм-ленінізм. Політичний вплив ПСПУ посилювався тим, що вона мала не тільки присутність у депутатському корпусі Верховної Ради, а сформувала власну парламентську фракцію [18].

В умовах жорсткої соціально-економічної кризи початку 90-х років виникали і намагалися діяти в політичному процесі країни інші дрібні організації та структури лівого напрямку: Союз комуністів України, Студентська профспілка «Пряма Дія», Революційна комуністична молодь, Троцькистська група «Робітничий спротив», Комуністична Робітнича Партія України та інші [19]. Політичний вплив дрібних лівих організацій був мізерним в українському суспільстві, а їх функціонування вимірялося незначними тимчасовими термінами.

Політична вага кожної політичної партії вимірюється впливом на електорат в умовах загальнонаціональних парламентських або президентських виборів, а ці умови впливу безпосередньо залежать від конкретного соціально-економічного та внутрішньополітичного стану в країні. Як свідчить політична практика державної незалежності в Україні, жорстка соціально-економічна криза і нездатність нової влади подолати кризові проблеми сприяли

зростанню авторитету та впливу партій лівого спрямування серед українського суспільства. Особливо ця тенденція була явною в перше десятиліття після розвалу СРСР.

Перші парламентські вибори часів незалежності відбулися у березні–квітні 1994 року, на яких було обрано за результатами двох турів – 336 депутатів: 170 позапартійних і 166 представників 12 партій. Основну кількість депутатів-партійців здобули представники лівих політичних партій: КПУ – 84 депутата, СПУ – 14, СелПУ – 18, або близько 70 відсотків [20]. Парламентські довибори восени 1994 року поповнили депутатський корпус представників лівих партій ще на 11 осіб (7 – комуністів, 1 – соціаліст і 3 члени СелПУ). Таким чином, представники лівих партій становили близько третини кількості Верховної Ради України [21, с.39].

Парламентські вибори 1998 року проводилися за змішаною виборчою системою, коли половина депутатського корпусу обиралася за партійними списками (225 мандатів), а друга половина – 225 місць – на одномандатних округах. У передвиборчій парламентській кампанії 1998 року в стані лівих партій виникли окремі організаційні зміни. Компартія, як і в попередні часи, виступала самостійно, визначивши свій список кандидатів у багатопартійному окрузі, а також кандидатів-одномандатників. Соціалісти створили разом з СелПУ єдиний блок. Самостійно йшли на вибори прогресивні соціалісти.

Різке загострення соціально-економічного становища українського суспільства на тлі світової фінансово-економічної кризи суттєво повернуло симпатії електорату до лівих партій, які в своїх програмах виступали за соціальну справедливість і соціальний захист трудящих.

Результати виборів певною мірою віддзеркалили настрої українських виборців у бік представників лівих партій. Компартія України одержала 123 депутатські мандати (84 – у багатомандатному окрузі і 39 – в одномандатних округах); блок СПУ і Сел. ПУ здобув 35 депутатських місць (29 і 6 мандатів); ПСПУ – 17 мандатів. Таким чином, у складі українського парламенту 1998 року 175 депутатських місць належало представникам лівих партій, або 38 відсотків, – від загального складу Верховної Ради України [22].

Але вагома присутність лівих у парламенті не вилилася в спільну діяльність щодо вирішення гострих соціально-економічних

проблем української дійсності. Лідери лівих парламентських фракцій не тільки не змогли досягти компромісного порозуміння між собою, але нічого не зробили для створення альянсу з представниками лівоцентристських і деяких центристських партій, які здатні були позитивно вирішувати окремі соціальні питання. Серед таких потенціальних союзників могли бути соціал-демократи, Громадянський конгрес та Трудовий конгрес України, Партія праці та ін.

Як показала подальша політична практика, парламентські вибори 1998 року виявилися найбільше результативними для партій лівого спрямування. І хоча соціально-економічний стан українського суспільства неухильно погіршувався, помітна частина українських виборців, колишніх прибічників лівих партій, переживали розчарування практичною недієздатністю лівих парламентських фракцій, які загрузли у міжпартійних чварах і розборках.

Розчарування певної частини українських виборців у діяльності лівих парламентських фракцій у Верховній Раді позначилися на результатах парламентських виборів 2002 року. Дві ліві партії – СелПУ і ПСПУ – не потрапили до вищого законодавчого органу країни. Помітно зменшили свою присутність у депутатському корпусі комуністи і соціалісти. За підсумками виборів КПУ здобула 59 мандатів народних депутатів у багатомандатному загально-державному виборчому окрузі та 6 в одномандатних округах, а першим заступником Голови парламенту спромоглися обрати свого однопартійця Адама Мартинюка. СПУ здобула 20 мандатів у багатомандатному окрузі і створила окрему парламентську фракцію [23]. Таким чином, кількість представників лівих партій у Верховній Раді скоротилася до 85 депутатів, що на 90 депутатських місць менше, ніж у попередньому складі.

Подальші внутрішньополітичні виборчі кампанії неухильно скорочували присутність лівих партій у Верховній Раді та органах місцевого самоврядування. Після позачергових парламентських виборів 2007 року звання народних депутатів втратили представники СПУ, а на виборах 2012 року лише комуністи здобули 32 депутатські мандати [24].

Варто, хоча б коротко, визначити причини такого зниження політичного впливу лівих партій на електорат українського суспільства. Тут наявні відверті протиріччя. З одного боку, Україна

часів незалежності постійно перебуває в стані гострої соціально-економічної кризи, коли від 25 до 40 відсотків населення перебуває за межею бідності, а масове безробіття випхнуло за межі країни близько 6 мільйонів працездатних громадян. З другого боку, лише політичні програми лівих партій містять реальні заходи боротьби зі злиденністю і за покращення добробуту трудящих. Можна дійти висновку, що причиною зниження впливу лівих на населення є відсутність консолідованих дій і одержання будь-яких позитивних результатів у боротьбі за права простого народу. Це, очевидно, єдина об'єктивна причина.

Але причиною реального зниження політичного рейтингу лівих партій є низка суб'єктивних факторів, які для кожної партії мали власні окремі негативні наслідки. Так, прогресивні соціалісти втратили довіру виборців не стільки через свої радикальні гасла та непримиренну ідеологічну боротьбу проти керівництва інших лівих партій, скільки через фінансове заступництво з боку олігархічних кланів, на користь яких вони проводили політико-пропагандистську діяльність [25]. Селянська партія України, не витримавши конкуренцію з провладною Аграрною партією (нині – Народна Партія), різко скоротилася за рахунок переходу більшості її членів до лав КПУ і СПУ, хоча самоліквідування цієї партії не сталося. Так, передвиборчий альянс СелПУ з соціалістами проіснував до жовтня 1998 року, після чого депутати-селяни сформували власну фракцію у Верховній Раді (14 депутатів), а унаслідок міжфракційного консенсусу Головою українського парламенту був обраний Олександр Ткаченко, один з найвпливовіших керівників СелПУ. В умовах утворення правоцентристської парламентської більшості прибічників Л. Кучми було переобрано керівництво парламенту і О. Ткаченка позбавили головування у Верховній Раді (січень 2000 року). Активна анти-президентська позиція лідерів СелПУ перетворила партію не тільки в послідовну опозиційну силу, а й у суттєвий політичний суб'єкт можливого лівого блоку, об'єднання якого не відбулося, а в керівництві СелПУ почалася полоса керівної нестабільності, коли на чолі партії після С. Довганя побували Т. Засуха, В. Сем'янівський, О. Яворський, Л. Поречкіна, З. Холоднюк, а з жовтня 2011 року знову Сергій Довгань. Часта зміна лідерів загострила внутрішню кризу, відкривала партію для зовнішніх впливів [26].

Втрату СПУ власного ідейно-політичного впливу в українському внутрішньополітичному процесі багато авторів пов'язують з численними конфліктами у середовищі партійного керівництва та розколами, які були наслідками цих конфліктів. Але таке трактування не зовсім об'єктивне. Основна втрата авторитету соціалістів серед прибічників містилася у приєднанні керівництва СПУ до політичних сил «помаранчевої революції», стратегічні і політичні цілі яких абсолютно не відповідали програмним положенням соціалістів. Партія зазнала масового виходу рядових членів зі своїх лав, втрату парламентської участі та виключення зі складу Соцінтерну (липень 2011 року) [27].

Є сенс проаналізувати причину падіння авторитету СПУ в українському суспільстві у зв'язку з внутрішньопартійною кризою керівного складу. Відомо, що після юридичної легітимізації соціалісти брали активну участь у політичному процесі країни (вибори парламенту, Президента, місцевих органів влади), відстоювали збереження пам'ятників та свят радянського періоду, проголосили боротьбу за демократичний соціалізм – «суспільство, постійний розвиток гуманістичних цінностей якого здійснюється на основі провідної ролі суспільної власності в різноманітних її формах у системі багатокладної економіки». Соціалісти, не відмовляючись від теорії класової боротьби, пріоритетом у розв'язуванні соціальних конфліктів вважали переговори заради пошуку консенсусу у правовому захисті людини. В межах демократичної республіки програмні вимоги СПУ передбачали підвищення ролі трудящих в управлінні державою в політичній сфері та рівноправна участь працівників у розподілі доходів. Прогресивні програмні положення соціалістів на початковому етапі діяльності партії дозволяли успішно обиратися в парламент, формувати досить впливову фракцію, очолювати парламентські комітети і комісії, двічі обирати Головою Верховної Ради свого лідера О. Мороза. Але поступово авторитет соціалістів знижувався. До об'єктивних причин можна віднести: неефективність виконання власних соціально-політичних програмних положень; нездатність сформувати консолідований лівий блок; відвертий відступ від теоретичних цінностей та ін. Суб'єктивними причинами втрати авторитету СПУ були гучні внутрішньопартійні конфлікти, наслідком яких були розколи і

вихід з партійних лав відомих керівників та активістів: Н. Вітеренко, В. Марченка, І. Чижа, В. Арестова, Й. Вінського, О. Божка, В. Кізіми та ін. Специфічною особливістю було те, що після внутрішньопартійних розколів вчорашні соратники перетворювалися у непримиренних ворогів, забуваючи принципи класової солідарності і консолідації [28].

Компартія України, відновлена в жовтні 1993 року після незаконної заборони в умовах серпневих подій 1991 року, досить швидко набула домінуючого становища у лівому сегменті української багатопартійності. Соціально-політичні та економічні програмні положення комуністів викладені вище, а також, їх стратегічно-тактичні заходи. Простежується так само динаміка участі фракції КПУ в складі Верховної Ради України. Причини неухильного скорочення депутатського корпусу комуністів (крім останніх позачергових парламентських виборів 2014 року) ідентичні тим, які характерні для інших впливових партій лівого спрямування. Але треба зауважити, що внутрішньопартійні конфлікти у керівництві КПУ виявилися також суттєвим фактором зниження її політичного рейтингу в суспільстві.

Компартія України уникла гучних розколів власних лав, але гострі суперечності та конфлікти серед її керівництва ставали серйозними перешкодами на шляху політичної діяльності. Так, уже на початковому етапі після відродження нове керівництво партії розпрощалося з групою партійних активістів, які брали активну участь у процесі реабілітації КПУ, звинувачуючи їх в опортунізмі. Серед них Т. Яброва (лідер СКУ), Л. Качан (секретар Скадовського райкому партії), О. Коцюба (депутат Верховної Ради), Ю. Соломатін (секретар Київського обкому), В. Моїсєєнко (народний депутат від Макіївки), В. Іноземцев та ін. [29].

Найбільш резонансний конфлікт серед керівництва КПУ пов'язаний з виключенням з лав партії і парламентської фракції лідера кримських комуністів Леоніда Грача та його соратників (грудень 2010 року). Конфлікт між керівництвом КПУ і Кримською республіканською організацією має багаторічну історію, коли, з одного боку, кримські комуністи домагалися більшої внутрішньопартійної автономії, а з іншого боку, дедалі більше загострювалася міжособистісна конкуренція Л. Грача з П. Симоненком щодо загальнопартійного лідерства. Малоефективна

діяльність комуністичної фракції в Верховній Раді, поразка П. Симоненка на президентських виборах, окремі негативні біографічні факти лідера КПУ (розлучення і нове одруження) дозволили Л. Грачу посилити критику, в тому числі з публікаціями у позапартійних ЗМІ. Крім виключення Л. Грача з партії та її керівних органів, було розпущено Кримський республіканський комітет КПУ. Кримський внутрішньопартійний конфлікт не привів до серйозного розколу Компартії України, хоча значно послабив її позиції не тільки в автономії, а й у країні [30].

Таким чином, доцільно зробити висновок, що зниження політичного впливу та рейтингу лівих партій в українському суспільстві мали як об'єктивні причини (нездатність сформувати єдиний лівих блок у боротьбі за права трудящих, неконсолідована позиція лівих фракцій у Верховній Раді з розв'язання соціально-економічних проблем українського суспільства, відступ від ідеологічних принципів лівого руху), так і суб'єктивні – внутрішньопартійні конфлікти і розколи, некомпетентність у виборі навіть тимчасових союзників, недовіра та нездорова конкурентна боротьба за першість партійних еліт і лідерів, гостра та нерідко сувора критика один одного в ЗМІ, в тому числі в позапартійних виданнях.

Традиційно існує уявлення, що політичні партії лівого спрямування найбільш чітко у власних програмних документах та стратегічно-тактичних діях пов'язані з ідеологічними постулатами та принципами, серцевиною яких є теорія марксизму-ленінізму. І це справді так. Але суспільно-політична практика формування та розвитку сучасного пострадянського політичного процесу свідчить, що ідейно-теоретичні положення, які вважалися нещодавно досить непорушними, зазнають суттєвих змістовних змін та тлумачень.

Так, ідейно-теоретичними підвалинами програми Соціалістичної партії України стали положення побудови «демократичного соціалізму» – суспільства, постійний розвиток якого відбувається на основі гуманістичних цінностей, провідної ролі суспільної власності в різноманітних її формах у системі багатуукладної економіки, лібералізму. Не відкидаючи відкрито принципи наукового комунізму та соціалізму, українські соціалісти в своїх програмних документах заявили, що недоцільно брати своєю теоретичною базою тільки марксизм-ленінізм. «Крім марксистських, соціалістичних ідей,

теоретичними джерелами СПУ є загальнодемократичні ідеї та концепції, теоретичні напрацювання і практичний досвід Соцінтерну, дослідження неомарксистів, інших лівих демократичних громадських рухів». Така позиція викликала протест ортодоксальних захисників марксистської теорії – О. Божка, Н. Вітренко, В. Марченка та ін., що призвело до розколу і виходу з лав СПУ та створення нових партійних суб'єктів. Але усередині партії соціалістів сформувалося також ліберальне крило на чолі з В. Кізімою (член політради СПУ), прибічники якого відстоювали позицію відмовитися від марксизму та більшовицьких традицій [31]. Таким чином, можна зробити висновок, що втрата традиційних теоретико-ідеологічних основ лівого руху відкинула колись впливову політичну партію українських соціалістів на узбіччя внутрішньополітичного процесу країни.

Селянську партію України внаслідок її непублічності вважають або лівою, або лівоцентристською, хоча політичний шлях цієї структури часів державної незалежності більше свідчить про лівий спектр орієнтації. В програмі СелПУ домінують соціал-демократичні та загальнодемократичні положення, а ідейно-теоретична база чітко не визначена. Пострадянська доба дала змогу значній частині українського селянства конституюватися в політичну організацію з лівою ідеологією, але з орієнтацією на селянську професійну соціальну базу, що гарантувало в перші роки незалежності успіх на парламентських виборах та участь у регіональних владних структурах. Але поява більш активних політичних конкурентів на селі, в'ялість власних ідейно-теоретичних вимог перетворили СелПУ в другорядний суб'єкт внутрішньополітичного життя країни [32].

Компартія України після юридичної реєстрації швидко перетворилася на одну з наймасовіших й найдисциплінованіших лівих опозиційних партій країни. В умовах гострої соціально-економічної кризи її склад майже за сім років зріс з 120 тисяч до 142 тисяч членів. У програмі КПУ наголошувалося, що партія є об'єднанням «переконаних прибічників комунізму», яка керується у своїй діяльності вченням марксизму-ленінізму, збагаченого досягненнями сучасної суспільної науки, досвідом світового комуністичного і робітничого руху й спирається на демократичні і гуманістичні традиції народу України. Програма визначала КПУ як партію авангардного типу. Деякі програмні положення (багатоукладності

економічних форм господарювання, можливі компроміси в політичному процесі та ін.) викликали негативну реакцію з боку ортодоксальних членів партії, що приводило не тільки до запеклих внутрішньопартійних дискусій, а й переходу до більш радикальних угруповань. Ідейно-теоретична боротьба здійснювалася також проти соціалістів та соціал-демократів. Не завжди однозначно приймалися окремі ідеологічні положення загальнодемократичного напрямку з урахуванням сучасних реалій [33]. Таким чином, можна зробити висновок, що ідейно-теоретичні питання усередині КПУ також були своєрідною ареною внутрішньопартійної боротьби, в якій виступали власні ортодокси і реформатори.

Прогресивна соціалістична партія України теоретичною основою власної програми проголосила марксизм-ленінізм. У теоретичній частині програми досить докладно висловлена суть вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. Прогресивні соціалісти були переконані, що відхід від марксистської теорії і ленінської практики побудови соціалізму привели керівництво КПРС на позиції опортунізму, розвалу Радянського Союзу, політичного переродження країн Східної Європи. Керівництво ПСПУ проблему відродження соціалізму бачило суто радикальними (революційними) методами боротьби, хоча лівий радикалізм не знайшов широкого відгуку в сучасному українському суспільстві, що природно звужувало поле діяльності прогресивних соціалістів [34].

Таким чином, ідейно-теоретичні підвалини програм сучасних українських партій лівого спрямування мають дві суперечливі особливості. З одного боку, всі вони є формальними послідовниками марксистсько-ленінського вчення. З іншого боку, в реальній політичній практиці – у наявності відвертий нахил до соціал-демократичного напрямку. Не дивно, що подібна ідейно-теоретична розбіжність ставала причиною гострої конфліктної ситуації не тільки між лівими політичними партіями, а й усередині самих партій, що приводило до гальмування створення єдиного лівого опозиційного альянсу та розколів самих партій.

Процес формування і подальша діяльність політичних партій лівої орієнтації в Україні часів державної незалежності не можна оцінити однозначно. Внутрішньополітична та соціально-економічна ситуація в країні після серпневих подій 1991 року віддзеркалювала характерні особливості виникнення української багатопартійності,

основними сегментами якої були партійні структури усілякої ідеологічної орієнтації. На початковому етапі державної самостійності, коли антикомуністична та антирадянська інформаційна пропаганда досягла найбільшого напруження, тимчасову перевагу в політичному житті країни здобули нові партійні суб'єкти, першість серед яких належала партіям націонал-демократичного та націоналістичного спрямування. В цій ситуації відбулася заборона Компартії України (як пізніше виявилось – незаконна), а також комуністичної ідеології. Але гостра соціально-економічна криза, неспроможність нової влади подолати численні біди населення повернули барометр людських настроїв у бік ідей соціалізму і соціальної справедливості, що сприяло створенню лівих партій та відродженню забороненої КПУ. З 1993 року, як стверджують багато політологів, починається лівий ренесанс в українському політичному процесі, найвищим показником якого були парламентські вибори 1998 року і президентські вибори 1999 року. Після цього політична суб'єктність провідних лівих партій неухильно скорочувалася з суттєвими втратами не тільки в діяльності Верховної Ради України, але й органах місцевого самоврядування. Аналіз цієї тенденції викладений вище, але є необхідність стисло висловити основні причини зниження рейтингу лівих партій у сучасних умовах, хоча соціально-економічний стан у суспільстві набагато погіршився. Головними причинами є:

- відсутність послідовної консолідованої боротьби за соціально-економічні інтереси трудящих;
- неузгодженість дій лівих парламентських фракцій щодо найбільш гострих проблем внутрішньої й зовнішньої політики влади;
- внутрішньопартійні конфлікти і розколи в керівних органах управління, коли персональні амбіції брали гору над програмними завданнями;
- частий відхід від ідейно-теоретичних концепцій лівого руху;
- нерозбірливість у виборі навіть тимчасових супутників, які часто виявлялися прямими зрадниками.

У сучасних умовах найгострішої внутрішньополітичної кризи (2013–2015 рр.) дехто схильний вважати, що з лівою опозицією в Україні покінчено. Це зовсім не так. Бували і гірші часи, але реальність класової боротьби завжди повертала вплив лівим.

2.2. Політичні лідери лівого руху в умовах сучасного суспільно-політичного процесу: проблеми взаємодії та консолідації

Політична боротьба в умовах владного панування буржуазії не обмежувалася внутрішньополітичними конфліктами між різними буржуазними кланами. З другої половини XIX століття на політичну арену висувається лівий пролетарський опозиційний рух, який створювався та формувався внаслідок гострої класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією. Ідеологічною основою лівого руху стала марксистська теорія, а організаційним утіленням – утворення соціал-демократичних та комуністичних партій.

Лівий опозиційний рух став головною рушійною силою пролетарських революцій, початок яким поклала Паризька комуна, а головні революційні події припадають на початок XX ст., коли пролетарські революції відбулися в Росії, Німеччині (Баварія) та Угорщині. Теоретиками революцій пролетаріату були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та інші інтелектуали лівої опозиції. Класова боротьба трудящих мас формувала політичних лідерів лівого напрямку, які ставали вождями революційних партій та рухів. До плеяди таких лідерів належать: Вільгельм і Карл Лібкнехти, Курт Ейснер, Ернст Тельман (Німеччина), Бела Кун (Угорщина), Г. Плеханов, В. Ленін (Росія), Антоніо Грамши, Пальміро Тальятті (Італія), Марис Торез (Франція), Георгій Димитров (Болгарія), Мао Цзедун (Китай) та інші.

Зростанню політичної ваги та авторитету лідерів лівого руху сприяли об'єктивні і суб'єктивні фактори, серед яких на першому місті був успіх російських більшовиків, які здійснили переможну пролетарську революцію в жовтні 1917 року і побудували першу в світі соціалістичну державу, яка стала могутнім оплотом світового лівого революційного руху. Утворення і діяльність 3-го Комуністичного Інтернаціоналу (1919–1943 рр.) надавали досить ефективні можливості лідерам формувати спільну політику в боротьбі за права трудящих та протистоянню фашизму.

Розвал СРСР значно послабив міжнародний комуністичний рух і помітно обмежив діяльність його лідерів.

Проблема авторитетного партійного лідера притаманна будь-якій політичній системі, хоча більшість буржуазних ідеологів цей

факт намагається заперечувати або замовчувати. Але історичний досвід новітнього часу свідчить, що в періоди гострих соціально-економічних та внутрішньополітичних криз, світових та локальних війн саме авторитетні партійні лідери досить успішно розв'язували проблеми власних суспільств. Відомо, що коли в подібних ситуаціях не з'являлися яскраві лідерські постаті, а влада опинялася в руках бездарних політиків або авантюристів, суспільно-державні проблеми не тільки заганялися в глухий кут, але й завершувалися повним крахом.

Становлення української багатопартійності та поява числених партійних лідерів, які мали претензії стати загальнонаціональними, проходило в суперечливому стані.

Партійні лідери впливових лівих політичних організацій у початкові часи української державної незалежності формували свої програмні вимоги та власну політичну поведінку, спираючись на гострі соціальні та внутрішньополітичні кризові проблеми суспільства, які виявлялися в настрої більшості населення. Але слід зауважити, що сприятливі для лівого руху внутрішні умови не були використані партійними лідерами для створення єдиного та монолітного опозиційного фронту в боротьбі за соціальні та політичні права трудящих мас. Основною причиною цієї ситуації став суб'єктивний фактор: небажання та нездатність лівих партійних керівників рухатися шляхом консолідації.

Лідери нових лівих партійних структур, з одного боку, мали схожі політико-біографічні якості, які формувалися в умовах КПУ радянських часів, а з іншого боку, набрали політичних поглядів, які коливалися між ортодоксальним марксизмом та сучасною західною соціал-демократією, що породжувало політичні розбіжності і гальмувало процес консолідації.

Як свідчать підсумки політичної боротьби та розвиток українського внутрішньополітичного процесу, після серпня 1991 року керівництво лівих політичних партій зробило певний успіх у завоюванні впливу на населення у виборчих парламентських кампаніях 1994, 1998 рр. та президентських виборах 1999 року, що свідчило про розширення соціальної бази лівого руху. Але неузгодженість лідерів лівих партій у спільних діях у боротьбі за владу зводила нанівець впливові завоювання серед значної частини українського електорату [35].

Сучасна політична наука має потужний теоретико-методологічний пласт концептуальних робіт, присвячених дослідженню проблем політичного лідерства. У теоретичних працях М. Вебера, Г. Спенсера, Г. Лебона, Ж. Блонделя, М. Херманн, Р. Стогділа, К. Ходжкінсона, Е. Богардуса, О. Панаріна, Є. Кудряшової, Д. Видріна і багатьох інших авторів визначені теоретичні основи політичного лідерства: феномен та концепції лідерства, типологія і стилі лідерського управління суспільством і суспільно-політичними процесами. Так, відома сучасна американська політолог Маргарет Херманн, визначаючи важливість політичних переконань, особливості стилю управління, мотивації та вміння витримувати тиск з боку опонентів, особливу увагу приділяє біографічним даним, які стали причиною формування та становлення лідерських якостей політика [36].

Усі керівники впливових лівих партій часів української державної незалежності вийшли з лав КППС, але досвід організаційно-партійного управління мали не всі.

Розгляд сучасного політичного статусу лідерів лівих політичних партій є сенс проаналізувати у поєднанні їх біографічних даних з радянським періодом.

Лідер Компартії України Петро Миколайович Симоненко народився у серпні 1952 року в Донецьку. У 1974 році закінчив Донецький політехнічний інститут за фахом гірничого інженера-електромеханіка. У 1991 році захистив диплом політолога у Київському інституті політології і соціального управління. У 1974–1975 рр. працював конструктором проектного інституту «Донвуглемаш». З 1975–1988 рр. – на комсомольській роботі, де пройшов шлях від секретаря міському і секретаря Донецького обкому до секретаря ЦК ЛКСМУ. У 1988–1991 рр. на партійній роботі: перший секретар Маріупольського міському КПУ; секретар з ідеологічної роботи, другий і перший секретар Донецького обкому. Після заборони КПУ в 1991 р. працював заступником директора об'єднання «Укрвугіллямаш». Зробив вагомий внесок у процес відродження Компартії України. На початку 1993 року обраний першим секретарем Донецького обкому, а в червні цього року на з'їзді – першим секретарем ЦК КПУ. У 1994–2014 рр. – депутат Верховної Ради України, в складі якої очолював фракцію комуністів, входив до парламентських комітетів з питань правової

реформи та політики, з питань культури і духовності, був членом парламентської делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи і Міжпарламентської асамблеї держав-учасниць СНД [37].

Керівник Соціалістичної партії України Олександр Олександрович Мороз народився у селі Буда Таращанського району на Київщині у лютому 1944 р. У 1965 році закінчив Українську сільськогосподарську академію за фахом інженера-механіка. У 1983 році закінчив Київську вищу партійну школу. Трудову діяльність розпочав інженером сільгосптехніки на Житомирщині. Впродовж 1965–1966 рр. проходив службу в армії. Після звільнення у запас працював викладачем і завідувачем відділення Таращанського радгоспу-технікуму. У 1974–1976 рр. – на інженерних посадах у Київському об'єднанні «Сільгосптехніка». З 1976 року перебував на партійній роботі: працював завідувачем сектору, заступником завідувача відділу Київського обкому КПУ, першим секретарем партійних комітетів обласних організацій та установ Київщини. В умовах заборони КПУ був ініціатором і організатором створення Соціалістичної партії, лідером якої залишається і сьогодні. У 1996–2007 рр. – народний депутат України. В складі українського парламенту був заступником голови комісії з питань агропромислового комплексу, двічі обирався спікером Верховної Ради (1994–1998, 2006–2007 рр.), головою Комітету Верховної Ради з питань агропромислового комплексу та земельних відносин (1998–2000 рр.) [38].

Ініціатор створення Селянської партії України Олександр Миколайович Ткаченко народився у березні 1939 року в місті Шпола Черкаської області. У 1963 році закінчив Білоцерківський сільськогосподарський інститут за спеціальністю «вчений агроном» і Вищу партійну школу при ЦК КППС. З 1966 року – на комсомольській роботі (перший секретар Таращанського райкому комсомолу). З 1970 року – на партійній роботі: зав. відділу, секретар, перший секретар Таращанського райкому, інспектор ЦК КПУ. У 1982–1985 рр. – голова виконкому Тернопільської обласної ради. З 1985 року переходить працювати в уряд УРСР: міністр сільського господарства, перший заступник і голова Держагропрому. Після серпневих подій 1991 року працював близько року знову міністром сільського господарства. У 1994–2007 рр. –депу-

тат Верховної Ради України: перший заступник спікера парламенту, а у 1998–2000 рр. – голова Верховної Ради. Одночасно у 1996–2001 рр. був заступником голови СелПУ. У листопаді 2001 року перейшов до лав КПУ, де став членом президії Компартії України [39].

Лідер Селянської партії України Сергій Васильович Довгань народився у березні 1952 року в селі Токарівка Білозерського району Херсонської області. У 1974 році закінчив Херсонський сільськогосподарський інститут ім. О.Цюрупи за спеціальністю агроном. Кандидат сільськогосподарських наук (1995 рік), доктор сільськогосподарських наук (2010 рік), заслужений працівник сільського господарства України. Близько 22 років працював у сільськогосподарській сфері на Херсонщині на посадах агронома, головного агронома, директора низки радгоспів. Обирався народним депутатом II–III–IV і V скликань Верховної Ради України. Голова СелПУ у 1992–2003 рр. і з 2011 року. В парламенті очолював фракцію партії, був членом Комітету з питань фінансів і банківської діяльності. З 2003 року перейшов на державну службу. Працював першим заступником міністра охорони навколишнього природного середовища, першим заступником міністра аграрної політики України, головою Херсонської облдержадміністрації. З 2011 року знову очолює керівництво СелПУ. Спробу злитися зі СПУ у 2012 році Мін'юст України заборонив [40].

Голова Прогресивної соціалістичної партії України Наталія Михайлівна Вітренко народилася у грудні 1951 року в Києві. У 1973 році закінчила Київський інститут народного господарства за спеціальністю «статистика», доктор економічних наук. Працювала на різних посадах у Держплані УРСР, в Академії наук України, на викладацькій роботі. У 1995–2007 рр. – народний депутат України. До квітня 1996 р. входила в політраду СПУ і була редактором теоретичного журналу соціалістів «Вибір». Після розриву з керівництвом СПУ вийшла з лав цієї партії і разом зі своїми прибічниками заснувала ПСПУ. В парламенті України очолювала фракцію прогресивних соціалістів у 1995–2007 рр. Серед лідерів лівих партій має найбільш яскраві харизматичні якості [41].

Таким чином, аналізуючи біографічні дані лідерів впливових лівих партій сучасної України, можна дійти висновку, що троє з них (П. Симоненко, О. Ткаченко і О. Мороз) мали попередній со-

лідний досвід організаційно-керівної партійної роботи. За плечима С. Довганя вагома господарська керівна робота. Н. Вітренко формувалася у науковій сфері. Але всі ліві лідери набули солідного досвіду парламентської боротьби, в тому числі на різних парламентських керівних посадах.

Ейфорія перших місяців державної незалежності дуже швидко змінилася масовим розчаруванням, викликаним гострою соціально-економічною кризою в українському суспільстві, коли абсолютна більшість громадян на власній долі відчули, що таке безробіття, шалені борги з пенсій та зарплат, ліквідація усіх інститутів соціального захисту. В промислово-економічній сфері розпочалася широка приватизація, коли вчорашні тіньовики та спритні представники колишньої радянської бюрократії захоплювали й розтягували загальнонародне майно, формуючи майбутні олігархічні клани, які незабаром стали своєрідним компасом внутрішньополітичного життя і зовнішньої політики нової Української держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що початковий процес дикої капіталізації українського суспільства сприяв різкому полівинню настроїв широких трудящих мас, в яких наявними були не стільки ностальгічні мотиви про радянське минуле, скільки палке бажання соціальної та правової справедливості. Лідери лівих політичних партій досить активно використовували внутрішньополітичні настрої народу як у власних політичних напрямках діяльності, так і в програмних документах власних політичних структур.

Як було зазначено вище, політичні програми лівих партій, особливо їх соціально-економічні блоки, були в більшості привабливими для трудящих, а окремі розбіжності в питаннях тактики не дуже турбували простих людей.

Результати парламентських та президентських виборів 1990-х – початку 2000-х років свідчать про значну підтримку лівих партій з боку українського електорату. В парламентських виборах – це обрання народними депутатами лівих у таких кількостях, які надавали можливість формувати власні фракції. В президентських виборах – це визначення серйозних конкурентів на вищу державну посаду.

На жаль, згуртованої лівої опозиції в парламенті не відбулося, що поступово знижувало авторитет і вплив лівих партій в українському суспільстві, а це відбивалося на результатах парламентських виборів, на яких ліві неухильно втрачали депутатську присутність.

Ці втрати вимірювалися не тільки скороченням чисельності фракцій, а й не проходженням цілих вчорашніх парламентських партій до складу Верховної Ради України.

Сучасні українські політологи намагаються аналізувати характер і результати виборчих процесів, а також причини зниження впливу лівих партій на вітчизняний електорат. У цих роботах немає єдиної точки зору, а головне – достатньо об’єктивного аналізу. Деякі фахівці вважають, що є тільки об’єктивні фактори: неухильне скорочення виборців середнього і похилого віку, які виховувалися в умовах радянського періоду і найбільш ностальгують за минулим. Є і такі аналітики, які ігнорують кризові наслідки сучасної діяльності. На нашу думку, наявні як об’єктивні фактори (вікові зміни електорату, соціальні біди більшості населення і т. ін.), так і суб’єктивні: небажання лідерів лівих партій створити єдиний лівий фронт на благо соціального захисту народу. Міжпартійні та внутрішньопартійні чвари, розколи в керівництві, створення нових менш впливових партій та інша організаційна боротьба суттєво скорочували симпатії українського електорату, а природне розчарування в розрізненій діяльності лівих парламентських фракцій зменшували їх присутність у вищому законодавчому органі держави від виборів до виборів.

Правда, тимчасова консолідація лідерів лівих парламентських фракцій інколи траплялася, коли треба було вирішувати питання керівних посад у Верховній Раді. Так, за підтримки депутатів-комуністів лідер СПУ Олександр Мороз двічі обирався Головою українського парламенту (1994–1998 рр., 2004–2007 рр.). Одностайна підтримка депутатів фракції КПУ і СПУ дозволила обрати спікером парламенту у 1998 році представника керівництва СелПУ Олександра Ткаченка. За підтримки всіх лівих фракцій заступником Голови Верховної Ради України обирався комуніст Адам Мартинюк. Певна консолідація лівих фракцій відчувалася також під час розподілу керівництва у парламентських комітетах і комісіях. Але всі ці приклади консолідації пов’язані з внутрішньопарламентською боротьбою за керівні посади і не втілювалися в консолідовані соціальні проекти на користь трудящих.

Присутність лівих впливових партій в українському парламенті часів державної незалежності не тільки підтверджувала їх певний авторитет серед виборців, а й підвищувала політичну вагу

партійних лідерів. Так, за часів незалежності відбувалися сім перевибірчих парламентських кампаній, з них дві позачергові – у 2007 і 2014 роках. Кількість народних депутатів, які репрезентували лівих, після 1998 року неухильно зменшувалася, а така тенденція, безумовно, знижувала авторитет керівників провідних лівих партій. Таким чином, правомірно зробити висновок, що лідери лівої опозиції виявилися нездатними консолідувати власні можливості для розв'язання гострих соціально-економічних проблем, часто послуговувалися помилковими тактичними заходами.

Звичайно, політичний авторитет і вплив партійних лідерів багато в чому вимірюється участю в президентських виборах, коли вирішується доля головної загальнонаціональної посади в країні. В українських президентських виборах брали участь керівники лівих партій Петро Симоненко (КПУ), Олександр Мороз (СПУ), Наталія Вітренко (ПСПУ) та Олександр Ткаченко (СелПУ).

Зважаючи на те, що в Україні часів державної незалежності не було сильного та авторитетного лідера загальнонаціонального гатунку, всі президентські вибори проходили в два тури. Після результатів другого туру голосування визначалася фігура Глави держави. Лідери лівих партій, учасники президентських перегонів, завойовували часто-густо високі місця після першого туру голосування, але потрапили до другого туру виборів лише одного разу – у 1999 році.

Вибори Президента України 1999 року проходили в умовах загостреної соціально-економічної ситуації, коли до внутрішньо-української кризи приєдналася світова фінансово-економічна криза, а близько 40% українців опинилися за межею бідності. Фактично економічні досягнення Президента Л. Кучми зводилися до формування олігархічних кланів, які створювалися та багатіли за рахунок привласнення державної власності. Різке зниження соціального стану більшості населення сприяло полівінню поглядів значної частини виборців, що давало реальні шанси кандидатам лівих партій на успіх.

Соціально-економічна криза, вагома присутність представників лівих партій в українському парламенті, а також значне зростання противників президентської політики Л. Кучми, діяльність якого була спрямована на розвиток та укріплення олігархічних

кланів, відкривали реальні успішні перспективи перед єдиним кандидатом на президентську посаду від лівого руху. Для цього потрібно було визначитися з єдиною консолідованою кандидатурою, після чого з'єднати всі агітаційно-пропагандистські ресурси й можливості заради досягнення успіху.

Попередній політичний аналіз визначив дві кандидатури від лівого руху на реальну перемогу у президентських перегонах – лідера КПУ Петра Симоненка і керівника СПУ Олександра Мороза. На користь П. Симоненка свідчили такі дані: високий авторитет (особливо серед виборців Донбасу, Криму, Одеси), досить потужна парламентська фракція у Верховній Раді, більш зрозумілі для простих людей соціальні програмні вимоги. На користь О. Мороза виступала активна парламентська діяльність, у тому числі посада спікера парламенту. Керівництво ПСПУ відмовилося від спільних дій з комуністами і соціалістами, висунувши кандидатуру власного лідера – Наталію Вітренко. Треба зауважити, що між керівництвом КПУ і СПУ були спроби виробити спільну програму висунення єдиного кандидата, але зусилля керівних органів та партійних з'їздів не дали бажаного результату, а партійні друковані органи (газети «Комуніст» і «Товариш») посилювали розбіжності в тактиці найпотужніших лівих партій, що привело до самостійної участі лідерів комуністів і соціалістів у президентських виборах 1999 року [42].

Намагання комуністів і соціалістів створити єдиний передвиборчий блок у президентській кампанії 1999 року були невдалими, тому соціалісти наполягали на кандидатурі О. Мороза як голови Верховної Ради, а комуністи – на кандидатурі П. Симоненка як керівника найпотужнішої парламентської фракції. Але треба зауважити, що напередодні першого туру виборів Президента виникали інші альянси політичних діячів і партійних структур, які передбачали успіх. Серед таких альянсів найбільш відомою була так звана «канівська четвірка», до складу якої увійшли лідери лівих партій – Олександр Мороз і Олександр Ткаченко. Крім лівих партій, четвірку склали: колишній голова уряду та голова СБУ Євген Марчук і мер міста Черкаси і лідер Асоціації міст України Володимир Олійник. Організаційно-політичною основою «канівської четвірки» була «Угода про чесні вибори». Спроби доповнити склад «четвірки» за

рахунок лідерів КПУ (П. Симоненка), «громади» (Ю. Кармазіна) та розколотого Руху (Ю. Костенка) не дали результату. Не змогла «четвірка» визначитися з єдиним кандидатом. Є. Марчук і О. Мороз вирішили брати участь у виборах самостійно. О. Ткаченко і В. Олійник відмовилися від власної участі у виборах, а лідер СелПУ надто запізнило закликав усіх прибічників голосувати за лідера КПУ [43].

Перший тур президентських виборів дав такий результат: в першій п'ятірці претендентів на президентську посаду опинилися: Л. Кучма – чинний на той час Глава держави (36,49 відсотка голосів), П. Симоненко – лідер КПУ (22,24%), О. Мороз – лідер соціалістів (11,29%), Н. Вітренко – лідер прогресивних соціалістів (10,97%) і Є. Марчук – соратник чинного на той час Президента. Таким чином, за результатами першого туру лідери лівих партій здобули сумарно 44,5 відсотка голосів виборців, що усеяло впевненість в успіх у другому турі кандидату від комуністів П. Симоненку [44].

Але пропагандистська кампанія напередодні другого туру пішла несподіваним шляхом. Лідери СПУ і ПСПУ – О. Мороз і Н. Вітренко – офіційно відмовилися підтримувати П. Симоненка, а своїх виборців не закликали голосувати за кандидата-комуніста. Навпаки, прибічники Л. Кучми та Є. Марчука не тільки згуртувалися, а й, спираючись на адміністративні та інформаційні переваги перетягнули на свій бік хитких виборців та деяку частину лівого електорату. Перемогу у другому турі здобув чинний Президент Леонід Кучма, який набрав 56,2% голосів виборців. За Петра Симоненка проголосувало 37,8% виборців, більше десяти з половиною мільйонів чоловік, але це був другий результат [45].

Таким чином, президентська виборча кампанія 1999 року була майже єдиним шансом у новітній історії України, коли представник лівої опозиції міг стати Главою держави. Але цього не сталося. Головна причина була у відсутності консолідації лідерів лівих партій, їх власна амбіційність та відверта неприязнь один до одного. Л. Кучма, переможець виборів, також не довго перебував у ролі тріумфатора. Невдовзі в країні виник і став швидко поширюватися рух «Україна без Кучми!», фіналом якого була «помаранчева революція» [46].

Об'єктивний дослідницький аналіз неухильного зниження впливу лівих партій, а також лідерів лівого руху в сучасному українському політичному процесі пов'язаний, з одного боку, з фактором

досить потужної інформаційно-пропагандистської кампанії антирадянського та антикомуністичного напрямів, яка організаційно, ідеологічно і фінансово підтримувалася всілякими іноземними фондами та структурами. Невід'ємними елементами цієї кампанії були політична та історико-суспільствознавча наука, освіта, діяльність засобів масової інформації, які виконували головні завдання фальсифікації не тільки всього минулого, а й сучасного світового і внутрішнього політичного процесу. З другого боку, відвертий утиск пропагандистських засобів лівих партій з боку владних структур, аж до самої заборони.

Сьогодні лідери лівих політичних партій України втратили вплив першого десятиліття державної незалежності. Можна наводити чимало об'єктивних та суб'єктивних факторів, але головне полягає, на нашу думку, у відсутності консолідованих і результативних дій на користь тих верств суспільства, які мають назву трудящих.

Серпневі події 1991 року, які привели до зникнення Радянського Союзу і утворення на його просторі 15 нових незалежних держав, докорінно змінили не тільки світову геополітичну ситуацію, а й радикально змінили світовий порядок до однополярності. Нові незалежні держави на пострадянському просторі (вчорашні радянські республіки) прийшли до власного суверенітету з різним рівнем економічних, сировинних, науково-технічних та енергетичних можливостей і вимушені були будувати власну державність відповідно до цих обставин. Політичні системи пострадянських держав формувалися на основі багатопартійності та західних конституційно-правових цінностей.

Українська політична система, створивши власну багатопартійність і включивши до змісту нової Конституції та інших законодавчо-правових актів положення західних цінностей, виявилася неспроможною забезпечити в суспільстві внутрішньополітичну стабільність. Головною об'єктивною причиною цієї нестабільності є постійна соціально-економічна криза, супутниками якої виступають: безробіття, відтік працездатної частини населення за кордон, зростання злиденності значної частини трудящих мас на тлі постійного збагачення олігархів.

Перманентна соціально-економічна криза багато в чому є причиною внутрішньополітичної нестабільності. Різке майнове розшарування населення, на невеличкому полюсі якого перебуває

мізерна групка мільярдерів та мільйонерів, а на іншому – фактично всі верстви жителів країни, неминуче породжує загострення внутрішньополітичних процесів. Вітчизняна багатопартійність, яка могла б стати регулятором усіляких соціально-політичних відносин, на жаль, фактично не перетворилася в партійну систему західного зразка. Абсолютна більшість політичних партій сучасної України не мають стійкого електорату, позбавлені зрозумілої ідеологічної бази та чітких програмних цілей.

Ліва опозиція, яка була репрезентована парламентськими партіями (КПУ, СПУ, СелПУ і ПСПУ), а також близько десятка дрібних угруповань, не змогла сформувати потужний консолідований альянс трудового народу. Не на належному рівні опинилися ліві партійні лідери, які мали бути не тільки генераторами ідей та оптимізму, а й ефективними організаторами політичних змін.

Можна дійти висновку, що перші роки державної незалежності надали сприятливі умови для створення консолідованої лівої опозиції, яка мала мати вагому підтримку населення. Але цієї консолідації не відбулося. Неузгодженість дій, у тому числі лівих парламентських фракцій, амбітність лідерів партій, внутрішньопартійні конфлікти і розколи звели до нуля ці можливості. Після 1998 року частка лівих партій у політичному процесі країни неухильно скорочувалася, перетворивши окремі ліві партійні структури в політичних маргіналів.

В умовах гострої внутрішньополітичної кризи в Україні 2014–2016 рр., коли радикально змінилася українська влада, остання ліва парламентська партія КПУ – була адміністративним шляхом вилучена зі складу Верховної Ради і не допущена до парламентських виборів 2014 р., а в січні 2016 р. заборонена. Таким чином, в сучасному політичному процесі України немає лівих політичних структур, а це означає, що немає і лівої опозиції [47].

1. Див.: Советская историческая энциклопедия». Т. 7, с. 787; т.8. – С. 504–506; Карлейль Т. Французская революция / Т. Карлейль История.– М.: Мысль, 1991. – С. 81–136; Лавровский В. М. Английская буржуазная революция / В. М. Лавровский, М. А. Барг. – М.: Политиздат, 1958. – С. 304–313; Манфред А. З. Великая французская буржуазная революция / А. З. Манфред. – М.: Политиздат, 1956. – С. 160–224.

2. Політична енциклопедія. – К: Парламентське вид-во, 2011. – С. 513–514.

3. Див.: Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: [навч. посібник для студентів вищих закладів освіти; за ред. Ф. М. Рудича]. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – С.141–158; Кармазіна М. Етапи розвитку багатопартійності в Україні (кінець 1988–2011 рр.) / М. Кармазіна // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. – К., 2012. – С.75–106.

4. Політична система сучасної України... – С.144–145.

5. Див.: Політичні партії України. – К.: Кобза, 1996. – С.49; Яблонський В. Сучасні політичні партії України / В. Яблонський. – К., 1996. – С.22; Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х–початок 2012 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.491.

6. Див.: Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 69–75.

7. Див.: Українська багатопартійність... – С. 491–496.; Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К.: КМ Akademia, 2000. – С. 55–68.

8. Політичні партії України... – С.55.

9. Українська безпартійність... – С.495.

10. Див.: Українська багатопартійність... – С. 472–473; Яблонський В.

11. Див.: Політичні партії України. – С. 56; Українська багатопартійність... – С. 473; Політична система сучасної України. – С. 150–151.

12. Українська багатопартійність... – С. 267.

13. Українські ліві...– С.42–43; Українська багатопартійність... – С. 474–475.

14. Див.: Політичні партії України. – С. 43–45; Українська багатопартійність... – С. 226–228.

15. Див.: Політичні партії України. – С. 45–47; Держава влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України. – С. 139.

16. Держава, влада та громадянське суспільство... – С.139–140.

17. Там само. – С.140–141.

18. Українська багатопартійність... – С. 459.; Держава, влада та громадянське суспільство... – С.222–223.

19. Див.: Політичні партії України. – С. 33–43.

20. Див.: Політична система сучасної України. – С. 147–149, 150.

21. Верховна Рада України: парадигми і парадокси. – К.: Українська перспектива, 1995.

22. Вибори – 98 (підсумки, аспекти структурування українського суспільства і парламенту). – К.: ІПіЕНД, 1998. – С. 106–107.
23. Українська багатопартійність... – С. 234, 459.
24. Сьогодні. – 2012. – 12 ноября.
25. Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2012. – С. 240.
26. Див.: Українська багатопартійність... – С. 474–475.
27. Там само. – С. 495–496.
28. Див.: Політичні партії України. – С.53–54; Українська багатопартійність... – С.491–496.
29. Див.: Політичні партії України. – С.45–46; Українські ліві... – С.46–47, 235–237.
30. Див.: Українська багатопартійність... – С.238–239.
31. Див.: Політичні партії України. – С.51–54; Держава, влада та громадянське суспільство... – С.70–73; Українські ліві... – С.58–61.
32. Держава, влада та громадянське суспільство... – С. 41–43.
33. Див.: Українська багатопартійність... – С.228–229; Держава, влада та громадянське суспільство... – С.143–144; Українські ліві... – С.57, 63–66.
34. Держава, влада та громадянське суспільство... – С.75–76, 81.
35. Див.: Українські ліві... – С.227.
36. Див.: Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. – К.: Знание Украины, 2001.–С.81–131.
37. Див.: Політична енциклопедія.– С.664; Українські ліві... – С.47; Українська багатопартійність... – С.478.
38. Див.: Політична енциклопедія.– С.467; Українські ліві... С.33; Українська багатопартійність... – С.264.
39. Див.: Політична енциклопедія.– С.713; Українські ліві... – С.41–42.
40. Див.: Українська багатопартійність... – С.27.
41. Див.: Українська багатопартійність... – С.149; Українські ліві... – С.50–51.
42. Українські ліві... – С.156–159.
43. Українські ліві... – С.175–182.
44. Українські ліві... – С.182–184; Бондаренко К. Леонид Кучма. Портрет на фоне епохи / К. Бондаренко. – Харьков: Фолио, 2007. – С.320.
45. Див.: Українська багатопартійність... – С.479.
46. Див.: Політична енциклопедія. – С.386.
47. Сьогодні –2016. – 29 января.

РОЗДІЛ III.

ВЛАДА І ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ: МОЖЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЇ

3.1. Інформаційно-комунікативні технології взаємодії влади та опозиції

Нові можливості впливу на політичну систему з використанням інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) виводять політичні відносини на якісно новий рівень, забезпечуючи зворотний зв'язок між владою і громадянами, між опозицією і суспільством, між владою та опозицією.

Сучасні політичні події в Україні зумовили актуалізацію проблеми взаємодії влади та опозиції. Особливо гостро стоїть питання інформаційно-комунікативної діяльності. В сучасній Україні існує брак довіри і до влади, і до опозиції. За такої ситуації потенціал, закладений у концепціях інформаційного суспільства, повинен бути реалізований з максимальною користю.

Надзвичайно важливим на сьогодні є розглянути політичні процеси, які відбувалися в Україні протягом останніх років, з точки зору пошуку опозицією налагодження хоча б якихось змін у взаєминах з владою. За усіх часів, коли відбуваються важливі зміни у суспільстві, надзвичайно актуальною постає проблема спрямованості та сутності розвитку взаємин влади та опозиції.

Необхідно зазначити, що поглиблене політологічне вивчення опозиції зобов'язане багато в чому ґрунтовним дослідженням, здійснених зарубіжними вченими М.Дюверже («Політичні партії», 1951 р.), Е.Фроммом («Душа людини», 1964 р.), Р.Далем («Поліархія: участь та опозиція», 1971 р.) та ін., які надали переконливий доказ соціальної, політичної та духовної потреби в справжній опозиції, яка б сприяла оновленню всього суспільства, його демократизації.

Складність з'ясування сутності опозиції пов'язана з відсутністю практики тлумачення змісту цього поняття у нормативно-правових актах. У наукових джерелах з відповідної проблематики опозицію часто описують як організовану групу індивідів, об'єднання на основі спільності, протистояння суб'єктів політики, протиставлення різних політик тощо [1].

У політичній практиці й науці визначаються різні види й форми політичної опозиції: стосовно системи влади – лояльні та нелояльні; за способом дії – системні й ситуативно орієнтовані. Розрізняють також парламентську опозицію та політичну. Якщо парламентська опозиція існує на рівні фракцій, то політична, крім фракцій, включає партійні структури поза парламентом, інші об'єднання, що виступають проти офіційного курсу держави або конкретних політичних діячів. Зіставляючи політичну та парламентську опозиції, можна виділити характеристики, що їй дозволяють розкрити сутність опозиції.

Таким чином, узагальнено поняття опозиції можна визначити так: опозиція – це організована група суб'єктів, що на основі спільного інтересу веде боротьбу різними доступними засобами за можливість володіння домінуючим політичним ресурсом та, залежно від форми функціонування, може набувати таких ознак, як системність та інституційність.

Запропоноване визначення повною мірою вкладається у розуміння поняття опозиції лише в країнах зі стабільними партійними системами, де політичний склад більшості та меншості є приблизно однаковим як у центрі, так і на місцях (США, Бельгія, Великобританія, Португалія, Швеція, Франція) [2]. Тому у зарубіжних країнах поняття інституційно оформленої опозиції сприймають на інтуїтивному рівні, а сама опозиційна діяльність у переважній більшості країн окремими законами не регулюється.

Опозиція є необхідною для демократичного розвитку суспільства, визначають її переважно через опозиційність до політичного курсу Президента. На сьогодні політичну коаліцію в Україні утворюють: Партія Петра Порошенка, «Народний Фронт», Об'єднання «Самопоміч», «Батьківщина». До опозиції належить «Опозиційний Блок», Радикальна партія Ляшка, а також умовно можна віднести Групу «Воля народу» та Групу «Економічний розвиток» [3].

Опозиційним силам в Україні насамперед не вистачає наявності чіткої позиції стосовно розвитку держави, найбільш актуальними їх проблемами є політична корупція, залежність від ФПГ і не підзвітність виборцям. Ідеологія влади за оцінками експертів поєднує елементи правих (консервативних) поглядів – в економіці, внутрішній і правовій політиці і проросійських поглядів – у питаннях гуманітарної і зовнішньої політики.

Формування інформаційного суспільства в Україні, використання інформаційно-комунікативних технологій є неможливим без розгляду в контексті розвитку «електронної демократії», впровадження «електронного врядування», тобто тих питань, які є на часі в Україні та орієнтовані на підвищення рівня участі громадян у політичному житті й актуалізують питання щодо майбутніх змін у характері взаємодії влади та опозиції в Україні.

У цьому контексті актуальним є вивчення такого порівняння нового напрямку в сфері масових комунікацій, як використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) та можливостей їх застосування у політичній діяльності.

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні особливостей інформативно-комунікативних технологій, які відіграють важливу роль в інформаційному полі взаємовідносин влади й опозиції та розвитку взаємин влади й опозиції в умовах розвитку нових інформаційних технологій (зокрема, на прикладі Інтернет-видань) за допомогою контент-аналізу через призму розвитку електронної демократії.

Досягнення мети здійснювалося через завдання дослідження: з'ясування понять «електронне управління» та «електронна демократія»;

визначення напрямів взаємодії влади й опозиції в умовах використання ІКТ;

проведення Контент-аналізу ЗМІ шляхом статистичного та якісного аналізу публікацій в ТОП5 ключових он-лайн ЗМІ про суб'єкти дослідження за період 25.05.14 – 25.05.15 – час від обрання Президентом України П.Порошенка.

«Електронне урядування» і «електронна демократія» як складові інформаційно-комунікативних технологій.

«Електронне урядування» – це внутрішня урядова інформаційна інфраструктура, аналог корпоративної мережі, а також зовнішня інформаційна інфраструктура, що взаємодіє з громадянами, підприємствами й організаціями. У рамках концепції «електронної держави» інтегруються інформаційні ресурси органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, забезпечується доступ до них, а також створюється система он-лайнних послуг.

Поняття «електронне урядування» містить три основні складові, як-от:

- доступ громадян, організацій та державних службовців відповідно до рівня їх компетентності до будь-якої інформації, у тому числі оперативної, якою володіють, збирають або генерують органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, за винятком інформації, яка, згідно з чинним законодавством України, не може бути оприлюднена;

- збір, обробка і аналіз інформації на основі максимальної автоматизації всіх процесів та процедур в органах виконавчої влади і місцевого самоврядування, введення електронного документообігу, створення баз даних тощо;

- надання органами виконавчої влади та місцевого самоврядування своїх послуг громадянам, підприємствам та організаціям в он-лайнному режимі [4].

Але «електронне урядування» – це більше управлінська система. Сьогодні інформаційне суспільство пропонує громадянам нові можливості впливу на політичну систему з використанням ІКТ. Їх поява виводить політичні відносини на якісно новий рівень, забезпечуючи зворотний зв'язок між владою і громадянами. Населення інтегрується безпосередньо у політичний процес. Серед новітніх форм політичної комунікації особливе місце посідає «електронна демократія» («е-демократія»).

Цей термін, що виник не так давно, вже прийнятий суспільством, громадськістю, і основні засади «електронної демократії» сформульовані.

Сам термін уперше з'явився в США і досить швидко став загальноживаним у багатьох країнах світу [5]. У широкому значенні електронну демократію (e-democracy) трактують «як інструмент зміцнення демократичного політичного режиму, демократичних інститутів та процесів за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій». М. Вершинін стверджує, що «е-демократія – це будь-яка демократична політична система, в якій комп'ютери і комп'ютерні мережі використовуються для виконання найважливіших функцій демократичного процесу, таких як поширення інформації та комунікація, об'єднання інтересів громадян і прийняття рішень (шляхом обговорень і голосування)» [6].

Наведемо ще декілька визначень «електронної демократії», порівняння яких дає можливість більш точно оцінити, який сенс вкладається в цей термін. «Електронна демократія є формою політичної організації, яка характерна для інформаційного суспільства, що поєднує в собі властивості безпосередньої та плебісцитної демократії, а також можливості інформаційних технологій» [7, с.282]. Електронна демократія – «засіб здійснення прямої демократії за допомогою загальних електронних комунікаційних технологій, зокрема мережі Інтернет» [8, с.33].

Електронна демократія, як і її традиційна форма, може бути прямою (підготовка законів на основі принципу відкритого коду) та непрямою (електронне голосування, обговорення рішень місцевих органів влади та парламенту, ратифікація або подання в парламент законопроекту, який винесений на публічну дискусію в Інтернет і проголосований там).

Метою електронної демократії є систематизація думок і залучення якомога більше громадян й організацій у політичні рішення та процеси. Електронна демократія включає в себе застосування комп'ютерних технологій для інформування населення і влади, прийняття спільних рішень, контролювання виконання цих рішень і т.д. Електронна демократія вимагає від усіх учасників суспільних відносин активної участі в розвитку новітніх інструментів та демократичних процедур, які сприятимуть втіленню цієї ідеї.

В узагальненому вигляді е-демократія:

відображає можливість кожного брати участь у формуванні та реалізації державної політики, прийнятті рішень органами влади, використовуючи при цьому інформаційні технології для двостороннього інтерактивного зв'язку між державою (органами влади) та громадянами;

створює фундамент для участі громадськості у прийнятті «державних» рішень, здійсненні впливу на формування і реалізацію державної політики, вирішенні питань місцевого значення, посиленні прозорості та підзвітності органів влади громадянам;

включає в себе електронні вибори як елемент представницької демократії;

є атрибутом захисту громадянами своїх інтересів і визначення форм співпраці з державою за допомогою технологій е-урядування; явище більш масштабне, ніж е-урядування.

Взаємодія опозиції та влади в умовах розвитку інформаційно-комунікативних технологій.

Головні комунікаційні події між владою та опозицією розгортаються в мережі Інтернет, адже це є дешевим та оперативним засобом інформування, з охопленням мільйонів українців. Саме в Мережі можна зустріти класичну «джинсу», як з боку влади, так і опозиції.

Інтернет як важливий інструмент інформаційно-комунікативних технологій, як новий засіб політичної комунікації здатний значно поліпшити якість політичної дискусії. З іншого боку, інтернет-технології спрямовані на зміцнення сучасних демократичних інститутів, що за рахунок застосування інформаційно-комунікативних технологій можуть значно підсилити свою роль у демократичному процесі.

За демократичного режиму будь-якої країни виступають дві сили, які опонують: влада й опозиція. Кожна з цих гілок демократичного процесу добивається своїх цілей. Але й кожна з них репрезентує свою діяльність у суспільстві як таку, що спрямована на врахування прагнень та сподівань громадськості.

І влада, й опозиція, використовуючи інформаційно-комунікативні технології, повинна враховувати, що е-демократія надає нині низку нових можливостей громадськості щодо формування свого ставлення до інститутів як влади, так і опозиції. На наш погляд, використання ІКТ повинно спрямовуватися так, щоб взаємодія політичної опозиції та влади ставала більш прозорою, ефективною та реалізовувалася за типом співробітництва.

Електронна підтримка конституційних політичних прав на участь в управлінні державними справами йде від інформування про різних претендентів на виборні посади й діяльність партій до участі в електронних форумах, в електронному голосуванні (е-голосуванні), електронних виборах (е-виборах).

Опозиція може використовувати інформаційно-комунікативні технології для активної участі у політичному житті країни, для ненасильницьких протестних акцій, для боротьби з порушеннями прав і свобод громадян.

Влада і опозиція, використовуючи інформаційно-комунікативні технології (особливо Інтернет), фактично опосередковано (через електорат, до якого вони звертаються), ведуть діалог і між

собою; відбувається спілкування між владою та опозицією на інтерактивному рівні. Використовуючи нові канали подання інформації і комунікації, влада намагається просунути і підсилити базові представницькі позиції владних структур, відповідальних за політичну та соціально-економічну ситуацію в країні, для того щоб об'єднати громадян і державу, суспільство й уряд тощо.

З іншого боку, опозиція, маючи доступ до відповідної інформації, генерує через такі ж інформативно-комунікативні технології своє бачення ситуації в країні, таким чином створюючи можливості для більш інформативної участі громадян у політичному житті України.

У цьому сенсі надзвичайно важливим чинником є те, що сучасні інформаційно-комунікативні технології посилюють феномен прозорості, відкритості діяльності та відповідальності владних структур, зміцнюють канали інтерактивного спілкування між громадянами.

Як свідчить досвід використання ІКТ в Україні, поки що взаємовідносини та діалог через ІКТ складаються не кращим чином. Переважно інформаційно-комунікативні технології використовуються як маніпулятивні технології, для створення іміджу політичного діяча, для рекламування політиків та політичних інститутів [9, с.34].

Водночас такі властивості електронної демократії, як інтерактивність, швидкість передачі інформації, можливість утворення мережових спільнот, є тими позитивними чинниками, які можуть позитивно позначитися на розвитку та функціонуванні взаємовідносин між усіма складовими громадянського суспільства: владою, опозицією, електоратом.

За джерелами «процес розвитку е-демократії в Україні зазнав кілька етапів формування, а саме: 1) 2000 – 2001 рр., коли визначалися найбільш загальні можливості використання сучасних ІКТ; 2) 2002 – 2003 рр., пов'язаний із формуванням механізмів е-уряду в Україні; 3) з 2003 р. до 2010 р., який спрямований на вдосконалення інформаційної взаємодії органів виконавчої влади між собою та інститутами громадянського суспільства, надання інформації та послуг за допомогою сучасних інформаційних технологій» [10].

Інформаційно-комунікативний простір взаємовідносин із громадськістю формується нині владою тільки в певних сегментах.

На наш погляд, роль влади може полягати в тому, щоб її діалог з опозицією в сфері ІКТ став містком між політичними та економічними проектами влади та баченням результатів цих проектів суспільством.

За часів президентства П. Порошенка таким сегментом має бути настання миру в Україні. Це дуже важливий сегмент політичної діяльності і президентських, і опозиційних сил. Враховуючи гасло опозиції, що мир – це найбільша на сьогодні цінність, і це гасло сприймається більшістю населення України, дуже важливо правильно використати ІКТ, щоб донести до населення позицію Президента і його команди.

У цьому сенсі слід відзначити роботу низки телеканалів, таких як Експрес TV, 5-й канал та інші. Крім того, на телебаченні та в Інтернеті весь час подається інформація із зони АТО речниками відповідних служб. Найбільш важливі питання взаємодії України з Європейським Союзом та США в справі боротьби проти агресивної політики Росії висвітлюються на сайті Президента України і т. п. Зазначимо, що фактично для висвітлення подій задіяні усі засоби масової інформації та інформаційно-комунікативні технології.

Інформаційні технології здатні допомагати зняттю протиріч між владою і суспільством, які дуже часто відбуваються через недостатню інформованість, неможливість отримати інформацію. У цьому контексті існує два типи протиріч. Перший – ідеологічні, коли сторони добре знають позиції одна одної, але мають протилежні погляди. До згоди в такому разі прийти вкрай важко. Другий тип суперечностей походить від неповної інформованості. Якщо говорити про взаємодію за лінією «влада – опозиція», то в низці випадків незадоволеність формується через неповне або неправильне розуміння мотивів або наслідків рішень, що приймаються. Грамотне застосування інформаційно-комунікаційних технологій, прозорість процесу обговорення й ухвалення рішень можуть знімати суперечності, що виникають. Використання інформаційних технологій здатне вивести на новий рівень не лише якість і терміни надання державних послуг, але і відкритість влади.

Комунікаційний підхід розглядає політичну владу як «політичний вибір, що здійснює суспільство внаслідок запропонованих керу-

ючою групою альтернатив у рамках відібраних нею значеннєвих політичних кодів, за відомими і рівними для всіх правилами» [11]. Демократична влада передбачає діалогічне спілкування з опозицією й суспільством у цілому. Авторитарна пропонує сурогат діалогу, що постійно підмінюється переконанням, маніпуляцією.

Політична опозиція визначається як альтернативний шлях певних смислових кодів, символів, яким віддали перевагу окремі члени суспільства як в парламенті, так і поза ним.

Якщо відштовхуватися від традиційних уявлень про владу, то за «силової і атрибутивно-субстанціональної концепції інститут опозиції можливий, але сумнівний з погляду легальності, тому що в першому випадку перемагає найсильніший і править, нав'язуючи свою волю всім, не припускаючи ніякої «альтернативної влади», якою хотілося б бути опозиції» [12, с.12]. У другому випадку за погоджувальної концепції влада та опозиція убудовані у систему владних відносин унаслідок узгоджувальних процедур, переговорів і легалізації двосторонньої політичної комунікації. При цьому опозиція розділяє базові цінності суспільства й несе разом із владою відповідальність за все, що відбувається, з погляду сумлінного виконання власних функцій – якісної політичної критики урядового курсу й надання суспільству власних проектів і альтернатив. Така опозиція є конструктивною. З погляду комунікативного підходу, політичну опозицію розглядають як «альтернативну владу зі своїм набором значеннєвих політичних кодів, обраних у цей момент меншостями в суспільстві, чиї інтереси представлені або не представлені в парламенті» [13]. Як тільки її значеннєві коди вибираються більшістю в суспільстві, вона перетворюється на владу й відразу стає уразливою для критики меншостей.

Взаємодію вважають взаємообумовленим процесом впливу одних суб'єктів на інші; керованим процесом реалізації зв'язків, який будується на основі загального та специфічного в діяльності сторін, що взаємодіють, для досягнення нового якісного рівня. Взаємодією може бути процес узгодження та взаємного врахування різних соціальних інтересів.

Похідною від категорії «взаємодія» є категорія «взаємовплив», яка означає послідовну зміну суб'єкт-об'єктних характеристик учасників цього процесу: спочатку один є суб'єктом, а інший –

об'єктом впливу, а потім – навпаки. Взаємодія розглядається як взаємообумовлений процес впливу інституту політичної опозиції на державне управління, а також останнього на перший.

Політична взаємодія влади й опозиції визначається як «вербальний і невербальний обмін ними обґрунтованими й, як правило, протилежними змістами, позиціями, поглядами відповідно до їх переконань і певних правил і процедурами з метою прийняття важливих політичних рішень із соціально-значимих проблем» [14].

Поширеною формою політичної діяльності є мітинг – збори прибічників певного рішення, ідеї, яка перетворюється на вимогу – заборонити або дозволити щось, підтримати чи засудити тощо. Головне, що відбувається на мітингу – це формування психологічної готовності індивідів приступати до дії, до конкретних заходів, щоб здійснити свої вимоги. Тут також відбувається пропаганда об'єднуючої ідеї засобами промов, скандування, транспарантів, масового скупчення. Для «мітингової» політичної діяльності є характерним домінування певної однієї ідеї, переважання емоційного начала над раціональним, витіснення логічності аргументів гучністю голосу, войовничістю промов. Коли панує мітинговий стиль політичної взаємодії, стають вельми ускладненими досягнення згоди між учасниками політичного процесу, пошук задовільних рішень спільних проблем через дискусію.

Сучасну опозицію в Україні умовно поділяють на парламентську та позапарламентську. Такий підхід доречний для використання на загальноукраїнському рівні, оскільки в деяких регіонах країни опозиційні партії мають більшість в обласних, районних і міських радах, їх представники обрані головами міських, селищних і сільських рад.

Парламентська опозиція більшою мірою, ніж будь-яка інша, перебуває «біля влади» [15]. Така близькість, як правило, призводить до того, що опозиція орієнтована не на боротьбу за ідею, а на боротьбу за владу. Опозиціонери традиційно будують свої очікування на тому, що їх більшою мірою, ніж провладні сили, підтримує електорат. Це – помилка, яка свідчить, що нинішня опозиція не орієнтується в електоральних настроях і очікуваннях, а отже – не може запропонувати привабливої для електорату мотивації дій. Понад усе, в наш час у пересічного українця не викликає

ентузізму заклик до дій, що ведуть до революції або хаосу, оскільки будь-який індивід прагне стабільності, а не стан «вічної революції та війни» [16, с.2]. Отже, сучасна опозиція ідеологічно не здатна бути реальною альтернативою чинній владі, так само як і влада не має ніякого авторитету у людей. При цьому вона роз'єднана, а лідери різних політичних партій не шукають шляхів до об'єднання. Також в опозиції немає практики конструктивної боротьби із владою. Вона використовує або передвиборчу, або революційну риторику, спрямовану на «швидкий» результат. Це, як правило, або риторика «очорнення» конкурента, або риторика «телевізійної» опозиції, яка мало що може запропонувати в «живому» форматі, а працює в режимі «рекламної» матриці-слогана.

Для опозиції є вигідним культивування теми патерналістських очікувань від влади. При цьому опозиція втрачає симпатиків саме тому, що, формуючи повсякденні практики громадян, індивід усе більше орієнтується на свої можливості, а не на гарантовані державою.

Тож маємо зазначити, що у сучасному українському інформаційному просторі політична комунікація має суперечливий, часом агресивний характер, що негативно впливає не лише на рівень політичної культури суспільства, а й спричиняє дисбаланс масової свідомості аудиторії, створюючи психологічний дискомфорт, напругу, конфліктні ситуації та протистояння відносин між людьми на побутовому рівні. Майбутнє основних опозиційних сил значною мірою залежатиме від того, наскільки вони зможуть потрапити в резонанс із суспільними настроями, подолати роз'єднаність, навчатися працювати за нових умов.

Застосування нових інформаційно-комунікативних технологій (зокрема, інтернет-технологій) створює певні можливості для широкого залучення громадянського суспільства до політичного життя України.

Мережева взаємодія громадян, організацій та інститутів через електронну комунікаційну систему стала за сучасних умов важливим технологічним засобом впливу на демократичні процеси, результати якого можуть забезпечити прийняття більш ефективних політичних рішень і підвищити легітимність демократії в сенсі прийняття й підтримки громадянами демократичного режиму.

Провладна партія і владні структури на сьогодні ще не повною мірою використовують можливості е-демократії, застосовуючи інформаційно-комунікаційні технології лише в окремих сегментах політичного й економічного спілкування з громадянським суспільством. Розширення застосування ІКТ є нагальною потребою і повинно постійно перебувати в полі зору влади.

Важливим елементом демократичного врядування є прозорість роботи уряду та можливість громадян вільно брати участь у процесі вироблення державної політики. Створення урядом умов для вільного доступу громадян до рішень, які ухвалюють органи влади, а також врахування різних поглядів та інтересів – головне завдання, яке необхідно вирішити для посилення демократії та поліпшення якості урядової політики в Україні. Актуальність теми визначається важливістю застосування інформаційних технологій у процесах розроблення, прийняття та впровадження державних рішень як способу співпраці органів влади та громадян. Це сприятиме процесу реформування державного управління та розвитку відповідної сфери державної політики.

Прозорість у діяльності органів влади України і підзвітність перед громадськістю, її участь у процесі прийняття рішень за допомогою використання інформаційних технологій дозволить державі ефективніше будувати інформаційні канали для громадськості, забезпечувати контроль за їх виконанням у режимі on-line і тим самим підвищить відповідальність уряду. Для успішного та результативного впровадження інформаційно-комунікаційних інновацій у діяльність органів влади необхідна відповідна державна політика, спрямована на створення умов для виробництва, збереження, поширення та комплексного використання всіх видів державних інформаційних ресурсів, вільного доступу до них громадян та організацій усіх форм власності, на підвищення ефективності діяльності органів державної влади, управління та місцевого самоврядування. Розширення ринку інформаційних технологій в Україні уможливує розвиток найбільш прогресивних методів і методологій процесу отримання загальної та вузькоспеціалізованої інформації. Комунікаційні можливості державної влади не обмежуються наявністю ефективних інформаційних каналів, головне – здатність спілкуватися з населенням, пояснювати суспільству свої рішення, задовольняти запити різних соціальних груп. Якщо в

державній діяльності відсутня транспарентність і своєчасне інформування населення про найближчі перспективи й очікувані результати, в суспільстві виникають передумови до відчуження населення від інститутів влади і, як наслідок, народжується недовіра до урядових програм і рішень.

Для з'ясування, зокрема, тем публікацій за досліджуваний період, взаємодії влади і опозиції стосовно контексту публікації, використання слова «довіра» щодо контексту публікації, частоти згадувань суб'єктів влади та опозиції тощо було проведено контент-аналіз публікацій у он-лайн ЗМІ.

Програма, за допомогою якої проводилося дослідження, має назву SPSS і також IBM SPSS (англ. Statistical Package for the Social Sciences – «статистичний пакет для соціальних наук», на сьогодні ця назва не використовується) – програмне забезпечення, що з 1968 року використовується для статистичного аналізу даних. На додаток до наукових досліджень часто застосовується в дослідженнях ринку й громадської думки [17].

Оскільки на сьогодні Інтернет має більше охоплення, ніж друковані ЗМІ, методика дослідження базувалася на контент-аналізі публікацій в ТОП5 ключових он-лайн ЗМІ. За рейтингом порталів gemiusAudience [18] було обрано ТОП5 «новинних» порталів: «Сьогодні» [19], «ТСН» [20], «Лига» [21], «Обозреватель» [22], «Українська правда» [23].

Контент-аналіз ЗМІ відбувався шляхом проведення статистичного та якісного аналізу публікацій про суб'єкти дослідження за конкретний період (25.05.14 – 25.05.15 – період від обрання нового Президента України). Зокрема, склався повний статистичний звіт згадувань у ЗМІ з відображенням характеру згадок, із врахуванням вибірки 10% (всього більше трьох тисяч публікацій) від загальної сукупності згадувань суб'єктів дослідження у ЗМІ, що у кількісному вираженні становило 331.

Публікації оцінювалися за такими параметрами:

Дата

Джерело

Заголовок

Лід

Тональність

Належність ЗМІ до політичних сил

Взаємодія влади і опозиції щодо контексту публікації

Тема публікації

Критика щодо контексту публікації

Слово «довіра» щодо контексту публікації

Активність влади та опозиції

На основі цих даних згенеровано тенденції за допомогою програмного забезпечення SPSS.

Було проаналізовано ТОП5 он-лайн ресурсів соціально-політичного спрямування.

Проопозиційний ЗМІ: «Сегодня» (Ахметов).

Провладний ЗМІ: «ТСН» (Коломойський), «Ліга» (Пінчук), «Обозреватель» (Турчинов/Бродський); за поглядами більше провладний: «Українська правда» (складно визначити).

Період аналізу – 1 рік (25.05.2014 – 25.05.2015)

Вибірка статей – 10%

У результаті оброблено 331 стаття (всього проаналізовано більше трьох тисяч статей).

Джерела публікацій

Частота згадування суб'єктів влади ключовими он-лайн ЗМІ:

«Сегодня»: 68

«ТСН»: 20

«Ліга»: 34

«Обозреватель»: 21

«Українська правда»: 31

Отже, влада найчастіше згадується у он-лайн ресурсі «Сегодня», найменше у «ТСН».

Частота згадування суб'єктів опозиції ключовими он-лайн ЗМІ:

«Сегодня»: 28

«ТСН»: 22

«Ліга»: 24

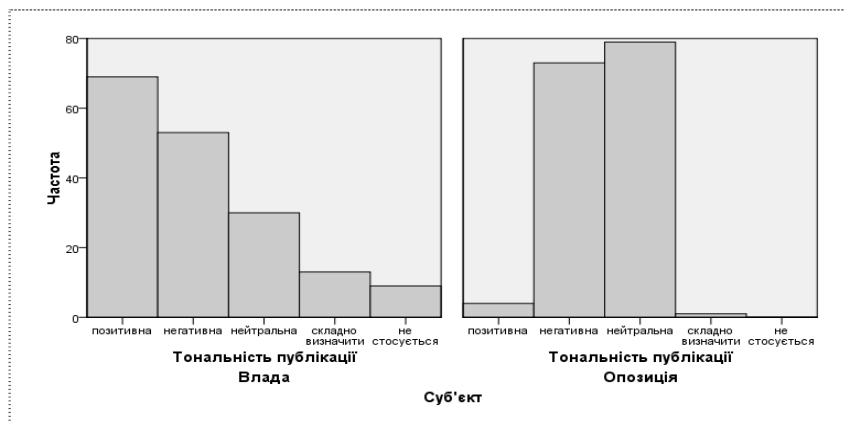
«Обозреватель»: 31

«Українська правда»: 52

Отже, опозиція найчастіше згадується у он-лайн ресурсі «Українська правда», найменше у «ТСН». Тобто, можемо зробити висновок, що інтернет-ресурс Коломойського «ТСН» посідає позицію 50 на 50 у висвітленні питань влади і опозиції.

Співвідношення частоти публікацій: про владу – 174 (52,6%); про опозицію – 157 (47,4%).

Порівняння тональності публікацій про владу і про опозицію:



Позитивна – 69 (4)

Негативна – 53 (73)

Нейтральна – 30 (79)

Складно визначитися – 13 (1)

Не стосується – 9 (0).

[Колонка «не стосується» означає, що певна кількість статей не стосується цього питання. Наприклад, візьмемо статтю «Во фракцію Опозиционного блока вошли 40 депутатов». Відповідно до таблиці «Взаємодія влади і опозиції» цю статтю не включено, тому що вона не містить заданих дескрипторів, як то: «протидія», «взаємодія», тому її й віднесено до колонки «не стосується»].

Усього ж позитивних публікацій і про владу, і про опозицію 73, значно більше негативних публікацій і про владу, і про опозицію – 126; нейтральних у цілому – 109; незначна кількість тих, які складно визначити, – 14 та 9, що не стосуються досліджуваної проблеми.

Тематика публікацій про владу і про опозицію, відповідно:

Політика – 113 (93); всього – 206.

Міжнародні відносини – 11 (3); всього – 14

Економіка – 14 (4); всього – 18.

Соціальна – 16 (20); всього – 36.

Війна – 12 (15); всього – 27.

Можемо зробити висновок, що домінантними серед публікацій у охарактеризованих джерелах про владу є теми політики, міжнародних відносин, економіки; натомість переважаючими темами про опозицію є соціальна проблематика та тема війни.

Критика стосовно контексту публікації (частота):

Влада критикує опозицію – 13 (3,9 %).

Опозиція критикує владу – 46 (13,9 %).

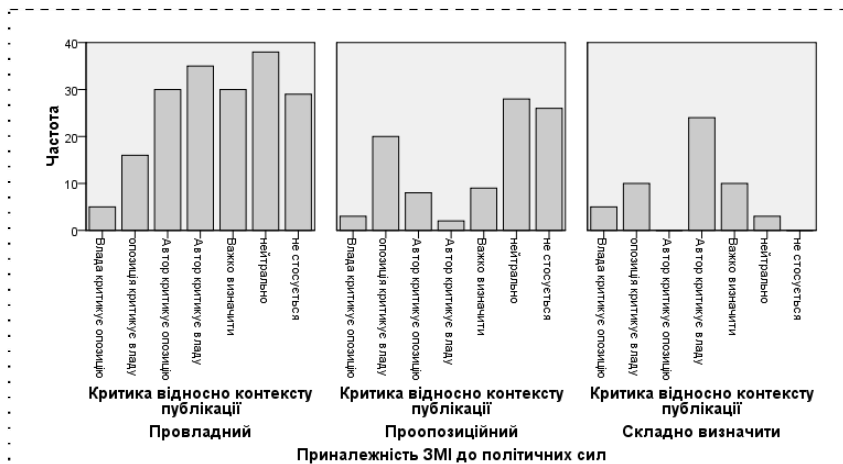
Автор критикує опозицію – 38 (11,5 %).

Автор критикує владу – 61 (18,4 %).

Складно визначити – 49 (14,8 %).

Нейтрально – 69 (20,8 %).

Не стосується – 55 (16,6 %).



Отже, опозиція критикує владу втричі частіше, ніж влада опозицію. Те саме стосується і авторів публікацій, які частіше критикують владу. Досить суттєвий відсоток (частоти) нейтральних публікацій та тих, у яких складно визначити досліджуваний контекст.

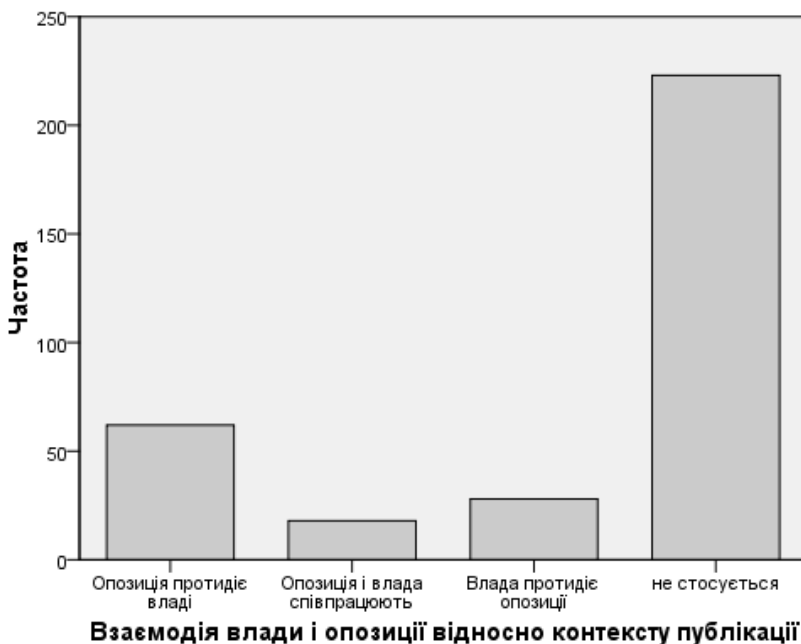
Взаємодія влади і опозиції щодо контексту публікацій

Опозиція протидіє владі – 62 (18,7 %).

Опозиція і влада співпрацюють – 18 (5,4 %).

Влада протидіє опозиції – 28 (8,5 %).

Не стосується – 223 (67,4 %).



Щодо контексту публікацій значно більше публікацій, у яких опозиція протидіє владі. Випадки, коли опозиція і влада співпрацюють або принаймні вирішують спільні питання, поодинокі та у контексті всього масиву досліджуваних публікацій становлять лише 5,4 відсотка.

Довіра до влади або опозиції (стосовно контексту публікацій)

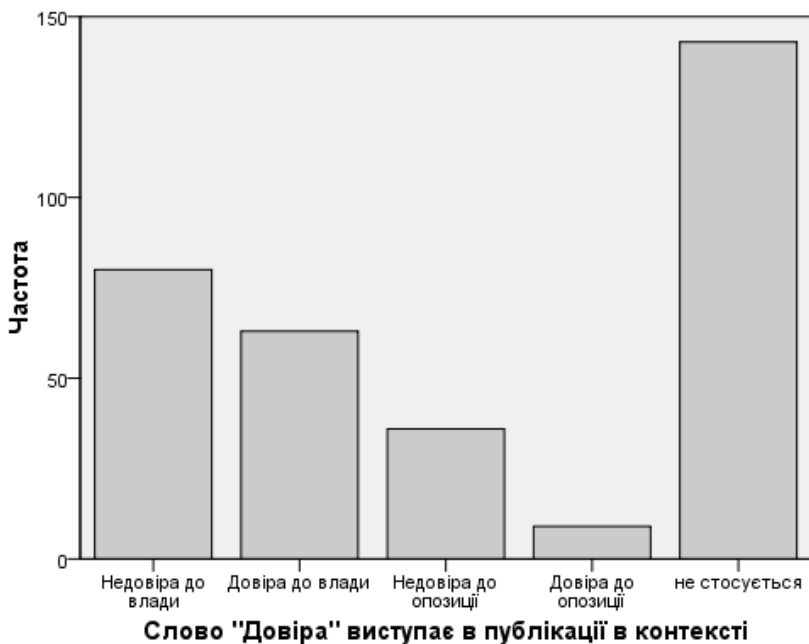
Недовіра до влади – 80 (23,8 %).

Довіра до влади – 65 (19,4 %).

Недовіра до опозиції – 40 (11,9 %).

Довіра до опозиції – 10 (2,9 %).

Не стосується – 140 (42 %).



Характерним під час аналізу виявилось те, що більшість із досліджуваних публікацій взагалі не торкаються проблеми довіри. Публікацій, у яких простежуються аспекти довіри до влади, значно більше, ніж до опозиції, однак чітка позиція недовіри до влади вища, ніж до опозиції.

У цілому ж електронна демократія відкриває широкі можливості для взаємодії опозиції і влади через засоби інформаційно-комунікаційних технологій внаслідок забезпечення зворотного зв'язку між громадянами і опозицією, громадянами і владою. Врешті, «е-демократія» означає врахування думок громадян і організацій щодо політичних відносин і процесів як владою, так і опозицією, що повинно модифікувати, коригувати дії обох сторін, наближаючи їх до плідної співпраці на користь політичного й економічного розвитку України.

3.2. Суб'єктно-об'єктні параметри владно-опозиційної комунікації

Інформаційно-комунікаційні технології, які застосовувала влада і опозиція за останні роки, не надто зазнали змін. Зрозуміло, що PR-діяльність у мережі Інтернет стала більш активною, адже поступово відбувається інформатизація суспільства. Акцент вибору засобу ІКТ залежить від основної цільової аудиторії партії, блоку тощо. Кожна зі сторін, маючи необхідний матеріальний і професіональний ресурс, ладна використовувати весь спектр можливостей ІКТ.

Виходимо з того, що взаємодія, взаємовплив означають послідовну зміну суб'єктно-об'єктних характеристик учасників політичного процесу. І відповідно – суб'єкт політики здатен до такої взаємодії та взаємовпливу через ряд характеристик. Зокрема, це суб'єктивні здібності (здатність впливати на політичний процес) та об'єктивні можливості для такої взаємодії (рівень політичної зрілості суб'єкта політики та політичні сили, які є в опозиції до суб'єкта).

Стратегія комунікації влади з громадськістю – сильна незалежна та європейська країна. Тобто те, що пропагувалося на головній площі Києва, те, за що люди проливали власну кров. Такий курс був необхідним для сучасної влади, адже саме за такими умовами народ обрав її.

Влада та опозиція в Україні у період Євромайдану (листопад 2013–лютий 2014 рр.): аспекти взаємодії.

Ще до подій на Майдані у вересні 2013 р. було проведено національний круглий стіл на тему: «Порозуміння заради європейського майбутнього» [24], який розцінювався як важливий етап до підписання у Вільнюсі Угоди про асоціацію України і Євросоюзу в листопаді. Тобто, були представлені ті політичні сили, які здобули на останніх президентських і парламентських виборах приблизно половину голосів виборців. То ж захід перетворився на круглий стіл опозиції, замість великого діалогу між владою, опозицією парламентською і позапарламентською, власне, всім спектром українського соціуму і політикуму.

Дещо з передісторії. Так, наприклад, комунікація між владою та опозицією (в контексті теленовин) в Україні мала характерні особливості та тенденції. Піврічна «еволюція» балансу новин

влади і опозиції була із невтішними, але очікуваними показниками. Так, ще в квітні 2013 р. стандарт балансу думок був на рівні 50-50, що стало унікальним явищем для України, адже означало сто-відсоткову об'єктивність новин.

Ситуація, яка згодом складалася влітку та на початку осені 2013 р., була прогнозована багатьма інформаційними аналітиками та політичними оглядачами. Повільно, але впевнено новини ставали все більш забарвленими у провладний тон. Наприклад, у вересні 2013 р. аналітики визначили рівень балансу думок на провідних телеканалах України – СТБ та «Новий канал», який дорівнював нулю, а саме – 100% політичних новин було подано з позиції влади.

З огляду на дану статистичну інформацію, можна сформулювати такі тези стосовно комунікації між владою і опозицією у телепросторі за 2013 р.:

телевізійні новини першого півріччя мали нейтральне забарвлення;

рівень балансу думок плавно зникав на користь влади;

характер подачі новин був переважно конфліктний (44%);

запрошувалися представники опозиції на ефіри провладних телеканалів для демонстрування рівності та справедливості, хоча насправді влада мала на меті розподіл електорату опозиції;

у вересні 2013 р. частка політичних новин у телеефірі знизилася до найнижчого показника року – 13%, з яких 100% належали владі (СТБ та «Новий канал»);

загальна лінія комунікації між владою та опозицією виявлялася в наступному: влада зменшувала частку проопозиційної інформації шляхом повного її видалення з деяких телеканалів, натомість залишаючи сталу частку провладної інформації, створюючи ефект зниження кількості політичних новин.

Важливою гарантією діяльності опозиції як легітимного інституту є вільний та рівний з представниками більшості доступ до засобів масової інформації. Це пов'язано з необхідністю надання їй можливості вільно викривати та демонструвати громадськості недоліки або порушення у роботі більшості. Наприклад, у Португалії конституцією опозиції надається ефірний час на державних радіо та телебаченні пропорційно кількості мандатів, а також право на відповідь та політичне заперечення політичних заяв уряду; у

Франції щосереді під час дебатів, які транслюють на телебаченні, кожна політична група по черзі ставить питання до урядовців на чолі з прем'єр-міністром [25].

Саме інформаційні технології роблять владу відкритою та прозорою. Це те, що потрібне, щоб почати довіряти владі, що дає результат у плані підвищення громадянської активності. Отже, інформаційні технології можуть слугувати засобом та інструментом для подолання кризи довіри. Проте, аналізуючи досліджуваний період, варто зазначити, що цей інструмент не використовується повною мірою, що підтверджував характер взаємодії між владою та опозицією.

У сучасному світі за умов розвитку інформаційних технологій все більше і більше значення мають впливи зростаючого потоку інформації. Не кожна соціальна система здатна швидко осмислити раціонально чи з використанням певних цінностей нову інформацію, тому у світі спостерігається формування інтуїтивних соціальних систем, що не завжди пов'язано із реальними змінами умов життя [26]. Однак існують й певні загрози: подальший розвиток інформаційних технологій може призводити до збільшення розриву між реальним світом та віртуальним, що несе постійне і всезростаюче посилення процесу формування інтуїтивних систем, і, відповідно, загрозу стабільності як у окремих соціальних системах, так і в сучасному світі загалом.

Щодо взаємодії: це досить складне та ємке поняття. Його можна вважати взаємообумовленим процесом впливу одних суб'єктів на інші, а також керованим процесом реалізації зв'язків. Виходимо з того, що взаємодія – це той елемент комунікації, який фіксує як обмін інформацією, так і організацію спільних дій.

Практика свідчить, що суспільство, яке реформується, неодмінно вступає в етап, коли невдоволення частини населення тим курсом, що проводиться, породжує не тільки антидемократичні тенденції, але й демократичну опозицію. Взаємодія з цією опозицією потребує від влади лояльності, готовності до діалогу з проблем корегування курсу реформ і реалізації конструктивних альтернатив йому.

У нашому дослідженні виходимо з того, що під формами взаємодії є взаємне інформування зі спектра питань щодо певних проблем, політичні консультації, круглі столи, договори-згоди між

партнерами/учасниками взаємодії, між чиновниками та представниками національної/регіональної/місцевої контреліти задля підвищення ефективності діяльності обох сторін, а також досягнення соціального добробуту [27]. Для України співробітництво було б найбільш перспективним видом взаємодії, що дозволило б досягти максимально можливого результату.

Утім, на відміну від більшості розвинутих європейських країн, Україна потребує ухвалення закону про політичну опозицію. Інституалізація опозиції не лише б визначила її повноваження, але й дала б органам держави (як виконавчим, так і судовим) легальні прозорі важелі впливу на політичну опозицію. Відсутність відповідного законодавства породжує протидію одне одному, коли з боку політичної опозиції застосовуються позапарламентські методи боротьби з урядом (демонстрації, мітинги, страйки, повстання, визвольний рух) з метою його відставки або повалення. Підтвердженням цьому є події, які відбуваються досить активно в Україні. Спробуємо виокремити серед них ті, які вплинули на загальний розвиток України в аспекті взаємодії/невзаємодії між владою та опозицією.

Початок та розвиток протистоянь у листопаді 2013 року.

Революція 2013 р., Євромайдан – це національно-патріотичні, протестні акції в Україні, передусім проти корупції, соціальної нерівності, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України.

Із самого початку Євромайдан активно підтримувався опозицією, яка була проти влади тодішнього уряду Азарова та президентства Януковича. Опозиційні лідери закликали український народ до пікетування на Майдані, до всенародних віче, до імпічменту влади. Кличко, Тягнибок та Яценюк неодноразово намагалися усунути конфлікт між владою та протестувальниками шляхом мирних переговорів. Найчастіше Президент Янукович або відкладав переговори, або скасовував їх, або ігнорував взагалі чи не давав жодних точних коментарів щодо дій активістів та всього Майдану. Також він не йшов на поступки у зустрічах з європейськими та американськими лідерами, такими як Кетрін Ештон та Вікторія Нуланд, Ангела Меркель та Франсуа Олланд [28]. Такими своїми вчинками він ще більше «розпалював» Євромайдан.

Євромайдан або Єврореволюція, політичні та суспільні зміни в Україні в листопаді 2013 – лютому 2014 р. викликані відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу. Однією з головних причин протестів стала надмірна концентрація влади в руках Президента В. Януковича та його «сім'ї», створення системи управління із ознаками фашизму.

21 листопада 2013 р. у серці столиці, на майдані Незалежності, почався перший протест як реакція на рішення Кабінету Міністрів України на призупинення курсу Євроінтеграції. Першими вийшли на майдан студенти, що навчаються у Києві, до яких приєдналася опозиція, а саме – В. Кличко, О. Тягнибок. А. Яценюк, українські артисти, співаки, відомі постаті та журналісти, зокрема, Мустафа Найєм [29]. Тодішній Прем'єр-міністр М. Азаров оголосив рішення парламенту про призупинення процесу підготовки про укладання угоди між Євросоюзом та Україною. Крім того, Верховна Рада України вчасно не ухвалила євроінтеграційні закони (про прокуратуру, зміни до виборчого законодавства та лікування ув'язнених за кордоном), які були умовою підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Замість цього, український уряд виявив активну позицію щодо співпраці з Росією та країнами СНД у складі Митного союзу [30].

Опозиційні фракції у Верховній Раді України почали збір підписів депутатів під резолюцією про недовіру Кабінету Міністрів України.

За словами А. Яценюка, все, що відбувалося в останні роки, – «спланований сценарій, як продати українську державу і купити собі місце «губернатора Малоросії» у складі Російської імперії.... Особисто Янукович виторгував собі в переговорах з Росією гарантії переобрання на другий президентський термін, нібито зниження цін на газ, а також для себе і найближчого оточення близько 20 мільярдів доларів, половину з яких вони вкрадуть, а другу – витратять на виборчу кампанію, щоб Янукович сфальсифікував результат і отримав посаду в 2015 р.», – заявив А. Яценюк. В. Янукович зірвав підписання угоди, але «вона буде підписана новим урядом і новим парламентом» [31].

24 та 29 листопада відбулися найбільш потужні мітинги проти В. Януковича на чолі з опозицією. Нараховувалось близько 150 тис. осіб [32]. Український народ висунув низку

вимог до влади, а саме: відставка уряду М. Азарова; проведення 27 листопада сесії щодо шляху Євроінтеграції, де також мало розглядатися питання про звільнення Ю.Тимошенко. У разі невиконання цих першочергових вимог Євромайдан вимагав розпуск діючого парламенту та перевиборів. Однією з вимог було підписання Угоди про асоціацію України з Євросоюзом. У разі непідписання – імпічмент В. Януковича.

Звернення Євромайдану до країн Заходу із закликом – запровадити персональні санкції проти В. Януковича та представників його влади з боку Заходу; до керівництва ЄС із закликом – не зачиняти Україні двері в Європу, створити умови для підписання асоціації після зміни влади в Україні.

Участь у заходах взяли лідери трьох опозиційних партій, а також экс-глава МВС Ю. Луценко. Опозиційні лідери проголосили, що у Верховній Раді України будуть вимагати дострокових виборів.

До Євромайдану долучилися й інші міста України, організувавши власні мітинги. Серед таких міст були, зокрема, Львів, Тернопіль, Івано-Франківськ, Хмельницький, Луцьк, Рівне, Вінниця та інші обласні та районні центри України.

Також українська діаспора провела мітинги в багатьох країнах світу: в Італії, США, Франції, Великобританії, Швеції, Австрії, Норвегії, Чехії, Латвії, Литві, Канаді, Грузії, Угорщині, Німеччині, Швейцарії, Польщі [33].

Протидіяли Євромайдану бійці спецпідрозділу «Беркут» шляхом використання сили та застосування сльозогінного газу.

27 та 28 листопада прибічників Євроінтеграції закликали до підписання петицій проти уряду М. Азарова та за імпічмент Президента [34].

У ніч на 30 листопада відбувся розгін Євромайдану. Бійці застосували силу проти мирних протестантів, більшість з яких були студенти. За даними очевидців, які у той час перебували на місці подій, було кілька сотень «ягуарівців» та близько 2 тисяч «беркутівців» [35]. Десятки людей було поранено. Тоді Михайлівський собор надав притулок постраждалим та захистив від нападників.

Керівник прес-служби управління МВС у м. Києві аргументував протиправні дії силовиків як наведення порядку у центрі столиці у зв'язку з підготовкою до новорічних свят.

Події ночі 30 листопада – кривавий розгін студентського майдану – обурили громадськість. Лідери опозиції на Михайлівському майдані оголосили план подальших дій, а активісти подали заявку на проведення мітингів у центрі Києва. Власне, саме ця подія і стала початком революції в Україні.

Розвиток протистоянь у грудні 2013 р. – лютому 2014 р.

3 грудня на допомогу беркутівцям вийшли так звані «тітушки», які чинили безлад та застосовували силу щодо мирних мітингувальників.

Євромайдан продовжував своє існування: люди масово приїжджали до столиці на підтримку протесту, цілодобово перебували на головній площі країни, кияни допомагали коштами, ліками, теплими речами, продуктами, добровольці організували медичний центр, пункти обігріву та харчування.

Переговори з владою щодо вирішення політичної і економічної кризи можливі після виконання Президентом В. Януковичем трьох вимог – відставка уряду, притягнення до відповідальності всіх, хто виконував незаконні накази і закликав бити людей, звільнення затриманих, які брали участь у мирній акції на Майдані. Про це заявив голова фракції ВО «Батьківщина» А.Яценюк на брифінгу у Штабі національного спротиву. Він наголосив, що після цього повинна бути процедура політичних переговорів: «Перше – формування нового технічного уряду. Друге – програма дій уряду, яка передбачає підписання Угоди про асоціацію з ЄС та отримання фінансової допомоги від МВФ і європейських інституцій. Третє – це шлях до дострокових президентських і парламентських виборів через внесення змін до української Конституції. Це план опозиції» [36].

Кожної неділі збиралося народне віче. Так, 8 грудня на майдані Незалежності відбувся «Марш мільйона» [37].

На протигагу Євромайдану, у Маріїнському парку було організовано «Антимайдан» – так званих прибічників влади Януковича.

Президент України В. Янукович підтримав ідею проведення круглого столу з представниками опозиції. Тим часом заступник начальника штабу внутрішніх військ спростував інформацію про початок штурму майдану Незалежності загоном «Беркут». Про це

було опубліковано на сайті Президента України 9 грудня. «На його переконання, такий круглий стіл може стати майданчиком для розуміння» [38].

Запланована зустріч В. Януковича з трьома колишніми Президентами країни – Л. Кравчуком, Л. Кучмою та В. Ющенком могла бути певним кроком до розв'язання патової ситуації в Україні; до широкого круглого столу за участі опозиції.

Раніше всі запрошені на зустріч з В. Януковичем висловлювалися на підтримку євроінтеграції України і негативно оцінювали дії Президента.

Тим часом на сайті опозиційної української партії ВО «Батьківщина» з'явилося відеозвернення голлівудського актора Джорджа Клуні, який підтримував українців, які вийшли на Євромайдан. «Коли ви дивитеся на Захід, знайте, що ми відповідаємо вам поглядом, повним величезного захоплення» [39]. За його словами, американці та українці «схожі в прагненні до демократії», яка не може існувати в країні, де є політв'язні і придушуються мирні протести.

Деякі українські ЗМІ повідомили, що вдень 9 грудня бійці загону «Беркут» почали штурм майдану Незалежності. Пізніше, однак, заступник начальника штабу внутрішніх військ О. Олещенко спростував цю інформацію, заявивши, що загін «Беркут» лише охороняє громадський порядок [40].

У свою чергу, у опозиції заявили, що не підуть на переговори з владою без згоди на це учасників Євромайдану та доки силовики не будуть виведені за межі Києва.

Представники опозиції наголошували на необхідності отримання мандату від Майдану для проведення перемовин із В. Януковичем.

Зокрема, під час зустрічі 10 грудня В. Януковича і трьох попередніх Президентів він заявив, що звернувся до генпрокурора В. Пшонки з проханням звільнити тих затриманих мітингувальників, які не вчиняли «жорстких порушень». Водночас В. Янукович наголосив, що усі винні у правопорушеннях на Майдані в Києві повинні понести відповідальність [41].

13 грудня мітингувальники на Євромайдані в Києві дали «мандат» опозиції для участі в круглому столі із владою. Майдан також дав мандат на те, аби акції протесту проходили «без крові».

У той самий час В. Янукович не збирався відправляти уряд у відставку, а опозиція попереджала його про наслідки силового розгону. На що Президент просив не втручатися Майдан у його пошук з виходу із конфліктної ситуації.

Лідер парламентської фракції УДАР В. Кличко наголошував, що під час круглого столу влада не пішла назустріч опозиції за жодною з вимог. Про це він сказав після засідання круглого столу в Києві. «Сьогодні влада не врахувала жодної вимоги опозиції. На сьогодні цей круглий стіл був лише демонстрацією – «жодного кроку назустріч опозиції», – заявив Кличко. Відповідаючи на питання, що він сказав присутнім на Майдані, В. Кличко зазначив: «Я впевнений, що люди повинні приєднуватися (до акції), щоб тиснути на владу, щоб ключові питання були вирішені» [42].

Важко простежити логіку у діях В.Януковича, який начебто робив позитивні кроки до розв'язання ситуації та налагодження відносин з опозицією. Так, по закінченні круглого столу В. Янукович запропонував ввести мораторій на будь-які силові дії. Крім того, він ініціював Верховній Раді України проголосувати за амністію заарештованим під час мітингів.

Згодом, 25 січня, під час третього етапу переговорів В. Янукович запропонував посаду Прем'єра А. Яценюку, а посаду віцепрем'єра з гуманітарних питань – керівнику фракції партії УДАР В. Кличку [43].

Крім того, В. Янукович погодився і на зміну Конституції, а також заявив про готовність створити робочу групу для переходу до парламентсько-президентської республіки.

Проте опозиція не прийняла пропозицію очолити уряд країни і розділити відповідальність з чинною владою, оскільки країна знаходилася на межі банкрутства.

Раніше фракція Партії регіонів заявила, що готова під час позачергового засідання Верховної Ради України проголосувати за відставку уряду М. Азарова. Однак є одна умова – лідери опозиції повинні прийняти пропозицію Президента і увійти до керівництва Кабінету Міністрів.

16 грудня опозиційний народний депутат Г. Москаль попросив президента Польщі від імені побитого «Беркутом» польського журналіста звернутися до Міжнародного кримінального суду у

Гаазі для притягнення до кримінальної відповідальності українських високопосадовців, які організували розгін Євромайдану. Про це йшлося у листі Г. Москаля до президента Польщі Б. Коморовського [44].

На 29 грудня найближчі плани опозиції – добитися покарання для замовників розгону Майдану, побиття журналістів та активістів, а також розпочати антикорупційні розслідування проти урядовців у всьому світі. Про це на Народному віче на Майдані у Києві заявив лідер опозиційної фракції ВО «Батьківщина» А. Яценюк [45].

5 січня 2014 року заплановано влаштувати владі всеукраїнський страйк. «Спочатку попереджувальний, а згодом, – поки нас не почують», – безстроковий». Про це, виступаючи на майдані Незалежності, заявив лідер УДАРу В. Кличко [46].

Опозиція вимагала негайної відставки міністра внутрішніх справ В. Захарченка, ліквідації спецпідрозділу «Беркут» і створення тимчасової слідчої комісії щодо застосування сили з боку правоохоронців. Про це заявив лідер УДАРу В. Кличко на засіданні погоджувальної ради [47].

16 січня Верховною Радою України, без дотримання належної процедури ухвалення нормативно-правових актів, було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» [48]. У порядку інформування основні витяги з положень «документа»:

1. Обмеження руху у колоні транспортних засобів, яке призводить до перешкод.

2. Обмеження умов проведення масових акцій.

3. Заборона обігу і використання екстремістських матеріалів.

4. Встановлення відповідальності за наклеп.

5. Відповідальність за блокування будівель та споруд.

6. Заходи з захисту державних службовців та працівників правоохоронних органів.

7. Відповідальність за втручання у роботу державних електронних інформаційних ресурсів.

8. Заходи з захисту суддів, їх родичів, членів сім'ї.

9. Громадське об'єднання як іноземний агент.

10. Інформаційні агентства в мережі Інтернет.

11. Ліцензування операторів та провайдерів, що надають послуги доступу до мережі Інтернет.

12. Право на обмеження доступу абонентів до сайтів у мережі Інтернет.

13. Укладення договорів на використання sim-карток операторів мобільного зв'язку.

Ці закони були сприйняті громадянами України як репресивні, що неодмінно привело б до диктаторського режиму влади [49].

19 січня відбувся штурм на вул. Грушевського [50], а 22 січня «Кривавий День Соборності», на якому загинуло п'ять активістів, серед яких вірменин С. Нігоян, білорус М. Жизневський, українець Ю. Вербицький [51].

З 22 по 27 січня було захоплено 10 адміністрацій [52]. Це, в основному, всі західні ОДА, крім Закарпатської, Чернігівської та Полтавської. На Півдні захоплення не було. Черкаську ОДА міліція відбила і почала зачистку серед населення. Схоплено і ув'язнено близько 56 чоловік. У всіх областях, окрім Донецької і Криму, проходили мітинги на підтримку Євромайдану.

25 січня активісти координованого О. Данилюком руху «Спільна справа» зайняли будівлю Міністерства енергетики та вугільної промисловості на вул. Хрещатик, а 26 січня – будівлю Міністерства юстиції на вул. Городецького, 13 в Києві.

По всій Україні активно підтримували Євромайдан. Люди скандували на головних площах «Молодь нації за євроінтеграцію!», «Зека геть!» та ін. Також активно звучали гасла національного характеру «Слава Україні! – Героям слава!», «Слава нації! – Смерть ворогам!», «Україна! – Понад усе!». Люди штурмом брали ОДА, захоплювали відділи СБУ, знищували пам'ятники Леніну. Весь світ підтримував Євромайдан, окрім Росії.

Беркутівці та силовики штурмували Майдан, але активісти всією силою оборонялися. На вул. Грушевського було створено найбільшу блокаду, де активно застосовували коктейлі Молотова та каміння, підпалювали шини тощо.

20 січня відбулися попередні консультації представників об'єднання «Майдан» з секретарем РНБО А.Клюєвим, радником Президента А. Портновим та міністром юстиції О. Лукаш щодо врегулювання політичної кризи.

«Переговорів не було, були консультації. Ми передали листа з вимогами Майдану і вони понесли цього листа В. Януковичу, бо вирішує в цій країні лише він», – зазначив Ю. Луценко [53].

Обурення людей бездіяльністю влади та двомісячним ігноруванням вимог Майдану довело ситуацію до критичної точки кипіння. Залишалися лічені дні, а можливо, навіть години, коли розв'язання політичної кризи ще можливе шляхом переговорів. А. Яценюк наполягав на негайній зустрічі лідерів трьох опозиційних фракцій із В. Януковичем

Після другої зустрічі, яка відбулася 23 січня, лідери опозиції повернулися на Майдан, але озвучені ними результати переговорів присутні зустріли негативно. Після цього опозиціонери заявили про розширення Майдану. У наступні дні майданівці спорудили нові барикади.

Якщо простежити лінію спроб налагодження комунікації між владою та опозицією, то можна помітити й зменшення довіри до представників опозиції з боку мітингувальників. Так, зокрема, вже 21 лютого протестувальники проти влади освистали виступи лідерів опозиції В. Кличка та О. Тягнибока на майдані Незалежності в Києві. Виступ кожного з лідерів тривав не більше 2 хвилин, повідомляють «Українські новини». О. Тягнибок у своєму виступі повідомив лише про 16 загиблих членів «Свободи» на вул. Інститутській у Києві. Ні про які домовленості з Президентом В.Януковичем і голосування в Раді він не повідомив, оскільки протестувальники освистували його і кричали «Ганьба!». Від імені протестувальників було поставлено ультиматум лідерам опозиції, щоб до 22 лютого вони вирішили питання з відставкою В. Януковича, інакше активісти підуть у наступ.

Сотник самооборони зі сцени Майдану 21 лютого виголосив ультиматум, що до 10 ранку 22 лютого Президент має піти геть, та висловив недовіру до опозиції [54]

Лідер Всеукраїнського об'єднання «Свобода» заявив після завершення переговорів лідерів опозиції з В. Януковичем увечері 27 січня: «Частина з тих вимог, які опозиція поставила перед владою, може бути реалізовано. Але очевидно, що процес перемовин буде тривати. Те, чого вдалося досягнути сьогодні, – набагато більше, ніж було раніше. Але це не те, чого вимагаємо ми як представники тих людей, котрі нині стоять на Майдані» [55].

У коментарі представникам ЗМІ О. Тягнибок, зокрема, зауважив, що багато питань можна буде врегулювати безпосередньо в парламенті. Лідер «Свободи» розповів про те, чого було досягнуто під час перемовин із Президентом: «Вони готові голосувати за закон про декриміналізацію учасників мирних акцій, про амністію. Відповідно, це включає звільнення всіх затриманих і припинення тих репресій, які поширилися всією Україною.

Опозиція вимагає від Генпрокурора В. Пшонки негайної заяви про закриття всіх 2000 справ проти активістів Майдану. Про це під час Народного віче на Майдані у Києві заявив лідер фракції ВО «Батьківщина» А. Яценюк [56].

Лідери опозиції не змогли ні до чого домовитися з Президентом В. Януковичем. «Янукович абсолютно неадекватно реагує на ситуацію. Все, про що він говорив, – це про те, щоб лідери опозиції закликали людей на Майдані припинити протистояння і скласти зброю» [57]. Крім того, за словами В. Кличка, В. Янукович заявив, що відповідальність за смерті людей лежить на опозиції.

18–20 лютого 2014 року відбулися криваві події – протистояння на вул. Грушевського, у Маріїнському парку, Європейській площі, майдані Незалежності. Внаслідок сутичок мітингувальників із силовиками у Києві загинуло понад 100 людей, поранено півтори тисячі і 100 вважали зниклими безвісти. Беркутівці нещадно вбивали активістів, ранили їх та били; працювали снайпери. Звичайно, це викликало масовий протест, і тоді імпічмент Президенту був єдиним виходом з кривавих подій у центрі Києва. У смерті загиблих звинуватили В. Януковича, В. Захарченка та інших провладних осіб [58].

20 лютого Президент України своїм Указом оголосив 20 лютого Днем Жалоби.

Лідери опозиційних фракцій залишили парламент і вирушили на зустріч із Президентом В. Януковичем і міністрами закордонних справ Польщі, Німеччини та Франції.

22 лютого В. Янукович разом із сім'єю покинув свою резиденцію у Києві та вилетів у невідомому напрямі. У Верховній Раді визнали недійсність влади Януковича.

Наразі экс-президент України поданий у міжнародний розшук. Опозиція разом із всенародним віче обрали новий уряд. Президентські вибори в Україні відбулися 25 травня 2014 року. Відомо

також, що В.Янукович не визнає закінчення свого терміну законним [59] та періодично дає настанови українцям з «братнього» міста Ростов-на-Дону.

Серед прогнозів аналітиків напередодні Майдану-2013 – посилення та радикалізація опозиції та структур громадянського суспільства як певний запобіжник надто активним діям влади, що може спричинити вибух у суспільстві. Напередодні «непідписання» Угоди про асоціацію України з ЄС у листопаді 2013 р. суспільство жило за стагнаційним сценарієм, а влада продовжувала просвіропейську риторику, у той же час посилюючи контроль над суспільними процесами, для чого задіяла всю судово-правову систему. У разі ж остаточного визначення зовнішнього вектора України, як і прогнозувалося багатьма аналітиками, мали посилитися протестні настрої.

Характеризуючи період взаємодії влади та опозиції, необхідно взяти до уваги уроки з недалекого минулого. Проаналізувавши період до Майдану 2013 р., можна стверджувати, що найбільше порушувалися права опозиції на доступ до ЗМІ, на введення публічної політичної діяльності та права у парламенті, що також спрацювало у протестних діях. Захист прав опозиції найбільше пов'язували з прийняттям законодавчих актів про опозицію та загального рівня політичної культури в країні. Більшість експертів підтримують законодавче закріплення за парламентською опозицією широкого спектра прав і гарантій. На відносини між політичними партіями, що відносять себе до опозиційних, найбільше впливають інтереси їх фінансових спонсорів, збіг чи конфлікт інтересів у боротьбі за владу та конкуренція за фінансові ресурси. Вплив опозиції на прийняття державних рішень оцінюється суттєво нижче, ніж вплив Партії регіонів. Серед різних суспільних груп найбільше здатні до самоорганізації студенти та представники малого бізнесу, активісти неурядових організацій, представники середнього бізнесу.

Поразка попередніх опозиційних сил на президентських 2010 р. та парламентських 2012 р. виборах свідчить про відсутність реальної протидії владі у вигляді потужної дієздатної опозиції. Істотно впливають на характер діяльності будь-яких опозиційних сил відсутність усталених зв'язків із соціальними групами, слабкість програмово-ідеологічних засад політичних партій, особистісний чинник.

Безперечно, потужним інструментом глобальних суспільних змін, які впливають на діяльність демократичних інститутів на сьогодні, є інформаційні технології. Подальше посилення інформаційного розриву може привести до «виключення» певних верств населення з процесу політичних комунікацій та автоматично ставить під сумнів можливість практичного та ефективного втілення принципів «народного суверенітету». Виходимо з того, що політичний розвиток визначається як зростання здатності політичної системи пристосовуватися до соціальних умов, які змінюються, при збереженні та збільшенні можливостей для еліт і рядових громадян виконувати свої специфічні функції у справі управління суспільством та державою. У зв'язку з цим виокремлюють такі політичні зміни:

порушення співвідношення елементів, які забезпечують рівновагу системи, не зачіпає основні структури суспільства та влади, тобто за зміни лідерів, уряду, окремих інститутів не відбувається зміна базових цінностей, норм та способів організації влади;

трансформація основних елементів системи, базових інститутів, норм і комунікації сприяють якісній зміні системи [60].

Ефективність влади безпосередньо залежить від засобів інформаційного обміну, налагодження та підтримки постійних зв'язків між її суб'єктами, оскільки неможливо уявити без опосередкованих форм спілкування і спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою та суспільством.

Доречно розпочати з соціологічного рейтингу, який на самому початку виборчої кампанії робить одних кандидатів потенційними лідерами, інших – аутсайдерами.

Відповідно до рейтингу, запропонованого 5 березня 2014 р. Центром соціологічних та маркетингових досліджень «СОЦИС», Петро Порошенко вже здобував – перше місце серед кандидатів на посаду Президента України. Слід зазначити, що йтиметься про абсурдну нісенітницю – рейтинг №1 від кандидата, який нікому не потрібний, якого серед кандидатів у президенти ніхто з нетерпінням і не чекав.

Мільйонні вливання у соціологічну сферу видаються чи не вкрай актуальними. Якщо кандидату немає чим конкретно виокремити себе з-поміж інших кандидатів, які йдуть до влади, то інвестиція в вище сказану сферу врятує. Побачивши високий рейтинг політика, виборець вирішує віддати свій голос саме

йому, до певної міри підсвідомо ототожнюючи себе з більшістю як носієм істини, схиляється на його бік. Ніхто не стане голосувати за нових кандидатів без того, що десь не сказали про їх популярність. Політику вдалося за кілька місяців майже з нуля наростити електорат, переконати українців у тому, що країну врятує тільки обрання Президента в першому турі, й перемогти з рекордним за останні два десятиліття результатом – 55%. За офіційними даними штабу, на виборчу кампанію витратили лише 90 мільйонів гривень [61]. Можливо, причина в очікуванні на нову політичну силу із одвічним консерватизмом українського суспільства. Безперечно, величезну роль в успіху П.Порошенка відіграла грамотна інформаційна політика.

Сторінка на Facebook: вона повідомила про рішення ЦВК про старт президентської кампанії про бажання Порошенка балотуватися, про подання документів до ЦВК і, нарешті, – про офіційний запуск кампанії в усіх соцмережах (Facebook, Vkontakte, Twitter, Instagram, Google+, Youtube, Однокласники).

Найпопулярнішою стала сторінка в Facebook, що частково пояснюється концентрацією саме в цій мережі потенційних виборців П.Порошенка – вподобали сторінку більше 47 тисяч користувачів [62].

«Програма Петра Порошенка» в соцмережах також стала законодавцем «тегових мод». Так, уперше тег #Порошенко# Президент використали на сторінках кампанії для анонсування інавгурації. У Петра Порошенка є власна сторінка на Facebook, відкрита досить давно.

Після того, як штаб нарешті визначився зі стратегією, у матеріалах сторінки почали активно використовуватися брендовані кольори для оформлення фото та відео тощо.

Фактично від початку виборчої кампанії на П.Порошенка працювала здобута під час масових протестів репутація проєвропейського політика й миротворця, більш принципового від лідерів опозиції («руку Януковичу не тиснув»).

За зведеними даними одного з посередників у цій справі B2b Blogger, розміщення одного рекламного чи замовного матеріалу в українських ЗМІ варіюється від 7000–10000 грн. Примусити написати всі ЗМІ на першій стрічці про потрібну «для продажу» виборцеві за його голос персону – виграв в інформаційній війні. Така інвестиція

себе виправдовує. Виділити серед багатьох ТВ проектів шоу №1 в України можливо – ТВ-шоу Шустера «Шустер Live» як майданчик для політичної боротьби між владою та опозицією є актуальним і має високий вплив на глядача та не втрачає рейтинги [63].

Портал «Слово і Діло» надає доведені рейтинги відповідальності по даних обіцянках державними чиновниками та політичними діячами. Серед них і робота гаранта Конституції [64].

«У час, коли про люстрацію здебільшого тільки говорять, а чергові вибори до Верховної Ради наближаються, ми пропонуємо глядачам ще раз подивитися на тих, хто претендує на нашу довіру», – говорить директор інформаційного мовлення «1+1» Сергій Попов.

Перевіряють політиків за кількома аспектами: чи вірять їм глядачі, чи поділяють їхню позицію експерти, чи погоджуються з ними опоненти та чи не піймають їх на брехні журналісти. Щоб не мати змоги впливати на ведучого, учасники не знають, хто ведучий ток-шоу. Поставити питання політикам може кожен охочий через сайт проекту <http://pravonavlada.tsn.ua/>. Прем'єра програми відбулась 11 вересня 2014 р. У ефір «1+1» «Право на владу» виходить щочетверга о 22:30.

Розглянемо список політичних сил та їхній виділений бюджет для агітації та реклами на телебаченні, а також прізвища головних людей цих PR-кампаній [65]. Кампанією блоку Петра Порошенка опікувся Ігор Гринів. Орієнтовні витрати на агітацію по телебаченню, якщо припустити, що партії купують рекламу за прайсовими цінами на ТБ, коштують 1,8 мільйона доларів.

Гринів сам йшов за списком блоку П.Порошенка під 14-м номером. У 2006 році керував кампанією Кличка, з липня працює заступником голова АП.

Передвиборчу кампанію Радикальної Партії Ляшка, а також «Опозиційного блоку» – відомий російський політтехнолог, який давно співпрацює з Сергієм Львовичіним – Ігор Шувалов. У проекті Ляшка він займається стратегією кампанії, а штабом керує экс-лідер «Пори» й «інших відомих лижних інструкторів» Владислав Каськів. Його помічники ситуацію не коментують.

За оцінками видання, витрати на агітацію за перші 18 днів «Опозиційного блоку» становили 1,5 мільйона, а Радикальної Партії 0,5 мільйона.

«Народному фронту» вести кампанію допомагав Сергій Гайдай. На агітацію по телебаченню за перші 18 днів кампанії витрачено 3,3 мільйона доларів. С.Гайдай є автором логотипу «Народного фронту», він є автором ідеї з прив'язкою голосування за «Народний фронт» до майбутнього прем'єрства Яценюка.

Кампанією «Батьківщини» займалися нинішній депутат Олександр Абдулін і російський політтехнолог Олексій Ситніков, який співпрацює з Тимошенко з 2007 року. Витрати на рекламу за перші 18 днів кампанії склали 2,3 мільйона доларів.

Кампанією «Самопоміч» керував сам Андрій Садовий. За перші 18 днів на ТБ-агітацію пішло 0,4 мільйона доларів.

Кампанією «Сильної України» займався Микола Гастелло. На агітацію по ТБ партія Сергія Тігіпка за перші 18 днів витратила 1,2 мільйона доларів.

Петро Порошенко став Президентом України 7 червня 2014 р. З того часу влада не переставала експлуатувати тематику Революції Гідності, ототожнюючи з нею своє ім'я і діяльність. Після того як Російська Федерація розпочала війну проти України і стала особливо популярна тема патріотизму, імідж представників влади корегувався відповідно. Президент дає інтерв'ю на телебаченні у військовій формі, перебуваючи десь у Східному регіоні, розповідає про сина, що пішов добровольцем у зону АТО [66]. Прем'єр-міністр Арсеній Яценюк стріляє зі снайперської гвинтівки... Олег Ляшко, трохи корегуючи свій імідж, позиціонує себе не лише як простого хлопця з народу, а ще й як відданого патріота, який на фронті ловить «скотиняк» [67].

Більшість сучасних українських політиків мають проукраїнські і проєвропейські погляди. Вони стали більше висвітлювати потрібні їм моменти їхньої ж діяльності в інтерв'ю різних телеканалів, на різних телепрограмах, таких як «Попередження» з Миколою Вереснем на «Першому», програма з Віталієм Портніковим у ефірі «Еспресо тв.», «Свобода Слова» на ICTV.

Тим не менш, далеко не всі кроки влади і особисто Президента позитивно сприймаються українською громадськістю та політичними експертами.

Так званий Військовий кабінет при Раді національної безпеки і оборони створений Президентом Петром Порошенком з метою самореклами як політика. Таку думку висловив голова Центру

прикладних політичних досліджень «Пента» Володимир Фесенко в коментарі виданню «Вести».

«Я б не перебільшував значення цього нового органу: він створений скоріше з піар-метою, щоб показати, що Президент має можливість оперативно реагувати на зміну військової ситуації» [68], – сказав Фесенко.

Адже, по суті, йдеться про звичайні наради лідерів держави з керівниками силовиків, про які взагалі можна було б не повідомляти, пояснив В.Фесенко. «Але якщо повідомляється, то з метою показати всім, що Глава держави тримає ситуацію під постійним контролем», – зазначив він.

Раніше П.Порошенко перед телекамерами вручив українським військовим на Житомирському полігоні нову бронетехніку. Пізніше з'ясувалося, що бронетехніка не нова, а радянського виробництва. Командування військової частини відмовилося підписувати акт про приймання танків, які не мають спеціальної радіотехніки, без якої неможлива координація дій екіпажів у бою. Основним джерелом донесення до суспільства інформації залишається телебачення. На другому місці Інтернет портали, друковані ЗМІ, на третьому радіо.

Українські політики часто відвідували онлайн телебачення «Hromadske tv». Громадське зарекомендувало себе як незалежне телебачення, що може поставити незручне питання, тому вдалий виступ на ньому, частково, вселяв довіру в слова цього політика навіть «продвинутої» верстви населення.

Петро Порошенко (його піарники) ініціював програму щотижневого звіту для населення [69]. Там він відповідав на найбільш актуальні питання тижня, про свою діяльність і т.п. (у ефірі телеканалу «1+1», що належить Коломойському, який теж давав подібне інтерв'ю).

Зараз політики (зокрема, їх піарники) достатньо активно ведуть сторінки в соціальних мережах Facebook, Twitter, в Контакте, в яких (окрім Твіттера) доступно і «лаконічно» викладені ролики з їх інтерв'ю, ролики з місць проведення спеціальних заходів. За сучасних умов влада вимушена більш ніж завжди контактувати з іноземними політиками, міжнародними організаціями. І ці контакти не залишаються без уваги іноземної преси, над якою вона не має впливу, так як над українською. Звісно, не можна сказати, що «5-й канал» досить перекручує інформацію про Порошенка у

вигідному для нього світлі, так само не можна сказати, що канал «24» вихваляє Садового 24 год. на добу і т.д. Хоча зрозуміло, що медіамагнати будуть впливати на свідомість громадян через канали, якими володіють.

16 вересня Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» презентував результати експертного опитування «Сто днів Президента Петра Порошенка», проведеного 8–16 вересня 2014 року [70].

Згідно із опитуванням, діяльність П.Порошенка в перші 100 днів на посаді Президента за 11-бальною шкалою (де 0 – дуже погано, а 10 – дуже добре) експерти оцінили в 6,3 бала. Для порівняння – діяльність Януковича в 2010 році за аналогічний період експерти оцінили лише в 2,7 бала.

Згідно із опитуванням, головні досягнення П.Порошенка експерти вбачають у міжнародній сфері — налагодження міжнародного діалогу з ЄС, НАТО, США та іншими державами-партнерами та підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. У політичній сфері – призначення дострокових виборів до Верховної Ради. У сфері протидії російській агресії досягненнями стали ініціативи, спрямовані на розв'язання збройного конфлікту на Сході України мирними та дипломатичними засобами та консолідація суспільства в умовах війни з Росією.

Найбільші невдачі це – відсутність необхідних реформ та невдалі кадрові призначення. У політичній сфері головні недоліки – це: відсутність дієвих заходів задля приборкання корупції, зокрема, проведення ефективної люстрації, а також проведення виборів за старим законом. Невдачами в ситуації, що склалася на Донбасі, експерти назвали: провалені військові операції, особливо – військова катастрофа в Іловайську, дипломатичний провал в Мінську та відсутність вибудованої системи прямої жорсткої вертикалі керівництва АТО і його забезпечення, особливо важкою технікою та засобами захисту.

Першими двома кроками Президента в сфері зовнішньої політики, на думку експертів, має бути створення широкої міжнародної коаліції на підтримку України, вироблення єдиної політики всебічного тиску на Росію аж до ізоляції Росії, а з іншого – повноцінна реалізація євроінтеграційного курсу, ратифікація Угоди про асоціацію та проведення європейських реформ незалежно від того, коли Угода повністю набуде чинності.

Третім кроком Президента, який він має здійснити найближчим часом, має бути відновлення курсу на членство в НАТО. Окрім цього, значна частина експертів вважають, що треба в принципі поглиблювати відносини з НАТО за всіма напрямками.

На четвертому та п'ятому місцях опинилися практично протилежні ідеї: частина експертів вважає, що Президент зараз має працювати над укладанням двосторонніх міждержавних угод про військово-технічне співробітництво, тоді як практично така сама кількість експертів вважає, що Президент має запропонувати міжнародний мирний план та шукати взаємоприйняттого українсько-російського компромісу. Повністю із результатами можна ознайомитися тут.

Призначення колишнього медіа-магната Бориса Ложкіна главою Адміністрації Президента України стало оптимістичним сигналом, який багато хто поспішив інтерпретувати як прагнення Петра Порошенка відмовитися від нав'язливої ідеї всіх попередніх «гарантів Конституції» і замість безглузвих спроб перетворити свою канцелярію в окрему гілку влади нарешті зосередитися на налагодженні ефективної комунікації з суспільством.

На жаль, надії не виправдалися. Влада принципово не готова говорити з народом, і тим більше не готова слухати і чути народ. Мимоволі виникає відчуття, що для «нової влади» набагато важливіше чути овації в Конгресі США, ніж прислухатися до незадоволеного нарікання власного народу. А між тим, гомін стає все голоснішим. Але влада вперто не бажає спілкуватися з народом. Не бажає і не вважає за потрібне пояснювати людям логіку своїх дій та рішень. Навіть тоді, коли ці рішення насправді є логічними і правильними, як, наприклад, у випадку з прийняттям Закону «Про особливий статус окремих територій Донецької та Луганської областей». Аналогічна ситуація з відтермінуванням введення в дію економічної частини Угоди про асоціацію з Європейським Союзом; переговорами з Росією; шляхами можливого врегулювання конфлікту на Донбасі і безліччю інших гострих питань, відповіді на які люди хотіли б отримати від влади. Відповіді можуть бути неприємними, але вони повинні бути чесними і обґрунтованими.

І заяви П.Порошенка про те, що «будь-яка критика влади в умовах воєнного протистояння буде розглядатися як зрада і спроба відкрити другий фронт» – це всього лише жалюгідне виправдання

неспроможності розв'язати хоча б елементарні проблеми суспільства.

Порошенко і його команда принципово не хочуть зрозуміти, що критика народжується не в головах критиканів і «ворогів народу», а із об'єктивних умов існування суспільства – правового свавілля, тотальної корупції, кумівства та злиднів. І першим кроком на шляху відновлення довірчих відносин між народом і владою має стати налагодження ефективної комунікації, яка дозволить народу і владі слухати і чути один одного [71].

Про те, що люди повністю не довіряють нинішньому Президенту, свідчать наступні дані соціологічного дослідження центру Разумкова [72].

Повністю підтримують: Президента П.Порошенка 13,8%; Прем'єр-міністра України 11%; Голову ВР України 6,4%; Уряд 5,1%; Верховну Раду 4,4%; Національний банк України 2,1%. Не підтримують: Президента П.Порошенка 35,7%; Прем'єр-міністра України 44,5%; Голову ВР України 37%; Уряд 45%; Верховну Раду 43,2%; Національний банк України 71%.

Отже, протилежність інтересів різних політичних партій є невід'ємною складовою відкритого суспільства, тож будь-яка демократія, що розвивається, вимагає становлення певних механізмів відносин між владними структурами та опозиційними силами. Демократичним країнам необхідне запобігання монополії влади певними політичними групами чи особами й, звісно, у таких країнах ефективна опозиція є нагальною необхідністю.

Порівнюючи ж комунікацію між владою і опозицією у телепросторі за 2014–2015 р., варто звернути увагу на такі особливості:

телевізійні новини мають виключно політичне забарвлення;

характер подачі новин залишається конфліктним;

запрошуються представники коаліції на ефірі каналів (такі канали як «1+1», «112», «Еспресо ТВ», «5 канал» та ін.) з метою пояснення дій, які відбуваються;

майже щодня запрошуються нові обличчя в ефір – політологи, аналітики, політичні експерти, військові експерти, тощо (зокрема, канал 112);

загальна лінія комунікації між владою і опозицією виявляється у створенні інформаційних повідомлень через соціальні мережі (такі як «Твітер», «Фейсбук»).

Аналізуючи технології взаємодії між владою і опозицією, необхідно виділити такий тип технологій, як інформаційна атака, а прикладом такої інформаційної атаки є стаття Інформаційного Агентства «Українські Новини» від 29 січня 2015 р.

Голова Комітету Верховної Ради з питань свободи слова та інформаційної політики В.Сюмар у своїй публікації в соцмережі Facebook звинуватила Ю.Льовочкіну в спробі внести правку в резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи щодо визнання добровольчих батальйонів «приватними арміями і незаконними збройними формуваннями». «Голова парламентського комітету зі свободи слова вводить в оману всю Україну і дає неправдиву і, що найважливіше, неперевірену інформацію. Я ніколи не вносила такої пропозиції», – відповіла Ю.Льовочкіна. Вона наголосила, що один депутат не може запропонувати поправку до резолюції, оскільки для цього необхідні підписи п'яти парламентаріїв. Ю.Льовочкіна також додала, що всі поправки, які подаються будь-яким депутатом – членом ПАРЕ, фіксуються в протоколах асамблеї, з якими кожен може ознайомитися. «Мені шкода, що Вікторія Сюмар, яка відома відстоюванням високих стандартів журналістики, допустилася такої прикрої помилки, опублікувавши неперевірену інформацію», – зазначила Ю.Льовочкіна. «Сьогодні влада не чує і не хоче чути жодної критики ані альтернативної точки зору. Але опозиція і надалі буде говорити людям правду про реальний стан речей у країні і стимулювати владу працювати на народ, а не вирішувати свої політичні та економічні інтереси, прикриваючись державними позиціями», – наголосила Ю.Льовочкіна.

Можна зробити висновок, що влада і опозиція загалом взаємодіє і впливає на аудиторію через такі ЗМК, як друковані, електронні видання та мережу Інтернет. Значною популярністю зараз користується мережа Фейсбук, яка має значний вплив на аудиторію. Якщо аналізувати цільову аудиторію сприймання політичних посилань до громадськості, то люди віком від 18 до 35 років в більшості отримують цю інформацію через соціальні мережі, тому що через брак вільного часу не мають можливості щодня дивитися ТБ. Вони є читачами таких Інтернет-сторінок, як «Українська Правда», «Обозреватель», «Дзеркало тижня», «Канал 112», «Еспресо ТВ» та ін. Є такі видання, які мають статус незалежних, вони критикують і владу, і опозицію («УП», «Дзеркало тижня»). Але є і

суто коаліційні видання, наприклад, газета «День». Щодо опозиційних – до них можна віднести такі видання, як «Сьогодні», «Вести».

Хоча варто зазначити, що, з політичної точки зору, найбільш важливою диференціацією ЗМІ є їхній поділ на: урядові, опозиційні та незалежні. Виділенням цих категорій ЗМІ показує наявність різних, у тому числі протилежних завдань, що постійно присутні на інформаційному ринку. Загалом така структура показує, що ніякі, у тому числі урядові, постанови не мають монополію в інформаційному просторі, припускаючи наявність сил, що навмисно діють з метою дискредитації й ослаблення впливу офіційної влади. При цьому незалежні ЗМІ можуть підсилювати як про-, так і антиурядові позиції або займати самостійну позицію, критично оцінюючи діяльність тих чи інших політичних сил [73].

Якщо казати про телепростір, то тут ситуація значно краща, ніж у друкованих ЗМІ. До суто опозиційного каналу можна віднести канал «Інтер», аналізуючи його тематичну спрямованість і характер повідомлень, можна сказати, що він спрямований на протистояння діям влади.

До коаліційних каналів належать такі канали як: «1+1» (власник І.Коломойський – голова Дніпропетровської обл.держ.адміністрації, а отже, належить до коаліції); «ICTV»; «СТБ»; «5 канал»; «112 канал» – усі ці канали транслюють переважно дії влади, та іноді жорстко критикують дії опозиції.

Якщо казати про структуру інформаційних програм, то станом на 2015 рік вона має такий вигляд:

На початку розміщуються матеріали про події на Сході (від регіонів України до Центру);

Що стосується внутрішнього життя країни: рубрики «Події» – акції протесту, ексклюзивна інформація, форс-мажорна інформація тощо;

Рубрика «Політика» зображує конфлікти між владними структурами, владою і опозицією, інформацію зовнішньої політики і т.д.;

«Соціум» – інформація соціального характеру – зміни, реформи, освіта, медицина, культура і т.д.;

«Економіка» – гроші, бізнес, міжнародні економічні відносини.

Вивчаючи медіа-планування таких рейтингових каналів, як «1+1» і «СТБ», можна дійти висновку, що 70% інформації спрямо-

вано на політичний, воєнний стан. Останні 30% ділять між собою соціальні та економічні новини.

Також велику популярність здобуло політичне шоу на каналі «1+1» – «Право на владу» [74]. Ця політична програма перевіряє, чи готові українські політики бути обраними і бути у владі. Щочетверга до студії програми «Право на владу» приходять чотири українські політики. У прямому ефірі перед глядачами, експертами, опонентами та журналістами вони відповідають на незручні запитання, аби довести, що справді мають право на владу.

Інформаційно-комунікативні технології влади і опозиції за часів президенства Петра Порошенка:

Аналіз інформаційно-комунікативних технологій влади та опозиції варто починати з характеристики національного медійного простору та розподілу олігархічних сил у інформаційній сфері. Адже саме медіа-магнати визначають, яка політична сила буде здійснювати мовлення на визначеному каналі чи виданні. Отже, станом на лютий 2015 р. у своєму блозі журналіст Олег Леусенко презентує список: «1+1», «2+2», «Плюсплюс», «ТЕТ» – Ігор Коломойський. «5 канал» – Петро Порошенко. «112» – Сергій Курченко, Сергій Арбузов. «Інтер», «Мега», «НТН» – Фірташ, Львовчкін. «СТБ», «Новий канал», «ICTV» – Віктор та Олена Пінчуки (Кучма). ТРК «Україна» – Рінат Ахметов, «ТВі» – Костянтин Кагаловський [75]. У об'єктиві дослідження – «1+1», «Інтер», ТРК «Україна» та «ICTV».

На початку 2015 року народний депутат, член парламентської фракції Опозиційного блоку, член комітету Верховної Ради з питань свободи слова та інформаційної політики Юрій Павленко заявив: «Влада позбавила опозицію парламентських функцій контролю і тепер намагається позбутися нелояльних телеканалів» [76]. «Опозиційний блок» звинувачує владу Порошенка в наступі на демократію та свободу слова засобів масової інформації. Скандал навколо телеканалу «Інтер» представники опозиції назвали лише приводом, щоб відібрати ліцензію у «чи не єдиного компліментарного до влади ЗМІ». Заяву Турчинова вони розцінили як прямий тиск на Нацраду з питань телебачення та радіомовлення та змову заради приборкання головного конкурента телеканалу «1+1».

Специфіка комунікації між владою та опозицією упродовж президенства Петра Порошенка полягає в сезонному «джинсуванні» новинних сюжетів, що, у свою чергу, пов'язано з періодами виборів. Електоральні кампанії завжди сприяють збільшенню кількості замовних політичних матеріалів та спричиняють протистояння у ЗМІ.

Для того, щоб показати це на реальному прикладі, візьмемо для розгляду передвиборчу кампанію до місцевих виборів восени 2015 р. Зважаючи на майбутні перспективи, опозиційні канали, починаючи з квітня 2015 р., ведуть приховану виборчу кампанію, загострення аспектів конкуренції підштовхнуло їх до активної дискредитації всіх здобутків та реформ чинної влади, які вона здійснює на доступних їй ресурсах. Якщо раніше в центрі критичного поля «Інтера» та ТРК «України», які є реальними майданчиками «голосу опозиції», були Коломойський та Яценюк, то нині їх замінили усі владні структури. Реакцією у відповідь стало порушення інформаційної журналістики в новинах «Інтера», «1+1», «СТБ», «ICTV», «України», «5-го» та «Першого національного» каналу, починаючи з середини квітня 2015 р.

Партійні канали перейшли в наступ. На «Інтері» все почалося з сюжету про виставку карикатур, яка супроводжувалася плеядою постійних коментаторів каналу та критиканів уряду: Борислав Береза, Микола Томенко, Олександра Кужель, Віктор Чумак. Традиційна на каналі «Інтер» політична джинса – хвалебні оди Ринату Ахметову на ТРК «Україна», що описують Гуманітарну допомогу на підконтрольній Україні території. На великодні свята екснардеп від «Батьківщини» Андрій Павловський заявив, що нардепи втричі збільшили собі заробітню плату. «Кучмівський» канал «ICTV», не зацікавлений у тому, щоб розібратися з ситуацією, вирішив нею зманіпулювати, подавши лише коротку заяву депутата без коментарів уповноважених представників Верховної Ради. Опозиційний «Інтер» взяв критичний коментар у Віктора Бали, наближеного до «ОБ» політтехнолога: «Політична еліта не сформується з цих депутатів. Навпаки, я вважаю, що вони б мали відмовитися зараз від зарплати, більшість з них». На «1+1» зазначили, що підвищення зарплат голова парламенту все ж не підпише. Національний канал сконцентрувався саме на коментарі Володимира Гройсмана: «Збільшення зарплат не буде». З поглядом у май-

бутні вибори в сюжеті з'являється Борислав Береза, стурбований проблемами Троещини.

У протистоянні влади та опозиції канал «ICTV» займається PR Бориса Колесникова. Його Фонд запустив фотоконкурс «Мій Євро» до чемпіонату Євро-2016 у Франції. Після Великодніх свят збільшилася кількість критичних сюжетів та PR-матеріалів, традиційні критики влади: Ігор Луценко, Юрій Дерев'янка та Борислав Береза. Їх повідомлення містять обурення: «Коли ми почуємо не просто докази, а передачу справ по факту та висновки: хто дійсно стоїть за злочинами на Майдані?» На контрасті журналісти показують «борця-опозиціонера» Юрія Бойка, партія якого наполегливо критикує закон про люстрацію [77].

Формування іміджу опозиції продовжується через представлення її міжнародної діяльності (зустріч з сенаторами Франції, як зразок укріплення українсько-французьких відносин). Ідентичний сюжет вийшов і на каналі «Україна». Схема, за якою працює цей канал, – спочатку в ефір виходить критика влади, а далі – позитивні сюжети про опозицію. Різкі дорікання потрапляють в ефір без коментарів від влади чи аналізу економістів. У питаннях, що стосуються прийняття законів, «Інтер» дає слово політтехнологам та юристу, близьким до «Опозиційного блоку», замість коментаря міністра. Програми «Подробности» та «События» на «Інтері» стали рупором критики уряду, основні заяви яких стосуються корупції в усіх сферах, потреби люстрації. Повторюється повідомлення: «За рік правління Яценюка корупція не зникла. По суті, нічого не змінилося». При цьому – відповісти урядовці не можуть. У сфері бізнесу, аграрній галузі наводяться результати дослідження, де панівна більшість вважає, що жодних змін за рік не відбулося [78]. Опозиційні спікери озвучують на каналі «Інтер» проблему залучення інвесторів в Україну.

Фактично, «Подробности» стали прес-службою «Опозиційного блоку» («ОБ»), поширюючи інформацію у стилі «Куди котиться Україні та як її рятувати». Висвітлювалися події за участю лідерів опозиції (Олександр Вілкул та Наталя Королевська). Як майданчик для прихованої реклами «Інтер» також використовує ВО «Свобода».

Політичні сили витіснили корпоративну бізнес-рекламу з телеканалів та сконцентрувалися на підготовці до місцевих виборів.

«Інтер» та «Україна» дискредитують політичних опонентів, передаючи партійні повідомлення.

На прикладі тижневого аналізу контенту, який проводила «Телекритика», на каналах «Україна», «Інтер», «1+1», «ICTV» було нараховано 37 замовних матеріалів [79].

У відповідь на це представники парламентської фракції «Народного фронту» звернулися до Генерального Прокурора з проханням перевірити походження коштів, на які Дмитро Фірташ і Сергій Львовчкін купили телеканал «Інтер». Центральні телеканали підійшли до висвітлення цієї новини за стандартами олігархічної війни: «1+1» у матеріалі на цю тему надав слово тільки нардепу від «Народного фронту» Антонові Геращенко, «Інтер» – лише Сергію Львовчкіну. Також «Подробности» озвучили офіційну заяву телеканалу: «Дії «фронтівиків» – чергова спроба політичного тиску на телеканал. Про це йдеться у офіційній заяві «Інтера». Мета – залякати ЗМІ. І це вже не перша спроба за останні місяці» [80].

На «Інтері» усвідомлюють, що атака є найкращим методом оборони, тому нападають: «Про урядовий піар в Україні вже пишуть і закордонні ЗМІ. Саме так розцінили журналісти американських видань гучний арешт на засіданні Кабінету Міністрів у прямому ефірі».

У другому матеріалі представлено точку зору «Опозиційного блоку» щодо звернення «Народного фронту»: «За спроби представників «Народного фронту» відключити першу кнопку країни – телеканал «Інтер» – намагання частини парламентської більшості обілити свого лідера – прем'єра Яценюка. Так вважають у «Опозиційному блоці». На початку року, зазначається у заяві «Опозиційного блоку», влада вже намагалася позбавити канал ліцензії за вказівкою Турчинова».

На «Інтері» поза темою «Народного фронту» також є позитивний PR «Опозиційного блоку», але у скромному форматі короткого повідомлення: «Заморозити ціни на «комуналку» до кінця року – пропонують у «Опозиційному блоці», поки держава не проіндексує пенсії і зарплати. До того ж законопроект у парламенті зареєстрували ще один: про мораторій на виселення сімей, які заборгували за квартиру. А такими – за підрахунками депутатів – можуть опинитися мільйони малозабезпечених».

Для телеканалів, не заангажованих цією партією, закономірним підходом було зосередитися на біографії міністрів опозиційного уряду. «1+1», утім, дещо перебільшив з саркастичними коментарями: «Раніше, коли у неї була мрія і вона працювала міністром соцполітики у звичайному уряді, Королевська пересувалася на позашляховику «Range Rover». Тепер на мікроавтобусі «Мерседес» з луганськими номерами. Колишня бютівка і регіоналка в уряді Азарова опікувалася не лише соціальним захистом людей, а й тварин».

Щодо інших міністрів – Михайла Папієва та голову тіньового уряду Бориса Колесникова – «Плюси» дозволяють собі ще жорсткішу критику: «Після Помаранчевої революції він (Колесников) опинився за ґратами у справі здирництва на донецьких ринках. Останнє його досягнення за часів Януковича – підготовка до Євро-2012. Саме він закупив швидкісні поїзди «Хюндай», які швидко почали ламатися. А коли у Львові тестував орендований під «Євро» автобус, розстроїв патрульну машину».

«Інтер» та «Україна», порушуючи стандарт балансу думок та відокремлення фактів від коментарів, висвітлюють акцію «Опозиційного блоку»: «Відбувся вже другий марш соціальної справедливості. Місцеві жителі протестували проти підвищення комунальних тарифів. Вимагали від Кабінету Міністрів привести їхні зарплати відповідно до цін, які злетіли». Тут же Борис Колесников, який тепер іменується не інакше як «опозиційний прем'єр-міністр», вимагає мораторію на продаж землі: «Просто продаж землі розорить 10 мільйонів людей. Сьогодні земля в Україні коштує від 500 до 800 доларів. У тій же Польщі вона коштує вже 2500–3000 доларів. Тобто у п'ять разів. На сьогодні купити землю вкрай вигідно. Але потрібно ж думати про соціальні речі. Ми змушуємо людей продавати землю за найгіршої ситуації за 24 роки незалежності. Ця міра ринкова, але вона не є своєчасною» [81]. Інших поглядів журналісти вирішили не наводити.

Практично всі провідні політичні сили за роки незалежності встигли побувати як при владі, так і в опозиції. Водночас із цим змінюється й «колір» засобів масової комунікації, адже одне з найголовніших правил бізнесу – вміти пристосовуватись, а ЗМІ в сучасній Україні є бізнесом.

Власне, сьогоднішня ситуація нагадує ситуацію періоду Євромайдану. Тоді загальнонаціональний канал – «1+1» беззастережно зайняв позицію підтримки громадянського спротиву режиму Януковича, підтримки протестувальників. Це була водночас позиція і власника каналу Ігоря Коломойського, і всього колективу групи «1+1». Такої позиції дотримувався й «5 канал» Петра Порошенка та канал «24» Андрія Садового. Ми мали також кілька каналів, які тією чи іншою мірою підтримували режим Януковича, застосовуючи при цьому велику кількість маніпулятивних прийомів – державний Перший національний, «Інтер» Дмитра Фірташа та – Сергія Львовичкіна, «Україна» Рината Ахметова, канал «112». Канали групи Віктора Пінчука – ICTV, СТБ, Новий – були в своєму позиціонуванні десь посередині.

Тепер усі перераховані канали мають проукраїнську позицію – з одного боку. З іншого, якщо Перший національний радикально змінив редакційну політику в напрямі дотримання журналістських стандартів, а канал «112» рухається в бік збалансованості, то канали «Інтер» та «Україна» під час та після парламентської кампанії 2014 р. стали практично опозиційними, жорстко критикують перш за все уряд. Водночас вони, знову-таки, часто без дотримання журналістських стандартів, тотально піарять політиків – колишніх представників Партії Регіонів та захищають інтереси своїх власників, у тому числі в олігархічних війнах з Ігорем Коломойським. У свою чергу, «1+1» неявно, але підтримує дії уряду Яценюка, виважено ставиться до політики Порошенка, воює з ворогами свого власника – Фірташем, Львовичкіним, Ахметовим, Пінчуком та ситуативними опонентами Коломойського, теж часто в цій боротьбі не дотримуючись стандартів. Канали Віктора Пінчука знову займають проміжну позицію між «умовно провладними» й «умовно опозиційними» та беруть участь у «війні без правил» проти Ігоря Коломойського [82].

Уперше в історії України в парламенті сформувалася коаліція з-понад 300 мандатів, що перевищує конституційну більшість. Партії та політичні сили, що втратили довіру суспільства за роки правління В. Януковича, об'єднали зусилля в «новому» форматі – «Опозиційний блок». Але виборча кампанія навіть на Сході України не закінчилася їх тотальною перемогою. Опозиція заявила про створення «Опозиційного уряду», до якого увійшли 4 віце-

прем'єри та 12 міністрів. Цей тіньовий уряд створений для врегулювання економічної та соціальних сфер, особливо на Донбасі. Вони намагатимуться «проштовхнути» свої законопроекти та реформи у Верховної Ради та робити все, щоб не залишитися брудною плямою в політичній історії України.

Нормальним для демократичних держав є ситуація, коли опозиція забезпечена трибуною. Засобами масової інформації в системі комунікації парламентської і позапарламентської опозиції на сьогодні в Україні є: доступ до державних мас-медіа; використання недержавних ЗМІ; заснування власних засобів масової інформації.

Партія «Опозиційний блок» 31 березня 2015 р. представила склад тіньового уряду [83], який очолив тіньовий прем'єр-міністр – колишній віце-прем'єр з Євро-2012 Борис Колесников.

Заснована представниками «Опозиційного блоку» незалежна структура ставить перед собою мету – конструктивна протидія нинішній владі. Про створення «Опозиційного Кабміну» під головуванням экс-депутата Бориса Колесникова оголосив глава парламентської фракції «Опозиційного блоку» Юрій Бойко.

«Створивши «Опозиційний уряд» і вибравши прем'єр-міністром Бориса Колесникова, наша фракція зробила важливий крок щодо протидії нинішній владі. «Опозиційний уряд» – важлива складова української політики. Суспільство повинно побачити альтернативу рішенням сьогоднішньої влади», – зазначив політик.

Юрій Бойко також додав, що створена організація буде готувати законодавчі акти, які фракція буде виносити на розгляд у парламент, буде продукувати рішення, альтернативні політиці уряду Яценюка, робити все можливе для економічного розвитку країни і досягнення миру.

Як зазначив у своєму виступі прем'єр-міністр Борис Колесников, «Опозиційний блок» і «Опозиційний уряд» будуть виступати за беззастережне виконання Мінських угод, реальне розширення повноважень регіонів і боротьбу з корупцією.

«Нинішній уряд абсолютно недієздатний. Тому на основі європейської практики ми створюємо «Опозиційний уряд», що стане громадським майданчиком для розробки стратегічно важливих проектів у соціально-економічній сфері, а також займеться консти-

туційною реформою і безпекою держави» [84], – наголосив Борис Колесніков у своєму виступі.

За словами присутнього на презентації куратора Одеського регіону та народного депутата України від «Опозиційного блоку» Миколи Скорика, створення такої організації було заплановано ще з моменту початку роботи нового парламенту. Будучи опозиційною партією до чинного уряду, блок прагнув реалізувати загальноєвропейську схему, що передбачає наявність трьох ключових моментів: присутність фракції «Опозиційного блоку» в парламенті, створення «Опозиційного уряду» і формування потужної партійної структури «Опозиційного блоку».

«Фактично, з початку роботи парламенту нам вдалося забезпечити роботу лише першого пункту плану – наявність фракції «Опозиційний блок» у Верховній Раді України. Тепер же ми з вами стаємо свідками формування всіх основних інструментів опозиції: це «Опозиційний уряд», який буде формувати всі альтернативні рішення для влади і суспільства, з усіх основних і найважливіших сторін економічного і соціального життя суспільства; формувати партійні структури для забезпечення перемоги на майбутніх місцевих і парламентських виборах. Природно, що загальною метою є забезпечення перемоги на виборах. До влади повинні прийти ті люди, які розуміють, як керувати нашою країною, як зробити її сильнішою, кращою і, найголовніше, – як зробити рівень життя наших людей набагато вищим, ніж зараз» [85], – заявив Микола Скорик.

Також Микола Скорик зазначив, що він не претендує на «портфель» в альтернативному Кабміні, адже всі рішення опозиція приймає колегіально, враховуючи думку керівництва партії і депутатського корпусу, і що всі вони є частиною злагодженої команди.

За словами Миколи Скорика, коефіцієнт його корисності – у парламентській роботі і працях з формування партійних структур «Опозиційного блоку» в Одеській області.

У альтернативному Кабінеті Міністрів «портфелі» також отримали:

- Олександр Вілкул – віце-прем'єр з питань промисловості;
- Наталія Королевська – віце-прем'єр з соціальної політики та пенсійної реформи;

- Вадим Рабинович – віце-прем'єр з правоохоронних органів;
- Костянтин Грищенко – міністр закордонних справ;
- Євген Мураєв – міністр економічного розвитку і торгівлі;
- Михайло Папієв – міністр соціального забезпечення;
- Костянтин Стогній – міністр внутрішніх справ та надзвичайних ситуацій.

Перше засідання «Опозиційного уряду» відбулось у Києві 1 квітня 2015 р.

31 березня 2015 р. на засіданні «Опозиційного уряду», організованого «Опозиційним блоком», правоохоронці затримали всіх [86]. Представники МВС зайшли на засідання і в прямому ефірі, перед телекамерами, одягли наручники на усіх його учасників. На засіданні були, зокрема, Борис Колесников, Олександр Вілкул, Наталія Королевська, Вадим Рабинович, Костянтин Грищенко, Євген Мураєв, Михайло Папієв та Костянтин Стогній.

За словами правоохоронців, затриманих звинувачують у розпаленні міжнаціональної ворожнечі, закликах до порушення державної цілісності та у корупції за часів Януковича.

Опозиція, яка прагне будь-що повернути авторитет перед Сходом України, обрала курс – «Ні війні». «Опозиційний блок» невтомно критикує воєнні дії та користується вже звичними проросійськими лозунгами. Але така тактика є згубною, тому опозиційні сили не виступають проти європейського вибору країни та відкрито прагнуть поновити дружні відносини з Росією.

Найбільш гострою темою комунікації між владою та опозицією, звичайно ж, є воєнні дії на Донбасі та майбутнє окупованих територій. Саме цією темою намагаються спекулювати як владні, так й опозиційні сили. Технології використовуються спільні, але з проросійського боку вони більш абсурдні та фантастичні.

У соціальних мережах майорять меми та гумористичні нариси про лідерів обох таборів. За умов інформаційної боротьби 80% на 20%, де меншість каналів комунікації залишилося в опозиції, Інтернет є необхідністю та виправданим інструментом.

Стосовно друкованих видань, ситуація склалася схожа: більшість газет з масштабним тиражем, такі як «Вести» [87] чи «Сьогодні» [88], обрали новий курс «очищення» від попередньої влади. Але їх спонсорами й досі є «попередники», тому інформація в цих виданнях подається вкрай обережно та виважено.

Ніяких конкретних звинувачень, тільки конструктивні, з першого погляду, матеріали щодо дій нинішньої влади. Друкуються начебто й правдиві матеріали, але з певним підтекстом. Потужна критика та зауваження – досить влучна тактика, адже з критикою найлегше погоджуватись. І незважаючи на неприхильність великого відсотка населення до цих видань, щоранку збирається черга для отримання «безкоштовного читива».

У квітні 2015 р. в українських ЗМІ прокотилася хвиля джинси. Публікації про важливу важку роботу уряду Яценюка та поганих політиків, які є агентами Путіна в Україні, вийшли в багатьох газетах. «Джинса» силами партії «Народний фронт» і Прем'єра успішно пройшла реінкарнацію після Революції Гідності. І в цій «джинсі» виразно прослідковувався стиль, який раніше використовувала Партія регіонів для очорнення опозиційних сил. Не можна не відмітити видання «Деловая столица» [89], де героєм майже кожного матеріалу є представник нинішньої влади, звичайно, з оспівуванням досягнень та змін.

Опозиція зараз в парламенті представлена партією «Опозиційний блок». Хоча там лише 40 чоловік, навіть позафракційних більше. Вони так само найбільше використовують телебачення [90]. Тепер в їхніх промовах менше проросійської маячні. Вони також активно ведуть роботу у соцмережах, на своєму сайті. Кольори традиційно синьо-білі – кольори Партії регіонів.

І влада, і опозиція також ведуть діяльність на відеохостингу Youtube. Хоча значно менше, ніж через будь-який інший засіб ІКТ. А от Російська Федерація веде дуже активну діяльність на Youtube. Тисячі відеороликів, різної якості і хронометражу, але однієї тематики – який Путін «молодець», який сильний керівник держави, які сміливі «ДНР» і, яка ж фашистська хунта в Києві. Російські PR-фахівці створюють спеціальні Інтернет проекти на кшталт каналу Анатолія Шарого, в яких у «дворовій» манері «пояснюється» питання української політики та різного роду тематичних подій. Росія знається на пропаганді – вона саме тоді найбільш ефективна, коли вона повсюди.

Починаючи з президентства П.Порошенка і до сьогодні головною є ідея «щирої» євроінтеграції, антиолігархізації, люстрації та боротьби з корупцією. Ці ідеї використовують у ЗМІ як влада, так і опозиція, а результатам з позиції політиків заважає агресія Росії.

Боротьба в медійному просторі не перестає зникати, а напруга в суспільстві лише зростає. Українців випробовують штучно створеними та реальними проблемами, а терпіння має свої межі.

Дослідивши цю проблематику, можна дійти висновку, що в Україні майже нічого не змінилося. Населення як не довіряло владі, так і далі не довіряє, незважаючи на те, що до влади прийшла опозиція, яку так підтримували.

Політики впевнено твердять, що настає покращення, але в країні з кожним днем стає дедалі складніше як у фінансовому плані, так і в моральному. В країні війна.

Специфіка української опозиції полягає в тому, що за роки незалежності України вона стала невід'ємною складовою політичної системи. Практично всі провідні політичні сили за цей час встигли побувати як при владі, так і в опозиції.

Інформаційні технології ж здатні допомагати зняттю протиріч між владою і суспільством, які досить часто стаються через недостатню інформованість, неможливість отримати інформацію. У цьому контексті існує два типи протиріч. Перший – ідеологічний, коли сторони добре знають позиції одна одної, але мають протилежні погляди. До згоди в такому разі прийти вкрай складно. Другий тип протиріч походить від неповної інформованості. Якщо говорити про взаємодію за лінією «влада–опозиція», то в низці випадків незадоволеність формується через неповне або неправильне розуміння мотивів або наслідків рішень, що приймаються.

Неврахування, ігнорування владою інтересів великих соціальних груп загрожуватиме нестабільністю в суспільстві та такими формами участі опозиції у політичному житті, як повстання, майдани та революції.

Інформаційно-комунікаційна ж діяльність влади та опозиції має ситуативний характер, виявляється «джинсованими» матеріалами в період електоральних кампаній, в етапи загострення уваги до певних осіб.

І влада, і опозиція має майданчики для висловлення власної думки на «кишенькових» телеканалах. Для опозиції такими є «Інтер» та ТРК «Україна». Оновлення та активізація діяльності як представників влади, так і їх опонентів пов'язані з початком передвиборчих змагань восени 2015 р. Продумані коментарі або їх відсутність, порушення балансу думок, створення контрастів, ви-

гідні схеми розміщення матеріалів. Кожна політична сила націлена на перемогу, здобуття влади, а не на досягнення погодження конкуруючими блоками.

Слушно аналізувати приклади інформаційно-комунікативних технологій влади і опозиції під час передвиборчої гонитви обох таборів, адже саме в цей час з'ясовується «кольорова» належність тих чи інших ЗМІ до політичних таборів. Але варто не забувати головне, про що йшлося вище – українська медіасфера є, в першу чергу, бізнесом або засобом відмивання державних коштів.

Українська медіасфера, так склалося історично, є невіддільною часткою вітчизняної олігархії, тому можновладці прагнуть будь-що захищати «своє», адаптуючись під будь-яку політичну обстановку. Політична криза в країні призвела до того, що сьогодні значно знизився рівень довіри до вітчизняних ЗМІ, а громадські канали віщання, засновані під час Євромайдану, подають інформацію односторонньо та критично.

Опозиція в багатьох розвинених країнах відіграє дуже важливу роль в усіх сферах життєдіяльності громадян та країни. В нашому випадку опозиційні сили завжди намагалися залишитися при владі задля того, щоб захистити свій бізнес та отримати його недоторканність. Сьогодні все повторюється, адже «політична смерть» для багатьох політиків може назавжди відлучити їх від державних бюджетів.

Діалог влади з опозицією – це завжди пошук нових шляхів розв'язання загальнонаціональних проблем, нових технологій та пошук необхідних ресурсів. Сучасна опозиція сподівається, що в майбутньому їм ще вдасться прийти до влади. У цьому є частка правди, адже щорічно «кольори» наших політиків змінюються на більш вигідні для них.

Замість технології «поливання брудом» опонентів, нинішні опозиційні сили мають спрямувати всі зусилля на врегулювання конфлікту на Сході шляхом, який визначила держава, який визначив народ. Звичайно, опозиція завжди може критикувати методи досягнення тих чи інших цілей у сферах економіки, політики, соціально-культурної тощо, але глобальна загроза потребує глобальних сил для її вирішення. Тому авторитетність опозиції у певних регіонах країни може зіграти визначну роль для закінчення війни.

Грамотне застосування інформаційних технологій, прозорість процесу обговорення й ухвалення рішень можуть знімати суперечності, що виникають. Застосування інформаційних технологій здатне вивести на новий рівень не лише якість і терміни надання державних послуг, але і відкритість влади.

Необхідним є формувати нову силу з людей, які мають сучасну європейську освіту і свої погляди на структуру та систему організації влади. Україна потребує нових ідей і нових людей у політиці.

Головне ж завдання політичних опонентів полягає в тому, щоб таки знайти спільний знаменник виходу з кризи й протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам, здатним «проковтнути» державу.

1. Гаврилов Г. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ / Гаврилова Г. – Екатеринбург, 2003.

2. Конончук С. Г. Парламентська опозиція в Україні: модель та провадження: Дослідження проблеми / С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2006.

3. Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>

4. Дубас О.П. Електронна демократія: сутність і перспективи розвитку в Україні / О.П.Дубас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2011_1/43.pdf

5. Див.:Грицяк Н. В. Електронна демократія як механізм політичної взаємодії : Навч.-метод. рек. / Н. В. Грицяк, С. Г. Соловійов. – К.: НАДУ, 2013. – 44 с.

6. Вершинин М. «Электронное правительство» в XXI веке / М. Вершинин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prnews.spb.ru>.

7. Сичова В. В. Взаємодія інституту політичної опозиції та державного управління в умовах розвитку інформаційного суспільства / В. В. Сичова // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – № 2 (42). – С. 282 – 292.

8. Василевич Ю. В. Досягнення та перспективи використання інформаційно-комунікаційних технологій у сфері політики: електронна демократія / Ю. В. Василевич // Наукові праці. Політологія. – 2012. – Вип. 185, Т. 197. – С. 33–36.

9. Клімушин П. С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві: Монографія / П. С. Клімушин. А. О. Серенюк. – Харків: Вид-во Хар РІНАДУ «Магістр». – 2010.

10. Сало І. Розвиток електронної демократії в Україні / І.Сало. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/01.htm>
11. Связи с общественностью как социальная инженерия / Под ред. В. Ачкасовой, Л. Володиной. – СПб.: Речь, 2005. – 336 с.
12. Сунгуров А. Ю. Взаимодействие власти и структур гражданского общества: возможные модели / А. Ю. Сунгуров // Гражданский диалог. – 2008. – № 3. – С. 12–17.
13. Связи с общественностью как социальная инженерия / Под ред. В. Ачкасовой, Л. Володиной. – СПб.: Речь, 2005. – 336 с.
14. Бойко О. Аналіз інформаційно-комунікативних технологій як механізму досягнення політичного результату // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2009. – Вип. 11. – С. 29–34.
15. Петренко О. Парламентська опозиція: європейський досвід і Україна / О. Петренко // Ефективність державного управління : Зб. наук. пр. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. № 12. – С. 146–152.
16. Жданов І. Рік опозиції: місце під холодним сонцем / І. Жданов // Дзеркало тижня. – 2011. – № 10.
17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://uk.wikipedia.org/wiki/SPSS>
18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.audience.com.ua/pages/display/teach>
19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.segodnya.ua
20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/>
21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liga.net/>
22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com>
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua
24. Брюховецький В. Порозумітися заради європейського майбутнього. – 2013. – 18 липня / В.Брюховецький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/07/18/6994469/>
25. Совгиря О. Правовий статус парламентської опозиції / О.Совгиря. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С.26.
26. Осипова-Дербас Л.В. Системные основы социологии и психологии управления / Л.В.Осипова-Дербас. — СПб.: «Инфо-Да», 2008. – С.33–34.
27. Гергун А. Проблема інституціоналізації парламентської опозиції: американо-європейський досвід та українські реалії / А.Гергун // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – Спец.вип. – № 2(7). – С. 25–29.

28. Відеосюжет: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=966fWkrljzs>. – Назва з екрана; Портал «ЗТ.УА»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/nuland-povidomila-yanukovichu-pro-mozhlyvist-vryatuvati-yevropeyske-maybutnye-ukrayini-133680_.html. – Назва з екрана.

29. Білозерцева О. Відеосюжет: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Y6eKibXHo2w> – Назва з екрана.

30. Відеосюжет каналу ТСН: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=D2vMcphBNAo>. – Назва з екрана.

31. Портал «Європейська правда» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/22/7002723/> – Назва з екрана.

32. Відео користувача: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=oRswLDQ19X8>. – Назва з екрана; Інтернет-портал новин «Європейська правда»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/24/7002869/> – Назва з екрана.

33. Новинний інтернет-портал «24ТВ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?krivava_subota_30_listopada_u_faktah_foto_video&objectId=388037. – Назва з екрана.

34. Сайт Білого дому, петиції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://petitions.whitehouse.gov/petition/impose-personal-sanctions-president-ukraine-viktor-yanukovich-and-cabinet-ministers-ukraine-members/h58Fz30V>. – Назва з екрана.

35. Новинний інтернет-портал «24ТВ»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?krivava_subota_30_listopada_u_faktah_foto_video&objectId=388037. – Назва з екрана; Відеосюжет користувача: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=awiXLLctdEA>. – Назва з екрана.

36. Інформаційний портал УНІАН: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/860623-opozitsiya-nazvala-tri-vimogidlya-provedennya-peregovoriv-z-vladoyu.html> – Назва з екрана.

37. Відеосюжет користувача [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Auk91JOrU4c>. – Назва з екрана

38. Янукович В. Заява – 2013. – 9 грудня: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/>. – Назва з екрана.

39. Відеозвернення Джорджа Клуні до України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=_Om0VoZR_NE – Назва з екрана.

40. Інтернет портал новин «Рівність в Україні»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rivnist.in.ua/news/2013/12/09/91>. – Назва з екрана.

41. Відеосюжет: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=dLyc5Nnno9g> – Назва з екрана; Інтернет портал новин «Захід»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yanukovich_zustrivnya_z_kravchukom_kuchmoyu_i_yushhenkom_video&objectId=1298923. – Назва з екрана.

42. Інтернет-портал новин «Радіосвобода»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25200286.html>. – Назва з екрана

43. Інтернет портал новин «RegioNews»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://regionews.sumy.ua/node/26427>. – Назва з екрана; Інтернет портал новин «ZN.UA»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/klichko-zayaviv-scho-yanukovich-ne-vederegovori-z-opoziciyeyu-137241_.html. – Назва з екрана.

44. Інтернет-портал новин «Тиждень»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/96885> – Назва з екрана.

45. Відеосюжет: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=hx2RUMuJz7I>. – Назва з екрана.

46. Інтернет-портал «Тиждень»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/98263>. – Назва з екрана.

47. Інтернет-портал «Тиждень»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://tyzhden.ua/News/98728>. – Назва з екрана.

48. Новинний портал ЮлогЛіга: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/vkrupelnyskyj/article/13320.aspx>. – Назва з екрана.

49. Відеосюжет «Еспресо ТВ»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=dqfIBUdgVn8>. – Назва з екрана.

50. Відеосюжет користувача: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=nJWYMG2gJAY>. – Назва з екрана

51. Відеосюжет «Еспресо ТВ»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=5q3wEZ1lwMY>. – Назва з екрана.

52. Відеосюжет користувача: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=WFQZ5VMV_Sk. – Назва з екрана.

53. Відеосюжет ТСН: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=q2q4FjcR_ns – Назва з екрана; Інтернет-портал «Тиждень»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://tyzhden.ua/News/99583>. – Назва з екрана.

54. Відеосюжет: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=o3JqCgQb2LY>. – Назва з екрана.

55. Інтернет портал новин «GalInfo»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/154876.html>. – Назва з екрана.

56. Інтернет портал «DailyLviv»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dailylviv.com/news/polityka/tyahnybok-konkretyzuvav-rezultaty-4-raundu-perehovoriv-opozytsiyi-z-yanukovychem-4151>. – Назва з екрана.

57. Відеосюжет «Еспресо ТВ»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Vg_mUu2AerI. – Назва з екрана.

58. Відеосюжет «Еспресо ТВ»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=spu6K-Xx7cc>. – Назва з екрана.

59. Відеосюжет «Громадське ТВ»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=fkFjNGx-Rno>. – Назва з екрана; Сюжет 5-го каналу: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=8me7Qh0woag>. – Назва з екрана; Відеосюжет: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=IIQ9MuQHfzM>. – Назва з екрана.

60. Jarvis P. Globalization, Lifelong, Learning and the Learning Society / P. Jarvis. – Routledge, 2006. – 256 p.

61. Порошенко потратив на виборчу кампанію 90 млн грн. – 2014. – 26 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hubs.ua/news/>

62. Дацюк М. Секрет успіху Петра Порошенка: медійна складова. – 2014. – 16 червня [Електронний ресурс]. / М. Дацюк, В.Льченко. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/ohlyady-analytika/sekret-uspikhu-petra-poroshenka-mediyna-skladova.html>

63. Устименко Р. Хто задає моду на Порошенка? – 2014. – 6 травня [Електронний ресурс] / Р.Устименко – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/blog/politics/3358766/>

64. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.slovoidilo.ua/person/poroshenko-petr-alekseevich.html>

65. ЗМІ: Кампанією Ляшка і «Опозиційного блоку» керує та сама людина // Укр. правда. – 2014. – 23 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/10/23/7041718/>

66. Порошенко розповів про сина в АТО, особливостях Донбасу і Іловайську [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ru/index/view-media/id/69602>

67. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=p-nCLyaNrsE>

68. Порошенко ініціює створення при РНБО воєнного кабінету. – 2015. – 18 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fzaxid.net%2Fnews%2FshowNews.do%3FobjektId%3D1341296>

69. Порошенко закликав керівників на місцях давати щотижневий звіт на телебаченні. – 2015. – 31 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.112.ua/suspilstvo/poroshenko-zaklikav-kerivnikiv-na-mis-syah-davati-schotizhneviy-zvit-na-telebachenni-212878.html>

70. Сто днів Президента Петра Порошенка – думка експертів і громадськості. – 2014. – 16 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/index.htm>

71. Гладких В. Про проблеми комунікації Порошенка/АПУ з народом. – 2014. – 10 жовтня [Електронний ресурс] / В.Гладких. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr>

72. Чи підтримуєте Ви діяльність таких органів влади та державних інститутів: Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічної служби Центру Разумкова. – 2014. – 19 по 24 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=999)

73. Пухкал О.Г. Пошук природного шляху розвитку громадянського суспільства – імператив новітньої української держави / О.Г.Пухкал // Теорія та практика державного управління. – 2012. – Вип. 4 (43). – С.40–46.

74. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravonavlada.tsn.ua/>.

75. Кому належать українські ЗМІ ? // Патріоти України. – 20015. – 3 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://patrioty.org.ua/komu-nalezhat-ukrayinski-zmi-spisok-vlasnikov/>

76. Павленко Ю.: Заборона російських фільмів – наступ на свободу слова. – 2015. – 5 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/>

77. Бойко, Львовчкін, Шуфрич оскаржують люстрацію в Конституційному суді. – 2015. – 20 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/archive/news/latest/630/630.html>

78. Андрейців І. Партиїні телеканали пішли в наступ / І.Андрейців. – 20015. – 15 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/daily_news/partiyni_telekanali_pishli_v_nastup/

79. Лефтер С. Кишенькові новини. – 2015. – 4 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/weekly/kishenkovi_novini/

80. Довженко О. «Інтер» та «Україна» остаточно стають партійними. – 2015. – 12 квітня [Електронний ресурс] / О.Довженко, І. Андрейців. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/daily_news/inter_ta_ukraina_ostatochno_stayut_partiynimi/

81. Оппозиционное правительство: к концу года украинцы будут покупать доллар по 60 гривен. – 2015. – 17 июля [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Ftrassae95.com%2Fall%2Farticles%2F2015%2F07%2F17%2Foppozicionnoe-praviteljstvo-k-koncu-goda-ukraincy-budut-pokupatj-dollar-po-60-griven-24242.html>

82. Леусенко О. Кому належать українські ЗМІ? – 2015. – 3 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://patrioty.org.ua/komunalezhat-ukrayinski-zmi-spisok-vlasnikiv/>

83. «Опозиційний блок» представив склад тіньового уряду. – 2015. – 31 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr>.

84. Історія партії «Опозиційний блок». – 2015. – 7 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.oporaua.org.ua/chitati/novini/5349-istoriia-partii-opozytsiinyi-blok>

85. Николай Скорик: наших активистов угрожают сжечь, как людей в Доме профсоюзов. – 2015. – 29 августа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opposition.org.ua/>

86. На засіданні тіньового «опозиційного уряду» затримали всіх. – 2015. – 31 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uareview.com/opozytsiyniy-uryad/>

87. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti-ukr.com/>

88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/>

89. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dsnews.ua/>

90. Фракція «Опозиційного блоку» нараховує 40 нардепів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/fraktsiya_opozytsynogo_bloku_narahovuie_40_nardepiv_lovochkin_97175.html

РОЗДІЛ IV.

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА, ОПОЗИЦІЯ, БІЗНЕС: МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ

4.1. Бізнес як суб'єкт політичного процесу: взаємодія з політичною владою та опозицією

Одна з найважливіших світових тенденцій сьогодення – зростання впливу бізнесу (як великого капіталу, так і малого й середнього бізнес-сегмента) на політичні процеси. Підприємці традиційно є однією з найбільш активних груп інтересів за будь-якого з типів політичного режиму. Цьому сприяють як умови діяльності групи, зокрема, залежність чи навіть вразливість щодо державної політики, так і її внутрішні характеристики, зокрема, активність, чітке усвідомлення бізнесменами своїх інтересів тощо. Звісно, говорити про «підприємців» як про консолідовану дієву групу інтересів не варто – відмінності між ними є занадто суттєвими, тому й відбувається їх фрагментація щодо участі в політичному процесі відповідно до декількох напрямів розмежувань щодо галузевої належності, розміру підприємства, ринку збуту (імпорт/експорт) тощо.

Отже, по-перше, маємо окреслити відмінності між типами бізнес-суб'єктів. Один із основних критеріїв, що розмежовує бізнес на малий, середній і великий – це прибуток.

Суб'єктами малого підприємництва згідно з Господарським Кодексом України є фізичні особи – підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України; юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро за середньорічним курсом НБУ.

Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний

період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України. Інші суб'єкти господарювання належать до суб'єктів середнього підприємництва [1].

Відмінності між типами бізнес-суб'єктів (малий і середній бізнес, великий капітал) стосуються не тільки обсягів ресурсної бази, але й масштабів та способів взаємодії з владою, тривалістю взаємодії. Великий капітал через масштаби своєї діяльності дуже чутливий до змін державної політики, включаючи й зовнішньополітичну сферу, оскільки це безпосередньо торкається корпоративних інтересів. Малий і середній рівні бізнесу мають стосунки з чиновниками епізодично, проте великий капітал змушений постійно відслідковувати дії влади й організовувати тиск на державні органи, лобіюючи прийняття необхідних політичних рішень.

Великий капітал. Аналізуючи механізми взаємодії бізнесу із владою і опозицією, зупинимо увагу спочатку на великому капіталі, період становлення якого припав на дев'яності роки. Вже до 1994 року в Україні з'являються перші великі корпорації, більшість з яких мають трейдерське коріння – багато представників великого капіталу в Україні заробили свої перші великі гроші на поставках газу. Першим схему «газ в обмін на товари» в Україні застосував Ігор Бакай, його концерн «Республіка» став єдиним імпортером газу в Україну в 1994 році – тільки «Республіка» мала контракт на поставку газу в Україну і ексклюзивні права на розрахунки з «Газпромом» за його транспортування. Як сказав Дмитро Фірташ в інтерв'ю російським «Ведомостям», квоту на постачання туркменського газу в Україну Ігор Бакай отримав від тодішнього Президента Леоніда Кравчука [2]. Після приходу до влади Леоніда Кучми схема поставок газу в Україну змінюється: 26 грудня 1995 голова Держнафтогазпрому України Євген Довжок затвердив документ «Групування областей України для забезпечення їх природним газом у 1996 році» [3]. Згідно з умовами, прописаними в документі, трейдери ЄЕСУ, «Інтерпайп», «Інтергаз» та Itera Energy отримали ексклюзивне право поставляти газ у певні області України. При цьому найбільш кредитоспроможні області дісталися на той момент ЄЕСУ (компанію очолювала Юлія Тимошенко, відома як протеже Павла Лазаренка, який у той час

обіймав посаду першого віце-прем'єра) – Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Черкаська обл. У 1997 році, перерозподіляючи області між трейдерами, зі списку постачальників газу в Україну викреслили компанію «Інтерпайп», але до того часу Віктор Пінчук, власник «Інтерпайпу», очолив раду директорів «Ітери», яка, як і раніше, фігурувала в переліку трейдерів. У документі «Про введення в дію групування регіонів України для забезпечення їх природним газом у 1997 році» серед газових трейдерів, як і в 1996, значаться ЄЕСУ, «Ітера» та «Інтергаз».

На постачаннях газу промисловим підприємствам накопичила свій первинний капітал і донецька компанія ІСД. У 1995 році між ІСД і ЄЕСУ було укладено угоду, згідно з якою ЄЕСУ продавала в Донецькій області газ через компанію-посередника, якою стала ІСД. «Індустріальний союз Донбасу» отримував по \$ 0,50 комісійних з кожної тисячі кубометрів і забезпечував розрахунки за газ: укладав з кінцевими споживачами – великими промисловими підприємствами – договори, які передбачали штрафні санкції в розмірі 0,75% за кожен день прострочення платежу, або 273% річних. У 1996 році ІСД поставив 5,5 мільярдів кубометрів газу підприємствам Донецька [4].

Якщо у другій половині 1990-х років тривало інтенсивне зрощування великого капіталу з владою, то знаковим моментом 2000-х стає адресна приватизація найбільших підприємств гірничо-металургійної галузі. Умови приватизаційних конкурсів із продажу стратегічних промислових підприємств виписувалися під конкретного покупця, внаслідок чого до конкурсу допускався один інвестор, який і придбав актив за мінімальною вартістю. Прикладом такої приватизації є продаж «Криворіжсталі», «Укррудпрому», «Нікопольського феросплавного заводу». Із 38 великих підприємств, приватизованих у 2004 р., 20 належали до стратегічних об'єктів. З них 18 було продано через центральний апарат ФДМУ шляхом некомерційних конкурсів зі встановленням кваліфікаційних вимог для відбору покупців. Як наслідок, 13 підприємств були придбані чотирма найбільшими бізнес-групами, у тому числі: System Capital Management (патрунувалася тодішнім Прем'єр-міністром В.Януковичем) – 7 об'єктів, «Інтерпайпом» (патрунувалася самим Президентом Л.Кучмою) – 2 об'єкти [5]. На момент двохтисячних років великий капітал і влада вже функціонували в

режимі тісної взаємодії – держава надавала свою підтримку тим галузям, у яких був зацікавлений великий капітал, а бізнес-групи надавали фінансову й політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечували їм державний патронат у ході придбання об'єктів державної власності, – це створило засади неконкурентних відносин на ринку і політичної корупції. Так, наприклад, щорічно, починаючи з 1996 року, в законі України про державний бюджет передбачалися витрати на державну підтримку вугільної промисловості. Ці кошти спрямовувалися на капітальні вкладення, оновлення основних фондів, реструктуризацію галузі, гірничорятувальні заходи, у тому числі – і на часткове покриття собівартості вугільної продукції. При цьому обсяги держпідтримки вугільної галузі за рахунок коштів державного бюджету з кожним роком збільшувалися. У бюджеті 2005 року вони становили 3,5 мільярда гривень, на 2007 рік уже було заплановано витратити понад 5,7 мільярда.

Таким чином, необхідною умовою для накопичення первинного капіталу і його подальшого розвитку в Україні ставав патронат влади: в 1990-ті роки трейдери робили ставку на адміністративний ресурс – постачальники російського газу на Україну і посередники при його продажу на території країни визначалися в кабінетах владної еліти, а у двохтисячних бізнес і влада відпрацьовували механізм адресної приватизації. Фактично, в період становлення економічної системи бізнес спрямовував усі свої зусилля на досягнення домовленостей із владою задля отримання надприбутків, а підтримка бізнесом опозиційних партій та рухів не була характерною ознакою того часу.

Ще один механізм впливу бізнесу на політичні рішення – безпосередня участь бізнесменів у виборчому процесі. М. Сирота зазначає, що особливого поширення явище участі бізнесу в політиці набуло в рамках III і IV скликань Верховної Ради (1998–2006) – «Однією з основних ознак цього періоду став прихід до складу народних депутатів значної частини представників великого капіталу. Якщо в складі депутатського корпусу I скликання не було жодного бізнесмена з мільйонними статками, в II скликанні їх було менше двох десятків, то вже в III скликанні представників великого бізнесу в українському парламенті було вже більше сотні – майже 25 % всього депутатського корпусу. В IV скликанні парла-

менту, за різними оцінками, було обрано від 200 до 250 бізнесменів, тобто більше половини всього депутатського корпусу» [6]. Парламентські вибори 2006 року встановили черговий рекорд, адже майже третину (29%) тих, хто балотувався до парламенту в списках політичних сил, за офіційними даними ЦВК, становили представники бізнесу. Юлія Тищенко говорить, що це набагато більша цифра (принаймні офіційно зафіксована), ніж під час попередніх виборчих кампаній [7]. Підприємців у списках партій в 2006 році, за офіційними даними ЦВК, нараховувалося 2303 особи, тоді як, наприклад, керівників та працівників державних підприємств – лише 482. Серед кандидатів, які були зазначені як безробітні, а це 588, теж частина була тимчасово (або офіційно) непрацюючими представниками бізнесу.

Статистичні дані ЦВК підтверджують висновки М. Сироти, адже саме в рамках виборів 1998 року представники бізнесу зримо та масово пішли у «велику політику». Бізнесмени становили тоді близько 14% кандидатів у народні депутати, а Леонід Кучма під час зустрічі з депутатами-підприємцями відзначив, що вони становлять третину нового парламенту, їм належить стільки ж мандатів, скільки й усім партіям, що подолали 4% бар'єр. Дійсно, тільки серед обраних в одномандатних округах депутатів за родом занять було 47 підприємців та фермерів [8].

Зростання серед представників бізнесу кількості бажаючих балотуватися до парламенту до 29% в 2006 році можна пояснити як загальним піднесенням пов'язаним з подіями «помаранчевої революцією» і вірою в можливість бути обраним до парламенту, так і прагненням забезпечити власну недоторканність в умовах зміни влади і перерозподілу власності, а також впровадженням пропорційної системи та зростанням кількості партійних проєктів, які активно прагнули залучати до своїх лав саме бізнесменів, вбачаючи в них не тільки осіб, що відповідають уявленням виборців про «оптимального кандидата», але джерело фінансування виборчої кампанії. Як зазначено в аналітичній доповіді «Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством» Центру економічних досліджень, на парламентських виборах у березні 2006 р. великий капітал став активним суб'єктом політичної боротьби за владу. Напередодні парламентських виборів великі ФПГ розподілили свою підтримку між головними полі-

тичними партіями країни (як провладними, так і опозиційними) у такий спосіб:

Партії, що одержали владу після «помаранчевої революції», та ФПГ, що підтримали їх: Народний союз «Наша Україна» (Віктор Ющенко) – Корпорація «Індустріальний союз Донбасу», Корпорація «Укрпромінвест»; Блок Юлії Тимошенко – група «Приват», корпорація «Укравто», «Запоріжсталь», «Фінанси та кредит»; Соціалістична партія України – група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча».

Опозиційна партія та ФПГ, що підтримали її: Партія регіонів – ЗАТ «System Capital Management» та пов'язані з Віктором Януковичем компанії Донецького регіону.

Перемогу на парламентських виборах здобула опозиційна партія – Партія регіонів. У парламенті їй вдалося створити керівану більшість – Антикризисову коаліцію (52,9% голосів). Партія досягла практично абсолютної монополії в центральних виконавчих органах управління. Уряд очолив її лідер Віктор Янукович. У складі уряду представники партії обіймали посади всіх 6 віцепрем'єр-міністрів і 14 із 19 міністрів.

Ситуація корінним чином змінюється після 2010 року, коли президентом було обрано Віктора Януковича. Влада суттєво віддаляється від великого капіталу, що був уже сформований, ландшафт ФПГ змінюється, на арену виходять нові бізнес-групи, які пов'язані з оточенням Віктора Януковича – «МАКО», що належала Олександру Януковичу, та Східно-європейська паливно-енергетична компанія (аббревіатура з російської мови ВЕТЕК), власником якої був Сергій Курченко. Якщо до 2010 року великі корпорації використовували владу у власних інтересах, то після 2010 – влада використовує адміністративний ресурс для створення власної бізнес-імперії. Як зазначає дослідник Володимир Головка, «МАКО» стала відомою особливими відносинами з владою в ході тендерів на поставку продукції державним підприємствам, виокремлення землі під будівництво, отримання податкових преференцій. Уже у 2012 році Олександр Янукович уперше з'являється у рейтингу найбагатших українців у вітчизняній версії «Форбса» зі статком у 99 мільйонів доларів. А у 2013 році за розрахунками «Форбс-Україна» його статки становили вже 187 мільйонів доларів. В 2014 році, після подій Майдану, розмір капіталу Олександра Януковича становив

78 мільйонів доларів. Сьогодні Олександр Янукович перебуває в розшуку в Україні в зв'язку з підозрами в економічних злочинах у компаніях «МАКО» та «Артемівський завод шампанських вин», його рахунки в західних банках заблоковані [9].

Напередодні Революції Гідності система стримувань і проти-ваг у бізнес-середовищі була суттєво порушена, адміністративна машина владних і правоохоронних структур забезпечувала агресивне розширення корпорацій Олександра Януковича та Сергія Курченка, тому суттєво зросла політична активність ФПГ, що становили актив опозиційних політичних партій («Укрпромінвест») або намагалися використовувати свої ресурси, щоб протидіяти ситуації, що склалася («Приват»).

Так, наприклад, Петро Порошенко став одним із публічних лідерів революції, а телеканал 1+1, контрольований українським олігархом Ігорем Коломойським, у період активної фази протистояння Євромайдану та влади транслював в ефірі фільми про боротьбу народу проти тиранії: «Хоробре серце» про боротьбу шотландців за свою незалежність і «Аватар» – фантастичний фільм, в основі сюжету якого – тема боротьби мешканців вигаданої планети Пандори проти загарбників з Землі. Фільми попереджувалися анонсами, які містили заклики до боротьби за волю. Так, наприклад, в анонсі «Хороброго серця» звучало: «Що ви будете робити без волі?.. вони можуть забрати ваші життя, але не зможуть забрати вашої свободи... Хоробрі серця неможливо зупинити» [10]. Ігор Коломойський, який ніяк не коментував політичні події до 22 лютого 2014 року, задіяв власні медіа-ресурси («1+1», УНІАН), що активно висвітлювали події в Києві і реакцію на ці події міжнародної спільноти).

Політичні події кінця 2013-го – початку 2014-го суттєво змінили плани всього українського великого бізнесу. Внаслідок анексії Росією Криму на території півострова залишилася власність багатьох українських компаній: філіали та активи банків, «рїтейлерів» і мереж заправних станцій, підприємства українського великого капіталу. Через війну на Донбасі було розірвано значну частину логістичних зв'язків, у зоні військових дій опинилися заводи «Метінвесту» Рината Ахметова і Вадима Новинського «Харцизький трубний», «Авдіївський коксохім», «Єнакіївський металургійний», а

також «Алчевський металургійний комбінат», що належить ІСД. У період після трагічних подій 20 лютого, коли на Південному Сході країни почали звучати заклики про від'єднання від України окремих регіонів, Тарута, Пінчук, Ахметов і Коломойський заявили, що країна має залишитися цілісною та суверенною. Аби стабілізувати ситуацію в регіонах після того, як Віктор Янукович покинув країну, Ігор Коломойський та Сергій Тарута на початку березня погодилися стати губернаторами Дніпропетровської та Донецької областей. Сергій Тарута протримався на посту губернатора лише до 10 жовтня, а Донецьку область значною мірою було окуповано, Ігор Коломойський та його команда втримали ситуацію в Дніпропетровському регіоні, придушивши сепаратистські настрої (як стверджують заступники Ігоря Коломойського на губернаторській посаді Геннадій Корбан і Борис Філатов, з перших днів команда губернатора вела переговори з усіма групами інтересів в області, намагалася всіх почути, створювала погоджувальні комісії, які шукали прийнятні рішення для всіх сторін [11; 12]), в області був організований логістичний центр для АТО, налагоджене постачання армії, координація волонтерів, допомога переселенцям, лікування поранених та упізнання загиблих військових. У липні 2014 Дніпропетровська область перераховує до бюджету 3 мільярди 318 мільйонів гривень податків, демонструючи приріст на 148% по відношенню до липня 2013 року [13]. А в березні 2015 в ефірі програми Шустер Live Геннадій Корбан заявив, що з початку 2015 Дніпропетровська область перерахувала до держбюджету 6,8 млрд гривень, що порівняно з аналогічним періодом 2014 більше майже вдвічі [14]. Результати діяльності команди Коломойського на державних постах в регіоні приносять електоральні дивіденди: Борис Філатов на парламентських виборах у жовтні 2014 здобуває перемогу в одномандатному виборчому окрузі №27 (Дніпропетровськ), отримавши 56,66% голосів [15]. Свої мотиви появи у владі дніпропетровська команда розкладає на дві складові – патріотичну і бізнесову: «Наша мотивація, з одного боку, ідеалістична – ми просто патріоти нашої країни. Друга мотивація більш прагматична – як бізнесмени, ми розуміємо, що якщо країна зруйнується, або в країні буде Південне Придністров'я чи Осетія, або заморожений конфлікт, то всі наші активи або нічого не коштуватимуть, або дуже багато втратять у ціні» [11].

Після Революції Гідності представники великого бізнесу зайняли державні посади не тільки в регіональних органах влади: Президентом країни обрано Петра Порошенка (восьме місце в рейтингу найбагатших українців за версією «Форбс» у 2015 році), а Адміністрацію Президента очолив один з найвпливовіших медіа-магнатів СНД Борис Ложкін, одним із заступників якого до початку грудня 2014 був ще один представник бізнесу – власник «Миронівського хлібопродукту», мільярдер, який посідає в 2015 році п'яте місце в рейтингу Форбса серед найбагатших українців.

26 травня 2014 року, коли перемога Порошенка в першому турі президентських перегонів не викликала сумніву, Порошенко зголосився позбутися своїх активів. «Що стосується мого бізнесу, то відразу ж після цього буде укладено контракт з інвестиційною компанією щодо пошуку покупців», – заявив Порошенко [16]. У вересні 2014 Президент України Петро Порошенко повідомив, що продажем його бізнес-активів займеться інвестиційна компанія Rothschild. Разом з тим, влітку 2015 активи Порошенко все ще залишаються не проданими, в тому числі Липецька фабрика, розташована на території РФ, а на прес-конференції 5 червня, коментуючи ситуацію зі своїм бізнесом, Петро Порошенко наголосив, що питання відстороненості від бізнесу планує вирішити шляхом передачі акцій компанії «Рошен» в управління Ротшильдам: «Щодо Липецька. Я б дуже хотів його продати. Але Липецьк заарештований російською владою. І він буде проданий, хоча цього і не вимагає закон. Це моя політична позиція. Я не зобов'язаний це робити. Це моя перша ініціатива в Україні, і я буду робити все для того, щоб це здійснити. Але я не буду замість того, щоб займатися своїми президентськими зобов'язаннями, бігати по світу і шукати покупців. Я уклав договір із всесвітньо відомою, кращою або однією з кращих компанією у світі Ротшильд, яка зараз активно проводить роботу з пошуку покупців. Зараз три компанії роблять перевірку «Рошен». А для того, щоб уникнути інсинуацій, уже майже підготовлений договір про передачу в траст Ротшильду, компанії з бездоганною репутацією, мого пакета акцій у Рошен. Саме для того, щоб прізвище Порошенко серед власників «Рошен» не значилося» [17]. Заяви Порошенка про те, що покупців знайти складно, іронічно коментують українські бізнесмени: так, наприклад, Сергій Тарута пропонує Президенту власні консультації і обіцяє знайти покупців [18].

Залишаючись власником «5-го каналу», корпорації «Рошен» та інших активів, Порошенко анонсує політику деолігархізації – політику ліквідації олігархічного впливу на владу і економіку, наслідком якої стала відставка Ігоря Коломойського 25 березня 2015 року, спроби демонополізації енергетичного ринку (домінуюча частка якого належить структурам Рината Ахметова), прийняття Радою та підписання Президентом Закону «Про ринок газу», одна із норм якого – заборона використання державних газопроводів приватними операторами безкоштовно. Це положення безпосередньо зачіпає інтереси групи Дмитра Фірташа і Сергія Львовичкіна, які контролюють більшість облгазів у країні. Втім, на сьогодні досі не окреслені процедури, критерії, механізми деолігархізації, в законодавстві відсутні норми про люстарцію чиновників чи політиків, що були помічені за просуванням інтересів певних бізнес-кіл всупереч інтересам держави, відсутня норма про обов'язок бізнесменів передавати свої статки в управління трастовим компаніям у разі обрання на державні посади, діяльність структур, що регулюють ринок (Антимонопольний комітет, Національна комісія, що здійснює державне регулювання в сфері енергетики та комунальних тарифів, Комісія цінних паперів), не відповідає характеристикам прозорості і незалежності. Без реалізації перерахованих напрямів деолігархізація ризикує перетворитися на банальний перерозподіл власності, який Україна неодноразово спостерігала після чергової зміни владної еліти.

Демонструючи свою політичну суб'єктність, великий капітал у відповідь на політику деолігархізації починає застосовувати давно відомий і апробований механізм впливу – політичний шантаж. Так, з появою інформації про можливу відставку Ігоря Коломойського з поста губернатора, ЗМІ із медіа-холдингу олігарха починають повідомляти про можливість безладів у Дніпропетровській області у разі його відставки, акцентуючи на погрозі дестабілізації регіону.

Ще один приклад політичного шантажу – шахтарські мітинги в Києві навесні 2015 року. Депутат від БПП Мустафа Найєм на своїй сторінці у ФБ опублікував документ, що, нібито, є планом компанії Рината Ахметова ДТЕК з дискредитації міністра енергетики та дестабілізації на енергетичному ринку. В плані йдеться про те, що одним із механізмів тиску на владу мають стати саме шахтарські протести. Одна із вимог шахтарів, що вийшли на вулиці

Києва, – звільнення голови Міністерства енергетики Володимира Демчишина, саме він очолив процес демонополізації енергетичного ринку (монополіст на ринку – компанія ДТЕК, належить Ринату Ахметову). На думку експертів, тиск на владу шляхом шахтарських мітингів мав на меті збереження монопольного становища компаній Рината Ахметова на енергетичному ринку.

Висновки. Отже, ми маємо зазначити, що в період становлення економічної системи великий бізнес спрямовував усі свої зусилля на досягнення домовленостей із владою з метою отримання надприбутків, а підтримка бізнесом опозиційних партій та рухів не була характерною ознакою того часу. На момент двохтисячних років великий капітал і влада вже існували в режимі тісної взаємодії – держава надавала свою підтримку тим галузям, у яких був зацікавлений великий капітал, а бізнес-групи надавали фінансову й політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечували їм державний патронат у ході придбання об'єктів державної власності, – це створило засади неконкурентних відносин на ринку і політичної корупції. Активним суб'єктом політичної боротьби за владу великий капітал стає в період «помаранчевої революції» і після неї на парламентських виборах у березні 2006 року. Ситуація докорінно змінюється після 2010 року, коли Президентом було обрано Віктора Януковича. Якщо до 2010 року великі корпорації використовували владу у власних інтересах, то після 2010 – влада використовує адміністративний ресурс для створення власної бізнес-імперії. Напередодні Революції Гідності система стримувань і противаг у бізнес-середовищі суттєво порушується, адміністративна машина владних і правоохоронних структур забезпечувала агресивне розширення корпорацій Олександра Януковича та Сергія Курченка, тому суттєво зросла політична активність ФПГ, що становили актив опозиційних політичних партій («Укрпромінвест») або намагалися використовувати свої ресурси, щоб протидіяти ситуації, що склалася («Приват»).

Необхідно зазначити, що весь великий капітал в Україні високо політизований, для українських буржуа характерна підтримка різних політичних партій. Сформована система відносин «фінансова підтримка на виборах взамін на законодавчу підтримку і допомогу в концентрації ресурсів та ринків в руках бізнесу, наближеного до

влади», має високий ступінь ризику для бізнесу. За кожної зміни владних еліт нова еліта намагається позбавити попередників фінансової бази, використовуючи законодавчий, суддівський, фіскальний і правоохоронний ресурси (як, наприклад, адресна приватизація, наступна за нею реприватизація, деолігархізація в нинішньому її вигляді, розстановка в державних органах, що регулюють ринки, чиновників, лояльних тим чи іншим ФПГ).

Ми повинні говорити про те, що механізми взаємодії великого капіталу з владою і опозицією абсолютно ідентичні. Підтримуючи ті чи інші політичні проекти (як провладні, так і опозиційні), великий капітал розраховує на представництво та реалізацію власних інтересів. Аналізуючи історію політичного процесу в сучасній Україні, необхідно виділити такі механізми взаємодії великого капіталу з владою і опозицією:

- особисте представництво вітчизняних бізнесменів в органах виконавчої та законодавчої влади чи особисте представництво великого бізнесу в лавах опозиційних партій та рухів (наприклад, депутатські каденції Віктора Пінчука чи Рината Ахметова, посада голови АП Бориса Ложкіна чи президентство Петра Порошенка);

- створення і підтримка партійних проектів без особистої політичної участі (наприклад, партія УКРОП Ігоря Коломойського);

- інформаційний вплив на електорат (як відомо, олігархам належать загальнонаціональні телеканали: «1+1» – Ігорю Коломойському, ТРК Україна – Ринату Ахметову, СТБ, «Новий», ICTV – Віктору Пінчуку, «5-й» – Петру Порошенко, «Інтер» – Дмитру Фірташу);

- політичний шантаж;

- безпосередня участь великих капіталістів у політичних акціях протесту (участь Петра Порошенка в подіях Революції Гідності);

- отримання патронату влади для здобуття надприбутків (робота газових трейдерів, які робили ставку на адміністративний ресурс – постачальники російського газу в Україну і посередники під час його продажу на території країни визначалися в кабінетах владної еліти; адресна приватизація; використання адміністративного ресурсу для створення власних бізнес-імперій, наприклад, «МАКО» та «Східно-європейська паливно-енергетична компанія»).

Малий та середній бізнес. Дослідження впливу на політичний процес малого та середнього бізнесу має бути зосередженим на

концепції груп інтересів і теорії громадянського суспільства – саме в цьому вимірі міститься можливість ефективного впливу цієї спільноти на політичний процес.

Р. Гербут класифікує групи інтересу за критерієм мотивації та стратегії їхньої політичної діяльності [19]. За мотиваційними ознаками групи інтересу поділяються на пропагуючі та секторальні. Пропагуючі групи інтересу представляють неекономічні інтереси, проповідуючи і захищаючи певні принципи чи цінності. Секторальні групи інтересу представляють конкретний сегмент суспільства, і їх принциповою метою є реалізація інтересів своїх членів. Серед цієї категорії є організації бізнесу, професійні спілки та інші організації, засновані на секторальному відборі, переважно економічному. Діяльність представників малого та середнього бізнесу як групи інтересу зазвичай відбувається у вигляді громадської організації (бізнес-асоціації), організації страйку або акції протесту. Групові соціальні претензії, що є базою солідарності для групи інтересів, виникають у відповідь на загрозливі дії держави і зникають у разі відмови держави від цих дій.

Характерним є той факт, що під час проведення своїх акцій підприємці намагаються дистанціюватися від політичних партій, уникаючи їх підтримки. Як партійні активісти та виборці представники цієї групи інтересів не демонструють єдиної позиції, на виборах голосують за різні політичні партії, як провідні, так і опозиційні.

Важливість дослідження малого і середнього бізнесу полягає в тому, що для великої його частини наявні на сьогодні корупційні стосунки з державою мають принципово інший характер, порівняно з великим бізнесом. Для середнього та малого бізнесу корупція переважно є непродуктивними витратами, що зменшують прибутки, не є засобом, що дає доступ до розподілу державного бюджету чи суспільної власності.

Тому невдоволення цієї соціальної групи функціонуючою системою державного управління є більш радикальним, і саме малий та середній бізнес має потенціал стати драйвером суспільних змін. Цей висновок підтверджується активною участю малого та середнього бізнесу в обох українських Майданах – 2004 та 2013–2014 років, а також участю представників МСБ у волонтерському русі, що виник як реакція на новітні виклики для країни

(війна, масове переселення), та став осередком допомоги армії та переселенцям з Донбасу та Криму.

У 2003–2004 роках відбувся злам у тенденції зростання кількості українців, задіяних у малому бізнесі. З 1991 по 2003 роки їхня кількість неухильно збільшувалася, а в 2004 році, порівняно з 2003, кількість зайнятих на малих підприємствах уперше в Україні знизилася – з 2 052,2 тис. чоловік до 1 978,8 тис. (на 73,4 тис. осіб або на 3,6%) [20].

«Помаранчева революція» 2004 стала не тільки протестом проти існуючого політичного порядку, але і протестом економічним. До 2004 року малий і середній бізнес відчував невдоволення своїм економічним становищем. Кланова економіка призвела до критичної ситуації для малого та середнього бізнесу – вона не давала можливості для розвитку бізнесу, не патрованою владою. «Великий капітал монополізував усі прибуткові види діяльності й закрити до них доступ не лише для іноземного, а й для решти українського капіталу. Програми підтримки малого бізнесу, фактично, були згорнуті. Із системи державної підтримки було виключено і середній бізнес» [21, с.39]. Саме представники малого і середнього бізнесу, чия підприємницька енергія стримувалася кланова економіка, в 2004 році надали істотну підтримку на президентських виборах Віктору Ющенку. Ця підтримка виявлялася не тільки в голосах на виборчих дільницях, але й у фінансовій допомозі революціонерам Майдану. Колишній комендант Майдану в Києві Роман Безсмертний розповідав, що у революціонерів не вистачало грошей на харчування та забезпечення Майдану лише в перші два-три дні – а потім необхідну допомогу Майдану надав середній бізнес, забезпечуючи людей теплим одягом та їжею [22].

Разом з тим, після того, як Віктор Ющенко був обраний Президентом, нова влада зосередилася на політичних питаннях, а публічний діалог між владою та бізнесом залишився формальним. У бюджеті 2006 року на реалізацію програми розвитку національного підприємництва було передбачено 1,8 мільйона гривень, аналогічна цифра фігурувала і в бюджеті на 2007 рік. У 2008 році ця цифра становила 2 мільйони гривень, а в 2009 – 400 тисяч гривень. Увага влади знову зосереджується на проблемах великого капіталу.

Дослідження бізнес-середовища в Україні, що було проведене ІФС влітку 2006 року, зафіксувало, що дозволи і перевірки залишалися на той момент одними з головних адміністративних бар'єрів, які перешкоджали веденню бізнесу разом з оподаткуванням і державним регулюванням експортної діяльності, а також обов'язковою сертифікацією та ліцензуванням товарів та послуг. Контролюючі органи в той період перевіряли близько 95 % усіх підприємств. Найактивніші інспекційні органи – Державна податкова адміністрація України (ДПАУ), Державний департамент пожежної безпеки і Державна санітарно-епідеміологічна служба: у 2006 р. кожен з них перевіряв більше 50% підприємств країни. За цей час підприємства сплатили своїм співробітникам за роботу з контролюючими органами близько 189 млн грн (понад \$37 млн). Система видачі дозволів у 2006 р. стала ще більш жорсткою: збільшилися охоплення і кількість дозволів, одержуваних підприємствами. Так, частка підприємств, які одержували дозволи, зросла на 10 %, а кількість дозволів, що підприємства мали одержувати, порівняно з 2004 р. зросла у середньому до 4,5%. Ще один фактор, що на той момент стримував розвиток малого і середнього підприємництва – податкове законодавство. ІФС у своєму дослідженні «Вартість дотримання податкового законодавства в Україні» досліджував витрати підприємців на виконання обов'язкових податкових процедур та аналізував, яким чином ці витрати впливають на ділове середовище і розвиток бізнесу. Отже, на думку експертів Міжнародної фінансової корпорації, за часів президентства Віктора Ющенка вартість дотримання податкового законодавства в Україні лягала важким тягарем на підприємства, особливо на суб'єктів малого бізнесу, в яких вона сягала 8% їхнього річного доходу [23]. Ці витрати можна порівняти з додатковим податком, який шкодить їхній конкурентоспроможності і на внутрішньому, і на міжнародному ринках. Таким чином, малі підприємства опинилися в невигідному конкурентному становищі, порівняно з великими корпораціями навіть на внутрішньому ринку країни, що не сприяло залученню інвестицій і могло бути певною перешкодою для створення нових малих і середніх підприємств.

В період президентства Віктора Януковича було ліквідовано ряд структур, що мали бути каналами комунікації бізнесу з владою як на рівні малого та середнього бізнесу, так і великого капіталу: прийнято Рішення про ліквідацію Державного комітету України з

регуляторної політики та підприємництва (Указ Президента № 1085 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»); постановою Кабміну № 397 від 2 червня 2010 року ліквідовано Раду інвесторів при Кабміні, створену 2007 року.

Розвиток малого і середнього бізнесу у той період стримували хабарництво та корупція з боку органів влади. Так, у 2010 за даними IFC близько 46% опитаних підприємств підтвердили, що вдавалися до неофіційних шляхів вирішення питань із державними органами [24].

Малий і середній бізнес став одним зі спонсорів і активних учасників Євромайдану практично з перших днів протесту. Так, згідно з дослідженням Фонду «Демократичні ініціативи» «Обличчя Євромайдану: соціальний портрет учасників протесту», яке проводилося у період 7–8 грудня 2013 року, 9,3% учасників Євромайдану становили підприємці, 8% – керівники підприємств [25]. Згідно із опитуванням Фонду за два місяці, 3 лютого кількість підприємців серед учасників протесту зросла майже удвічі – до 17% [26]. Ресторатори, чиї заклади були розташовані в районі Хрещатика, запропонували мітингарям обігрів, чай і каву, до акції приєдналася й інформаційна агенція УНІАН, яка відкрила двері, пропонуючи мітингувальникам побути в теплі й випити гарячого чаю. Власники комерційних приміщень організували в них міні-хостели, виділивши місце для ночівлі учасникам протесту (галерея MGGM, культурний центр «Майстер-клас»). За ініціативи власниці приватної клініки Ольги Богомолець на Майдані був створений польовий центр реабілітації поранених, мережа медпунктів, операційних і шпиталів. При цьому малий і середній бізнес висловлював свій протест не лише безпосередньою присутністю на Майдані й наданням допомоги протестувальникам (гроші, ліки, пункти обігріву), але й вдавався до активних дій поза полем Євромайдану. Так, у грудні 2013 броварський провайдер «Бровіс» за побиття мітингарів відключив Інтернет місцевому підрозділу «Беркуту» [27].

Малий і середній бізнес вимагав зміни діючих осіб влади, які так і не зуміли забезпечити рівні правила гри для всіх економічних гравців. Відсутність єдиних правил економічної гри призвела до того, що економіка країни була позбавлена гнучкості, не зорієнтована на формування конкурентного середовища, внаслідок чого зросла соціальна напруга та майнова диференціація. Експерти,

оцінюючи політику української влади щодо МСБ, бачили в ній політичні причини. «Можновладцям не хотілося бачити малий бізнес в Україні. Коли людина має бізнес, держава майже не може впливати на нього, і така свобода дратує», – вважав голова Союзу захисту підприємців Сергій Доротич [28]. Аналогічну точку зору висловлював і голова центру економічного розвитку Олександр Пасхавер: «Некерована маса, самостійна і незалежна. З точки зору влади – набагато краще, якби вони працювали на заводах», – відзначав економіст [29].

Ми маємо констатувати, що малий та середній бізнес ставав однією з рушійних сил у часи найбільш значущих для країни перетворень. Отже, механізми впливу на владу через акції протесту не один раз уже були опрацьовані представниками цієї соціальної спільноти. Однак, як демонструє досвід, малий та середній бізнес частіше об'єднувався в групи інтересів за тактичною ознакою, після тривалого пресингу або під впливом ситуативної погрози (яскравим прикладом чого є і Податковий Майдан – масові мітинги та протести в Україні проти ухвалення Верховною Радою України проекту нового Податкового кодексу 2010 року, і «Весняний марш протесту» українських перевізників у травні 2011 – коли вітчизняні фірми-перевізники вимагали від влади прозорості конкурсів на проведення перевезень), стратегічної ж позитивної програми дій, яка би певним чином об'єднала підприємців, була ініційована ними та стала платформою системних змін, немає.

Зважаючи на дані про кількість платників єдиного податку, малий та середній бізнес в Україні становить вагому електоральну групу, до якої входять мільйони громадян. Тому не видається дивною поява Партії промисловців і підприємців України. Проте ані їй, ані іншим партійним проектам (наприклад, зареєстрованій ще в 1999 році Політичній партії малого і середнього бізнесу, яка так і не стала активним суб'єктом політичних процесів, сьогодні партія не має навіть власного інтернет-ресурсу) не вдалося поки що мобілізувати представників малого та середнього підприємництва на свою підтримку, хоча підприємці готові надавати їй громадським організаціям (бізнес-асоціаціям): на сьогодні малий та середній бізнес активно опановує механізми не протестів, а кооперації, об'єднання зусиль та ресурсів для впливу на державні інституції.

Громадські об'єднання підприємців (бізнес-асоціації) – це консолідація зусиль представників малого та середнього бізнесу, об'єднання з метою відстоювання своїх інтересів. Кількість підприємців, які входять до складу громадських організацій, поступово збільшується протягом часу, так само як і сама кількість громадських організацій. Серед них, традиційно для українського громадянського суспільства, частина є суто формальними утвореннями, що не демонструють жодної діяльності, проте більшість є активними та дієвими організаціями, які від винятково захисних функцій поступово переходять до наступної стадії – цивілізованого лобіювання інтересів малого і середнього бізнесу в органах влади [30, с.163].

Підприємці об'єднуються в рамках громадських організацій за різними ознаками, наприклад, професійними – існують Асоціація приватних пекарів та кондитерів України, Міжрегіональний Громадський Союз птахівників і кормовиробників, Асоціація фермерів України, Профспілка таксистів України, Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України, Спілка молочних підприємств України тощо. Існують об'єднання загального спрямування, до яких належать: Спілка підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України, Всеукраїнська громадська організація «Союз захисту підприємництва», регіональні організації – Центр захисту підприємців (м. Чернівці), Агенція з розвитку малого та середнього підприємництва тощо. Захист прав підприємців громадськими організаціями може відбуватися різноманітними засобами: подання заяв і клопотань, позови від імені членів до судів та арбітражних судів, оприлюднення порушень прав підприємців у засобах масової інформації, розробка неурядових доповідей та оглядів про стан забезпечення права на підприємницьку діяльність, лобіювання нормативних актів на рівні регіонів або галузей.

Представники більшості громадських об'єднань підприємців беруть активну участь у розробці та реалізації регіональних програм підтримки та розвитку малого і середнього підприємництва. Нерідко підприємці через свої бізнес-асоціації активно лобіюють власні інтереси в місцевих органах влади. Так, у Львівській області завдяки зусиллям підприємницьких асоціацій свого часу було спрощено процедуру видачі дозволів на розміщення об'єктів

зовнішньої реклами у м. Львові, було вдвічі зменшено готельний збір, встановлено «податкові канікули» зі сплати готельного збору на 3 роки для нових готелів тощо. В місті Дніпродзержинську Дніпропетровської області регіональні бізнес-асоціації спільно з міською владою зуміли розв'язати низку наболілих проблем, що стосувалися видачі різноманітних дозволів на право ведення підприємницької діяльності, реорганізації стихійних ринків, координації перевірок суб'єктів підприємницької діяльності контрольними органами. Подібні приклади діяльності та впливу громадських об'єднань на розвиток підприємництва маємо в Одеській, Харківській, Дніпропетровській областях, місті Києві тощо [31].

В Україні достатньо прикладів самоорганізації підприємців у структури, що реалізують правову підтримку малого і середнього бізнесу, лобіюють інтереси підприємництва в органах влади. Одне з найстаріших об'єднань – всеукраїнська громадська організація Спілка підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України, що була заснована в 1990 році з метою комплексної підтримки малого підприємництва та на добровільних засадах об'єднала громадян-підприємців та підприємства різних форм власності: приватні й колективні, кооперативні, змішані й державні, господарські товариства, банки, компанії, інші формування. У жовтні 1994 р. вона перетворена на Спілку малих та середніх підприємств, а в травні 1996 р. – на Спілку підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України, яка функціонує і сьогодні.

Серед інших об'єднань підприємців, які функціонують в Україні, необхідно назвати Асоціацію власників малого та середнього бізнесу «Центр» у Києві, Всеукраїнське об'єднання малого та середнього бізнесу «Фортеця», Український Союз Промисловців і Підприємців – усі структури надають допомогу підприємцям, визначають основні проблеми підприємництва та фокусують свою діяльність на їх розв'язанні. У звіті про діяльність «Фортеці» в 2013 році йдеться про те, що організація брала участь в обговоренні законопроектів, що впливають на роботу малого і середнього бізнесу, внаслідок зауважень «Фортеці» низка законопроектів була відправлена на доопрацювання. Асоціація власників малого та середнього бізнесу «Центр» у лютому 2015 представила на обговорення проект «Підприємницька весна», в рамках якого озвучено низку пропозицій з приводу регулювання діяльності малого та

середнього бізнесу: Асоціація пропонує ввести принципи вільної економічної зони на всій території України для малих і середніх підприємств, скасувати на два роки всі податки і збори, крім податку на доходи громадян та прибутки для юридичних осіб, ввести на рік загальний і повний мораторій на податкові та інші перевірки підприємств малого та середнього бізнесу в Україні, ввести мораторій на демонтаж об'єктів малої підприємницької діяльності та на інші способи ліквідації або обмеження підприємницької діяльності. Також «Центр» виступив з ініціативою створення Адміністрації малого бізнесу України за прикладом США на базі Закону України «Про державно-приватне партнерство» – така Адміністрація, на думку «Центру», повинна взяти на себе функції комунікатора між державою та малим бізнесом і стати гарантом захисту прав підприємців.

Український Союз Промисловців і Підприємців, який був створений у 1992 році, на сьогодні об'єднує економічних суб'єктів різних форм і видів – від великих корпорацій до представників малого та середнього бізнесу. УСПП – одне з об'єднань, що постійно співпрацює з Радою підприємців при КМУ. Слід зазначити, що Рада є основним каналом комунікації між підприємцями та урядом, її головна мета – забезпечення ефективної співпраці підприємницьких структур з КМУ та іншими органами державної виконавчої влади в проведенні державного розвитку підприємництва й формування ринкової інфраструктури. До головних завдань Ради підприємців України належать: аналіз питань правового регулювання підприємницької діяльності, вирішення визначених суперечностей з метою вдосконалення існуючого правового середовища; робота з питань удосконалення системи ліцензування та сертифікації економічної діяльності; сприяння встановленню ефективних правовідносин суб'єктів підприємництва з органами державної влади та управління, створення діалогу; взаємодія з громадськими організаціями підприємців та робота зі зверненнями підприємців, узагальнення думок широких підприємницьких кіл, донесення цієї думки до Кабінету Міністрів України. Вперше Рада підприємців була створена в 1993 році за часів прем'єрства Леоніда Кучми (Постанова Кабміну від 22 березня 1993 року, №210), але в 2006 році її було ліквідовано, Постанову Кабміну від 13 грудня 2006 року №1745 «Про ліквідацію Ради» підписав Прем'єр Віктор Янукович. У 2008

році уряд на чолі з Юлією Тимошенко знову створює Раду (Постанова від 13 лютого 2008 року №54). Склад Ради затверджує Кабмін з-поміж осіб, рекомендованих всеукраїнськими громадськими організаціями, організаціями роботодавців, громадськими радами при Кабінеті Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади. 17 травня 2010 року Кабінет Міністрів України Постановою №344 скасував вибори голови Ради підприємців при Кабінеті Міністрів України її членами, встановивши адміністративний порядок призначення голови та членів Ради підприємців. Голова Ради має право брати участь у засіданні Кабінету Міністрів України. Голова або за його дорученням член Ради може брати участь у встановленому порядку в засіданнях урядових комітетів, у нарадах, які проводяться центральними і місцевими органами виконавчої влади, з питань, що належать до компетенції Ради.

Один із останніх трендів 2015 року – підтримка малого і середнього українського бізнесу Європейським Союзом. Так, у Запоріжжі та Херсоні стартували проекти «Запоріжжя. Територія можливостей» [32] та «Херсон. Територія можливостей» [33], що підтримуються представництвом ЄС в Україні. Мета проектів – об'єднання ЗМІ та представників влади навколо роз'яснення пунктів Угоди про асоціацію України з ЄС, перспектив та можливостей зони вільної торгівлі для малого і середнього українського бізнесу. На Міжнародній конференції в підтримку України, що проходила в Києві в квітні цього року, президент Європейської комісії Жан-Клод Юнкер заявив, що Єврокомісія планує надати 110 мільйонів євро для підтримки малого та середнього бізнесу в Україні [34].

Незважаючи на наявність державних і суспільних інститутів в Україні, метою яких є захист і розвиток малого і середнього підприємництва, взаємоузгоджена система впливу на прийняття формальних рішень відсутня.

До основних факторів, що зумовлюють такий стан, дослідники відносять: відокремленість організацій, які займаються підтримкою та розвитком підприємництва, і, як наслідок, дублювання функцій і неповне їх охоплення; відсутність взаємного обміну інформацією; нерівномірність підтримки за регіонами та за розміром у великих, малих містах і сільських районах [35]; недостатня потужність підприємницьких організацій для ведення постійного моніто-

рингу процесу підготовки проектів нормативно-правових актів, щоденної оперативної роботи з відстоювання інтересів своїх членів у цьому процесі, що унеможлиблює роботу на випередження появи проблем та спричиняє запізніле реагування; недостатній рівень аналітичної спроможності частини підприємницьких організацій до здійснення аналізу проектів нормативно-правових актів та їх обґрунтування, що не дозволяє їм полемізувати з владою на рівних; відсутність комплексних уявлень про можливості використання цивілізованих форм тиску на рішення влади, про сильні та слабкі сторони існуючих механізмів впливу, а отже, невміння застосовувати потрібний механізм у потрібний момент; відсутність стійкого прагнення до вироблення спільної позиції всіх чи необхідної частини підприємницьких організацій з того чи іншого питання та схильність до неформальних контактів з представниками владних структур для досягнення своїх вузьких цілей [31].

Отже, ми маємо констатувати, що в арсеналі малого та середнього бізнесу в Україні задіяні такі механізми впливу на прийняття політичних рішень:

акції протесту, що виникають у відповідь на загрозливі дії держави і зникають у разі відмови держави від цих дій;

об'єднання підприємців у рамках громадських організацій, серед яких є як суто формальні утворення, так і дієві організації, що реалізують правову підтримку малого і середнього бізнесу, люблять інтереси підприємництва в органах влади.

Разом з тим, незважаючи на наявність державних і суспільних інститутів, метою яких є захист і розвиток малого і середнього підприємництва, взаємоузгоджена система впливу на прийняття владних рішень, постійного діалогу між владою та бізнесом лише формується. І в цьому процесі результат буде залежати від двох найважливіших факторів: як політичної волі чути та аналізувати потреби бізнесу, так і бажання бізнесу свої потреби артикулювати.

Акцентуємо, що і великий капітал, і малий, і середній бізнес з успіхом застосовують такі механізми тиску на політичний процес, як акції протесту, політичний шантаж, інформаційний вплив на електорат з метою дискредитації влади. Механізми ж легітимної взаємодії з владою на даний момент не відпрацьовані і лише формуються.

4.2. Бізнес як об'єкт політичних рішень: влада і опозиція

Доводиться констатувати, що зі зміною лідера України кожен раз пропонується нова конструкція системи взаємодії влади і бізнесу, вносяться зміни в механізми і канали комунікації названих суб'єктів. Чітка регламентована правом схема взаємодії відсутня, що провокує високий ступінь залежності бізнесу від суб'єктивного чинника влади.

Клас приватних підприємців склався в Україні ще до здобуття країною незалежності. Ще під час перебудови – структурної трансформації планової економіки – в Радянському Союзі було прийнято низку законів, які легалізували приватне підприємництво і дали можливість радянським громадянам відкрити власну справу. Путівку в бізнес багато наших співвітчизників отримали завдяки прийнятому в СРСР у листопаді 1986 року Закону «Про індивідуальну трудову діяльність» та «Закону про кооперацію в СРСР», який набув чинності в липні 1988. Два ці закони стали стимулом для формування прошарку малого бізнесу – в країні з'явилося безліч кооперативів.

3 серпня 1990 Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про економічну самостійність УРСР», згідно з основними пунктами якого народ України проголошувався власником національних багатств і національного прибутку, стверджувалося розмаїття і рівноправність форм власності та їх захист державою, децентралізація власності і роздержавлення економіки, повна економічна самостійність і свобода підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у межах дії законів України, самостійність регулювання грошового обігу. Таким чином, республіканська політична еліта підготувала основи економічного суверенітету ще до моменту розпаду СРСР і здобуття Україною політичної незалежності.

1990-ті роки стали періодом активного формування приватного капіталу в Україні – в країні з'явилося безліч дрібних компаній, підприємницька енергія колишніх радянських громадян була спрямована на створення малих підприємств, що займалися торгівлею і надавали населенню різні послуги (від викладання мов до перевезення вантажів). У перші роки незалежності малий бізнес в Україні розвивався найбільш інтенсивно. Швидке зростання сектору недержавної економіки стимулювали прийняті в 1992 році Закони

«Про підприємництво» та «Про підприємництво в Україні». Частка підприємств малого бізнесу в загальному обсязі ВВП України стабільно зростала – 1992 рік був відзначений найвищими темпами зростання числа підприємств малого бізнесу в Україні, кількість яких, порівняно з кінцем 1980-х виросла в 2,1 раза. Цьому сприяло порівняно ліберальне оподаткування, прийняття ринкового законодавства, пільги для щойно створених малих підприємств. Але вже в 1993 році бурхливе зростання кількості підприємств малого бізнесу призупинилося. Досягнутий на початок 1995 року рівень розвитку малого бізнесу дослідники оцінюють як недостатній, аргументуючи свої висновки такими фактами:

- частина малого бізнесу за кількістю підприємств становила 10-15%;
- частина зайнятих у секторі малого бізнесу становила 6% всіх працюючих (в країнах з ринковою економікою – 50%);
- внесок малого бізнесу до створення ВВП – 10-15%, порівняно з 60% (середній показник) в розвинених країнах [36].

29 січня 1997 року Постановою Кабміну було затверджено державну Програму розвитку малого підприємництва в Україні на 1997–1998 роки, що була розроблена Міністерством економіки відповідно до положень Концепції державної політики розвитку малого підприємництва. Метою Програми було визначено забезпечення сталого розвитку малого підприємництва як невід’ємної складової ринкової економіки та головного чинника створення нових робочих місць.

До 1999 року показники розвитку малого бізнесу практично не змінилися – в цей період малі підприємства забезпечували робочими місцями 8% загальної кількості працівників [37]. Починаючи з 2000 року частка українського малого бізнесу у ВВП неухильно знижується. Так, за оцінками експертів, малий бізнес в Україні на 2011 рік займає 5-6% ВВП, а згідно з твердженням Миколи Азарова на засіданні уряду 12 січня 2011, 90% ВВП в Україні забезпечують лише 1200 підприємств [38].

Якщо говорити про державну підтримку бізнесу, то необхідно виділити два її типи: селективну і горизонтальну. Селективна підтримка надається конкретним галузям і підприємствам. Горизонтальною ж вважається та, що спрямована на створення найбільш сприятливих економічних умов розвитку для максимально широ-

кого кола учасників ринку, саме така підтримка сприяє розвитку конкурентного середовища. Як наголошують дослідники С.Поповенко та О.Ганенко, в Україні горизонтальна державна підтримка підприємств представлена в дуже малих обсягах: у різні роки її частка в загальній структурі державної підтримки становила від 0,2% до 10%, причому навіть та державна підтримка, яку можна назвати горизонтальною за метою надання, не була такою по суті [39]. В Україні державна підтримка була переважно селективною та відповідала інтересам великого капіталу: на момент двохтисячних років великий капітал і влада вже існували в режимі тісної взаємодії – держава надавала свою підтримку тим галузям, у яких був зацікавлений великий капітал, а бізнес-групи надавали фінансову й політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечували їм державний патронат у ході придбання об’єктів державної власності, – це створило засади неконкурентних відносин на ринку і політичної корупції. Так, наприклад, щорічно, починаючи з 1996 року, в Законі України про державний бюджет передбачалися витрати на державну підтримку вугільної промисловості. Ці кошти спрямовувалися на капітальні вкладення, оновлення основних фондів, реструктуризацію галузі, гірничорятувальні заходи, у тому числі – і на часткове покриття собівартості вугільної продукції. При цьому обсяги держпідтримки вугільної галузі за рахунок коштів державного бюджету з кожним роком збільшувалися. У бюджеті 2005 року вони становили 3,5 мільярда гривень, на 2007 рік вже було заплановано витратити понад 5,7 мільярда.

Державні дотації підприємствам вугільної галузі дозволяли істотно знизити вартість вугілля та проводити реконструкцію шахт. Обидва ці факти грали на руку фінансово-промисловим групам, чий бізнес був побудований на технологічному ланцюжку «вугілля-кокс-метал», а також на виробництві обладнання для шахт. По-перше, металургійні підприємства бізнес-груп отримували недороге вугілля, по-друге, бізнес-групи отримували можливість продавати вітчизняним шахтам обладнання, яке вироблялося на заводах, що цим бізнес-групам належали. Юхим Звягільський, який контролює найбільшу в Україні шахту імені Засядька, відзначав, що принцип держпідтримки на технічне переоснащення шахт не був вільний від елементів суб’єктивізму, часто носив форму «безкоштовного подарунка», окрім того не стимулював економне використання коштів [40].

Ми маємо зазначити, що дії влади протягом багатьох років стримували підприємницьку енергію та не були спрямовані на розвиток малого і середнього бізнесу. На початку 2000-х, коли представництво великого капіталу в органах влади зростало, стосовно малого і середнього бізнесу набирала обертів бюрократична машина: за даними Міжнародної фінансової корпорації (IFC) в 2003 році українські підприємства в середньому витрачали на отримання всіх дозволів більше трьох місяців, у 2004-му – 4,5 місяця [23]. На думку Флорентина Бланка, керівника проекту IFC «Розвиток підприємництва в Україні», на той момент вітчизняна економіка була економікою з жорстким режимом контролю з боку держави. У розвинених країнах процедуру перевірок проходять тільки підприємства, що входять до групи ризику – мала частина від загальної кількості суб'єктів, зайнятих у фармацевтиці, хімічній промисловості, ядерних розробках та інших потенційно небезпечних видах діяльності. В Грузії, приміром, держава регулярно перевіряє менше третини всіх фірм, у Білорусі – дві третини. У 2004 році український малий та середній бізнес зазнав 1,4 мільйона перевірок, які коштували підприємцям 500 мільйонів гривень (включаючи штрафи і неофіційні платежі контролюючим органам).

Сукупний фінансовий результат малих і середніх підприємств був позитивним у 2000 році (трохи більше 1 млрд грн). З того часу, незважаючи на зростання доходів, малий бізнес незмінно залишався в мінусі – в 2003 році сумарні збитки малого та середнього бізнесу сягнули 1,3 млрд грн, в 2005-му – 529 млн грн, за даними Держкомстату.

Після обрання Віктора Ющенка Президентом увага влади знову зосереджується на проблемах великого капіталу.

Так, ставши Президентом, Віктор Ющенко запроваджує практику проведення зустрічей з представниками великого бізнесу. В липні 2007 року за ініціативи Віктора Ющенка був підписаний Меморандум між Президентом і представниками великого бізнесу. Зокрема, в документі йдеться про загальну відповідальність представників великого бізнесу й Президента за розвиток економіки, соціальну стабільність і підвищення добробуту громадян. Сприяття досягненню цієї мети, на думку авторів документа, повинна співпраця Президента й великого бізнесу для формування і реалізації

економічної політики, збільшення внутрішніх інвестицій в економіку України.

Юлія Тимошенко, ставши Прем'єром удруге, також висловалася за безпосередню участь бізнесменів у розробці законопроектів, запропонувавши надсилати до Верховної Ради законопроекти, де знайдений компроміс між бізнес-інтересами та інтересами суспільства. Дещо пізніше – 23 квітня 2008 року – за ініціативи Кабміну створюється Національна стратегічна Асамблея при Уряді, що покликана консолідувати діяльність суспільства, представників бізнесу, Кабміну та органів виконавчої влади для формування й реалізації довгострокової стратегії розвитку Країни, підвищення конкурентоспроможності національної економіки на принципах соціального партнерства, відвертості й прозорості.

Проте, незважаючи на заявлені владою наміри публічно співпрацювати з великим бізнесом у різних площинах, у тому числі й економічній та законодавчій, єдиною точкою спільних публічних зусиль влади і бізнесу на той час є соціальні проекти, в рамках яких представники великого капіталу виступають як меценати. Інші заявлені представниками влади аспекти залишаються на рівні політичної риторики. Разом з тим, співпраця влади й бізнесу в соціальній сфері за часів Ющенка, коли влада акцентувала увагу на проблемних моментах суспільства, а капітал як спонсор брався за їх рішення, викликають питання з приводу відвертості і прозорості взаємостосунків влади й бізнесу. Так, за словами радника голови наглядової ради фундації Андрія Мірошниченка, після того, як дружина президента Катерина Ющенко очолила фундацію «Україна 3000», об'єми пожертвувань на його проекти зросли у багато разів. Тоді як фінансування фундації «Україна – дітям», яку очолювала Людмила Кучма, з 2005 по 2007 роки скоротилося на 70% [41]. Як відомо, до фонду «Україна 3000» регулярно перераховували кошти й Ринат Ахметов, й Віктор Пінчук, й Костянтин Жеваго. Один з дослідників взаємостосунків влади і бізнесу Сергій Телешун також акцентує увагу на тому, що влада і бізнес, виводячи в площину публічності співпрацю на соціальній ниві, домовленості про правила політичної і економічної гри залишають у тіні. «На політичних тусовках чи то в Києві, чи то в Батурині, чи то в Давосі присутні одні й ті самі особи. Вони дозволяють політичним суб'єктам (ключовим політичним акторам, партіям тощо) організаційно й медійно

реалізовувати соціально-політичні проекти, водночас домовляючись про «ціну гарантій і правила гри», – зазначає Сергій Телешун [42].

Формат відносин влади й бізнесу в Україні істотно змінюється після приходу в 2010 році до влади Віктора Януковича. У цей період ліквідовано ряд структур, що виконували роль каналів комунікації бізнесу з владою як на рівні малого та середнього бізнесу, так і великого капіталу. По-перше, в рамках адміністративного реформування було прийнято Рішення про ліквідацію Державного комітету України з регуляторної політики та підприємництва (Указ президента № 1085 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»). Згідно з Указом стає відомо, що орган буде існувати, але не як незалежна Самостійна одиниця, а як департамент при Міністерстві економічного розвитку та торгівлі. Таким чином, унаслідок адміністративної реформи відомство де-юре втрачає незалежність, а представники малого та середнього бізнесу – потенційний канал впливу на законотворчу діяльність у сфері підприємництва. Нагадаємо, що згідно із Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» до функцій та повноважень комітету належало прогнозування та створення умов для розвитку підприємництва, вдосконалення законодавчого регулювання і забезпечення функції контролю у сфері підприємництва. Для виконання цих завдань Держкомпідприємництва мав право призупиняти Рішення центральних та місцевих органів виконавчої влади, що створювали бар'єри для вільного розвитку підприємництва.

По-друге, постановою Кабміну № 397 від 2 червня 2010 року ліквідовано Раду інвесторів при Кабміні, створену у 2007 році.

Згідно з положенням про Раду інвесторів, основними функціями цієї структури були підготовка пропозицій щодо формування державної інвестиційної політики; проведення аналізу та підготовка прогнозної економічної оцінки впливу рішень Кабінету Міністрів України на розвиток інвестиційної діяльності; виявлення перешкод у діяльності інвесторів, підготовка обґрунтованих пропозицій щодо їх подолання.

На той період малий і середній бізнес залишався в фокусі уваги опозиції: в травні 2010 року опозиція вносить у парламент пакет законопроектів, що мають сприяти розвитку малого бізнесу. Пакет

містить чотири проекти Законів: проект Закону «Для малих підприємств», проект Закону «Про відповідальність посадових осіб за перешкоджання підприємницької діяльності», проект Закону «Про введення податкових канікул», проект Закону «Про скорочення видів ліцензійної діяльності». За заявою представників опозиції, всі законопроекти були розроблені за безпосередньої участі представників малого і середнього бізнесу. Натомість, провладна коаліція відмовилася розглядати запропоновані опозицією законопроекти, не включивши їх навіть у порядок денний.

Окрім того, ряд дій влади суттєво ускладнив роботу малих підприємств. По-перше, малим підприємцям підвищили пенсійні внески, по-друге, з 1 січня 2011 року Податковий кодекс заборонив визнавати витрати з виплат на користь фізичних осіб, які працюють на єдиному податку. Ця норма викликала політичний протест підприємців, але оновлені правила, що скасовують цю норму, набрали чинності лише 1 січня 2012 року. Багато підприємців, видавлені цим обмеженням з ринку, навіть після його скасування навряд чи повернуться в свою нішу – їх місця поспішили зайняти конкуренти.

Як результат – статистичні показники, які демонструють рівень розвитку малого бізнесу в Україні. Відомо, що на частку малого бізнесу в ВВП України припадає близько 15-16% за даними 2011 року. Слід зазначити, що в Європі цей показник вищий у декілька разів і становить 58% ВВП і являє собою двигун економічного зростання, інновацій та підприємництва. За даними офіційної статистики у сфері малого підприємництва в Україні за станом на 1 січня 2011 р. діяли 151,4 тис. підприємств, які забезпечували 7% ВВП країни. Слід зазначити, що, в той же час, у країнах, які межують з Україною – Чехії, Словаччині та Угорщині, частка малих підприємств у обсязі ВВП визначалася на рівні 30-40%.

В економічній системі країни домінує великий капітал: до цього призводить існуюча політика влади стосовно великого капіталу і малого та середнього бізнесу. Власники великих компаній обіймають високі державні пости і орієнтовані, насамперед, на реалізацію власних інтересів, в той час як малий і середній бізнес залишаються на узбіччі економічних процесів. Як наслідок, вітчизняна економіка позбавлена гнучкості, не орієнтована на фор-

мування конкурентного середовища і монополізацію. Саме ці функції в економічній системі належать малому бізнесу. Крім того, саме розвинений малий бізнес сприяє пом'якшенню соціальної напруженості в суспільстві, ослабленню майнової диференціації, демократизації ринкових відносин.

Клановість вітчизняної економіки, корупція, високе регуляторне навантаження стримують розвиток малого підприємництва та зводять нанівець перспективи стабільного і довгострокового зростання економіки, знижують конкурентоспроможність країни і позбавляють її інвестиційної привабливості. Основним каналами комунікації великого капіталу і влади залишається особисте спілкування власників бізнесу з представниками влади (або ж безпосереднє входження представників капіталу у владні органи), механізмами артикуляції інтересів дрібного бізнесу залишаються публічні акції протесту. Формальні інститути, через які представники малого бізнесу могли б лобіювати свої інтереси у владі, як показує досвід, не виконують своїх функцій, існують лише номінально, не допомагають підприємцям відстоювати інтереси у взаємовідносинах з органами влади. Йдеться про консультаційно-дорадчі органи, такі як Координаційна рада з питань розвитку малого та середнього підприємництва при Кабміні (створений в грудні 2010), Рада підприємців при Верховній Раді (створена в лютому 2008 року), регіональні координаційні ради з питань розвитку підприємництва (почали створюватися при місцевих органах влади в перші роки незалежності). У 2010–2011 роках державний комітет у справах підтримки малих підприємств і підприємництва було реорганізовано в окремий департамент у рамках Міністерства економіки, проте Закон «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22 березня 2012 року знов фіксував, що забезпечувати розвиток МСБ має спеціально уповноважений орган у сфері розвитку малого і середнього підприємництва. Проблеми бізнесу у той період ті самі, що і раніше – корупція, тиск податкових органів, недосконала система судочинства, тому і стосунки між владою і МСБ залишалися напруженими.

Каталізатором революційних змін в українському суспільстві стає питання цивілізаційного вибору. Весь український бізнес – малий, середній та великий – був однією з найзацікавленіших

сторін в питанні обрання зовнішньополітичного курсу країни. Кожна з існуючих альтернатив – Європейський чи Митний союз – мала певну привабливість для певних галузей, від вибору країни залежало не лише політичне, а й насамперед економічне майбутнє суспільства. Як демонструють результати соціологічного опитування Інституту економічних досліджень і політичних консультацій, до 2013 року всередині вітчизняного бізнесу відчувався чіткий розподіл: підприємства-експортери, торговельні партнери яких перебували на Заході, обирали західний напрям інтеграції, підприємства, які експортували свою продукцію до Росії – Митний союз. Однак, як відзначають автори дослідження, уже в 2013 році український бізнес змінив свою точку зору: думка бізнесменів перестала залежати від того, куди вони експортують свою продукцію. Український бізнес виявив прагнення до гармонічних відносин і з Заходом, і зі Сходом, але за необхідності однозначного вибору тяжів до західних правил і стандартів [43]. Саме тому рішення Віктора Януковича про непідписання Угоди про асоціацію з ЄС, що було сприйнято суспільством як повна зміна геополітичного курсу, стало одним із каталізаторів революції і подальшої зміни влади. Відмовившись від євроінтеграційного курсу, влада прийняла рішення, яке не залишило багатьом бізнесменам іншого вибору, крім участі у Євромайдані: непідписання Угоди про асоціацію фактично закривало для бізнесу перспективу прозорих практик державних закупівель, перспективу створення структури, що протидіяла б корупції, а також перспективу приведення українського законодавства до норм Європейського Союзу.

Підписання Угоди про асоціацію після обрання нового Президента було сприйнято українським бізнесом як вікно відкритих можливостей: український бізнес отримував перспективи безмитного доступу до найбільшого у світі ринку, спрощення доступу на ринки третіх країн через гармонізацію українського законодавства із законодавством ЄС і перехід на визнані у світі стандарти, скорочення кількості перевірок. Якщо говорити про реальні зміни, що сталися після підписання Угоди про асоціацію, то необхідно наголосувати на тому, що, по-перше, в Україні було створено інститут бізнес-омбудсмена, функція якого – захист інтересів бізнесу перед

органами публічної влади як всередині країни, так і за її межами. Бізнес-омбудсмен має виступати інструментом вирішення конфліктів і суперечок між владою і бізнесом, медіатором між державою та бізнес-середовищем. З 10 грудня 2014 року посаду бізнес-омбудсмена обійняв Альгірдас Шемета – колишній міністр фінансів Литви, європейський комісар з бюджету та фінансового планування (2009–2010), європейський комісар з оподаткування, митного союзу, аудиту та боротьби з шахрайством (2010–2014). По-друге, необхідно говорити про ініціативи уряду та Президента, що стосуються інтересів великого капіталу. Так, Верховною Радою були прийняті законопроекти, ініційовані Кабміном стосовно підняття ренти на видобуток корисних копалин до з 1,5% до 8%, збільшення ренти за користування надрами для добування природного газу до 70%, збільшення ренти на добування нафти з 39% до 45 % (Закон «Про державний бюджет України на 2015 рік», Закон «Про внесення змін до Державного бюджету України на 2015 рік»). Президент анонсує політику деолігархізації – політику ліквідації олігархічного впливу на владу і економіку.

Одним із реальних кроків назустріч бізнесу, перш за все малому і середньому, стала створена система прозорих електронних державних закупівель ProZorro, яка є результатом роботи громадянських організацій і держави. Мета системи – забезпечення прозорості процесу державних закупівель, мінімізація корупції, спрощення доступу малого і середнього бізнесу до державної торгівлі, забезпечення громадського контролю за процесом торгівлі, повна звітність і аналіз усіх державних закупівель. Будь-яка зацікавлена особа завдяки системі може спостерігати за ходом аукціону, а після обрання переможця – побачити його пропозицію, пропозиції інших учасників і порівняти їх [44]. В рамках реформування системи держзакупівель ВР прийняла Закони, що були розроблені командою Міністерства економіки та розвитку:

Закон «Про внесення змін до деяких законів України у сфері державних закупівель щодо приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів і вживання заходів щодо подолання корупції». Закон містить норми, що сприяють боротьбі з корупцією та дерегуляції: вимагає розкриття кінцевих бенефіціарів компаній-учасниць, підвищення прозорості процедур, декларує заборону на вимогу довідок з публічних реєстрів;

Закон «Про державні закупівлі» – базовий документ, який має забезпечити розгортання Електронної системи ProZorro до національного рівня.

12 березня ВР прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу», що був ініційований Кабміном. Закон спрощує процедуру відкриття і ведення господарської діяльності, скорочує дозвільні та погоджувальні процедури, зменшує вплив державних органів на діяльність суб'єктів господарювання, підвищує рівень захисту прав інвесторів.

Разом з тим, негативні фактори, що визначали внутрішню ситуацію в країні до Революції Гідності, так і не зникли, продовжують існувати та гальмують зміни. Мова йде про корупцію та клієнтизм. Так, наприклад, міністр економічного розвитку Айварас Абромавичус, який разом із командою подав у відставку, звинуватив нардепа від БПП Ігоря Кононенка у тиску на міністерство та заявив, що причиною рішення про відставку з поста міністра стали спроби нав'язування сумнівних осіб як у його команду, так і на ключові пости в державних підприємствах. Такі дії голова МЕРТ розцінив як намір встановити контроль за грошовими потоками підприємств, особливо підприємств оборонної промисловості та НАК «Нафтогазу» [45].

Також ми маємо констатувати, що проблема корупції залишається однією з найважливіших як для українського суспільства, так і для бізнесу: незважаючи на створення нових органів, покликаних боротися з корупцією (НАБУ, Антикорупційна прокуратура, офіс бізнес-омбудсмена) корупцію українці продовжують вважати однією з найважливіших проблем у країні, а антикорупційну реформу – пріоритетною [46]. 52,7% опитаних керівників українських підприємств у лютому–березні 2015 року відзначали, що корупція за півроку залишилася на колишньому рівні, 27,7% відповіли, що ситуація погіршилася, 15,1% респондентів відзначили покращення ситуації [47].

Отже, ми повинні говорити про те, що модель концентрації ресурсів у руках держави і олігархів залишається в Україні діючою економічною моделлю, а на її переформатування піде тривалий у час.

Малий і середній бізнес не є цільовою аудиторією нинішньої опозиції – «Опозиційного блоку», фокус уваги блоку зосереджений на малозабезпечених верствах населення і тимчасово переміщених особах.

4.3. Національне примирення як момент солідаризації у владно-опозиційному вимірі політичного дискурсу

Тема примирення, яка актуалізувалася в українських дискусіях після анексії Криму і початку АТО на території Донбасу, торкається самого існування України як держави. Особливістю цієї проблеми, на яку найперше звернемо увагу, є те, що до моменту загострення подій вона, судячи з відсутності її в рейтингах опитування громадської думки, сприймалася як загалом розв'язана в українському суспільстві. З державами й народами, стосунки з якими під час Другої світової виявились обтяжені кровопролиттями – як Німеччиною й Польщею, були встановлені партнерські (стратегічні) стосунки, місця пам'яті впорядковувалися, лідери держав, як українські і польські президенти, регулярно згадували про те, що розбрат минулого ніколи не повинен повторитися. Здавалося, ця тематика остаточно перейшла в розряд рутинної, яка може мати лише академічний інтерес. Окремі заяви тих чи інших політиків сусідніх держав, як і українських, що намагалися перевести цю проблематику в центр порядку денного, не сприймалися всерйоз широким загалом. Зрештою, доходило того, що тема, яка відіграє наріжну роль у консолідації громадянського суспільства, могла ставати «картою», яку розігрували для вирішення тактичних питань (як у випадку звернення частини депутатів Верховної Ради до польського Сейму із закликом засудити учасників Волинської трагедії з українського боку: пор. це з класичною формулою «прощаємо і просимо прощення»). Очевидно, уявлення про те, що по суті це гра з вогнем, у правлячої верстви, як і громади в цілому, не було відсутнє.

Отже, нині, коли розвиток подій виявив недостатність наявних підходів до проблеми примирення і вона має бути осмислена по-новому, необхідно звернутися до фундаментальних її підвалин; і тут не обійтися без розгляду її в світовому контексті. Матеріал, якого нам доведеться торкнутися, надзвичайно різноманітний і повною мірою неосяжний; ми спробуємо виділити в ньому саме ті моменти, які допомагають подолати згадану недостатність і наблизити практичне розв'язання проблеми.

Підходячи до теми в аспекті дослідження українського політичного дискурсу і, зокрема, владно-опозиційної взаємодії в ньому, ми спробуємо в межах цього підходу виявити свого роду «логіс-

тику» проблеми. Нас цікавитимуть, по-перше, основоположення розгляду проблеми примирення, її актуалізації в модерному політичному світі, що задає горизонт нашого аналізу; по-друге, шляхи інституціоналізації її в національному дискурсі (вищим рівнем якого стає діалог влади й опозиції), завдяки чому джерела загроз існуванню нації перетворюються на ресурси її зміцнення. Як окремі сюжети, будуть виділені питання українсько-польського примирення, а також перспективи врегулювання ситуації на Донбасі, як вона склалася на поточний момент.

Національне й міжнаціональне примирення стало характерною ознакою сучасного світу. Популярний сайт Вікіпедія наводить дані про десятки комісій з примирення/порозуміння на всіх континентах. І симптоматично, залагодження наслідків того, що виливалося вже не війнами, а «чистками» (етнічними, конфесійними і под.), охоплює й символічні заходи: коли споруджуються меморіали, подібні Долині полеглих в Іспанії, або глава держави опускається на коліна в місці пам'яті (маємо на увазі епізод з Віллі Брандтом).

Скориставшись симптоматологічним підходом, виявимо за ідеєю «чистки» волю-до-чистоти. Сам по собі символ чистоти, очевидно, є позитивним: ми знаходимо обряди очищення на найдавніших стадіях розвитку людства й у високих цивілізаціях (пор. сюжет з Орестеї для грецької і з цапом-відбувайлом для юдейської). Проте сьогодні ідея чистоти з релігійною конотацією асоціюється насамперед з фундаменталізмом, – на який і покладають відповідальність за «чистки». Але виявлений ним вектор прагнення до чистоти (як коли б вона була готовою у традиції і потребувала лише видалення «наносного») не є єдиним і необхідним.

Пояснимо це, скориставшись моделлю відомої притчі. Людина, яка догодила Богові й за винагороду дістала можливість задати будь-яке питання, попросила показати істину. Їй показують колесо з незчисленними різнокольоровими стрічками. Далі воно починає обертатися, все швидше і поступово кольори зливаються у біле світло. – Оце, – каже Бог, – і є істина.

Відзначивши цю альтернативу «чистоти-у-сходженні», виділимо в зв'язку з нею таку характерну ознаку сучасної цивілізації, як інституціоналізація феномену мистецтва з його катартичним елементом (зокрема, через художню освіту і художню самодіяльність).

Завдяки цьому «пересічний» актор світової економічної системи, де творчість перетворюється на один з ресурсів, творячи також за законами гармонії, реалізує і зазначену «волю-до-чистоти».

Але саме на шляху становлення цієї модерної системи, на переході до неї від традиційного суспільства й вивільнялися сили, які, вийшовши з-під контролю, призвели до деструкції цілих суспільств, зокрема, й етнічних та інших «чисток». Розглянемо цей момент в історичному плані.

Природним хронологічним кордоном тут виступають Американська й Французька революції, які спричинили принциповий зсув в уявленнях щодо суверенітету, переосмисленого як суверенітет народу. Одним з суттєвих моментів цього процесу є творення «уявлених спільнот» (тут ми спираємося на відому концепцію Б.Андерсона), зокрема, через складання таких інститутів, як національна школа, національний театр тощо.

І тут ми бачимо пункт, який в історичних умовах модернізації виступив джерелом руйнівних для цивілізації ризиків. Позначимо його через розрізнення ідей та ідеологій.

Якщо ідея (й ідеал) передбачає відкритий горизонт дискусій – пор.: «мають бути розділення між вами, щоб виявилися вправніші»; ідеологія постає у зафіксованому комплексі догм, гасел, зрештою, у катехізисі. І тут-таки вкажемо на неприпустимість подібного спрощення: коли йдеться про модернізацію всього суспільного життя, емансипацію мільярдів у всьому світі, з великою мірою варіювання умов, – горизонт має лишатися відкритим.

Ми не розглядаємо виродження ідей в ідеології як неминуче явище і пояснюємо його в конкретних умовах європейської модернізації XIX – XX ст. насамперед катастрофічними наслідками Першої світової війни. Внаслідок ситуації, коли поєдналися нові індустріалізовані методи ведення воєнних дій, наближені до зброї масового ураження – й організаційні структури «старого порядку», де управлінські верстви водночас становили військову ієрархію, – масова загибель верств освічених класів більшості тодішніх європейських суспільств призвела до катастрофічного зниження в них рівня рефлексивності у суспільних комунікаціях (див., зокрема, роботу англійського історика Д.Лівена «Аристократія в Європі» [48]). В цих умовах владу змогли здобувати маргінальні угруповання з вищим рівнем мобілізації, яким вдавалося монополізувати суспільні

комунікації, поєднуючи популістську програму (основною якої ставало спрощення певних теоретичних концепцій до рівня гасел: пор. формули «експропріація експропріаторів» і «грабуї награвоване») і терор проти незгодних. З певного моменту тотальної мобілізації наступна світова війна стала неминучою.

Разом з тим, поряд з подібними руйнівними для світу процесами набирають сили імпульси, протилежні їм за вектором; принциповою ознакою яких є орієнтація на мир через поділену відповідальність.

Ми звернемося тут за прикладами до такого авторитетного нормотворчого джерела, як Нобелівська премія миру (НПМ) з її триваючим «дискурсом примирення». Характерним для нього поступово стає зміщення уваги до захисту прав людини, що виявляє зміну меж уявленого щодо припустимого/неприпустимого, реального й нереального в модерному суспільстві. Так, фундатор Міжнародної амністії лондонський адвокат П.Бененсон у першому своєму виступі звертається до читачів: «Відкрийте газету будь-якого дня тижня, і ви прочитаєте про те, що десь у світі люди піддаються ув'язненню, тортурам і стратам через неприйнятні для уряду переконання». Розказавши про вісьмох «забутих в'язнів», він закликав групи громадян взяти під захист в'язнів із західних країн, радянського блоку і «третього світу».

А лауреатка НПМ з Північної Ірландії М.Корріган, громадянська активістка, яка разом з колегою під час загострення конфлікту між католицькою й протестантською спільнотами у 1970-х започаткувала Співтовариство мирних людей, казала: «Ми глибоко віддані політиці ненасильства. Тим, хто називає нас наївними ідеалістами, ми заперечуємо: тільки ми реалісти. Ті ж, хто зберігає відданість мілітаризму, штовхають до повного самознищення людського роду». Отже, змінюється ключова межа між реальним/нереальним і проходить вона щодо нижнього краю, відраховуючи від неприпустимого, – якого ми всі разом маємо не припуститися.

Серед принципів віх історії НПМ можна відзначити вшанування у 1960-х, на фоні розпаду світової колоніальної системи, Альберта Лутулі, політичного діяча ПАР, який очолював спротив чорної більшості системі апартеїду ненасильницькими засобами, і Мартіна Лютера Кінга (що, по суті, закриває сторінку «расового питання» в інтелектуальних дискусіях Заходу). Як інший приклад

фундаментального зсуву згадаємо відзначення організації «Лікарі світу проти ядерної війни» (1985), співзасновниками якої виступили американська й радянська сторони, попри сприйняття їх того часу як непримиренних антагоністів. Це якнайкраще демонструє загальний напрям світової «думки про мир»: виявлення найпростіших зв'язностей людської цивілізації, які немислимо порушувати, й відрефлектування їх стає точкою опори для порозуміння й солідарного відвернення вселюдської руйни.

Зсув до проблематики захисту прав людини суттєвим чином змінює й предметне поле примирення. Зокрема, все більшої ваги набуває екзистенційний його складник, як прощення, котре виступає по суті єдиним засобом остаточного залагодження соціальних й духовних катастроф, що доступний людині і продовжується у персональних долях і наративах.

Розповідаючи про подолання наслідків жорстоких конфліктів, супроводжуваних «чистками» – в Боснії, ПАР, Руанді, Сомалі (а також тих, що залишила Друга світова), М.Хендерсон у книзі «Прощення. Розриваючи ланцюги ненависті» [49] наводить свідчення, поєднані спільним принципом: глибинного особистісного досвіду, подібного народженню нової людини; прозріння, коли іншого (опонента) бачать як таку саму, опановану надідеєю, людину.

На прикладі лише одного (1998) року автор дає панораму ширення процесів примирення світом (і тут ми можемо бачити, в який контекст вписані процеси примирення в Україні):

Влада, церква, громадські організації Австралії попросили вибачення у корінного народу цього континенту за те, що в минулому відбирали у них дітей та піддавали їх жорстокому поводженню.

Об'єднана церква Канади принесла подібні вибачення корінним жителям Америки за зловживання в школах, що перебували під патронатом церкви.

Прем'єр-міністр Японії перепросив колишніх британських військовополонених за жорстоке поводження з ними.

Президент Італії попросив вибачення у народу Ефіопії за окупацію території цієї країни.

Папа Римський попросив прощення у євреїв за те, що Церква не чинила належного спротиву нацистам під час Другої світової війни.

Прем'єр-міністр Великої Британії виступив у парламенті Ірландії і вибачився за ту роль, яку відіграла його країна під час страшного голоду, який трапився 150 років тому.

Президент Клінтон попросив вибачення в Африки за работоргівлю [50].

Відзначимо часовий діапазон подій, охоплених акціями вибачення, які сягають кількох сотень років. Чим пояснюється такий розмах?*

Ми повернемося до цього питання дещо пізніше, а зараз звернемо увагу на момент спільності зі світовим контекстом у вітчизняному досвіді.

Проблематика примирення приходить в Україну насамперед через реалії польсько-українського діалогу, який, у свою чергу, принципово визначається процесами євроінтеграції. Норми, які опановує Польща на шляху до ЄС, стають й засновками її відносин з Україною. Так, за модель для польсько-українського порозуміння було обрано польсько-німецьке примирення з відомою формулою «прощаємо і просимо прощення». Це дозволило торкнутися й найбільш болісних сторінок минулого, якими стали події на Волині під час Другої світової війни (часом звані «волинською різаниною») і повоєнні переселення – т.зв. операція «Вісла».

Звертаючись до цього сюжету, зазначимо, що в межах нашої роботи ми торкнемося його лише в межах досліджуваного аспекту

* Ще виразнішою картина стає, коли звернемося до діяльності Папи Римського Івана-Павла II, який протягом служіння більш як сто разів просив вибачення, що торкалося таких найдавніших сторінок історії Церкви, як засудження Лютера, Бруно, Гуса, дії інквізиції, місіонерів, хрестові походи. Найбільшою з таких акцій стала урочиста меса *Mea culpa* у соборі св. Петра у Ватикані 12 березня 2000 року, під час якої відбулося загальне покаяння і «очищення пам'яті» щодо нетерпимості й насильства, здійснених проти інакомислячих; покаяння в організації релігійних війн, у гріхах проти прав народів – неповазі до інших культур і релігій; у переступах проти людської гідності, проти жінок, проти окремих рас і народностей... – усе, що було чинено християнами за минулі століття. «Ніколи більше служіння істині не увійде в протиріччя з любов'ю до ближнього; ніколи більше не буде дій проти єдності Церкви; жоден народ ніколи більше не буде ображений; більше ніколи Церква не вдасться до засобів насильства; ніколи більше не дозволить собі дискримінації, репресій, презирства до бідних і знедолених», – промовив Папа Іван-Павло II [3]. Скидається на те, що вся історія Церкви як живого цілого була піддана перегляду в світлі очищення – хоча не забуття.

(як тема примирення стає моментом солідаризації політикуму). Входження в проблематику історичних дискусій з теми в усій її складності, включаючи питання методологічних підходів до вивчення історичних джерел і «конфліктів інтерпретацій», потребувало б окремого дослідження і далеко вийшло б за межі теми. Тому ми виділимо лише ті пункти, де робота істориків (і близьких до проблеми експертних спільнот громадянського суспільства) обох сторін задала «рамкові умови» для прийняття принципових політичних рішень, в т.ч. щодо налагоджування добросусідських стосунків з одним зі стратегічних партнерів, ставши підґрунтям для об'єднання двох частин українського політикуму.

Завдяки виконаній дослідниками обох країн роботі сторонам вдалося, встановлюючи картину подій, виробити спільні підходи до їх усвідомлення. Зокрема, до наріжних причин було віднесено те, що польське й українське підпілля в умовах окупації часів Другої світової діяли, переважно керуючись моделями національних рухів XIX ст. з характерним для них ідеалом творення, по суті, моноетнічної держави в традиційних кордонах розселення етносу. Досягти компромісу на таких засадах (попри спроби представників сторін вести переговори під час конфлікту) виявилось неможливим. Додатковим чинником загострення стали умови війни, що несли з собою надзвичайне зниження рівня гуманності в стосунках між спільнотами.

Проте, як уже згадувалося, обидві сторони сьогодні визнають, що центр ваги в стосунках лежить не в минулому, а в майбутньому, в т.ч. через входження обох країн до нової Європи. Це дозволило акцентувати не на жорстокості дій, чинених представниками тієї чи іншої сторони, а на моментах людяності, збереження людського обличчя в нелюдських умовах (на цьому особливо наголошують й представники церков). У проведенні круглих столів істориків, діалогі інтелектуалів, облаштуванні місць пам'яті на території двох країн (у цих вшануваннях, як правило, беруть участь лідери держав) поступово виробляється дискурс примирення, коли нові покоління поляків і українців, подібно повоєнним поколінням французів і німців, німців і поляків, набувають досвіду спільності у прощенні.

Через такі акції, як спільна заява президентів Польщі й України «До порозуміння і єднання» 21.05.1997 р., спільна заява «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині» 11.07.2003 р.,

відкриття меморіалів, як воїнам Української Галицької армії та польських військових поховань 1918–1920 рр. на Личаківському цвинтарі у Львові, започаткування Українсько-Польського форуму партнерства (2011) та подібні їм, пролягає шлях до спільної польсько-української й водночас загальноєвропейської пам'яті на ґрунті примирення. Камертоном до цього можуть служити не раз згадувані лідерами держав слова Папи Римського Івана-Павла II: «Нехай прощення – дароване й отримане – розіллється, немов цілющий бальзам, у кожному серці. Нехай усі будуть готові поставити вище те, що об'єднує, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємній повазі, на братерській співпраці та істинній солідарності».

Важливо, що творення цього дискурсу йшло на рівні не лише політичного класу, а й у колах інтелектуалів, зокрема, на сторінках авторитетних часописів громадської думки: згадаємо тут спеціальні видання відомого часопису *Ї* («Волинь 1943. Боротьба за землю») або газети *День* («Війни і мир, або Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» [51]).

І тепер повернемося до поставленого вище питання: чому в процесах примирення, що спостерігаємо повсюдно в світі, правилом стає перегляд у цьому світлі пам'яті спільнот, яка сягає й тисяч літ?

Спробуємо дати відповідь, спираючись на модель уявленого, запропоновану в класичній праці Б.Андерсона, і для цього звернемо увагу на подію, яку умовно назовемо «поворот 1968-го».

Ми охарактеризуємо його через констеляцію різного плану чинників з перехрещенням їхніх детермінацій, що породило нові сингулярності, на кшталт «генерації 1968-го» (яку дехто з дослідників розглядає як перше глобальне покоління – див. роботу М.Курланскі [52]).

1. Насамперед, вкажемо на завершення періоду модернізації світової економіки, що тривав від доби промислової революції XVIII – XIX ст. (індустріалізація, урбанізація, масове суспільство та ін.), який в поєднанні з розбудовою інститутів соціальної держави спричинив кумулятивний ефект: уперше в історії людства було подолано загрозу голоду (де-факто в європейських суспільствах з модернізованою економікою; технічно досяжним це стало для всього світу).

2. Це, в свою чергу, створило можливість зсуву до т.зв. постматеріальних цінностей (на кшталт самореалізації, користуючись пірамідою Маслоу), яка актуалізувалася в ході протестів, спричинених «авторитарною модернізацією» в умовах розпаду колоніальної системи (подібно війні у В'єтнамі). Як наслідок, ціле покоління, в ході соціалізації поставши перед викликом глобального порядку, що захопив і сферу уявленого, під час творення нової, глобальної ж спільноти, відповідно трансформувало цю сферу (причому масштаб змін можна зіставити з тими, що мали місце на межі Просвіти/Романтизму).

3. Глобальна комунікація у відкритому всім спільнотам діалогічному горизонті природно відсіює всі установки, руйнівні для діалогу (так, генерація 1968-го виявилася вочевидь позбавленою мілітаризму і расизму). З цього постає момент взаємної відповідальності представників кожної спільноти (*Gemeinschaft*) за очищення уявленого своєї спільноти (отже, й солідарності в цьому), виявом чого і стають акти взаємного прощення, про які йшлося вище.

У цьому світлі природно постає питання щодо очищення українського уявленого від спадщини неконкурентної системи, залишеної після демонтажу радянського режиму. Не маючи змоги за умовами роботи розглянути його у повному обсязі, відзначимо пункти, які можуть мати евристичний потенціал для подальшого аналізу. Серед них ми назвемо: 1) технократичне, по суті, прочитання марксової спадщини; 2) процеси зміни уявленого, що мали місце в повоєнному/радянському суспільстві і 3) репресування моменту особистісного (громадянського) елементу в суспільних комунікаціях.

1. Можна констатувати, що за всіх застережень, Маркс був прочитаний в межах більшовицького проекту переустрою суспільства у принципово «технократичний» спосіб (досить згадати формулу комунізму як радянської влади з додаванням електрифікації, – де другий складник міг змінюватися, наприклад, на хімізацію – втім принципово не змінюючи цілого). Слід визнати, що певні положення у Маркса дають підстави для подібного прочитання: пор. відомий пасаж щодо ручного і парового млина, які дають відповідно феодальний і буржуазний типи суспільства. Ми тут обмежимося лише вказівкою на відомий факт технологічного підґрунтя перетворень доби Нового часу у вигляді книгодрукування, компасу та пороху, які були відомі в Китаї, не породивши там, протє, подібних

наслідків; що показує недостатність одномірно технократичних моделей пояснення історичних змін. (Найбільш цікаві здобутки таких по-різному визначавших себе щодо марксизму дослідників, як Вебер, Грамші або Андерсон, якраз і пов'язані з віднайденням опосередковуючих зв'язків між технологічними зрушеннями і соціальними реаліями, – як-от протестантська етика, органічна інтелігенція або уявлені спільноти). Очевидно, і сам Маркс, котрий перебував у постійному діалозі з сучасною гуманітаристикою, міг внести корективи до своєї моделі, коли б у нього вистачило часу для завершення його дослідницького проекту; так само, як це могла здійснити спільнота дослідників («колективний Маркс»), діючи в дусі розкутого інтелектуального пошуку, характерного для основоположника. Але тут ми і зіштовхуємося з другим чинником: змінами в сфері уявленого, що мали місце в європейських державах по світовій війні (вище ми торкалися цього моменту в зв'язку з концепцією Д.Лівена), пов'язаними із загибеллю цілих верств освічених класів і, відповідно, зниженням рівня рефлексивності суспільств. Це повною мірою стосується Росії.

2. Масове «входження в історію» переважно аграрної країни (до того ж на тлі стрімкого зростання рівня нетерпимості в умовах всеохоплюючих соціальних зрушень, за відсутності традицій політичної толерантності [53]) спричинило те, що виклики і реалії нового глобального *Gesellschaft*, саме формованого в цей період (на кшталт інтелектуальної кооперації світових науки і мистецтв, побудованої на принципах гри з ненульовою сумою), виявилися вписуваними в горизонт *Gemeinschaft* домодерної спільноти (словник великоруської живої мови Даля фіксує цей переважно місцевий, «обласницький» її стан); міру зсуву рівня складності моделі перетворення суспільства можна показати на зіставленні формул «експропріації експропріаторів» і «грабуї награбоване».

3. Сполучення технократично прочитаного проекту абсолютного перетворення суспільства з архаїчними шарами уявленого мало результатом ресакралізацію публічного простору. Коли, за відомою формулою, правим можна бути лише з партією, очевидно, місця питанню, чи може партія бути неправою, не лишається. Критична інстанція відповідального мислення заступається беззастережною відданістю вождям. Як наслідок, замість фігури громадянина такий quasi-політичний устрій дає нам тип фанатика. (Це тим очевидніше

у зіставленні з полісним ідеалом громадянина Сократа, який прямо вказував на два наріжні моменти своєї відданості полісу: права вільно обговорювати закони держави, міняючи їх за потреби, і права вільно залишати межі держави, коли не згоден з її ладом).

Наведений аналіз проливає світло на фундаментальну роль проблеми примирення для української політичної комунікації; в т.ч. її розв'язання змінює самі засновки владно-опозиційної взаємодії. Очевидно, що спадщина неконкурентної системи, залучаючи кліше радянської пропаганди, зокрема, як аргументи в парламентських дискусіях, підважує начала української державності; понад те, як показав хід подій 2014–2015 рр., сприяє її насильницькому демонтажу. Звільнення національного уявленого від її залишків виступає необхідним кроком реалізації моделі поділеної відповідальності, зокрема, у владно-опозиційному вимірі, без якої немислима політична комунікація в модерному суспільстві.

Складність цього завдання засвідчує новітній досвід спроб його вирішення, що спочатку набув форми стихійного «ленінопаду», а далі дістав оформлення у вигляді проголосованого Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. т.зв. «декомунізаційного пакету» законів («Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки»).

Відслідковуючи хід дискусії експертної спільноти (як приклад оперативного й змістовного висвітлення наведемо шпальти «Критики»), резюмуємо його в таких тезах: 1) закони є відповіддю на нагальну потребу суспільства розібратися у власній історичній спадщині, оскільки невиконання цього завдання ставить під загрозу існування держави; 2) разом з тим, недостатня опрацьованість інструментарію, як концептуального (можливо, має йтися радше не про «декомунізацію», а про «дєрадянїзацію»: «Дєрадянїзація, як на мене, є спробою (пере)осмислити радянський період в українській історії, зрозуміти, наскільки українці є радянськими, а Україна – спадкоємицею СРСР та УРСР, поміркувати, що з радянської спадщини варто засудити, а що – прийняти, і позбавити сучасну Росію

монополії на радянську спадщину» (М. Гаухман) [54]), так і власне законотворчої техніки, що вимагає уникання нечіткості у виписуванні норм, робить закони уразливими щодо загрози неефективності або й скасування.

О.Шевель, говорячи про фундаментальну дилему: як позбутися спадку епохи, де нав'язувалося «єдино правильне» тлумачення, без наслідування цього ж підходу, відзначає, що критики процесу української декомунізації мають усвідомлювати: «Одні тільки заклики до відхилення цих законів не залишають Україну з нейтральним або більш прийнятним морально-правовим і громадянським середовищем, а залишають її з правовим та інституційним режимом, який був створений за Радянського Союзу». Водночас, відзначивши їх задекларовану орієнтацію на європейський «горизонт», вона пише: «Закони не відображають європейських стандартів політики пам'яті, які ставлять на центральне місце вшанування жертв серед цивільного населення внаслідок політичного насильства та засуджуються вбивства і жорстоке поводження з цивільним населенням, незважаючи на те, з якою метою виконувалися ці злочинні дії». Отже, українські законодавці «повинні удосконалити ці закони, щоб процес декомунізації відповідав європейським демократичним стандартам» [55].

Саме в цьому світлі знов відкритої цінності людського життя, яка стає основою пам'яті в сучасному суспільстві, щоб не повторилися страхиття «віку ідеологій», і проходить межа між модернізаційними складниками радянського уявленого, що можуть бути включені до «гуманітарної аури», за висловом Л. Костенко, модерної нації і тим, що належить до утопій, які ведуть до руйнацій; фігурально кажучи, там, де Ленін (який, пам'ятаємо, казав і про лад цивілізованих кооператорів), пориває з Кантом, за формулюванням якого до людини ніколи не можна ставитися лише як до засобу, а завжди також і як до мети; зв'язок цього принципу з ідеєю всесвітньо-громадянського устрою очевидний. Якщо ж прийняв, що твоя партія – ум, честь і совість епохи, – тож решта не береться як сторона діалогу, – то засвоїв маніхейський погляд на світ, що веде лише до його руйнації, надто в ядерну добу. (Зіставимо це з маніфестацією Ганді, який казав: коли в іншого є хоча б дрібка істини, а в мене вся решта, боротися проти нього – однаково

що проти себе. Чи не впливає природним наслідком цього, що сьогодні справа Ганді живе?)

На початку європейської цивілізації, в гомерівській Іліаді, грандіозною оповідкою про тодішній аналог світової війни, фінал наступає на тому, що одна людина йде до іншої просити тіла вбитого сина – й інша слухає її й віддає. І те, що одна – найбільший герой, а інша – цар тодішнього півсвіту, лише підсвічує загальнолюдський сенс. І вся історія довголітніх пожеж – лише фоном для простої істини: греки чи троянці, влада чи опозиція – маємо залишатися людьми.

Це проливає світло на останній сюжет, якого ми маємо торкнутися: можливі напрями врегулювання ситуації на Донбасі, як вона склалася на поточний момент.

Зрозуміло, на разі немає можливості говорити про абрис ситуації за наслідками «гібридної» війни, яка, зрештою, здатна потягнути за собою й зміну державних кордонів у регіоні. Але можна, як і у випадку з українсько-польським порозумінням, намітити «рамкові умови», в межах яких досягне національне примирення.

Очевидно, за будь-якого розвитку подій виключено повернення статус-кво початку 2014 року, напередодні російської агресії, яка призвела до анексії Криму й кровопролиття на Донбасі. «Гра в сепаратизм» частини регіональних еліт обернулася тим, що хтось з експертів назвав «самодемонтажем Донбасу» як альтернативної загальноукраїнській ідентичності; тисячами смертей і мільйоном біженців. Підваживши світову систему безпеки, що зачіпає режим непоширення ядерної зброї (дотримуючись якого, Україна відмовилася від неї під гарантії недоторканності суверенітету, засвідчені Будапештським меморандумом), російське керівництво своїми діями спровокувало кризу, для виходу з якої відсутні готові рецепти. Прості питання: хто має нести відповідальність за загибель людей, втрату майна, порушення миру? – не мають відповідей до моменту, коли всі сторони виходитимуть зі спільних п р и н ц и п і в. Отже, доки лідер однієї держави, який представляє її громаду, публічно відмовляє сусідній громаді в політичній суб'єктності (маємо на увазі заяви на кшталт «русские и украинцы один народ», «разницы мы не делаем») і використовує всі можливі ресурси, щоб залишатися

ключовим «гравцем», незважаючи на державні кордони, конфлікт лишається нерозв'язним у межах суверенітету України.

З цього зрозуміло, що порядок денний українського політикуму виявився докорінно переформатований у світлі проявлення (й негарантованості) фундаментальних умов відтворення державного суверенітету. Такий зсув прояснив український вибір і, зробивши безальтернативним курс на входження до європейських інститутів: безпекових, політичних, економічних і т.д., зумовив швидку консолідацію влади й опозиції після нових виборів, в т.ч. творення парламентської коаліції, зрушення процесу проведення наріжних реформ (серед найбільших досягнень називають, зокрема, реформу системи освіти і створення поліції, яка наразі виявляє помітно вищу, порівняно з попередньою міліцейською службою, ефективність у підтриманні правопорядку).

Значимо, що в цьому випадку варто говорити про солідарні зусилля влади й опозиції на підґрунті ще важливішого процесу: національної консолідації, промовистим свідченням якої може бути виникнення після Майдану волонтерського руху, який зіграв чи не ключову роль у налагодженні системи забезпечення ресурсами українського війська в критичний період після початку ініційованого російським керівництвом процесу демонтажу українського суверенітету в межах «новоросійського» проекту.

З цього можна зробити висновок, що поставши перед небувалим в історії незалежної України викликом, перебуваючи на завершальному етапі демократичної трансформації, українська громада зустріла це випробування як молода європейська нація, себто як політична спільнота: саме союзу громадян, а не тим чи тим групам політиків належить заслуга збереження незалежної держави. Можна з обережним оптимізмом прогнозувати, що завдання «створення українців» надалі не стоятиме в порядку денному владно-опозиційної взаємодії, поступово перейшовши до відання «щоденного плебісциту», засвідчуючи примирення нації.

Наостанок торкнемося симптоматичного свідчення «відкритого горизонту» обговорюваної проблеми, яким став текст лідерів відомої волонтерської спільноти «Відповідальні громадяни», опублікований напередодні 2016 р. [56] Узагальнюючи досвід двох років надання гуманітарної допомоги мирним жителям Донбасу в зоні

воєнних дій (в т.ч. враховуючи «інтелектуальний капітал» учасників миротворчих місій з інших країн світу, на рахунок яких не один залагоджений конфлікт), вони виділяють як наріжні пункти «логістики примирення»: 1) відмову від ілюзій; 2) неможливість повернення до вихідного (передконфліктного) статус-кво; 3) відмову від трактування своєї позиції в конфлікті як непорушної правоти.

Звернемо увагу, що, по суті, шлях до примирення виступає у ангажованих і ефективних на своєму шляху відвернення гуманітарної катастрофи волонтерів (ще раз нагадаємо винесену ними в назву маніфестацію – «Відповідальні громадяни») через опанування положень рефлексії *sine qua non*. А це означає, що перед нами знов розглянута вище модель поділеної відповідальності, без якої ситуація примирення лишається недосяжною; і, по-друге, що консолідація влади й опозиції перед викликами національного примирення – вже задана самим порядком життя української громади; і можна лише бути притомним чи ні цього виклику.

Підсумуємо наш виклад, оглянувши основні пункти.

Відзначивши, що акції примирення відбуваються там, де, як правило, мали місце «чистки» (етнічні, конфесійні і под.), ми виявили за ними «волю-до-чистоти». Показавши, що її «фундаменталістський» вектор не є необхідним, далі ми звернулися до «катартичного» складника сучасної складної цивілізації (в зв'язку, зокрема, з місцем феномену мистецтва в модерну добу). Потім ми розглянули, як на тлі катастрофічних для світової цивілізації загроз, як дві світові війни, оформився компенсуючий вплив інститутів і практик примирення в післявоєнному світі (зокрема, в триваючому дискурсі Нобелівської премії миру). Тут ми вказали на поступовий зсув до проблематики захисту прав людини і посилення екзистенційного чинника, як прощення; привернувши принагідно увагу до «повороту 1968-го». Далі, показавши відповідність вітчизняного досвіду цим процесам глобального світу мірою того, як українське суспільство ставало відкритішим, ми наголосили на важливості очищення вітчизняного уявленого від спадщини неконкурентної системи, вплив якої досі позначається у низькому рівні толерантності, спробі усунути вимір діалогу з політичної комунікації – що, очевидно, залишає її політичною лише за назвою. Нарешті, торкнувшись можливих шляхів розв'язання найбільшої кризи доби Незалежності, спричиненої російською агресією, ми відзначили, що

в межах відомої формули модернізаційного переходу (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) вона має розглядатися насамперед як така, що прискорила шлях оформлення України як політичної спільноти; де влада й опозиція чи не вперше поставлені під ефективний громадянський контроль і де можна бачити ознаки реалізації на практиці визначення нації як «щоденного плебісциту», що означає також і входження її до співтовариства націй, які досягли примирення.

1. Господарський кодекс України (стаття 55) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page>

2. Дмитрій Фирташ: я добився всего сам // Ведомости. – М., – 2006. – 27 июня.

3. Колесник Евгений. На золотой трубе сидели // Зеркало недели. – 1996. – 12 января.

4. Матюшенко Александр. Дежа вю. Часть 1. Президенты и стрелочники // Левый берег. – 2011. – 13 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2011/10/13/119281_deja_vu_chast_1_prezidenti_i_.html

5. Пасхавер О. Й. Українська приватизація: групи інтересів, причини кризи, шляхи її подолання / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова., К. М. Агеева // Центр економічного розвитку. – К., 2008. – С.22.

6. Сирота М. Здобутки і реалії українського парламентаризму // «Часопис Парламент». – 2004. – №5 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=magazine&as=2&ar_id=682&iar_id=620

7. Тищенко Ю. Виборча статистика 2006 року [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/viborcha-statistika-2006-roku>

8. Висновки, які випливають з виборчого процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/visnovki-ia-ki-viplivaiut-z-viborchogo-protcesu/>

9. Головка В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014) / В. Головка // НАН України. Інститут історії України. – Київ, 2014.

10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=IXOH5KSmpcg>

11. Филатов рассказал о Путине, Цареве и бандах Донецка и Луганска // Vgorode.ua. – 2014. – 21 мая [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://dp.vgorode.ua/news/sobytyia/223532-fylatov-rasskazal-o-putyne-kolomoiskom-tsareve-y-bandakh-donetska-y-luhanska>

12. Интервью с Геннадием Корбаном: о Порошенко, Путине, Коломойском, войне и бизнесе // Vgorode.ua.- 2014. – 18 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dp.vgorode.ua/news/sobytyia/226740-yntervui-s-hennadyem-korbanom-o-poroshenko-putyne-kolomoiskom-voine-y-byznese>

13. Корбан: Днепропетровщина показала рекордный прирост сбора налогов – 148% // Censor.net. – 2014. – 8 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/news/296919/korban-dnepropetrovschina-pokazala-rekordnyi-prirost-sbora-nalogov-148-eto-nastoyaschiyi-patriotizm>

14. Днепропетровская область увеличила налоговые поступления почти в два раза // Censor.net. – 2015. – 27 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/news/330387/dnepropetrovskaya-oblast-uvelichila-nalogovye-postupleniya-pochti-v-dva-raza-korban>

15. Официально: Борис Филатов выиграл по округу 27 // Днепропетровская панорама. – 2014. – 28 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnpr.com.ua/content/oficialno-boris-filatov-vyigral-po-okruguno27>

16. Бізнес нового президента // Insider. – 2014. – 30 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/business/538796bfc96ca/>

17. Стенограмма пресс-конференции Порошенко // Вести. – 2015. – 7 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti-ukr.com/strana/102532-stenogramma-press-konferencii-poroshenko>

18. Я готов найти покупателя для фабрики «Рошен» // Публичные люди. Канал на youtube. – 2015. – 5 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=pX3k0M6OAI&feature=youtu.be>

19. Dahl R.A. Democracy and its Critics / R.A. Dahl. – New Haven, London: the UP of Chicago, 1989. – VIII – P.44-45.

20. Руденко А. Кризис поможет малому бизнесу [Електронний ресурс] / А. Руденко. – Режим доступу: <http://intercredit.com.ua/5/article562>

21. Пасхавер О. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / О. Пасхавер, Л. Верховодова, К. Агеєва. – К.: Дух і літера, 2007.

22. Роман Безсмертний: те, хто призивав кинути гранату в толпу, зараз во влади // Днепропетровская правда. – 2011. – 22 ноября.

23. Бизнес-среда в Украине 2007. Проект развития предпринимательства в Украине // Официальный сайт Международной финансовой корпорации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ifc.org/>

wps/wcm/connect/9dc106804b5f7aa39e3ebf6eac26e1c2/IFC_Ukraine_BE_Survey_2007_Rus.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=9dc106804b5f7aa39e3ebf6eac26e1c2

24. Інвестиційний клімат в Україні: яким його бачить бізнес (2011) // Офіційний сайт Международной финансовой корпорации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.ifc.org/wps/wcm/connect/fad199804b74511b924bb36eac26e1c2/IC_report_2011_ukr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=fad199804b74511b924bb36eac26e1c2

25. Обличчя Євромайдану (соціальний портрет учасників протестів) в інфографіці // Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – 2013. – 12 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/mass_media/oblectiv-v-infografici.htm

26. Від Майдану Табору до Майдану Січі // Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – 2014. – 6 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/vid-maidanu-taboru-do-maidanu.htm

27. Броварського провайдера заставляли включити інтернет Беркуту // Ліга Бізнес. – 2013. – 17 декабря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biz.liga.net/all/it/novosti/2682780-brovarskogo-provaydera-zastavlyali-vklyuchit-internet-berkutu-.htm>

28. Малый бизнес страдает от упрощенных налогов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minfin.com.ua/2012/03/27/565912/>

29. Пашавер: Януковича раздражает малый бизнес // Деньги.ua. – 2011. – 15 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dengi.ua/news/76498_Pashaver_Yanukovicha_razdrzhaet_malyj_biznes_.html

30. Коваль Я. Б. Алгоритм роботи громадських організацій в сфері розвитку підприємництва в Україні / Я. Б. Коваль // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2011. – № 2.

31. Биковець В. Громадські колегії, координаційні ради з питань розвитку підприємництва як інструмент прийняття рішень / В. Биковець // Український незалежний центр політичних досліджень. – 2007. – 5 грудня.

32. Стартовал проект «Запорожье. Территория возможностей» // 0612.ua. – 2015. – 24 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.061.ua/article/808453>

33. Херсон. Евроинтеграция. Мифы и реальность // <http://ksza.ks.ua>. – 2015. – 30 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ksza.ks.ua/news/polytics/56294-herson-evrointegraciya-mify-i-realnost.html>

34. Еврокомиссия выделит 110 млн евро для поддержки малого и среднего бизнеса в Украине // <http://www.rbc.ua>. – 2015. – 28 апреля

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/news/evrokomissiya-vydelit-mln-evro-podderzhki-1430209648.html>

35. Лесная О. С. Об'єднання підприємців – ефективні інститути впливу на підприємницьке середовище / О. С. Лесная // Держава та регіони, Серія: Економіка та підприємництво. – 2010. – № 4. – С. 117–120.

36. Титаренко О.В. Малий бізнес в структурі ринкової економіки: функції і розвиток: автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – К., 1996. – 27 с.

37. Дьякон Ю. Еще раз о малом бизнесе / Ю. Дьякон // Экономика Украины. – К. – 2000. – №2. – С.49–51.

38. Азаров: в этом году в Украину придут 100 миллиардов гривен инвестиций // Фокус.ua. – 2011. – 12 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://focus.ua/economy/164957/>

39. Поповенко С. Державна підтримка розвитку малого бізнесу в Україні / С. Поповенко, О. Ганенко // Економіка: реалії часу. – Одеса. – 2012. №1(2). – С.126-133.

40. Ефим Звягильский. В 2009 году в стране добыто в 2,25 раз меньше угля, чем 20 лет назад // 2000. – 2010. – №21.

41. Подгайная Е. И себе, и людям // Власть денег. – 2007. – №148.

42. Телешун С. Шлюб з розрахунку: український бізнес і політика / С. Телешун // Політичний менеджмент. – 2008. – №2. – С.15.

43. Оксана Кузякив. Украинский бизнес начинает смотреть в сторону Запада // Зеркало недели. – 2013. – 4 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/internal/ukrainskiy-biznes-nachinaet-smotret-v-storonu-zapada-.html>

44. Система електронних закупівель. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prozorro.org/>

45. Айварас Абромавичюс подал в отставку // Финансовый клуб. – 2016. – 3 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finclub.net/news/ajvaras-abromavichus-podal-v-otstavku.html>

46. Реформи в Україні: громадська думка населення // Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова (період проведення опитування з 22 по 27 липня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/reformi-v-elennja-.htm>

47. Индекс корупції в Україні: результати соціологічного дослідження. Transparency International (2015 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ru/rubric-lastnews/1935553-sostoyanie-korrupsii-v-ukraine-infografika.html>

48. Ливен Д. Аристократия в Европе. 1815–1914 / Д. Ливен. – СПб, 2000.
49. Хендерсон М. Прощение: разрывая оковы ненависти / М. Хендерсон. – М., 2007.
50. Извинения римского папы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magic666.forum2x2.ru/t95-topic>
51. Ї. – 2003. – Вип. 28. – Війни і мир. – К., 2004.
52. Курлански М. 1968. Год, который потряс мир / М. Курлански. – М., 2008.
53. Данилов С. Ю. Гражданская война и общенациональное примирение: США, Россия, Испания / С. Ю. Данилов. – М., 2004.
54. Гаухман М. Справа про декомунізацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/sprava-pro-dekomunizatsiyu>
55. Шевель О. Щоб відповідати європейським стандартам, «закони про декомунізацію» потребують змін [Електронний ресурс] / Шевель О. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/05/07/decommunization-laws-ukr/>
56. Черенкова М. [Електронний ресурс] / М. Черенкова, Е. Шибалов – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/ogdonbass/permalink/1644195749166665/>

РОЗДІЛ V. ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ В ЗДІЙСНЕННІ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОВПЛИВУ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ У КРАЇНАХ СНД І БАЛТІЇ

5.1. Опозиція в сучасній Російській Федерації

Політична історія сучасної російської опозиції – це лише один з тих епізодів, який багато разів повторюється протягом останніх п'яти століть історії Росії, починаючи з Івана Грозного. Це на Заході ліберали та консерватори розігрують політичну карту між собою, роблячи акценти на тому, яким має бути рівень втручання держави в бізнес-практики. Що стосується Росії – то тут своя специфіка цього дискурсу між лібералами та консерваторами, між «західниками» та «слов'янофілами». Або держава контролює все в житті людини (спрощене трактування російського консерватизму), або все ж таки обмежує цей вплив (російські ліберали), бо згадує, що є частиною Європи, де свобода людини – це цінності, а не пустий звук. Така фатальна приреченість вибирати між чорним та білим у політичному процесі безперечно накладає свій відбиток на російські політичні практики, на конкуренцію еліти, на традиції формування опозиції. Системна опозиція – це політична розкіш для політичного процесу в Росії, яка останнім часом активно повертається до своєї імперської сутності.

Етапізація формування політичної опозиції в РФ. Періоди спокійного, конкурентного співіснування різних підходів до політичної практики серед політичного класу були нетривалими, закінчувались тим, що у будь-якому випадку хтось з гравців встановлював монополію і знищував конкурентів. Починаючи з кінця 80-х рр. XX ст. Росія отримала черговий шанс створити зрозумілий для решти західного світу політичний процес, який передбачає конкурентність у середині політичної системи, існування впливої опозиції, мирний перехід влади електоральним шляхом від одного політичного актора до іншого. Якою мірою російська влада скористалася цією можливістю? В 1990-ті роки в Росії виникла велика кількість нових партій, пройшли вибори в умовах багатопартійності і в Державну Думу, і на рівні регіонів. Протягом

1990-х рр., т.зв. «епохи Єльцина», ліберали навіть стали частиною влади і політичної еліти та вплинули на обмеження тиску на політичну систему консерваторів (в 1993 р. було розстріляно парламент, в якому домінував вплив комуністів). Надаючи оцінки цьому етапу розбудови партійної системи РФ, сучасні російські дослідники в цілому консолідовано зазначають, що, по-перше, російській партійній системі була властива вкрай висока фрагментація та дуже висока пропозиція. Так, у 1995 році 43 партії конкурували за голоси виборців на виборах у Державну Думу. По-друге, на російському електоральному ринку існував дуже еластичний попит: рівень підтримки тих або інших партій росіянами постійно змінювався, що впливало на турбулентний склад парламентської більшості в Державній Думі, і більшості – в регіональних представницьких структурах. І, нарешті, по-третє, попри те, що партій в Росії було багато, партії в цілому мали досить маленьке значення в російській політиці. Основні політичні актори (Президент, ФПГ, олігархи) діяли за межами партій [1]. Незважаючи на бурхливий процес народження і конкуренції партій, протягом 90-х рр. опозиційні політичні сили не приходять до влади в європейському сенсі: не мають більшості в Державній Думі та не формують уряд. Циркуляція еліт – притаманна демократичним політичним режимам – за принципом «еліта-контреліта» була заблокована в РФ ще на самому початку посткомуністичної трансформації політичної системи. Російський патерналізм привів до влади В.Путіна, який за перші десять років ХХІ ст. (перші президентські каденції Путіна) створив в РФ м'який персоналістський авторитарний режим «керованої демократії» із домінуючою партією в центрі та вичавив опозицію (комуністів та лібералів) за межі системи – на політичний маргінес, а в межах системи залишив як конкурентів політичних «фриків» на кшталт ЛДПР В.Жириновського, на тлі яких сам Путін ще нещодавно – до розв'язання війни із Україною – видавався як цілком прозахідний та цивілізований політик.

До головних факторів, які зумовили «маргіналізацію» російської опозиції, можна віднести:

- президентську політичну систему, яка максимально несприятлива для опозиції за визначенням. У межах політичної конструкції президентських режимів опозиція може добитися своїх цілей, тільки

якщо отримає головний приз електоральних кампаній – це пост президента. Реалізувати цей план дуже складно: навіть КПРФ, яка була досить сильна в 1996 році, мала електоральний та фінансовий ресурс, не вирішила цього питання;

- мотиви та структуру еліти. Якщо у 1990-ті роки російська елітна структура була надзвичайно фрагментована, що залишало місце для маневрів опозиції та її підтримки різними представниками еліти, то у 2000-ні роки це поле різко звузилося. Як зазначає американський дослідник Г.Хейл, Володимир Путін, створивши «мікрокеровану» демократію, позбавив опозицію цієї підтримки. Простіше кажучи, після демонстративної розправи над Ходарковським ніхто не наважувався зв'язуватися з опозиційними партіями. Суб'єкт, що контролює значні фінансові потоки, розуміє, що майбутнє його бізнесу залежить від хороших стосунків із чинною владою (яка тримає у своїх руках видачу ліцензій, оподаткування і навіть може посадити свого опонента у в'язницю), усвідомлює, що, передаючи гроші опозиції або об'єктивно освітлюючи її дії в ЗМІ, що належать йому, він ризикує погіршити ці стосунки, то ніякий формальний закон про заборону опозиційних партій просто не потрібний: опозиційна сила продовжує існування, але в умовах нестачі ресурсу її дія на суспільство істотно сповільнюється. На думку Хейла, специфіка російського режиму початку ХХІ ст. полягає в тому, що опозиція не проголошується поза законом. Більше того, окремі її представники допускаються до участі у владі. Але для нейтралізації конкуренції опозиції із провладними партіями використовується широке коло опосередкованих методів [2].

На етапі «вимірання опозиції» («нульові» рр. ХХІ ст.) її російські представники демонстрували три типи реакції на кризи – відхід (пасивний опір), протест (активний опір) і лояльність, тобто прийняття статус-кво «за умовчанням». Російські опозиційні партії – КПРФ, Союз Правих Сил і «Яблуко» – намагалися використати усі три стратегії в різних комбінаціях. В той же час, кожна з цих партій реалізовувала свою стратегію. Так, КПРФ – це стратегія протесту упродовж періоду до програву на президентських виборах 1996 року і перехід до лояльності, навіть до «вростання у владу». Ця лінія політичної поведінки приносили комуністам бонуси, доки у 2002–2004 рр. формується парламентська більшість без участі кому-

ністів, що змушує КПРФ діяти в межах «стратегії відходу». Результат – комуністи нічого не міняли усередині партії істотно, вони збереглися на політичній арені, проте, навряд чи Комуністична партія РФ має принаймні в найближчому майбутньому серйозні шанси на розширення свого впливу.

Інша стратегія – це СПС. СПС завжди відігравав роль напівопозиції, тобто це була група, не представлена в уряді (лише окремими персонажами), але готова туди увійти без істотної зміни політичного режиму і його курсу. Проте час йшов, і у міру того, як потреба Кремля в таких партнерах відпадала, ця стратегія виявилася програшною. СПС після виборів 2003 роки робив дуже великі зусилля із пошуку альтернативної стратегії. Це були і пошуки нового лідера, і пошуки нових гасел, але успіху це не принесло. Причому не лише тому, що СПС робив щось неправильно. Можна припустити, що навіть якщо б СПС робив все правильно, успіх був би приблизно таким самим. Останнім таким кроком відчаю в ході думських виборів 2004 р. став поворот від стратегії лояльності до стратегії протесту. Цей крок великого успіху не приніс, понад те, СПС виявився головною мішеннюправлячої групи.

Найбільш дистанційно щодо влади трималось «Яблуко» («стратегія відходу») впродовж і 1990-х рр., і 2000-х рр. Ця стратегія також виявилася програшною: в умовах парламентської системи така маленька партія, можливо, могла б бути чиймсь партнером по коаліції, але в умовах президентської системи для неї все менш і менш знаходилося місця у рамках російського політичного режиму.

2011–2013 рр. – падіння рейтингу В.Путіна (до початку Кримської кампанії), чисельні та масштабні акції протесту, конкурентні вибори мера Москви дали надію на відродження опозиції в РФ. Обережність та дуальність нової російської опозиції зумовлена тим, що вона була змушена діяти не просто в умовах авторитарної політичної системи, а в межах відсутності розколу серед еліти, об'єднаної ще більш жорстко, ніж раніше, за умов економічної рецесії, навколо патрона (Путіна) в межах авторитарної політичної системи, що накладала відбиток і на рівень російського наукового та експертного дискурсу щодо стану та перспектив опозиційного руху. Якщо дуже узагальнено, то частина науковців вважають, що в сучасній Росії функціонують як поміркована, налаштована на

діалог та співпрацю із владою парламентська опозиція, так і радикальна опозиція (сукупність партій, NGO та рухів, не представлених у Державній Думі), які легітимні і прагнуть повного оновлення чинної влади, радикальних змін у політичній системі та державному устої РФ [3]. Прихильники такого підходу визнають, що, по-перше, парламентська опозиція є частиною авторитарного політичного режиму сучасної РФ; по-друге, практично всі опозиційні партії, представлені в російському парламенті, створювалися за безпосередньої участі Адміністрації Президента [3]. Інші дослідники в межах дискурсу щодо характеру та специфіки діяльності російської опозиції не бачать ознак радикалізму, націленості на системні зміни режиму в тій частині опозиції, яка не вписана в представницькі органи влади та позбавлена можливості брати участь у формуванні політичних рішень, і пропонують вживати щодо неї більш стримане визначення «позасистемної/ несистемної» [5]. Як пише Іван Большаков, у сучасній Росії протистояння «несистемних демократів» та влади не має ознак ціннісно-ідеологічної боротьби, а більше схожа на персональне, особистісне протистояння [5, с.112]. Важливо, що прихильники і «радикального» дискурсу, і «позасистемного» у визначенні статусу тієї частини політичного класу, який позбавлений впливу на вироблення та ухвалення політичних рішень, погоджувалися, що нові опозиційні політики мають слабку ресурсну базу, використовують переважно віртуальні («мережеві») інструменти політичної активності та низький рівень підтримки з боку суспільства.

Темою великих професійних дискусій (про що ми скажемо далі) стало обговорення протягом 2010–2013 рр. перспектив подальшої еволюції режиму Путіна. Втім, українська Революція Гідності стала каталізатором розвитку РФ в межах реакційного сценарію, провідними елементами якого є антизахідна активна пропаганда інформаційної владної машини, мілітаризація громадського життя, оновлення імперського дискурсу, ізоляція країни та звуження чи навіть знищення політичної конкуренції.

Хронологічний календар російської опозиції. Нагадаємо, жорстке протиборство в межах політичного класу двох діаметрально протилежних таборів (президента та ліберальних демократів, з одного боку, та керівництва Верховної Ради РФ та консерваторів і колишніх

комуністів – з іншого боку) було завершено розстрілом парламенту (жовтень 1993 р.) та створенням законодавчих умов для початку концентрації влади в межах інституту президентства. За експертною оцінкою В.Гельмана, саме така жорстка форма фіналізації конфлікту в середині влади, яка завершилася політичним знищенням конкурентів, визначила тренд формування принципово нелояльної опозиції в межах російської політичної конструкції [4]. Наголосимо на тому, що формування принципово нелояльної опозиції відбувалося поступово, понад те, для політичних циклів 90-х рр. XX ст. характерна як співпраця влади і системної лівої опозиції (перш за все – КПРФ), так і виконання функцій «молодшого партнера влади» з боку системної ліберальної опозиції («Яблука» та «Демократичного вибору Росії»). Політичні цикли 1994–1996 рр. (Державна Дума I скликання) та 1996–1999 рр. (Державна Дума II скликання) відбувалися на тлі дещо дуальних процесів, які, з одного боку, були спрямовані за скорочення впливу держави на всі аспекти життя суспільства, з іншого – створювали інституційне підґрунтя для формування моноцентричної політичної системи із обмеженою політичною конкуренцією еліт. Дуальність процесів надала і неоднозначні результати 90-х рр. XX ст., які полягали у проведенні т.зв. «шокових реформ», які вбудували певні елементи ринку в економіку Росії; у формуванні впливового олігархічного прошарку, який зробив можливим існування не лише кланової конкуренції в середині «партії влади», а і діяльність реальної системної парламентської опозиції. У той же час, обмежувався вплив Москви на регіональні еліти, чеченські війни та загроза «чеченського тероризму» стали інструментом тимчасового вирішення між-елітних конфліктів. Нестабільна економічна ситуація, втома навіть традиційно пасіонарної верстви росіян від економічних проблем та політичної турбулентності, плюс депресія і ностальгія за статусом «наддержави» (який було втрачено разом із розвалом СРСР) зробили свою справу – російське суспільство знову захотіло порядку та стабільності, замість свободи та відповідальності. Ситуативна більшість в парламенті, існування лівої (КПРФ) та правої («Вибір Росії» та «Яблуко») опозиції та провладний дрейф лібералів, який створив підґрунтя для їх політичної девальвації, – базові характеристики Державної Думи 1994–1996 рр. з погляду розвитку російської опозиції [6].

Ключові позиції (як ідейні, так і організаційні), серед російських лібералів, прихильників вільного ринку і мінімальної держави, обіймала група економістів («клан Чубайса»). Створений лібералами на виборах 1993 р. блок «Вибір Росії» поєднував ліберальну ідеологію із претензією на статус «партії влади» (на момент проведення парламентських виборів представники блоку активно працювали в уряді над здійсненням реформ, що набули характеристики «шокових»). Електоральний результат блоку «Вибір Росії» на виборах (фракція кількістю 78 депутатів) вважався невдалим і зумовив втрату лібералами урядових посад. Уже після виборів блок був перетворений у парламентську партію «Демократичний вибір Росії» (далі – ДВР). ДВР являв собою типову напів-опозицію, поєднуючи в своїй політиці помірну критику окремих аспектів урядового курсу (наприклад, війни в Чечні) з беззастережною підтримкою Кремля щодо найбільш значущих питань (включаючи активну участь у передвиборчій кампанії Єльцина в 1996 році) і збереженням деякими лідерами партії (такими, як А. Чубайс) значущих владних постів. Подібна стратегія «лояльності» (яку вони виконували як системна опозиція) не могла принести лібералам дивіденди в умовах несприятливого соціально-економічного контексту, зате витрати виявилися досить істотними. Хоча ліберали і підтримували правлячу групу, але не мали можливості впливати на її склад, лише частково визначали деякі заходи політичного курсу, але були змушені нести відповідальність за всі невдачі уряду на тлі обмеженої електоральної підтримки. Не дивно, що в ході першої Чеченської війни мобілізаційний потенціал ДВР був підірваний, вплив партії в «коридорах влади» скоротився, і почалося стрімке дезертирство політиків з ДВР у провладні фракції. На думських виборах 1995 року партія зазнала поразки. Повернення лібералів до парламенту відбулося вже за часів Путіна (в результаті виборів 1999 р.) у вигляді блоку «Союзу правих сил».

Політичний цикл 1996–1999 рр. – так само, як і попередній – знову ж таки характеризувався відсутністю стабільної проурядової більшості в парламенті, великим впливом на політичні процеси лівої опозиції у вигляді арифметично великої фракції КПРФ (22,3% голосів на виборах, 139 депутатів у Державній Думі) та політичною девальвацією ще однієї ліберальної політичної сили «Яблуко» (лідер – Г. Явлінський, фракція у складі 45 депутатів) [7]. Щодо КПРФ, то

вона претендувала на монополію на ліво-націоналістичному сегменті політичного ринку, для чого була змушена прагнути до максимальної мобілізації своїх активістів і прихильників. Партія презентувала себе як «справжню» опозицію за допомогою таких акцій, як, наприклад, денонсація Біловезьких угод у 1996 році або спроба імпічменту президента Росії в 1999 році, не кажучи вже про небезуспішну участь у виборчих кампаніях різного рівня, включаючи президентські вибори 1996. Проте саме 1996–1999 рр. стали тим періодом, який зумовив падіння впливу комуністів на політичні процеси в РФ. Комуністи були нездатні досягти перемоги на президентських виборах – як через жорстку (аж до загрози державного перевороту) протидії з боку правлячої еліти, так через власний лівий радикалізм, яким відлякували значну частину власних симпатиків. Після поразки на президентських виборах у 1996 р лідери КПРФ почали здійснювати тактику «вростання у владу», делегуючи своїх представників в уряд і регіональні адміністрації та вступаючи в «торг» з правлячою групою з низки питань політичного курсу. Відмова комуністів від ухвалення рішень, котрі були здатні змінювати статус-кво, – одна з рис такого «вростання». Йдеться про невдачу спробу винесення Думою вотуму недовіри Кабінету В. Черномірдіна (осінь 1997), затвердження під тиском Кремля С. Кириєнка на посаді прем'єр-міністра (квітень 1998), провал голосування щодо початку процедури імпічменту Президента (травень 1999 р., частина депутатів від КПРФ не проголосувала за відставку глави держави). Єдиний раз – після дефолту 1998 року – ситуативна більшість парламенту (на чолі із КПРФ) змусила президента Б. Єльцина піти на компроміс і внести на затвердження Державної Думи кандидатуру на пост прем'єр-міністра Є. Примакова, який мав неформальну підтримку парламентської більшості. Але комуністам, підтримкою яких користувався Примаков, не вдалося вберегти «свого» голову уряду від відставки у 1999 р., якого було звільнено на тлі зростання політичного рейтингу прем'єра та активізації підготовки процесу імпічменту Б. Єльцина. Стратегічно тактика «вростання у владу» вела до політичної девальвації і КПРФ (наголосимо, що «вростання у владу» стало причиною і для політичного ослаблення право-ліберальних політичних сил). Після електоральної кампанії 1999 року партія позбулася статусу «провідної» в парламенті. Починаючи з 2000 р. ухвалення всіх значущих рішень

парламентом було можливе без участі комуністів, останні втратили роль «групи вето», і роль КПРФ в парламенті наближалася до «косметичної».

Діяльність Державної Думи III скликання (1999–2003 рр.) збігається із початком політичної епохи В.Путіна, яка принесла в політичне життя РФ вихолощення демократичного змісту зі збереженням демократичного політичного каркасу. Напередодні виборів Державної Думи 1999 р. російське виборче законодавство почало змінюватись у напрямі обмеження демократичності електоральних процедур, а саме – звуження кількості виборчих об'єднань, які мають право брати участь у виборах (такі повинні були не раніше ніж за рік до виборів перереєструватися в «громадські політичні організації»), і ускладнення процедури висування та реєстрації кандидатів. Протягом першої половини «нульових» років ХХІ ст. російський парламент поступово перетворюється на «кишеньковий», виключений з процесу реальної розробки і реального ухвалення політичних рішень. Ліберальні правочентристські партії, орієнтовані на західні цінності, зникають з парламентської інфраструктури, втрачають вплив і остаточно маргіналізуються. Російська демократична опозиція впевнено рухається в бік позасистемності, влада сприяє розвитку право-радикальних опозиційних рухів («Наші» та інші) і уповільнює та атомізує еволюцію правочентристських політичних сил.

Безперечно, ці політичні тренди, спрямовані на згортання демократичних процедур, стали можливими через декілька причин, головними з яких є домінування патерналістських настроїв у суспільстві, що прагнуло не завершення реформ, а повернення до «порядку і стабільності», та інтеграційна еволюція російської еліти. Еліта припиняє фрагментуватися та повертається до інтеграційного тренду за рахунок «нав'язаного консенсусу» (влада надала можливість заробляти тим, хто був готовий конвертувати зростання капіталу на неучасть/непідтримку опозиції). Завдяки такій практиці правляча елітна група забезпечила своє повне і безумовне домінування, змусивши всі сегменти російських еліт, що були представлені в парламенті, політичних партіях, бізнесі, медіа, регіонах, або погодитися з підлеглим статусом, або позбутися позицій в еліті взагалі. Нагадаємо, що, згідно із С.Терроу, розкол еліт сприяє успіху політичного протесту, у той час як консолідація еліт за принципом

«нав'язаного консенсусу», що відбулася на тлі гіперпрезидентського політичного режиму, навпаки, загрожує поставити хрест на опозиції. Тією мірою, якою сегменти російських еліт втрачали свою автономію та ресурси, відбувалося і звуження рамок політичних можливостей опозиції [8]. В таких умовах колишні стратегії системної опозиції виявлялися не просто неефективними, а і свідомо програшними. «Співпраця із владою» зумовлювала маргіналізацію співпрацюючої частини опозиції (наприклад, СПС і КПРФ), «протест» був обмежений звуженням ресурсної бази опозиції і погрозами силового тиску з боку правлячої групи.

Державна Дума III скликання (1999–2003 рр.) обиралась, як і дві її «попередниці», за змішаною системою [8]. З 1999 р. до весни 2001 р. у Державній Думі працювала більшість на базі альянсу «Єдності» з КПРФ. Фракції ОВР, СПС і «Яблуко» перебували в напівопозиції до «партії влади» та протестували проти пакетної угоди «Єдності» і КПРФ. З весни 2001 р. (після перемоги Путіна на президентських виборах) конфігурація більшості змінюється – внаслідок консолідації політичних сил навколо президента в Думі сформувалася нова більшість із депутатів «Єдності», ОВР, «Регіонів Росії». КПРФ почала виконувати функцію принципової лівої опозиції, а «Яблуко» та СПС – правої напівопозиції.

Контекст парламентських 1999 р. виборів став більш сприятливим для тієї частини лібералів, які об'єдналися під брендом СПС і набрали 8,5% голосів і 32 думські мандати. СПС послідовно виступав на підтримку В.Путіна, включаючи військову кампанію в Чечні. У Думі III скликання СПС продовжував залишатися напівопозицією, подібно ДВР у 1994–1995 рр. чи «Яблуку» у 1996–1999 рр., з тією лише різницею, що (на відміну від Думи I і II скликання) нова правляча група лише тактично потребувала союзу з лібералами. Хоча СПС після деяких коливань і підтримав Путіна на президентських виборах 2000 року, лише деякі його представники були винагороджені урядовими постами, та й ті (подібно колишньому прем'єру С.Кириєнку, який став повпредом президента в Приволзькому окрузі), незабаром дистанціювалися від колишніх соратників по партії. Ідейні союзники СПС в уряді (такі, як міністр фінансів Кудрін) дедалі частіше демонстрували підтримку пропрезидентській «Єдиній Росії».

Хоча позиції СПС в Думі з найбільш важливих питань далеко не завжди збігалися з «партією влади», їх критика урядового курсу зачіпала лише його окремі аспекти (такі, як військова реформа). Разом з тим, СПС підтримував такі значущі антидемократичні кроки Кремля, як, наприклад, силова зміна керівництва НТВ або заборона на проведення референдумів у передвиборчий період. Крім того, в 2001–2002 роках СПС безуспішно зробив кілька спроб «задушити в обіймах» демократів з «Яблука». Але електоральний потенціал цих двох політичних сил – СПС та «Яблука» – залишався приблизно рівним, що перешкоджало створенню коаліції на основі «недружнього поглинання».

Наслідок співпраці із «партією влади» та нескінченних чвар у середині ліберального сегмента – провальний для СПС результат виборів 2003 року (не проходження до Державної Думи) і організаційний колапс партії. Подала у відставку співголова СПС І. Хакамада, яка невдало балотувалася на президентських виборах 2004 року як незалежний кандидат, після чого оголосила про створення власної партії «Вільна Росія». Частина активістів партії заявили про свою опозицію курсу Кремля, в той час як очолюване А.Чубайсом крило, як і раніше, зберігало лояльність правлячій групі. В таких умовах СПС не зміг виробити єдиного ставлення до президентських виборів 2004 року, запропонувавши своїм прихильникам свободу варіантів під час голосування. У Державній Думі IV скликання (2003–2007 рр.) системно відсутні ліберали правоцентристи, їх діяльність з 2003 р. відбувається за межами Державної Думи. Функцію системної «опозиції» до урядово-президентської «Єдиної Росії» виконувала стримано шовіністична лівоцентристська «Родіна», передвиборчий список якої був сформований Кремлем і, відповідно, повністю Кремлем контрольована. Отже, якщо фрагментована еліта 90-х рр. залишала «вікно можливостей» для існування системної ліберальної опозиції, то вже політично консолідована еліта у 2000-ті рр. «напівопозиції» не потребувала. Ймовірно, саме це мав на увазі заступник голови президентської Адміністрації В. Сурков, коли в ніч після виборів 7 грудня 2003 заявив про вичерпаність історичної місії лібералів і демократів [7]. Шанси на створення і розвиток нової ліберальної опозиції залежать від перспектив розколу російських еліт і ймовірності конкурентного розв'язання конфліктів у середині еліти.

Після електоральної кампанії 2003–2004 рр. російська влада остаточно «моноцентрується» навколо Путіна: з виконавчої влади та адміністрації президента йдуть політичні гравці, пов'язані із «родиною Єльцина» (М.Касьянов та О.Волошин), у парламенті формується пропутінська/проурядова більшість (фракція «Единая Россия», 299 депутатів, 66,44%) [5]. Діяльність Думи IV скликання збіглася із періодом «стабільного зростання», зумовленого різким підвищенням світових цін на енергоносії, що збільшило надходження до державного бюджету РФ. Російська влада не скористалася цією «паузою зростання» для запуску масштабних радикальних економічних реформ, які б змінили характер російської економіки із сировинного на технологічний. Велика частина грошей, які режим отримував від надприбуткової торгівлі нафтою та газом, поверталася росіянам із певною умовою, а саме – невтручання громадян у політику. Внаслідок такої конфігурації взаємин між владою та суспільством у публічному політичному просторі, який продовжував своє існування на рівні дизайну «керованої демократії» В.Путіна, домінувала пропутінська «партія влади», а позасистемні ліберальні правоцентристи (СПС та «Яблуко») впевнено рухалися до політичного маргінесу. Позбавлена інфраструктурної можливості повернутися до парламентської опозиції, партія СПС, як і прогнозувалось, у 2007 році вщент програла кампанію, набравши на парламентських виборах лише 0,96% голосів. У лютому 2008 року лідер СПС Борис Немцов призупинив своє членство в СПС. 2 жовтня 2008 на засіданні політради партії було прийнято рішення про саморозпуск СПС.

На тлі сприяння подальшій маргіналізації СПС та «Яблука» влада робила максимум, щоб заблокувати гармонійний розвиток як політичної системи, в межах якої здатна існувати конкурентна політика (нові і дуже жорсткі вимоги до політичних партій, які можуть брати участь в електоральних виключно пропорційних кампаніях з 2007 р.), так і громадянського суспільства, яке формує підґрунтя для формування нових лідерів. Йдеться про такі кроки влади, як створення Громадської палати для громадських організацій, які отримували фінансування від урядових фондів за умови лояльності, позбавлення можливості NGO отримувати фінансування від західних донорів, оновлення законодавства про некомерційні і саморегульовані організації).

Державна Дума V скликання (2007–2011 рр.) діяла в період тимчасового прем'єрства В.Путіна. Як сама електоральна кампанія та її підсумки, так і політичні практики 2007–2011 рр. доводили, що розвиток російської політичної системи відбувається в межах виключно авторитарних трендів. Про це свідчить, по-перше, відсутність цивілізованого переходу влади від «партії влади» до опозиційної сили. Політична система РФ була побудована так, що в ній не існувало реальної опозиції, яка б могла боротися за владу із моноцентричною владною машиною Путіна. Політична ротація Путіна та Медведєва була лише технічною, суб'єктом політичного процесу залишається Путін та наближені до нього олігархи та бюрократи. По-друге, за підсумками кампанії 2007 р. у межах російського політичного парламентського дизайну виникає абсолютний монополіст поля «політичної більшості» – провладна політична сила «Единая Россия». І, нарешті, правлячий клас робить все для того, щоб заблокувати розвиток нової цивілізованої ліберальної опозиції (найголовніше – блокується будь-яка можливість фінансування: арешт Б.Ходорковського, еміграція Б.Березовського, знищення Ю.Лужкова) і допомагає функціонувати радикальний правий несистемний опозиції (за типом руху «Наші»), на тлі якої правляча влада виглядає прагматичною та збалансованою.

Поверненню В.Путіна на посаду президента передувала електоральна кампанія до Державної Думи VI скликання (2011 р. – н.ч.), яка закріпила рух політичного механізму РФ в напрямі загострення авторитарного тренду, але активізувала протестний рух населення великих російських міст. Зазначимо, що протестний рух громадян стартував у сучасній РФ в середині «нульових» років цього століття. З 2005 по 2008 рр. відбуваються вуличні акції «Марші незгодних» із вимогою демократизації РФ, організовані коаліцією «Інша Росія». Протягом 2009–2011 рр. проходять «Дні гніву» – мітинги проти соціально-економічної політики влади, за політичні свободи і місцеве самоврядування. В межах проекту «Стратегія-31» з 2009 р. відбуваються акції за свободу зібрань по 31 числах місяців, в яких є таке число, розпочаті в 2009 році. «Путін повинен піти» – збір підписів за відсторонення Путіна від влади ведеться з 2010 року. У 2010–2011 рр. проходили також мітинги за відставку Путіна. Новий етап багаторазових масових політичних виступів громадян Росії розпочався після виборів до Державної Думи VI скликання 4 грудня 2011 року, тривав

під час кампанії з виборів президента Росії та після проведених 4 березня 2012 року президентських виборів, на яких В. Путін офіційно переміг у першому турі. Мешканці великих російських міст були роздратовані перемогою пропутінської «Единой России» із результатом майже 50% на виборах у грудні 2011 р., які відбулися на тлі персонального падіння рейтингу В.Путіна (що обережно фіксували всі соціологічні російські служби). Перші масові протестні акції в Москві і Санкт-Петербурзі почалися увечері 4 грудня 2011 р. (день виборів Державної Думи). Багатотисячний мітинг пройшов у Москві 5 грудня 2011 року. 10 грудня 2011 акції протесту пройшли в 99 містах країни і 42 містах за кордоном. Одним з найбільших грудневих мітингів став мітинг у Москві на Болотній площі, що відбувся 10 грудня. За різними оцінками він зібрав від 25 тисяч до 150 тисяч учасників. Вимоги протестувальників були абстрактними – від радикальних (відсторонення від влади Путіна) до просто абстрактних (проведення чесних виборів). 24 грудня відбувся ще масштабніший мітинг на проспекті Академіка Сахарова в Москві і нові мітинги в інших містах Росії. Наприкінці лютого і в березні 2012 року масові протести продовжилися. 26 лютого в Москві відбулася загальногромадянська акція «Великий білий круг», в акції взяли участь 34 тисячі чоловік. 5 та 10 березня проходять мітинги з числом учасників від 10 до 30 тисяч чоловік. Ці події увійшли в історію РФ під назвою «Революція на снігу». Акції протестів тривали протягом 2011–2013 рр. За оцінками аналітиків та спостерігачів, зростання громадянської активності росіян протягом 2011–2013 рр. дозволило російській опозиції помножити свої ряди, змінити склад лідерів та активістів, забезпечити «негативний консенсус» проти правлячого режиму. Понад те, окремі опозиційні активісти стали легітимними акторами виборчого процесу і деякі з них навіть змогли здобути гідну кількість голосів на регіональних і місцевих виборах. Така позитивна динаміка надала підґрунтя російському політологу В.Гельману стверджувати, що Росія переживає складне відродження політичної опозиції [8]. На думку дослідника, ця позитивна тенденція зумовлена трьома факторами:

1. зміною поколінь у середовищі опозиції. Так, лідери «РПР-Парнасу» Б.Немцов (53 роки) та Михайло Касьянов (55 років) висунули у 2013 р. єдиного кандидата на посаду мера Москви – 37-річного О.Навального;

2. програмою модернізації Медведєва, яка більше декларувалася, ніж втілювалася під час його президентства (2008–2011 рр.), але містила те, що трохи нівелювало незадоволення суспільства, – ліберальну риторку, прагнення показати відкритість процесу ухвалення рішень з боку влади та послаблення тиску на громадянське суспільство;

3. зміною політичної стратегії опозиції, яка почала застосовувати «мережеві» інструменти боротьби із режимом та популістичну риторичку. Приклад – кампанія О.Навального «проти злодіїв та шахраїв». Водночас науковець зазначає: не буде особливим перебільшенням стверджувати, що опозиція в період масових протестів 2011–2012 рр. стала жертвою власних успіхів, оскільки була погано підготовлена до вирішення нових завдань в організаційному та стратегічному плані [8 – 10]. Розвиток подій тоді в той час був настільки швидким, що опозиція не мала ані часу, ані ресурсів для того, щоб здобути перемогу над режимом. Останньому вдалося уникнути ризиків дезертирства еліт – і навіть системна опозиція відмовилася співпрацювати з протестувальниками. У цих умовах Кремль легко зумів перехопити ініціативу. Опозиція не змогла нічого протиставити «закручуванню гайок».

Утім, навіть такого, скажемо, невпевненого стану опозиції та активності громадянського суспільства у великих містах було достатньо для абсолютно серйозного наукового обговорення перспектив демократизації політичного режиму РФ. Уже згадуваний Хейл вважав, що поряд із інерційними варіантами відходу Путіна від влади із непрогнозованими наслідками, який може тривати до 2025 р., або переходом режиму до повного авторитаризму існує більш швидкий варіант оновлення режиму із наступною його демократизацією за умови швидкого економічного розвитку, змін до Конституції, які обмежать вплив президента на систему, та превентивної демократизації з боку влади для запобігання зростанню акцій протесту, що підточують силу будь-якого режиму.

Який порядок денний для російської опозиції на сучасному етапі? Наприкінці XX ст. політолог Альфред Степан визначив уроки боротьби латиноамериканської опозиції проти авторитаризму, релевантні для посткомуністичної Європи. Сьогодні ці уроки є актуальними для сучасної Росії. Отже, Степан надав свій перелік завдань для опозиційних акторів у плані демократизації авторитар-

них режимів: перше – опір кооптації з боку режиму; друге – збереження зон автономії суспільства щодо режиму; третє – підрич легітимності режиму; четвєрте – збереження зон підвищення ціни авторитарного правління і, нарешті, п'яте, – створення переконливої демократичної альтернативи режимові [12]. На думку вже згадуваного В. Гельмана, виконання особливо п'ятого завдання – створення змістовної демократичної альтернативи режиму – видається найскладнішим [11]. Невирішеність саме цього питання, відсутність конструктивного та реалістичного майбутнього порядку денного заважає опозиції стати центром консолідації для незгодних із режимом сил і незалежних соціальних акторів. Ті політичні та економічні актори, які дистанціюються від Кремля і від системної опозиції, поки що не схильні підтримувати опозицію несистемну. Відносна ізоляція опозиції відбувається і через те, що росіяни не сприймають опозицію як життєздатну альтернативу режимові. Навіть для деяких критиків Кремля (наприклад, неодноразово про це казала Ксенія Собчак) збереження політичного статус-кво розглядається як менше зло, порівняно із можливим колапсом режиму, який не факт, що принесе позитивні зміни. Публічні політичні заклики та риторика нових опозиційних лідерів або вкрай абстрактна, або жахливо популістська. В такій ситуації тим, хто, у кращому разі, закликав до відставки Путіна вчора, доцільно відповідати на питання – як змінювати політичну систему, щоб позбавити президента того впливу, який є у нього зараз, як відкрити соціальні ліфти під час електоральних процедур і як піти на децентралізацію влади в РФ замість функціонуючої сьогодні гіперцентралізованої регіональної та місцевої влади.

Утім, сучасна розмова опозиції із суспільством, інклюзія в цьому процесі ускладнюється станом російського суспільства, в яке воно було введено після української Революції Гідності (жовтень 2013–лютий 2014 рр.). «Маленька війна» заради рятування «руського мира» стала тією глобальною технологією Путіна, яка надала можливість завдяки шаленій антиукраїнській та антизахідній пропаганді змінити порядок денний російського політичного дискурсу. Результат – рейтинги Путіна досягли свого історичного піку. Російське населення (в основному) схвалює політику Кремля щодо Криму та неоімперську риторику. Існування режиму, яке ще в 2013 р. було під питанням, продовжено. Яка вартість такого ходу

для Росії? Вже згадуваний Лев Гудков робить акцент на тому, що антизахідна риторика влади та, відповідно, суспільства, – це сублімація комплексу неповноцінності країни, яка не змогла модернізуватись. Політолог Кирило Рогов робить акцент на тому, що «кримська кампанія», санкції, падіння цін на нафту запустили структурну економічну кризу, яка накладається на кризу політичну, свідчать про кінець існування моделі, яка реалізовувалася в Росії останні 30 років.

Що запропонує такому суспільству і такій еліті опозиція? По-перше, починаючи з березня 2014 року різко збільшився масштаб дискредитації опозиції та пов'язаних з цим загроз репресій проти неї (найбільш яскравий приклад – розстріл Б.Немцова в центрі Москви). По-друге, негативний консенсус проти режиму послабився (якщо не зник зовсім): лише частина несистемної опозиції відкрито відкидає порядок денний Кремля щодо України та бачення місця РФ у новому світі. Як наслідок, розчавлена організаційно і стратегічно опозиція не в змозі запропонувати альтернативного владному розв'язання проблем країни і зробити його надбанням громадськості. Вплив опозиції на внутрішньополітичний порядок денний (не кажучи вже про міжнародний порядок денний) скоротився, а жорстка атака Кремля на «п'яту колону» не стикається з особливим опором як з боку опозиції, так і суспільства. Як наслідок, опозиційним партіям і кандидатам не було дозволено брати участь у проведених у вересні 2014 року регіональних виборах, а організаційний потенціал опозиції і здатність її виступати центром тяжіння незгодних з режимом опинилися під питанням.

Україна та політичний клас РФ: витоки кризи. Фактична відмова від реформ, консервація сировинної економічної структури та корупції, зростання ролі сировинних монополій, згортання процесів, спрямованих на демократизацію російської політичної практики, зробили незворотним процес монополізації російського політичного поля. Неоімперська політика Кремля, проявом якої стали і анексія Криму, і участь російської армії в окупації української території на Сході нашої країни, і трагедія із збитим малайзійським Boeing 777 позбавила РФ підтримки Заходу, доступу до світових фінансових ринків та сучасних технологій, запустила механізм падіння вартості енергетичної сировини (нафти, в першу чергу), експорт якої відіграє визначальну роль для

формуванні золото-валютних резервів Росії та її стабілізаційних фондів. Імперія із величезними сировинними та політичними монополіями – така характеристика сучасної Росії.

Факторний аналіз політичної ситуації в Росії протягом 2011–2013 рр., поступове падіння рейтингів влади свідчили про те, що на той момент Росія підійшла до межі, за якою було потрібно або починати поступову лібералізацію режиму, або суттєво кардинально змінювати порядок денний, який би надав можливості режиму об'єднати росіян навколо «великої мети» та остаточно закріпити політичну монополію. Події 2013–2014 рр. в Україні стали каталізатором руху РФ в реакційному напрямі та допомогли російському режиму із формулюванням «перспективи».

Знищення та девальвація російської опозиції як сили, що здатна популяризувати альтернативне владному бачення майбутнього протягом 2000–2013 рр., та шалена пропаганда, спрямована на формування популярного серед населення неоімперського порядку денного, забезпечили чинній російській владі майже монолітну підтримку її антиукраїнської та антизахідної риторики. Недовіра росіян до Заходу, яка зростала з другої половини 90-х рр. XX ст. та зацементувалась остаточно в середині 2000-х р., схильність до пасивного бездумного перегляду ТБ та сум за страченим статусом наддержави – ось риси, які характеризували стан російського суспільства ще задовго до початку війни із Україною. Російська правляча влада, яка знищила політичну конкуренцію, що позбулася дієвих акторів, здатних формулювати альтернативний владному порядок денний та отримувати його підтримку з боку росіян, лише обернула цю специфіку на свою користь.

Результати цієї маніпуляції такі: згідно зі ситуацією більшість росіян на середину 2015 р. (за винятком 4–5%) не визнають відповідальності Росії за те, що відбувається в Україні (війна на Сході України, порушення Мінських домовленостей та інше). У той же час, більшість росіян переконані в тому, що винна у тому, що відбувається, не українська влада (яка не є самостійною), а Захід (у першу чергу – США). Таке розуміння сучасності склалося вже на початок жовтня 2013 р.: державні медіа переконали глядачів та читачів у тому, що українці виходять на Майдан «під впливом Заходу». Центр російської пропагандистської парадигми – щоб «принизити та послабити Росію», Захід влаштував Євромайдан, примусив Київ

розпочати антитерористичну операцію на Сході України, провокує українців порушувати і саботувати Мінські угоди. І ще один фундаментальний меседж сучасної російської пропаганди – Росія не винна, її примусили здійснювати таку політику в Україні у відповідь на розширення НАТО та загрозу російськомовному населенню Донбасу [13]. Російський соціолог Л.Гудков, аналізуючи сучасну українську політику, робить акцент на тому, що нинішній політичний режим дедалі сильніше демонструє риси російського нацизму – із контролем спецслужб, з залежним судом, з пригніченням опозиції і нав'язуванням абсолютно нової ідеології, якої раніше не було: ідеології розділеної нації або російського світу [14].

5.2. Влада та опозиція у сучасній Республіці Білорусь

Реалії сучасної дійсності, на превеликий жаль, свідчать про наявність значної кількості невинуватених спроб вирішення суперечливих і конфліктних питань на основі застосування сили. Початок третього тисячоліття також позначений новими загрозами для існування людства як такого. Незважаючи на те, що так звана «холодна війна» закінчилася й тривале протистояння двох антагоністичних суспільно-політичних й геополітично-протилежних систем залишилося в минулому, світ продовжує потерпати від воєн і збройних конфліктів, до яких додаються перманентні «заколотні війни», терористичні акти й різного роду рухи [15].

Різноманітні за своєю суттю, формами, методами ведення і кількістю учасників війни супроводжують людство протягом усього його багатотисячолітнього розвитку. Вони були, є і залишаться у досяжному й зрозумілому нам майбутньому поширеним видом вирішення міжгрупових (міжкласових) соціально-політичних конфліктів, що набувають найрізноманітніших, в тому числі й насильницьких форм боротьби з метою покарання або знищення супротивної сторони (сторін) для досягнення своїх чітко визначених цілей або певного самоствердження. Проте, як засвідчує віковий історичний досвід, це не призводить до остаточного розв'язання усієї сукупності існуючих протиріч – від територіальних до міжособистісних.

Будь-яке протистояння, суперництво, збройний конфлікт (війна), зіткнення (включаючи й локальне) є як мінімум двостороннім процесом. У ньому задіяно від двох до нескінченної кількості сторін.

Ця характерна риса є особливо помітною у сучасних політичних явищах та процесах. Наприклад, де і як можна провести чітку межу та визначити кількість офіційних, напівофіційних і нелегальних найманців у сучасній війні в Іраці?! За своїм громадянським походженням вихідці з тих же країн СНД можуть і воюють на всіх фронтах сучасної іракської війни, яка за своєю формою є відвертим багатостороннім конфліктом. І в широко відомій нині компанії «Black Water» («відзначилися» злочинами своїх співробітників-найманців проти мирного населення Іраку й іншим виконанням «брудної» роботи в інтересах уряду США), і у збройних антиамериканських формуваннях арабської більшості країни й у курдських загонах, і у силах офіційного уряду Іраку – всюди тією чи іншою мірою присутні іноземні найманці, які діють у різних юридичних формах [16].

Цей приклад є одним з найбільш відомих та красномовних у сучасному світі. Таким чином, конфлікти є своєрідним чітко визначеним стрижнем відповідного напрямку у суспільних відносинах, боротьбі за реалізацію і досягнення тих чи інших цілей, фундаментом практичної геополітики тощо [17]. За своєю теоретичною цінністю та суттю у соціогуманітарних науках теорія конфліктів (конфліктологія), історія воєн – протистоянь, зіткнень – суперництва (до цього синонімічного ряду слід додати ще й звичайне латентне щоденне протистояння по лініях дипломатії та спеціальних служб) є необхідним і важливим фундаментом для розуміння й дослідження усієї сукупності функціональних термінів, які складають саме визначення «безпека».

Безпека для Білорусі полягає в стабільності її політичної системи, яка визначається стабільністю президентської влади, яку очолює О.Лукашенко. Минулі президентські вибори відбулися в 2010 році.

Уперше, на відміну від попередніх кампаній, опозиція не висувала єдиного кандидата. Владі опонують один з лідерів незареєстрованої партії «Білоруська християнська демократія» Віталій Римашевський (інженер-будівельник за освітою), двоє представників Білоруського народного фронту (БНФ) – Олексій Михалевич (представляє молоде крило партії, юрист за освітою) та Григорій Костусьов (земляк нинішнього президента, інженер-механік), Андрій Санников (дипломат, під час президентства

Лукашенко працював заступником міністра закордонних справ Білорусі), Володимир Некляєв (відомий білоруський поет), Микола Статкевич (колишній лідер Білоруської соціал-демократичної партії («Народна грамада»), відсидів майже три роки у в'язниці за організацію в Мінську 2004 року вуличної акції проти офіційних результатів парламентських виборів і референдуму) і Ярослав Романчук (економіст, представник Об'єднаної громадянської партії). Ще двоє кандидатів – Віктор Терещенко (голова Ради Асоціації малого та середнього підприємництва), який брав участь у президентських виборах 1994 і 2001 років, але в 1994 році зняв свою кандидатуру на користь Лукашенка, а у 2001-му – ЦВК визнала незаконними 25 тисяч підписів на його підтримку (у Білорусі, відповідно до національного законодавства, претендент на кандидата для своєї реєстрації в ЦВК має зібрати не менш як 100 тисяч підписів виборців на свою підтримку) та Дмитро Усс (позапартійний, юрист за освітою).

Олександр Мілінкевич, якого на президентських виборах 2006 року було висунуто єдиним від опозиції кандидатом, вважає, що цього разу влада демонструє «свято демократії».

Відмінність президентської кампанії 2010 року від попередньої, 2006 року, дуже істотна. У 2006-му влада була дуже репресивна, викидала студентів з університетів, звільняла людей, на вулицях перешкождала. В 2010 році вже часто використовують словосполучення «свято демократії» і, по суті, справді досить вільно проходить цей перший етап. Зараз вибори проходять у кращій атмосфері, є певний прогрес, однак суть залишається незмінною: «доки ми не підраховуватимемо голоси разом із владою, такі вибори будуть непрозорі й нечесні».

У 2010 році опозиція не змогла об'єднатися й висунути єдиного кандидата. Між тим, навіть агітаційна кампанія показує «незговірливість» опозиційних кандидатів між собою. Показовим прикладом стала Акція солідарності, яка проходила в Мінську 16 грудня. Організатори акції забезпечили повну підтримку Андрію Санникову та Володимирі Некляєву, а Віталію Римашевському відмовили в можливості виступити перед виборцями. Однак усупереч всьому й незважаючи ні на що, всі «альтернативники» закликають громадян вийти після закриття виборчих ділянок 19 грудня на Жовтневу площу Мінська, щоб разом чекати результатів підрахунку голосів.

Уперше за всі 16 років перебування Лукашенка при владі президентські перегони проходять за зовнішньої прихильності (за винятком російського вектора!). Європа призупинила санкції проти найвищих чиновників Білорусі, включила країну до «Східного партнерства», розпочала переговори про спрощений візовий режим, а президент Литви Даля Грібаускайте навіть заявила, що Лукашенко – чи не єдина гарантія стабільності в Білорусі. А стабільність для Європи – вагомий аргумент! Американців влада теж «підкупила»: у розпал виборчої кампанії Білорусь заявила про намір відмовитися до 2012 року від високозбагаченого урану (з цього приводу, до речі, Лукашенко неодноразово критикував українську владу, яка випередила Білорусь в такому рішенні).

У 2006 році (на попередніх президентських виборах) була самоізоляція від Заходу, дружба з Росією, і для режиму було неважливо, що скаже Захід. Тоді легітимність для Заходу не була чимось визначальним, а зараз для влади дуже важливо показати Заходу, що є значний прогрес у лібералізації, адже від цього залежить допомога – економічна й фінансова, – пояснює Олександр Мілінкевич.

У Білорусі цього разу також відновлюється практика вивчення громадської думки на виході з виборчої дільниці. Білоруський Центрвиборчком дозволив українській соціологічній компанії проводити екзит-пул. Згідно з попередніми дослідженнями цієї компанії, беззаперечним лідером перегонів є Лукашенко – він набирає понад 50% голосів виборців.

Однак згідно з альтернативним соціологічним дослідженням рейтингу кандидатів, опублікованим на сайті «Президентські вибори в Білорусі» найвищий рейтинг за кілька днів до голосування – у колишнього заступника міністра закордонних справ Андрія Саннікова (30,13%). Далі йдуть Ярослав Романчук (25,8%) та Віталій Римашевський (10,5%). Олександр Лукашенко посідає четверте місце з 10,05%.

Переможе той, хто за результатами виборів отримає підтримку більш як половини кількості виборців, котрі взяли участь у голосуванні. Якщо жоден з кандидатів не набере необхідної підтримки, до другого туру проходять два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів. За таких обставин другий тур відбудеться в другий день нового 2011 року.

Вибори президента Білорусі цього року призначені на 11 жовтня. Окрім чинного президента, охочих покерувати країною набралось тринадцятеро.

До вечора 17 липня оголосили про реєстрацію ініціативних груп Олександра Лукашенка, який керує країною вже понад двадцять років, лідера ліберально-демократичної партії Білорусі Сергія Гайдукевича, який брав участь майже у всіх президентських кампаніях, та лідера «опозиційної комуністичної» партії «Справедливий світ» Сергія Калякіна.

На минулих виборах, в 2010 році, про бажання зайняти президентське крісло заявили 19 осіб. Етап реєстрації подолали 10 ініціативних груп, і тільки один кандидат, який тоді протистояв Лукашенкові – Віктор Терещенко – після дня виборів уникнув арешту, в'язниці та допитів.

65-річний підприємець Віктор Терещенко вирішив випробувати долю і цього разу, вже вчетверте: ініціативна група з його висунення в президенти подала заявку до ЦВК.

Понад 1700 людей оголосили себе членами ініціативної групи з висунення кандидатом в президенти Миколи Статкевича, екс-кандидата в президенти, який перебуває у в'язниці ще з минулих виборів, з 2010 року.

Серед членів цієї групи – відомі в Білорусі поети Ніл Гілевич і Сергій Законніков, академік Радим Горєцький, поет і політик Володимир Некляєв. Останній, до речі, теж висувався у президенти на виборах-2010. Тоді в день голосування його жорстоко побили і на лікарняній ковдрі волоком зтягнули просто до СІЗО КДБ.

Відтоді Некляєв пройшов «американку» (так в Мінську називають СІЗО КДБ за архітектурну схожість з американськими в'язницями 30-х років), перебував під домашнім арештом і написав поему «Листи до Волі», яка стала культовою (слово «Воля» білоруською пишеться так само, як Оля – ім'я дружини поета – українською).

Перед нинішньою кампанією пан Некляєв відмовився від створеного ним руху «Говори правду!» і зараз вимагає зареєструвати кандидатом у президенти ув'язненого за організацію «масових заворушень» Статкевича.

Інші кандидати, яких теж звинувачували в організації заворушень у день минулих виборів – 19 грудня 2010 року, або вийшли з в'язниці, або емігрували з Білорусі

Рух за реєстрацію ув'язненого Статкевича приречений на поразку – за білоруськими законами, кандидатом у президенти не може бути громадянин із непогашеною судимістю.

ЦВК уже заявила, що шансів на реєстрацію цієї групи немає і бути не може за законом.

Тим часом низка лідерів опозиції заявляють, що «проблема Статкевича» має бути лакмусовим папірцем щодо демократичності дій білоруської влади для європейських спостерігачів. Але згоди в середовищі білоруської опозиції немає.

Лідер Об'єднаної громадянської партії Анатолій Лебедько, який після виборів-2010 пройшов через СІЗО КДБ, висувається в президенти без узгодження з опозиційним блоком.

Так само діє Сергій Калякін із партії «Справедливий світ», яку називають «опозиційною комуністичною».

Якщо ЦВК зареєструє чотирьох претенденток на президентське крісло, Олександрові Лукашенку доведеться боротися з «м'якою силою» жінок-політиків. Тетяна Короткевич, яку висунув опозиційний рух «Говори правду!», активно почала спілкуватися з виборцями. Три інші претенденти широкій громадськості наразі мало відомі.

Можливість того, що перемогу над Лукашенком може отримати саме представниця жіноцтва, обговорюють вже не перший рік. Але на минулих президентських виборах Наталія Машерова – донька досі популярного й авторитетного тут секретаря Компартії Білорусі, який загинув в автокатастрофі напередодні перебудови, – знялася з перегонів.

Пана Коновальчика знають як керівника сатиричної газети «Новинки» і полюбляють у неформальному середовищі Білорусі. Саме завдяки йому претендент Шульган після появи указу про боротьбу з дармоїдством став відомий як «дармоїд в законі».

Спостерігачі кажуть, що подібні групи входять у президентську кампанію для того, щоб оживити давно згаслий інтерес білоруського суспільства до виборів як таких.

Утім, результат нинішнього – нібито змагального – виборчого процесу вирішено наперед, кажуть аналітики.

Під питанням залишається лише те, чи визнає Захід, який досі вказував на недемократичність білоруських виборів, демократичними нинішні процедури [18].

Не менш важливим у цьому контексті є аналіз геополітичних проблем держави. У контексті сучасної політичної ситуації в Білорусі відкрита дискусія щодо ймовірних змін державного устрою, особливо на тему альтернативних геополітичних розв'язань і «сценарію завтрашнього дня», ще не є можливою. Очевидно, що певне бачення майбутніх шляхів розвитку країни міститься в результатах опитувань білоруської громадської думки, а також, дедалі частіше, – «між рядками» політологічних текстів. Але їх сфера досить обмежена, та й власне соціологічні дослідження дають дуже суб'єктивні висновки, будучи, радше, сукупністю побажань, ніж стратегією. В умовах постійного тиску з боку режиму та повного знищення царини вільної інформації діяльність незалежних аналітичних білоруських осередків не може відбуватися на рівні загальнонаціональних публічних дебатів. Одночасно потребують змін і фактори, що визначають той чи інший вибір у сфері геополітики держави. Доброю ілюстрацією цього питання є процес, який наразі відбувається в Білорусі, – підпорядкування внутрішнього чинника, тобто культурного контексту, чиннику зовнішньому (або спричиненому зовнішніми чинниками), тобто контексту енергетичної безпеки. Усе це справляє враження, що всіляке прогнозування і проектування «Білорусі без Лукашенка» повинно характеризуватися дослідницькою обережністю.

Ініціатива розробки сценарію розвитку Білорусі належить білоруським експертам та західноєвропейським геополітикам. У 2004 р. з'явилася праця під назвою «Білорусь – сценарій реформ», написана спільно з польською фундацією ім. Стефана Баторія. Автори піддали детальній критиці та аналізу можливі й очікувані внутрішні перетворення у країні. На жаль, мало місця і геополітичного бачення було присвячено проблемі майбутньої закордонної політики Білорусі як демократичної та суверенної держави. У 2006 р. віденським Інститутом Центральної Європи і Дунайського регіону розпочалася реалізація паралельного, хоч і подібного до вищезгаданого, проекту.

Аналізуючи Білорусь із геополітичної точки зору, за аксіому треба брати те, що від моменту отримання повноправного державного статусу вона розпочне геополітичну і геостратегічну гру з усіма європейськими силами, але особливо з тими, які в перспективі можуть визначати майбутнє Європейського континенту.

Ідеться передусім про Росію, Європейський Союз і Північно-атлантичний альянс, а також про такі регіональні й державні угруповання, як, наприклад, Співдружність незалежних держав, країни Балтії та ГУАМ.

«Російський» сценарій, або сценарій майбутніх стосунків Білорусі та Росії, передбачає кілька варіантів. Далі окреслимо найважливіші з них.

Варіант перший – песимістичний. Незалежно від того, у який спосіб відбудеться зміна сучасного режиму Білорусі та якого типу буде майбутнє правління і майбутня політична система у країні, білоруська держава й надалі залишиться у сфері російських впливів. Білоруська ситуація нагадуватиме сьогоднішні реалії в Україні, стосовно якої постійно чиниться економічний та енергетичний шантаж з боку Росії та її агентів, що знаходяться серед української владної еліти.

Білоруська економіка, а особливо її енергетично-паливний сектор, за режиму Лукашенка, стала свідомо зорієнтованою на Росію і фактично зв'язаною з російською економічною системою. Як наслідок, Москва володіє всіма необхідними інструментами не тільки для маніпуляції білоруськими економічними процесами, а й для організації та керування економічними кризами в Білорусі. Очевидно, що неоколоніальний механізм економічного тиску насправді є винятково політичним інструментом і застосовується для досягнення політичних цілей та вигод. У сфері стратегічної діяльності володіння такими інструментами дозволяє Росії поставити в Мінську свою політичну маріонетку, вибрану серед діючих у Білорусі власних агентів впливу, або змусити незалежну білоруську владну еліту до реалізації такої державної політики, яка буде вигідною Росії чи, принаймні, не буде для Росії невикідною.

Однак, без сумніву, у будь-якому випадку Москва повернеться до питання «аншлюсу» Білорусі та нав'яже цю проблему Мінську як стратегічний курс.

Нова російська доктрина домінування вже певний час упроваджується Кремлем і повинна найближчими роками бути реалізованою передусім за допомогою економічних засобів та інструментів. Розбудова російської енергетичної імперії може стати першим, початковим, але одним із найважливіших кроків у напрямі реконструкції Російської імперії до її нової, зміненої

форми – неоколоніальної імперії. Зрештою, російські геополітики вже сьогодні сприймають сферу енергетичної стратегії та політики не тільки як інструмент, а як основу нової імперії. Якщо це так, то російська «геоенергетика» буде стосуватися переважно найближчих російських сусідів, або нових держав, які повстали після розпаду Радянського Союзу, а особливо – транзитних. Транзит російської стратегічної сировини на Захід, до країн Європейського Союзу, полегшує Москві застосування щодо Білорусі інструментів економічного тиску для досягнення чітких політичних цілей. У цьому контексті білорусько-російські відносини можуть становити класичний приклад внутрішніх стосунків між центром і периферіями, які будуть нормою в будованій російській неоімперії.

Як легко помітити, «нова» геополітична ситуація Білорусі незначною мірою відрізнятиметься від її теперішнього стану. Білоруська держава звільниться від найбільш відштовхуючих рис режиму Лукашенка (чим, між іншим, заспокоїть Сполучені Штати та європейські демократичні країни), але все ж таки залишиться надалі у сфері російських інтересів, як і тепер, повторюючи та наслідуючи московські дії на сцені світової політики. З погляду Заходу, нинішня білоруська «чорна діра» геополітичного напруження й недостатньої безпеки не зникне, а, швидше, перетвориться у «сіру сферу», яка краще та простіше сприйматиметься вільним світом. Може трапитися і так, що подібний розвиток подій виявиться для Заходу настільки зручним та вигідним, що триватиме нескінченно довго, аж до того моменту, поки Росія здійснить накопичення сировинних і людських ресурсів, щоб повернути собі позиції світової наддержави або принаймні статус регіональної імперії, визнаної всіма політичними силами.

Сьогоднішня слабкість Росії, несумірність її імперських амбіцій та реальних економічних і політичних можливостей схиляє до висновку, що саме Білорусь може стати головною жертвою російських проєктів. Адже якщо Москва не спроможеться утримати у своїй імперській структурі Далекий Схід, Сибір, Карелію і Закавказзя, то буде змушена сконцентрувати всі свої сили на «утриманні території» в західному напрямку. Не можна виключати, що для реалізації такого сценарію Росія повернеться до «перед-енергетичних» методів та інструментів геополітичної експансії – відкритого застосування мілітарної сили і військової окупації.

У такому – дуже реалістичному – випадку Росія може перетворити Білорусь у мілітарну базу («авіаносець»), яка буде слугувати їй до «виходу» на сьогоднішній «східний кордон Європейського Союзу». Окреслена перспектива, очевидно, досить віддалена у часі. А можлива і така ситуація, що коли російська агресія стане dokonаним фактом, східноєвропейські держави вже не посіда-тимуть ані етнічного, ані культурного місця в середовищі Західної Європи і будуть змушені просити про допомогу третю силу. В такому випадку Білорусь може бути поділеною або перейти в орбіту впливів третьої сили.

Варіант другий – оптимістичний. Цей сценарій передбачає, що Росії не вдасться поставити в Мінську свою політичну маріонетку, яка б керувала псевдоурядом, але процес зміни влади в Білорусі набуде революційного, антиімперського та антиросійського характеру. Нова, вибрана волею народу, влада Білорусі відмінить – як незаконні – усі раніше підписані Лукашенком так звані союзні трактати, що стосуються військово-економічної сфери. В резуль-таті Білорусь повернеться до геополітичного статус-кво часів, що передували 1994 р. У першому уряді відбудуться реорганізаційні дії на білорусько-російському кордоні, а потім через білоруську владу буде впроваджено візовий режим між Білоруссю і Росією.

У сфері двосторонніх білорусько-російських стосунків повто-риться змінений «балтійський» сценарій початку 90-х років. Для уникнення російського шантажу або для успішного захисту від нього незайвою стане продумана і послідовна допомога Білорусі з боку Європейського Союзу у сфері торгових кредитів, а також ство-рення можливостей для доступу до альтернативних джерел енергії. Тільки в таких умовах буде можливим повноцінне функціонування державного апарату, який мусить дати старт упровадженню еконо-мічних реформ та демократизації країни. Проводячи продуману політику добрих стосунків із сусідніми країнами, Білорусь могла б досить сильно зменшити свою енергетичну залежність від Росії і розпочати прискорений процес інтеграції з Європейським Союзом.

Варіант третій – політична фікція. Цей сценарій передбачає вибух та поглиблення внутрішньої кризи в Росії внаслідок щоразу сильніших відцентрових тенденцій, і особливо – внаслідок інтенсивної конкуренції за державну владу між російськими регіональними олігархами та групами впливу, скупченими навколо

спецслужб, війська й енергетичного сектору. Автономізація периферії Російської Федерації та фактичний поділ її території призведе до втрати суверенітету російської держави і контролю над подіями через московський центр. Для країн «внутрішнього кола» колишньої радянської імперії такий розвиток ситуації здається оптимальним. Суверенізація білоруської політики і геополітики мусила б у такому випадку звернути увагу Мінська на долю історичних білоруських територій – Смоленщини та Брянська. У Білорусі, стратегічно зв'язаної із євроатлантичними структурами і системами колективної безпеки та економічно – із системою Європейського Союзу, міг би під міжнародним наглядом відбутися референдум. Тоді білоруський народ вирішив би питання державної належності тих областей, які сьогодні є західним кордоном Російської Федерації.

Білоруський шлях до Європейського Союзу залежить як безпосередньо від змін, що відбуватимуться всередині країни, так і від напрямів, за якими проходитиме трансформація самого ЄС. Однак жодні фундаментальні зміни в Білорусі неможливі без підтримки та допомоги держав Європейського Союзу і демократичного світу. Оскільки годі очікувати на швидкі зміни білоруської політичної системи, дуже важливим виглядає процес розширення сфери впливу ЄС в Білорусі, для того щоб «білоруське питання» було постійно присутнім у світовій громадській думці й перетворилося б у болючий «докір сумління» вільній Європі. Тільки тоді можна сподіватися, що Європейський Союз і країни-члени візьмуть на себе основну частину відповідальності за ініціацію та проведення білоруських реформ.

Гасло «Білорусь в Європі» було і досі є актуальним та привабливим для білоруського суспільства. Але – що є найважливішим – це гасло уособлює в собі один із фундаментальних елементів геополітичного вектора Білорусі та її реального стану. Очевидно, повна реалізація національних білоруських інтересів можлива тільки за постлукашенківського режиму. Але не менш важливою є також перспектива вступу до Європейського Союзу нових, східно-європейських членів, яким не варто закривати шлях через такі проекти, як «нова сусідська політика ЄС». Європейський Союз повинен пам'ятати про те, що Білорусь у жодному контексті є не «сусідом» Європи, а її історичною частиною як у культурному, так і в політичному чи будь-якому іншому сенсі.

Зрозуміло, що переговори у Брюсселі стосовно вступу Білорусі в Євросоюз не розпочнуться на наступний день після повалення проросійського режиму. Передувати цьому мусить успішне наближення суспільно-політичної білоруської системи до європейських стандартів і, можливо, навіть підписання договору про партнерство. На першому етапі необхідний вступ Білорусі до Ради Європи, а також європейська допомога для проведення вільних виборів. Але найважливішим завданням ЄС видається створення політичних умов, які б гарантували невідворотність білоруських політичних та економічних змін. Шлях до цього повинен пролягати не через ізоляцію білоруського народу від вільного світу, а навпаки, через широке впровадження на території Білорусі європейських інформаційних, освітніх, культурних програм, а також через сприяння в розбудові демократичних інституцій і відповідного законодавства.

Особливо важливий чинник допомоги, на наш погляд, — це лібералізація торгівлі та візового режиму. Терміни і часові рамки цього, наступного етапу інтеграції можуть бути аналогічними до термінів вступу в ЄС держав Центральної Європи. Але якби було прийнято рішення про пріоритетність політичного контексту та чинників, то з'явилася б можливість прискореного вступу Білорусі до Європейського Союзу, як це сталося у випадку з Грецією та Іспанією.

Головним чинником тут виступатиме Росія, яка насторожено ставиться до Європейського Союзу, постійно наголошуючи на своїй стратегічній позиції окремого центру сили. У цій ситуації ЄС повинен, з одного боку, послідовно реалізовувати політику співпраці з Росією, а з другого — застосовувати через неї європейські стандарти, цінності та правове врегулювання. Той факт, що Росія не хоче або не може вступити до Європейського Союзу, зовсім не означає, що ЄС розв'язує їй руки в політиці щодо сусідських країн чи те, що він погоджується з визначенням «російської сфери впливів» на пострадянській території. Діяльність європейської інтеграційної політики щодо країн пострадянського простору буде успішною тільки тоді, коли Росія та ЄС реалізовуватимуть подібні демократичні моделі й програми суспільного та економічного розвитку. Європейський Союз мусить прийняти як факт, що Росія не є і не буде єдиним політичним суб'єктом на пострадянському просторі.

Незалежність України, Білорусі й Молдови не тільки не повинна викликати щонайменших сумнівів, а навпаки, Брюссель мусить в інтересах об'єднаної Європи підтримувати всі проекти та ініціативи, які б наближали ці країни до західноєвропейських членів ЄС.

У цьому сенсі альтернативно-паралельним проектом взаємних стосунків Європейського Союзу і Білорусі має бути, власне, стисла співпраця останньої із східноєвропейськими країнами-членами в рамках «східного виміру ЄС», до якого варто обов'язково повернутися. На жаль, цей проект не був успішно прийнятий як загальна стратегія Євросоюзу щодо Білорусі, України і Молдови, однак він створює основу для поліпшення двосторонніх стосунків. Якщо ж прийняття Білорусі Європейським Союзом виявилось б неможливим або було б відкладено у часі, тоді Мінськ міг якоюсь мірою використати стосунки з Польщею і країнами Балтії, де функціонують механізми та програми ЄС.

Майбутні відносини Білорусі з НАТО передбачають кілька можливих варіантів: (1) вступ до НАТО або (2) політика нейтралітету. Сьогодні серед демократичних білоруських еліт переважає (породжена певною мірою політичною коректністю) думка про те, що Білорусь повинна мати статус нейтральної країни (така точка зору, зокрема, задекларована в передвиборчій програмі Александра Малінкевича). Водночас, вступ до НАТО повинен бути стійким білоруським пріоритетом, і щонайменше з двох причин. По-перше, нейтралітет держави з таким економічним значенням і геостратегічною позицією був би звичайною фікцією. По-друге, загроза для білоруської національної безпеки, що йде від Росії, є настільки серйозною, що Мінськ буде змушений приєднатися до Північно-атлантичного альянсу. Вибору тут практично немає, оскільки НАТО сьогодні й ще довгий час напевно залишиться єдиною успішною системою колективної безпеки.

Обираючи таку модель, Білорусь може повторити шлях вступу до НАТО країн Балтії, на який вони стали на початку 90-х років. Пригадаємо характерний розвиток політики національної безпеки зазначених держав: від проектів нейтральності, через систему регіональної безпеки аж до вступу до НАТО, трактованого як тверду гарантію національної безпеки. Власне, така мотивація і пріоритети існують також у випадку з Білоруссю. Вступ до Північноатлантичного альянсу уможливить завершення військової

реформи і впровадження натовських стандартів, що дозволить зробити збройні сили Білорусі складовою північноатлантичної системи колективної безпеки.

У контексті геополітики регіону незалежна Білорусь здатна стати ключовим сегментом реконструкції балтійсько-чорноморської геополітичної структури. Балтійсько-чорноморський пояс, на думку Збігнева Бжезінського, обмежує російські напрямки територіальної експансії на просторі Азії. Геостратегічне значення та геополітична роль Білорусі можуть виявитися однаково цікавими, важкими і небезпечними. Першочерговим завданням буде, безсумнівно, приєднання Білорусі до ГУАМ, у рамках якого вона могла б отримати згоду на координування власної політики з групою країн у питаннях спільних стратегічних цілей, особливо щодо Європейського Союзу і – очевидно – Росії.

ГУАМ у змозі також відіграти роль альтернативної економічної сфери в ситуації, якби Росія закрила свої ринки для Білорусі. Повернення нашої країни на шлях демократичного розвитку повинно означати реконструкцію ідеї балтійсько-чорноморської співпраці та проголошувати можливість її реалізації в рамках регіонального союзу, опертого на осі Північ-Південь. Такий союз економічного, політичного, військового партнерства міг би охопити всі країни регіону: від Польщі й країн Балтії до країн басейну Чорного моря. Основним завданням Об'єднання було б успішне гарантування економічної та енергетичної безпеки країнам-членам, а отже, реалізація старого проекту початку 90-х років – «формування балтійсько-чорноморського паливного басейну».

Участь Білорусі в подібних проектах позбавила б сенсу її членство в СНД і прискорила вихід країни з цієї структури. У цьому зв'язку слушним є припущення, що відмова Білорусі від участі в СНД могла б стати каталізатором фактичного розпаду постімперської структури, збудованої навколо московського центру.

Слід підкреслити, що роль і значення Білорусі в політиці й геополітичних трансформаціях регіону Центральної та Східної Європи – залежно від реалізованого під впливом російського чинника сценарію – можуть мати різний характер: або транзитний, у значенні «транзитивання» до Росії європейських політичних, правничих, соціальних та інших стандартів, або черговий раз у

своїй історії Білорусь перетвориться в «останній бастион» Заходу чи «останній бастион» Сходу [19].

У цій статті ми об'єднали думки різних політичних діячів та аналітиків, які вороже ставляться до Росії. Але, на нашу думку, слід зазначити, що єдиний правильний шлях для розвитку Білорусі є тісна інтеграція з РФ в усіх сферах діяльності держави та успішна інтеграція з колишніми країнами СРСР в межах Євразійського економічного союзу.

Вище були розглянуті недоліки білоруської політичної системи. Тепер зосередимо свою увагу на політико-правовій оцінці політичного режиму в РБ. За Конституцією РБ є президентською республікою. Практика керівництва за останній 21 рік президента О.Лукашенка свідчить про те, що республіка є суперпрезидентською за рівнем формальних повноважень. При цьому слід зауважити, що, на відміну від українського досвіду, Голова Ради міністрів згідно з законом [20] має виключне право формувати і пропонувати президенту на затвердження кандидатури не лише міністрів, а й їх заступників. Особливо це було помітно при вивченні практики діяльності таких прем'єр-міністрів, як С.Сідорський, В.Мясникович, В.Коболєв.

За даними ІРЛП ООН Білорусь займає одне із провідних місць за рівнем розвитку, зокрема, промисловості, охорони здоров'я [21], освіти. Середня тривалість життя в Республіці перевищує 70 років. Досягнуто цілковитого на сьогодні консенсусу щодо зовнішньополітичних та безпекових пріоритетів країни. Розвивається активна двостороння співпраця з РФ у контексті побудови Союзної держави та розвитку Євразійського економічного союзу [22]. Вищезгаданий консенсус діє між президентською вертикаллю, провідними опозиційними політичними партіями та системою профспілок, які мають право висувати своїх безпосередніх кандидатів як до місцевих рад, так і до Верховної Ради Республіки.

Окремо в межах цієї роботи слід розкрити ставлення офіційного Мінська до теперішньої української кризи. Зв'язана союзницькими відносинами із Росією, Білорусь, тим не менш, зайняла по-справжньому ефективну посередницьку позицію щодо останніх подій. Не випадково Мінські угоди називаються саме «мінськими». Є всі підстави стверджувати, що і надалі білоруська

сторона буде не тільки посередницьким майданчиком для багатосторонніх переговорів стосовно розв'язання конфлікту, а й активним партнером у структурах СНД, ОДКБ, ОБСЄ. Інститут економіки та прогнозування НАН України стверджує, що у 2013 р. взаємний товарообіг між Україною та Білоруссю за умови більш тісної інтеграції міг би зрости щонайменш двічі [23]. Актуальними ці висновки є і зараз, враховуючи очевидне складне економічне становище України.

5.3. Молдова на шляху євроінтеграції: взаємовідносини влади та опозиції

Колишня радянська республіка Молдавія протягом останніх двохсот років вирішує питання територіальної цілісності, які переростають у проблему збереження державного суверенітету та незалежності. Молдова входила до складу Російської імперії між 1812 і 1918 рр., після чого була приєднана до Румунії. Але тоді, як результат перемоги над Османською імперією, до Росії відійшла Бессарабія. У 1940 р. внаслідок пакту між Радянським Союзом та Німеччиною до Молдови увійшли радянські війська і була утворена Молдавська РСР.

Економічний експерт В'ячеслав Балакчі вважає, що Молдова як держава незалежна лише формально. «Фактично ж, внаслідок російської агресії 1992 року, ми маємо Придністров'я, яке підпорядковується Москві, а не Кишиневу. Наше суспільство роздроблене, багато громадян працює в країнах ЄС завдяки тому, що повернули собі румунське громадянство, яке їх предки втратили в 1940 році після того, як пакт Молотова-Ріббентропа відірвав Молдову від її історичного ареалу, від Румунії. Цей несправедливий пакт був засуджений Декларацією про незалежність Молдови, що залишає можливість для возз'єднання двох румунських держав».

Після приходу до влади в 2009 р. проєвропейської коаліції, куди входять Ліберальна, Ліберально-демократична і Демократична партії, в Молдові з новою силою спалахнули дискусії про можливе об'єднання з Румунією. Ця мета прямо позначена в програмі лібералів, один з лідерів яких, Дорін Кіртоакє, в червні 2015 р. втретє поспіль зайняв крісло мера Кишинева. Багатотисячні

демонстрації прихильників об'єднання в останні роки стали звичайним явищем в молдовській столиці.

Молдова уклала Угоду про асоціацію і договір про режим вільної торгівлі з ЄС 27 червня 2014 р. У липні того ж року парламент країни 59 голосами ратифікував документ. Проти ратифікації виступили представники опозиції.

Протягом усього 2014 р. опозиційні політичні сили, які підтримують проєвразійські погляди, закликали до проведення референдуму щодо інтеграційного курсу Молдови – європейського або євразійського. Зокрема, проєвразійські політичні сили підтримали референдум в Гагаузії. З іншого боку, правлячі проєвропейські політичні сили постійно відкидали ідею організації референдуму, наголошуючи на тому, що чергові парламентські вибори, призначені на 30 листопада 2014 р., слугуватимуть поряд з обранням депутатів і свого роду референдумом для визначення інтеграційного вектора.

І насправді, спільна заява Міжнародної місії з моніторингу виборів, підписана представниками ОБСЄ, Парламентської асамблеї ОБСЄ (ПА ОБСЄ), Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) та Європейського парламенту, констатує, що на виборчу кампанію в Молдові щодо парламентських виборів 30 листопада вплинули геополітичні устремління.

30 листопада 2014 р. в Республіці Молдова відбулись чергові парламентські вибори. Виборчий бар'єр подолали п'ять партій – Партія соціалістів Республіки Молдова (20,51% голосів), Ліберал-демократична партія Молдови (20,16%), Партія комуністів Республіки Молдова (17,48% голосів), Демократична партія Молдови (15,80%) і Ліберальна партія (9,67 %). Таким чином, у парламент пройшли три проєвропейські партії. Після двох з половиною місяців переговорів трьом партіям не вдалося сформувати уряд. Як наслідок, сьогодні Молдовою керує уряд меншості, заручившись довірою парламенту завдяки підтримці Комуністичної партії, що часто грає на руку Москві.

Три проєвропейські партії набрали 55 з 101 депутатського мандата, а проєвразійські 46 мандатів. Якщо повернутися до так званої плебісцитної складової, тоді можна дійти висновку, що електоральні конкуренти, які виступали за європейську інтеграцію, набрали в цілому 50,24%, а прихильники євразійської інтеграції –

46,62%. Ця різниця несуттєва і не дозволяє говорити про широку народну підтримку європейського вектора.

У цьому сенсі далеко не випадковою є заява колишнього прем'єра Юріє Лянке, зроблена 3 грудня 2014 р.: «Альтернативи цьому шляху (європейському курсу) немає, якщо ми хочемо побудувати функціональну і процвітаючу державу. Тим же, хто вирішив залишитися вдома, і тим, хто залишився розчарованим, можу сказати тільки одне: їх сигнал зрозуміли. Реформи вже не можна більше відкладати, адже такого шансу у нас уже не буде. Або проводимо реформи, або шансів на наступних виборах у нас не буде» [24].

Отже, питання щодо геополітичного вибору Молдови виявилось основним в ході передвиборчої кампанії, відтіснивши на другий план і питання економіки, і навіть внутрішньої політики та соціальних проблем. Вибір між Європою і Росією реально став дилемою для колись найвпливовішої в країні партії – молдавських комуністів. Її лідер Володимир Воронін 2 грудня на прес-конференції відверто зізнався, що «поки не зрозумів, що сталося». Його партія, порівняно з минулими виборами, позбулася відразу більше 20% голосів. За його словами, він не усвідомив і причину того, як проєвропейські партії, що не зробили за п'ять років при владі зовсім нічого, знову здобувають перемогу, хоча, за всіма прогнозами, їм загрожувала поразка. Він також вважає, що проти його партії вперше в історії молдавських виборів була використана маніпулятивна технологія, коли до виборів була допущена партія-клон – Партія комуністів-реформаторів [25].

Проте, на відміну від комуністів України, ПКРМ не можна дорікнути у зраді національних інтересів. Колишній молдавський президент та головний комуніст країни Воронін у своєму геополітичному виборі все-таки став, швидше, проєвропейським політиком. Адже саме він у 2003 р почав процес євроінтеграції країни. Навесні 2014 р. Воронін відкинув пропозиції емісарів з Москви впровадити в його партію ставлеників Путіна, а потім він самостійно очистив ряди комуністів від критиків зближення з ЄС і активних прихильників Митного союзу. Молдавські комуністи не стали перешкоджати підписанню Угоди з ЄС, хоча 2 липня в парламенті країни і не голосували за її ратифікацію.

Після провалу операції з комуністами Москва почала шукати іншого союзника серед молдовського політикуму, вибравши при

цьому фактично маргінальну Партію соціалістів Республіки Молдова під керівництвом Ігоря Додона, колишнього члена партії комуністів. Його політсила йшла на вибори під гаслами «Процвітаюча Молдова поруч з сильною Росією», «Партія соціалістів – разом з Росією» тощо. А в Гагаузії, на півдні республіки, Додон побудував свою рекламну кампанію на тому, що вивішував плакати, де він сфотографований разом з Путіним.

Через те, що ПСРМ міцно зайняла проросійську нішу, яка гарантує стабільне проходження в парламент, вона сьогодні виглядає як одна з найперспективніших опозиційних партій. Вона не тільки не приховує свою проросійськість, але і всіляко її підкреслює. Серед деяких експертів існує думка, що Ренато Вусатий (голова «Нашої партії») був виключений з парламентської гонки в 2014 р. на прохання керівництва Росії, щоб не забирати голоси у Партії соціалістів, яка, за оцінкою багатьох експертів, стояла на межі проходження до парламенту.

На першому етапі діяльності ПСРМ, після того як її очолив Ігор Додон, вона ще розглядалася як партія, яка має намір модернізувати Молдову. Але тривале перебування на узбіччі молдовської політики, значне відставання від ПКРМ змусило її шукати підтримку з боку. І чим більше ПКРМ на чолі з незалежним Володимиром Вороніним віддалялися від Кремля, тим ближче Москві ставав Ігор Додон. Історична зустріч Зінаїди Гречаної та Ігоря Додона з президентом Росії Володимиром Путіним визначила, з ким буде працювати Кремль у Кишиневі. І активні виступи Партії соціалістів проти Угоди Молдови з ЄС, вимога її денонсації наочно показали, що Кремль не помилився. І як колись Москва зробила ставку на Віктора Януковича в Україні, так сьогодні вона робить ставку на Зінаїду Гречану та Ігоря Додона в Молдові.

Додон вважає, що в його партії є хороші шанси на перемогу під час дострокових виборів уже в 2016 р. Він вважає, що європейці вже витратили весь свій запас обіцянок для Молдови, включаючи безвізовий режим (без права на працевлаштування) та відкриття ринку для молдовських товарів. Тим не менш, поки що ці ініціативи, на його думку, не позначилися на економіці країни. А раз так, то ідея євроінтеграції може втратити свою привабливість. Додон виключає повторення в Молдові українського сценарію, оскільки прихильників зближення з Росією трохи менше, ніж

прихильників євроінтеграції в самому Кишиневі, а в регіонах, на півдні і півночі країни, їх більшість. До того ж, очевидно, що процес євроінтеграції ніяк не торкнеться Придністров'я, і в такому разі Молдові варто готуватися до того, що Тирасполь буде готовий сам визначити свою долю, якщо Кишинів піде в Європу. Додон бачить вирішення Придністровської проблеми в федералізації Молдови, але тільки за умови вступу країни до Митного, а не Європейського Союзу. Він навіть під час виборів висунув «концепцію» з трьома суб'єктами – Придністров'я, Правобережжя і Гагаузія.

Наступна опозиційна партія в сучасному молдовському парламенті – це Ліберальна партія Міхая Гімпу. Сьогодні ЛП активно критикує владу, звинувачуючи її в провалі курсу на євроінтеграцію, в інших страшних гріхах, забуваючи, що зовсім недавно вона не тільки входила у владну команду, але сам Гімпу обіймав найвищу посаду в Молдові. Цікаво ще одне. Михай Гімпу активно критикує владу за корупцію, не згадуючи, що головне гніздо корупції – це муніципій Кишинева, який очолював його заступник по партії і за сумісництвом племінник Дорін Кіртоакє [26].

Таким чином, унаслідок виборів у Молдові Кремль все-таки зміг здобути в парламенті країни «кишенькову фракцію», яка певною мірою може загальмувати хід виконання Молдовою положень асоціації. Також, не маючи конституційної більшості в парламенті країни, прихильники інтеграції в НАТО в найближчі роки не здатні переглянути позаблоковий статус Молдови.

Тим не менш, президент Молдови Ніколає Тімофті вважає помилкою нейтральний статус своєї країни, яку необхідно виправити, внівши зміну до Конституції, а потім – вступити в НАТО. Про це Тімофті заявив українському інформаційному агентству «Укрінформ». «На мій погляд, автори Конституції і ті, хто за неї проголосували, залишивши положення про нейтралітет, допустили помилку, тому що вже на той момент частина нашої території була зайнята іноземними збройними силами», – заявив Ніколає Тімофті. Він зазначив, що необхідно переглянути положення про нейтральний статус. «Події в регіоні довели, що такий підхід необхідно переглянути. На мій погляд, Основний закон слід адаптувати до реалій світу, що постійно змінюються», – цитує Тімофті інтернет-портал moldnews.md. «Необхідно враховувати і приклад країн Балтії – колишніх радянських республік, яким після їхнього вступу

до НАТО гарантована безпека, оскільки стаття 5 Північноатлантичного альянсу передбачає колективний захист від збройного нападу. У нинішній час існують серйозні ризики для безпеки Республіки Молдова, і наш шанс – це зближення і співробітництво з НАТО», – зазначив Тімофті [27]. «Ми повинні бути готові до захисту своєї держави. Насамперед тому, що й досі на території Молдови перебувають іноземні війська (контингент 14-ї російської армії в Придністров'ї. – *Т.Л.*), а Російська Федерація і надалі підтримує антиконституційний і антидержавний самопроголошений режим у Придністров'ї», – підсумував голова держави [28].

На території невизнаної Придністровської Молдавської Республіки розташовується контингент російських миротворчих сил (один батальйон – близько 412 чоловік) і військова частина N13962 (або ОГРВ) – два батальйони загальною чисельністю близько 1 тис. осіб. Військовослужбовці ОГРВ займаються охороною складів з боєприпасами в селі Колбасна, що залишилися після розпаду СРСР і досі не вивезені з ПМР. ОГРВ і миротворчий батальйон укомплектовуються як придністровськими росіянами (150-160 тис. жителів ПМР володіють громадянством РФ), так і відрядженими з Росії.

Москва стверджує, що з-поміж службовців ОГРВ формуються миротворчі батальйони, які контролюють зону безпеки на Дністрі після збройного конфлікту в 1992 р. Миротворці РФ увійшли в Придністров'ї за угодою, підписаною президентами Молдови та Росії. З тих пір документ не переглядався. Кишинів наполягає на виводі російських військ і заміні миротворчої місії в Придністров'я на поліцейську або громадянську під егідою ООН або ЄС. Керівництво Кишинева заявляє, що Придністров'я «управляється з Москви». Про це, зокрема, говорить директор кишинівського центру стратегічних досліджень і політичного консалтингу Politicon Анатол Царану. На його думку, невизнана республіка фінансується з РФ, а її лідер Євген Шевчук – несамотійний в своїх діях.

Анексія Криму Росією, а також дії сепаратистів на Сході України послужили поштовхом для політичної активності в самопроголошеній Придністровській республіці, що, звичайно не може не турбувати керівництво Молдови, яке ще активніше говорить про приєднання Молдови до блоку НАТО.

Придністров'я, що залишається під контролем Москви, в нинішніх геополітичних трансформаціях стає елементом стримування не тільки проєвропейських сил у самій Молдові, а й джерелом проектування російської загрози на південно-західні регіони України. Так, за 2014 – першу половину 2015 р. кілька сотень російських миротворців на берегах Дністра істотно наростили свою боєготовність, активніше проводять бойову підготовку, стрільби і маневри. У вересні 2014 р. були повідомлення про перекидання в регіон додаткових військ. Такого не спостерігалось за останнє десятиліття. Згідно із заявою президента невизнаної республіки Євгена Шевчука, яку він зробив у листопаді з натяком на Кримський сценарій, Тирасполь може самостійно визначити свою долю за допомогою референдуму.

16 квітня парламент Придністров'я, яке згідно з міжнародним правом є частиною Молдови, звернувся до ООН, ОБСЄ та Росії з проханням визнати незалежність регіону. При цьому депутати самопроголошеної республіки посилялися на результати референдуму 2006 р. Тоді жителі регіону висловилися за його незалежність «з подальшим приєднанням до Росії». Реакція Кишинєва була миттєвою. Лідер правлячої в Молдові Демократичної партії Маріан Лупу назвав дії Придністров'я «черговою провокацією». «Головне не те, що робить адміністрація Придністров'я, а те, що зробить Москва», – заявив він на засіданні парламенту 17 квітня 2006 р.

У 2003 р. з'явився «Меморандум про основні принципи державного устрою об'єднаної держави». Сьогодні цей документ частіше називають за іменем його автора Дмитра Козака. У 2003 р. він був першим заступником голови адміністрації президента РФ. «Меморандум Козака» передбачав створення федерації, в якій би Придністров'я і Гагаузія отримали особливий статус. У 2003 році лідери РМ і ПМР парафували розроблений за сприяння російських експертів на прохання Кишинєва «меморандум Козака», що передбачав створення федеративної держави. Але в самий останній момент, коли російський літак з делегацією вже прилетів до Кишинєва, молдавський президент Володимир Воронін відмовився підписати документ. За словами тодішнього президента Молдови, лідера комуністів Володимира Вороніна, в остаточному варіанті меморандуму з'явився неузгоджений з Кишинєвом пункт «про розміщення в Молдавії російського військового контингенту строком на 20 років», а також

назву «Придністровська Молдавська республіка». На думку Вороніна, все це свідчило про те, що Придністров'я готувалося вийти зі складу країни. Відмова Вороніна підписати «меморандум Козака» всерйоз і надовго зіпсувала відносини між Молдовою і Росією. «Шкідливою» назвав ідею федералізації Молдови в інтерв'ю DW директор Центру стратегічних досліджень і консалтингу Politicon Анатол Церану: «Це російський проект, спрямований на утримання Молдавії в сфері впливу Москви» [29]. Адже в разі створення федерації Росія буде впливати на її суб'єкти, що в результаті може призвести до розвалу країни, оскільки Придністров'я в будь-який момент зможе вийти зі складу Молдови.

А в лютому 2006-го був перерваний і сам процес переговорів про політичне врегулювання придністровського конфлікту за посередництва Росії, України (держави-гаранти), ОБСЄ та участі з 2005 року як спостерігачів США та ЄС (формат «5 + 2»). Головна причина – небажання Молдови визнати ПМР як повноцінного учасника переговорів.

Росія всіляко дестабілізує ситуацію в Молдові. Через підписання угоди про асоціацію з Євросоюзом був заборонений імпорт молдавського вина, а потім – молдовських фруктів, овочів і м'яса. Крім того, Москва погрожує депортувати 500 тисяч молдовських робітників. Експерти очікують, що в разі перемоги проєвропейських сил Росія продовжить тиск на Молдову. Питанням залишається, чи піде Російська Федерація на військове вторгнення, як в Україні.

За словами Джона Маккейна: «Путін замислюється про Молдавію та Придністров'я, де знаходяться 14 тис. російських миротворців. Він також надзвичайно тисне на країни Балтії, а значить, він не зупиниться на Крими та Сході України. І ціна, яку він поки заплатив за свої дії, – ніщо, порівняно з тим, що він отримав» [30]. Такої самої думки дотримується і командувач об'єднаних сил НАТО в Європі генерал Філіп Брідлав: «Дуже важко визначити, що саме у Путіна в голові. Я думаю, є чіткі сигнали, що вони підуть туди, де є російськомовні спільноти. Молдова, Придністров'я – ось місця, за якими треба спостерігати з широко розкритими очима», – зазначив Брідлав [31].

Тим часом президент країни Ніколає Тімофті, незважаючи на жорстку розмову з Путіним, закликає молдаван голосувати за «європейське майбутнє». 3 листопада 2014 р. Європейський парламент ратифікував Угоду про асоціацію Євросоюзу з Молдовою,

включаючи створення всеохоплюючої зони вільної торгівлі. «Ратифікація угоди є великим досягненням для народу цієї країни. Ця подія стала віхою на шляху Молдови до Євросоюзу», – йдеться в заяві Єврокомісії у зв'язку з ратифікацією. Однак на цьому Кишинів зупинятися не збирається. Молдова планує до 2019 року заявку на вступ до ЄС. Ці кроки призвели до необхідності переєстрування виробництв та підприємств, які знаходяться на території Придністров'я, за законодавством Молдови, що викликає негативну реакцію. Тим часом, економічна криза у Придністров'ї загострюється: якщо вірити даним Державного митного комітету ПМР, то за січень–травень 2015 р. експорт Придністров'я становив 75% від рівня за той самий період 2014 р. Натомість власні надходження у центральний бюджет ПМР (без допомоги з боку РФ) становили за січень–травень 2015 р. лише 73,9% від рівня за той самий період минулого року. З лютого цього року пенсії та зарплати працівникам державних і бюджетних установ виплачують у розмірі 70% від суми, встановленої у 2014 році.

Причини кризи полягають радше у втраті конкурентоспроможності придністровського експорту – зростанні витрат на електроенергію та газ, необхідні для виробництва чорних металів та виробів з них, а також занадто високому курсі рубля ПМР, порівняно з гривнею, російським рублем та молдовським леєм, що пережили девальвацію з початку 2014 р. Крім того, з весни 2014 року на зовнішній торгівлі Придністров'я позначилися обмежувальні заходи з боку України та Молдови. Так, масові відмови у в'їзді в Україну мешканцям Придністров'я, що мають громадянство РФ, об'єктивно погіршують соціально-економічну ситуацію у Придністров'ї, але решта проблем впливає з відмови влади ПМР та придністровських підприємств пристосуватися до вимог, які їм висувають Україна та Молдова. Влада ПМР стверджує, що Молдова і Україна ведуть економічну блокаду Придністров'я з 2006 р., але з 2014 р. ця блокада, на її думку, є «тотальною».

Своєрідний шлях рятунку Молдови пропонує колишній президент Румунії Траян Бесеску. Він зазначив, що Молдова повинна об'єднатися стрімко і примусово з Румунією, оскільки «добровільне об'єднання вимагає часу». Таким чином, вважає Бесеску, буде забезпечена альтернатива тривалого і клопітного процесу європейської інтеграції Молдови. «Було б добре, щоб у Республіки Молдова

був сценарій вимушеного об'єднання з Румунією. Добровільне об'єднання вимагає часу, виховання населення. Для неповернення в систему, підконтрольну Москві, Молдова повинна здійснити стрімкий процес, заснований на політичному рішенні. Це буде підтримано референдумом з роз'ясненням про вимушене об'єднання з Румунією», – заявив колишній президент Румунії [32]. Він зазначив: «Я завжди був уніоністом і думаю, що румуни можуть жити в єдиній державі, а сьогоднішні часи, погрози на адресу безпеки для держав регіону, неважливо, як вони називаються: будь-то Румунія, Республіка Молдова або Україна, є ризиками, які потрібно враховувати» [33].

У зв'язку з такими заявами 2 лютого в Гагаузії відбувся референдум. Жителі цієї автономії на півдні Молдови висловили своє ставлення до зовнішньополітичного курсу країни, а також з питання про майбутнє Гагаузії в тому разі, якщо Молдова втратить свій суверенітет. В автономії проживає лише п'ять відсотків населення Молдови. В основному це гагаузи – православний народ тюркського походження, що говорить тут, як правило, російською. І це незважаючи на те, що гагаузька є однією з трьох офіційних мов автономії.

На дільниці для голосування прийшло понад 70 відсотків жителів Гагаузії – майже 71 тисяча осіб. Таку активність керівництво автономії вважає безпрецедентною. За інформацією Центрвиборчкому Гагаузії у всіх населених пунктах явка перевищила 50 відсотків. У деяких селах і містах, наприклад, в Чадир-Лунга, в плебісциті взяли участь майже 80 відсотків дорослого населення.

У ЦВК Молдови таким цифрам не вірять. Досвід показує, що в тому ж Чадир-Лунга на виборах зазвичай голосують не більше 35 відсотків жителів.

За даними гагаузького Центрвиборчкому учасники референдуму виявилися на подив однотайними у своїх переконаннях. За автоматичну незалежність Гагаузії в разі втрати Молдовою суверенітету проголосувало майже 99 відсотків виборців. Це понад 68 тисяч осіб. А курс Молдови на вступ до Митного союзу у складі Білорусі, Казахстану та Росії підтримали понад 98 відсотків виборців. І тільки 2,77 відсотка (близько двох тисяч осіб) висловилися на підтримку вступу Молдови до Європейського Союзу.

Лідер опозиційної і проросійської Партії соціалістів Республіки Молдова Ігор Додон не сумнівався, що результати нових референдумів будуть подібні гагаузькому. 12 червня 2014 р. під час візиту до Кишинєва голови Єврокомісії Жозе Мануеля Баррозу лідер правлячої Ліберально-демократичної партії Молдови Влад Філат заявив, що напруженість створюється під впливом Москви. Кремль, за його словами, намагається дестабілізувати ситуацію в Молдові. «Гагаузи, придністровці і прихильники найбільшої партії в країні – комуністів – виступають за євразійський вектор розвитку. І це може вилитися у збройний конфлікт», – не виключає він.

Правлячі партії розкритикували гагаузьке керівництво за організацію плебісциту, а опозиційні партії – за його підтримку. Про це йдеться в поширеній 3 лютого 2015 р. заяві Коаліції проєвропейського уряду, яка об'єднує Ліберальну, Ліберально-демократичну і Демократичну партії.

«Процес інтеграції в ЄС принесе користь усім нашим громадянам незалежно від їх географічного положення або їх етнічної належності», – впевнені автори документа. Як би там не було, але референдум про зовнішньополітичний курс країни має лише консультативний характер і спрямований на інформування влади про настрої громадян.

Напередодні плебісциту один з його організаторів, депутат Народних зборів Гагаузії Іван Бургуджі, запропонував європейцям звернути увагу на регіон і інвестувати в його соціально-економічні проекти. «А потім проведемо ще один референдум і подивимося, скільки людей висловиться за вступ Молдови в Євросоюз», – сказав він в інтерв'ю DW [34].

22 березня 2015 р. відбулися вибори башкана* Гагаузії. Перемогу у 51,11% здобула проросійська кандидатка Ірина Влах.

Перед виборами кандидатуру Влах відкрито підтримали в Москві. Вона провела зустріч з головою Держдуми Сергієм Наришкіним і спікером Ради Федерації Валентиною Матвієнко, в ході якої російські представники говорили про важливість співпраці Росії і Гагаузії.

Ірина Влах у своїй передвиборчій програмі виступала за євразійський вектор розвитку автономії і користувалася підтримкою

* Вища посадова особа в Гагаузії

партії соціалістів. Дотепер Влах була депутатом парламенту Молдови. Згідно із законодавством башкан гагаузької автономії стає членом уряду Молдови.

Перемога на виборах у Гагаузії сепаратистів, які мріють про світле майбутнє «разом з Росією», загрожує Молдові дестабілізацією, оскільки Росія вже встигла заслати туди своїх «пішаків» – пише французька газета «Libération» [35].

Мер Кишинєва закликав «румун по обом берегам Пруту» до об'єднання, щоб не допустити повторення в Молдові українського сценарію. Коментуючи вибори глави Гагаузії, кишинівський мер заявив: «удруге за останні місяці чітко видно, що у виборах у країні бере участь не тільки Молдова, але і Росія, а точніше – Кремль». «Саме Кремль є тим, хто виграє вибори в Молдові. Доказом цьому є одна з парламентських фракцій (Партія соціалістів, що володіє 25 мандатами з 101), а тепер ще й обраний минулої неділі башкан Гагаузії – Ірина Влах». У цьому зв'язку він звернувся із закликом до співробітників мерії «організувати і провести заходи, присвячені 97-й річниці об'єднання Бессарабії та Румунії 27 березня». За його словами, «так само, як земля чекає сонця, щоб зігрітися і дозволити зійти урожаю, так і народ чекає справжнього національного руху, який направив би народ на вірний шлях і виправив несправедливість 1812 року (тоді внаслідок перемоги над Османською імперією до Росії відійшла Бессарабія) і 1940 року (введення Радянських військ і утворення Молдавської РСР). Тільки тоді можна уникнути повторення подій, як на Україні» [36].

Уже не перший раз Москва намагається перешкодити Кишинєву зблизитися із Заходом. При цьому Кремль використовує економічну і політичну зброю, щедро підкріплену пропагандою. Росія так чи інакше контролює майже дві третини телевізійних каналів країни. Всі вони поширюють антиєвропейські повідомлення. Президент Молдови Ніколає Тімофті навіть був змушений звернутися до свого румунського колеги Клауса Йоханніса з проханням допомоги Молдові боротися з російською пропагандою за допомогою нових теле- і радіоканалів румунською мовою.

«Існує проект Великої Гагаузії, що може поширитися на інші регіони Молдови і навіть на сусідню Україну», – вважає молдовський політолог Корнел Чуря.

Молдова не вперше стикається з подібними проблемами. Побоюючись можливого об'єднання Молдови з сусідньою Румунією, Росія спровокувала в 1992 році виникнення сепаратистського руху в Придністров'ї – «вузькій смугі землі», де проживає російськомовне населення. Згодом Придністров'я оголосило про свою незалежність. Після війни, яка забрала життя 1000 осіб, Придністров'я стало тіньовою республікою, яку не визнає навіть Росія. Проте там розташована російська військова база. «Російські війська Придністров'я тут для того, щоб перешкодити Молдові повернутися на Захід», – заявив Філіп Брідлав. «Якщо подивитися уважніше, ця забута війна 1992 р. була свого роду генеральною репетицією того, що зараз відбувається на Сході України», – розвинув цю думку один з кишинівських дипломатів.

Політичний аналітик Оазу Нантой також вважає ситуацію небезпечною: «Відомо, що в період, коли Бессарабія була у складі Румунії, гагаузи дуже добре були інтегровані в суспільство. Те, що відбувається зараз в Гагаузії, є наслідком політики русифікації та експансії Росії. Виникає питання, чи потрібна була автономія Гагаузії в умовах, коли там говорять російською мовою, освіта ведеться російською, а підручників рідною мовою не існує. Все це було продумано давно в Москві» [37].

Складний етнічний склад Молдови дозволяє Кремлю впливати на неї і за необхідності дестабілізувати її. Проблеми не обмежуються Придністров'ям та Гагаузією. В квітні 2014 р. проросійські депутати молдовського парламенту надали автономію регіону Тараклія, що на півдні країни. Тут у двох містах та кількох селах проживає 50 тисяч людей. Більшість з них – болгари.

Депутат від Комуністичної партії Молдови Олена Бондаренко стала автором законопроекту про автономію Тараклії. Вона запевняє, що в регіоні потрібно «зберегти болгарську культуру» і тому йому потрібна певна самостійність.

«З одного боку, ідея проекту непогана. Але його мета – автономія. І це може спричинити появу нового нестабільного регіону», – пояснив проєвропейський депутат Валеріу Мунтяну.

На Заході вважають Молдову успішним прикладом інтеграції з ЄС, поки в інших учасників програми Східного партнерства виникають труднощі. Так, Україна зіткнулася з російською військовою

агресією, а в Грузії до влади прийшов уряд, який почав вагатися щодо продовження європейського курсу.

Молдова перебуває у стані політичної кризи з кінця жовтня 2015 року, після того, як парламент висловив недовіру проєвропейському уряду і на тлі дивного рішення кількох молдовських банків вирішив перевести майже 1 млрд доларів, що становить одну п'яту частину ВВП, в Росію. Складною ситуацією скористалася позапарламентська проросійська «Наша партія», яка спровокувала масові акції протесту.

20 січня 2016 року парламент Молдови практично без обговорення затвердив новий проєвропейський уряд країни, поклавши край кількомісячній політичній кризі. За уряд, який очолив Павел Філіп, член Демократичної партії Молдови, проголосувало 57 депутатів зі 101. Після чого знов-таки сталися сутички з поліцією, була спроба захоплення парламенту проросійськими активістами, в результаті чого постраждали 15 осіб. Та вже поночі президент Молдови Ніколае Тімофті прийняв присягу нового уряду.

Згідно з соціологічними опитуваннями, якщо б позачергові парламентські вибори в Молдові проходили зараз, то більшість здобули б соціалісти і «нашисти». Ці партії виступають за відмову від Угоди про асоціацію Молдови і Європейського союзу і агітують за тісні відносини з Росією та Євразійським економічним союзом. Проте під час багатолюдних протестів ці суто проросійські партії не згадують про свою ідеологічну прихильність, а наголошують виключно на антикорупційній спрямованості своїх акцій.

Румунія, яка є головним захисником Молдови в Європі, закликає сусіда посилити боротьбу з корупцією. Бухарест став прикладом для всього регіону, оскільки його зусилля у боротьбі з корупцією «приносять плоди». У Румунії були засуджені десятки колишніх міністрів. Однак Молдові досвід Румунії може не знадобитися. «Як ви хочете, щоб наші олігархи підтримували боротьбу з корупцією і Європу, коли вони бачать, що відбувається в Румунії, де багато бізнесменів опинилися за ґратами?», – говорить політолог Корнел Чуря. Саме тому багато олігархів Молдови дивляться в бік Москви.

21 травня 2015 р. Верховна Рада України розірвала низку угод про військову співпрацю з Росією, зокрема, підписану в 1995 році угоду про транзит територією України російських військових формувань, які тимчасово перебувають у Придністров'ї (відповід-

ний закон після підписання його Президентом П. Порошенком набрав чинності 11 червня), але Україна відмовляла Росії у транзиті до Придністров'я ще з березня 2014 року. Разом з угодою про транзит росіян до Молдови Верховною Радою України 21 травня були денонсовані ще чотири угоди – про співробітництво у військовій галузі, у галузі військової розвідки, угода про взаємну охорону таємної інформації, а також угода про організацію військових міждержавних перевезень. Крім того, 20 травня уряд України припинив дію міжурядової угоди про військово-технічне співробітництво з Росією. Після рішення Ради у відряджених з Росії військових залишається лише одна можливість легально добиратися до Придністров'я – через аеропорт Кишинєва.

Молдова жодних угод не денонсувала, але обмежує в'їзд російських громадян через аеропорт у Кишинєві з весни 2014 року, зокрема, не впускає на свою територію чинних та колишніх співробітників спецслужб Придністров'я, російських військово-службовців, прибуття яких не було погоджено заздалегідь (винятком є військові, що мають служити у батальйоні миротворчих сил), російських політологів і держслужбовців, підозрюваних у шпигунстві. Сьогодні Придністров'я є не тільки місцем дислокації російської 14-ї армії, що є військовою загрозою як для України, так і для Молдови, але й територією суцільно тіньової економіки та різноманітної контрабанди: цигарки, зброя, алкоголь, наркотики. З території цієї невизнаної республіки на територію Одеської області проникають російські емісари, диверсанти та представники радикальних антиукраїнських організацій.

Проте, для України проблема Придністров'я не є першочерговим завданням, яке наша держава повинна розв'язувати, тим більше військовим шляхом. Політики та експерти з РФ та Придністров'я схильні серйозно перебільшувати значення цього регіону для зовнішньої політики Києва. Так, наприклад, Міхеїл Саакашвілі, голова Одеської ОДА, зробив лише одну заяву щодо Придністров'я: «Я думаю, найближчим часом Україна буде встановлювати законні правила на всій цій лінії зіткнення. Це дуже важливо. Це свавілля повинно закінчитися. З цієї території йде контрабанда, йдуть наркотики, йде зброя, йде дестабілізація і нічого доброго. Тому це просто питання внутрішньої безпеки і наших економічних інтересів». Натомість він не раз висловлював занепокоєння щодо планів РФ

стосовно Бессарабії (південна частина Одеської області) та Одеси, наголошуючи, зокрема, на ізолюваності південної частини Одеської області від решти України та сильному впливі російських телеканалів на цій території.

Росія сьогодні вважає за краще не робити різких рухів стосовно Придністров'я, Гагаузії, Тараклії, обмежуючись шантажем та «страшилками» про серйозний воєнний конфлікт на території Молдови. Скоріш за все Москва сподівається на внутрішню ситуацію в Молдові, де спостерігається зростання привабливості євразійської інтеграції, а проросійські ліві сили здобувають дедалі більшу підтримку виборців. Якщо до влади у Кишиневі придуть соціалісти (ПСРМ) та популісти («Наша партія»), що мають явну підтримку Кремля, Москва буде активно підштовхувати Придністров'я до реінтеграції у федеративну і толерантну до РФ Молдову. Фактично такий самий сценарій Росія прагне реалізувати в Україні. Тому обмін досвідом з сусідом та усвідомлення спільної небезпеки є важливою складовою просування як України, так і Молдови до Європейської спільноти.

Незважаючи на ці загрози і виклики, яких після виборів щодо євроінтеграції Молдови стало більше, президент Ніколає Тімофті заявив у зверненні до громадян, що європейський фундамент, на який встає країна, вже створений. Молдова має наслідувати приклад України, де внаслідок виборів створені проєвропейський парламент і уряд. Якщо так не станеться, Молдова виявиться «на безлюдному острові між двома проєвропейськими сусідами – Румунією та Україною». І, як сказав глава держави, зусиллями ряду політичних сил повернеться «в каламутне і злиденне минуле, від якого ми позбулися з великими труднощами і з величезними людськими жертвами» [38].

5.4. Відносини влади та опозиції в умовах суперпрезидентської республіки (на прикладі держав Центральної Азії)

Сучасні країни центральноазійського регіону мають багато специфічних ознак трансформаційного процесу, зумовлених історичними традиціями, культурою, менталітетом. У соціально-політичній сфері відбуваються два паралельні процеси: інституціоналізація (часто формалізована) демократичних державно-правових

та політичних форм і поступова ісламізація суспільства, що набула «другого дихання» після семидесяти років придушення. Відповідно, політична еліта цих держав змушена розробляти та здійснювати гнучкий збалансований курс на модернізацію суспільства, який би враховував ці фактори.

Становлення президентської форми правління та партійної системи в нових незалежних державах має спільні риси, зумовлені як спільним радянським минулим, так і схожістю соціально-політичного розвитку після здобуття суверенітету. Однією з таких рис є наділення президента великими владними повноваженнями, що є характерним як для держав з президентською формою правління, так і для держав зі змішаною формою правління: «...авторитарна модель, що виросла на початку з радянського періоду, стала основою формою правління, організації та еволюції політичних систем у Центральній Азії» [39].

На думку спеціалістів з конституційного права, до 1996 р. всі центральноазійські держави стали суперпрезидентськими системами, в яких президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність [40]. Залишаючись спадщиною радянської системи та політичної культури, жорстко централізоване управління стало механізмом, з допомогою якого керівники цих держав намагалися не тільки зберегти, а й посилити контроль над всіма процесами суспільного життя і над суспільством в цілому. Як зауважує дослідниця інституту президентства М. Кармазіна, «демократизація політичних систем та режимів чи, навпаки, їхня еволюція у бік авторитаризму або тоталітаризму зумовлена безпосередньою діяльністю президентів чи кланів, очолюваних ними. Тобто процес змін на території колишнього СРСР, що сприяв загальній модернізації пострадянських суспільств чи, навпаки, їх переоблаштуванню на традиціоналістських засадах, був і є досить персоніфікованим: його авторами й керівниками часто були й залишаються безпосередньо самі президенти, влада яких у ряді випадків ставала дедалі більш та більш абсолютною» [41].

У новопроголошених країнах, де відповідні умови були відсутні, вирішальна роль у здійсненні реформ належала державі. Основними факторами та інструментами впливу держави стали політичні методи та ресурси. А виконавчі структури почали керу-

вати усім комплексом життєдіяльності суспільства. Ці структури становлять ту єдину систему влади, яка є головним координатором соціально-економічних перетворень. Стрижнем такої системи є президентська вертикаль із широкими повноваженнями глави держави, який регулює діяльність усіх гілок влади, та призначеними згори до низу керівниками виконавчих органів. Особливо чітко така тенденція демонструється в країнах центральноазійського регіону. На офіційному рівні вона часто пояснюється необхідністю збереження політичної стабільності та забезпечення соціально-економічного розвитку. Зокрема, як зазначає Президент Казахстану Н. Назарбаєв, «на перехідний період збережеться тенденція посилення виконавчої влади, без чого неможливим є реформування економіки» [42].

«Необхідність підтримання стабільності та здійснення соціально-економічних реформ у ситуації, коли громадянське суспільство знаходиться в зародковому стані, характерна не лише для Казахстану, але й для всіх пострадянських країн. Неминуче при цьому посилення виконавчої влади, наділення президента широкими та додатковими владними повноваженнями містить у собі небезпеку авторитаризму» [43]. Подібні підходи є в цілому характерними для всіх держав Центральної Азії. Але кожна з країн Центральної Азії на сьогодні має власні особливості політичного розвитку.

Уряд Республіки Казахстан формується на основі парламентської більшості партією, яка перемогла на виборах, головна роль у затвердженні прем'єр-міністра, а отже, і у формуванні уряду, належить Мажилісу. Президент призначатиме прем'єр-міністра лише після схвалення кандидатури Мажилісом. Між тим, за президентом закріплюються повноваження самостійно призначати на посади міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ і юстиції. Відтепер, за словами Н. Назарбаєв, парламент Казахстану стає головним «спусковим механізмом» конституційної реформи.

Загалом прийняті до Основного закону поправки розширюють повноваження парламенту і масліхатів, значно підвищують роль партій і Асамблеї народів Казахстану у громадсько-політичному житті країни.

Якість й ефективність нинішньої партійної системи Казахстану залишаються невисокими через те, в основному, що пропрезидентські

партії займають домінуюче становище на партійному полі республіки. На думку казахстанських дослідників, саме нерозвиненість партійної системи сприяє посиленню президентської гілки влади: «Специфікою сучасного конституційного процесу в Казахстані є те, що його суб'єктами стали не повноцінні політичні партії (які перебувають на стадії становлення), а інститути державної влади» [44].

3 серпня 2015 р. рішенням спеціалізованого міжрайонного економічного суду міста Алмати було винесено рішення про ліквідацію Комуністичної партії Казахстану (КПК). Компартія закрита на підставі заяви міністерства юстиції про невідповідність кількості членів партії списку, який був наданий самою партією. За законом про політичні партії Казахстану необхідна для реєстрації кількість членів партії становить 40 тисяч повнолітніх громадян країни.

Комуністична партія Казахстану під керівництвом Серікболсина Абдільдіна була опозиційною з самого початку. У 2004 р. КПК брала участь у парламентських виборах у блоці з опозиційною партією «Демократичний вибір Казахстану», що стало однією з причин розколу і появи провладної Комуністичної народної партії Казахстану (КНПК) – «клона» опозиційної Комуністичної партії Казахстану.

Діяльність КПК призупиняли вже чотири рази. Тричі партія змушена була пройти перереєстрацію. Наприклад, в 2011 р. на парламентських виборах була припинена діяльність КПК за те, що деякі її члени брали участь у роботі незареєстрованого громадського об'єднання «Халик майдани». Через це партія не змогла взяти участь у виборах.

Таким чином, у Казахстані на сьогодні залишилися вісім політичних партій, три з них – партія влади «Нур Отан», Комуністична Народна партія Казахстану і «Ак жол» – представлені в Мажилісі.

За даними Центральної виборчої комісії РК, близько 1600000 громадян країни мають партійні квитки, що становить приблизно 10% населення у віці від 18 і більше років. За даними досліджень, проведених Фондом «ЦСПІ “Стратегія”», своє членство в тій або іншій політичній партії підтвердили 7% опитаних [45].

Це робить актуальною проблему вибору оптимальної моделі партійної системи Казахстану. Очевидно, «що вибір цей цілком стандартний для Казахстану, який ще на початку 1990-х рр. на

конституційному рівні затвердив свою прихильність багатопартійності. Однак проголошення багатопартійності і її реалізація – це аж ніяк не тотожні поняття. Всі ми є очевидцями того, що сформована в Казахстані мультипартійність не означає наявності ефективної багатопартійної системи. Роз'єднаність казахстанського суспільства, нечітка й розмита структура політичних інтересів широких верств суспільства, відсутність історичних традицій партійної прихильності тієї або іншої ідеології – всі ці об'єктивні фактори вкрай ускладнюють проблему пошуку найбільш прийнятної й ефективної для Казахстану моделі партійної системи [46].

Напередодні свого головування в ОБСЄ у 2010 р. керівництво Казахстану зробило низку заяв, підтверджуючи свою прихильність демократичним інститутам. Деякі зміни, внесені в законодавство в 2009 р., створили видимість просування по шляху демократизації, але вони насамперед мали декларативний характер. Значна кількість впливових казахстанських політиків явно чи опосередковано відкидають демократію як найбільш легітимну форму правління. Це пояснюється не лише їхньою успішною кооптованістю авторитарної системи (це стосується і деяких лідерів опозиції), але й тим, що у суспільстві домінує бажання запобігти таким проявам нестабільності, як в сусідньому Таджикистані (1992 – 1997 рр.) та Киргизії (2005 та 2010 рр.).

За Конституцією, згідно з поправками 2007 р., президент має бути позапартійним, тим не менш Н.Назарбаєв очолив партію Отан, перейменовану на Нур Отан 2007 р. Таким чином, ця партія стала своєрідним політичним монополістом.

Ще однією рисою партійної системи Казахстану є вимога до кандидатів у депутати обов'язково визначати свою партійну належність. Також у Казахстані доволі високий виборчий поріг – 7%, який призначений для того, щоб блокувати появу нових партій. І хоча готуючись до головування в ОБСЄ Казахстан пообіцяв провести реформу партійної системи, суттєвих змін не відбулося. Навпаки, запроваджуються два етапи для реєстрації партій, що і надалі ускладнюватиме формування справжньої багатопартійності.

Логіка розгортання політичного процесу останніх п'яти-шести років у Казахстані дає змогу визначити основні контури найбільш імовірної моделі її партійної системи, що може скластися у найближчому майбутньому. Головна ідея полягає у формуванні

партії влади. Згідно з офіційною позицією, поява на партійному полі Казахстану партії влади може позитивно позначитися й на стані самої партійної системи країни. Будучи партією «парасолькового» типу, вона може об'єднати під своїм крилом усі ідеологічно близькі їй пропрезидентські партії, яких у республіці досить багато. Це дасть змогу позбутися нинішньої розмитої мультипартійності пропрезидентського поля. Наявність ще двох-трьох сильних політичних партій «другого рівня», у тому числі опозиційного спрямування, дасть змогу «скріпити» партійну систему країни, зробивши її більше структурованою та гнучкою. Однак формування такої партійної системи в Казахстані буде можливим тільки після розв'язання проблеми наближення партійних структур до джерел і ресурсів влади й звідси – до процесу прийняття рішень.

Якщо звернутися до досвіду інших країн, то стає очевидним, що партія влади сама по собі – явище перехідного періоду, й подальший розвиток політичної системи може йти різними шляхами. Але в будь-якому разі подальші кроки у реформуванні партійної системи Казахстану не тільки вимагають внесення змін у відповідні закони країни, але рано чи пізно призведуть до необхідності зміни конституційного поля діяльності казахстанських партій. В іншому разі ініціативні заяви про необхідність оптимізації партійного поля країни не просунуть Казахстан вперед по шляху демократичної трансформації та побудови громадянського суспільства.

Загалом, узбецький варіант політичної системи є майже ідентичним казахстанському. Такий стан речей викликаний не лише консерватизмом місцевих політичних еліт та значної частини суспільства, але й зовнішніми факторами. Дестабілізація ситуації в Афганістані, громадянська війна в Таджикистані також підводили Узбекистан в бік автаркії та закритого суспільства.

Політична система Узбекистану ґрунтується на уявленні про те, що у східній країні демократія не може бути такою, як вона є в західних країнах. Президент країни І. Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». «Узбекистан – держава, яка обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва....Узбецька модель розвитку визнана міжнародним співтовариством завдяки тому, що вона ґрунтується на багатих

традиціях національної державності, цінностях та менталітеті народу, а також на досягненнях світового досвіду реформування суспільства» [47]. Одна з основних його характеристик полягає в системному перетворенні суспільства не революційним, а еволюційним шляхом, послідовно.

З 2007 р. в Узбекистані було видано ряд документів, які передбачають створення організаційно-правових умов для активної участі політичних партій і рухів у формуванні органів представницької і виконавчої гілок влади. Згідно з офіційною точкою зору, «в Узбекистані внаслідок послідовної поетапної модернізації політичної, державної, правової системи створена виборча система, яка відповідає найвищим демократичним вимогам. Сформована ефективна, відповідна до загальновизнаних міжнародних норм та стандартів, законодавча база виборів» [48]. За гарантію їхнього проведення відповідно до демократичних принципів відкритості, гласності та справедливості відповідають Конституція Республіки Узбекистан, Закони «Про вибори в Олій Мажліс Республіки Узбекистан», «Про гарантії виборчих прав громадян». Особливо наголошувалося на ролі прийнятого за ініціативою президента І. Карімова Конституційного Закону Республіки Узбекистан «Про підвищення ролі політичних партій в оновленні та подальшій демократизації державного управління та модернізації країни».

В Узбекистані дещо стабілізувалася за два останні роки кількість партій. В країні нині діють п'ять політичних партій: Народно-демократична, соціал-демократична «Адолат», демократична «Міллім Тікланіш», національно-демократична «Фідокорлар» та Ліберально-демократична.

Парламент Узбекистану складається з двох палат: законодавчої палати і сенату. В Законодавчій палаті представлені лише чотири партії, і всі вони є провладними: це Ліберально-демократична партія (53 місць), національно-демократична «Фідокорлар» (32 місць); «Міллім Тікланіш» (31 місць) і соціал-демократична «Адолат» (19 місць). Усі вони створюються і контролюються з президентської канцелярії. Члени партій та їхні програми майже однакові, проте мало відомі суспільству. Ці партії не користуються популярністю у суспільстві і не мають істотної соціальної бази.

Опозиційних партій дві. Перша – «Бірлік» («Єдність»). Її лідер – П. Ахунов, живе у вигнанні в США. Незважаючи на те,

що з 1992 р. партія заборонена, вона змогла у квітні 2002 р. провести декілька зборів, у тому числі сім регіональних, без втручання влади. Друга – Демократична партія «Ерк» («Свобода»). Лідер партії М. Саліх був суперником І. Карімова на президентських виборах 1991 року і набрав 12%. У 1992 р. партію заборонили, а її лідер з 1993 р. проживає в Норвегії.

У 2005 р. була проголошена нова опозиційна коаліція «Сонячний Узбекистан», відкрита для всіх демократичних сил та спрямована «не на революцію, а на конструктивний діалог з владою» [49].

Серед опозиційних сил Узбекистану немає єдності та спільної позиції щодо дій стосовно влади. Радикальна частина опозиції налаштована абсолютно категорично й непримиримо, а інша, як, наприклад, П.Ахунов, закликають до діалогу та співпраці з владою. «Я вважаю, якщо з кого і є брати приклад, то із найвідомішого й шановного політика світу, який двадцять шість років просидів у в'язниці за свої переконання, а коли вийшов, то відмовився від помсти своїм ворогам. Більше того, очоливши країну, зробив все, щоб примирити ворогуючі табори. Цей політик – Нельсон Мандела, президент Південно-Африканської Республіки. ... У Мандели ми повинні вчитися тому, що заради добробуту свого народу варто забути старі образи. ... Ми, демократи, не претендуємо на право одноосібно визначати долю країни. Але впливати на суспільство для того, щоб просувати Узбекистан шляхом реформ і відновлення, ми зобов'язані. Було б страшною помилкою, замість творення, продовжувати розпалювати ворожість між владою й опозицією, займатися конфронтацією й переслідуванням ворогів, розколювати країну на «своїх» і «чужих» [50]. Отже, «з боку демократичної опозиції загроза політичному режиму на найближчу перспективу повністю відсутня» [51].

У 2007 р. в Узбекистані був прийнятий, а у 2008 р. набрав чинності Конституційний закон «Про посилення ролі політичних партій в оновленні та подальшій демократизації державного управління та модернізації країни». Зокрема, він передбачав участь політичних партій у формуванні уряду. І. Карімов наголосив, що цей закон «створює нові можливості для подальшого розширення прав та повноважень політичних партій, посилення їхнього впливу на діяльність законодавчих органів та органів державного управління,

на внутрішню та зовнішню політику нашої країни... З прийняттям закону насправді встановлюється порядок відповідальності посадових осіб у центрі та на місцях, а якщо треба – й органів влади перед широкою громадськістю» [52].

Особливість політичних та економічних тенденцій в Республіці Узбекистан в останні роки полягає в тому, що режим, з одного боку, намітив можливість поступових змін, а з другого – показав межі тієї трансформації, що може відбуватися за даної системи. Зміни в політичному житті країни позначені певною лібералізацією політичного режиму: прийнято ряд законів про посилення ролі політичних партій, відміну смертної кари, пом'якшення карного законодавства. Звичайно, ці заходи мають насамперед демонстративний характер. Фактично офіційний розподіл політичних партій на офіційні та провладні не сприяє формуванню конкурентної партійної системи. Але, втім, партійна ідентифікація є, безумовно, великим кроком уперед, порівняно з клановою.

Киргизстан останніми роками кілька разів опинявся біля небезпечної межі силового протистояння – у періоди загострень відносин влади і опозиції. Але, як свідчить статистика, практично завжди саме влада виграла, і, що важливо, масового кровопролиття вдавалося уникнути. Фактично з 2005 р. акції протесту у Киргизстані не припинялися, але переважно мали характер мирних курултайів. Після президентських виборів 2009 р. перші акції протесту відбулися в лютому, але й вони ще проходили під гаслами економічних вимог. Протести в Наринській області 10 березня стали початком протестної кампанії з політичною складовою. 17 березня в Бішкеку відбувся курултай опозиції, що висунув ультиматум до влади задовольнити сім вимог народу та опозиції до 24 березня 2010 р. – річниці Народної революції. Протести 2010 р. знесли владу К. Бакієва, так само як п'ять років тому позбавили влади А. Акаєва. Тільки цього разу події розгорталися набагато швидше: на відміну від А. Акаєва, його наступник привів країну до краху лише за п'ять років, а наслідки були більш трагічними й непередбачуваними. І хоча на всенародних виборах переконливо перемогла Р. Отунбаєва, стабільність у Киргизстані настане ще нескоро. Тому що ці (2005 р., 2010 р.) жорстокі та криваві конфлікти створили своєрідний прецедент вирішення питання силовими методами, причому як з боку влади, так і з боку опозиції.

Під час референдуму, який відбувся у Киргизстані 27 червня 2010 р., переважаюча більшість виборців підтримала конституційні зміни, відповідно з якими влада в країні повинна відійти від президента до парламенту. Окрім цього, виборці висловили свою довіру в.о. голови тимчасового уряду Р. Отунбаєвій, яка виконувала функції президента країни до кінця 2011 р. 30 жовтня в країні відбулися президентські вибори, в яких взяли участь 16 кандидатів. Перемогу у першому турі здобув чинний прем'єр-міністр А. Атамбаєв, набравши 62,5% голосів. За новими правилами президент Киргизстану обирається на шість років і лише на один термін.

Прийняті зміни до Конституції Киргизстану означають початок зміни державного устрою країни – відтепер Киргизстан є парламентською державою. Це повинно підвищити роль партій на всіх рівнях. Лідери тимчасового уряду назвали результати референдуму початком нової демократичної ери.

Свій сумнів щодо парламентської форми правління у перші дні після референдуму висловили як політики, так і дослідники Центральної Азії: «Парламент в умовах Киргизії – це річ абсолютно непрозора, некерована, з розмитими повноваженнями, в якому ті самі партії будуть створені за тією самою кланово-територіальною ознакою наявності джерел фінансування» [53].

У Киргизії існує найбільша кількість політичних партій на просторі Центральної Азії. За даними Мін'юсту Киргизстану, на 2015 р. в країні зареєстровано близько 147 партій та рухів.

З усього спектра політичних партій на внутрішньополітичному полі Киргизстану найбільш активні такі: Народна партія «Ак Жол» («Світлий шлях»), Партія комуністів Киргизстану (ПКС), Соціал-демократична партія Киргизстану (СДПК). Інші представники опозиційних сил увійшли до Об'єднаного народного руху (ОНР). Серед них найбільшою популярністю користуються: Соціалістична партія «Ата-Мекен» («Батьківщина»), Партія національного відродження «Асаба» («Прапор»), «Ак Шумкар» («Білий сокіл»), рух «За справедливість Народний революційний рух» (НПР).

На парламентських виборах в Киргизстані, які відбулися 10 жовтня 2010 р., фактично перемогу здобули опозиційні політичні партії. Згідно з підрахунками Центрального виборчого комітету КР, партія «Ата-Журт» набрала 8,89% голосів (29 місць зі 120), Соціал-демократична партія Киргизстану (СДПК) – 8,03 (26 місць), партія

«Ар-Намис» – 7,74% (23 місця), партія «Республіка» – 7,02 % (23 місця), партія «Ата-Мекен» – 5,6% (19 місць). Інші політичні об'єднання не подолали бар'єр у 5%, необхідний для проходження до законодавчого органу країни.

Лідери киргизьких опозиційних партій, незадоволені зовнішньо-політичним курсом президента Алмазбека Атамбаєва, спрямованим на подальше зближення з Москвою, вимагають його відставки. Опозиційні політики стверджують, що, незважаючи на те, що за конституцією республіка вважається парламентською, де-факто усіма ключовими процесами в країні як і раніше керує президент. Зокрема, за його ініціативи Росії були продані кілька стратегічних об'єктів. На даний момент розглядається питання про продаж «Роснафті» контрольного пакету акцій найбільшого аеропорту Манас, який у липні 2015 р. залишили американські військові.

У 2012 і 2013 рр. опозиція провела десятки мітингів у Киргизії, причому найбільші в Бішкеку і Іссик-Кульської області вилилися в масові безлади. На багатотисячному мітингу партії «Ата-Журт» за націоналізацію золоторудного родовища «Кумтор» у жовтні 2012 року її лідер Камчибек Ташиєв закликав багатотисячну юрбу до захоплення влади. Він разом з протестувальниками переліз через паркан Білого дому, за що був позбавлений депутатського мандата разом з іншими колегами, затриманий і засуджений, але пізніше все ж виправданий і відпущений на свободу.

12 лютого 2014 р. на зустрічі лідерів різних політичних партій, які вирішили створити Об'єднаний опозиційний рух, був обраний його лідер, ним став депутат парламенту Киргизстану Равшан Джеєнбеков. До об'єднаної опозиції увійшли партія «Улуттар Бірімдігі» та «Народно-демократична партія Киргизстану» (НДПК).

Опозиційна партія «Ата-Журт», яка користується потужною підтримкою в південних районах країни та має власні загони радикально налаштованих прихильників, може піти на силове протистояння з киргизькою владою, що фактично означатиме відновлення конфлікту між «північчю» та «півднем» країни. Свідченням високої ймовірності такого розвитку подій є падіння популярності нової киргизької влади (рейтинг 20-40%).

До того ж, на думку професора З. Курманова, члена Жогорку Кенеша, партії в Киргизстані досі поступаються першістю традиційним інститутам (клановості, місництву, трайбалізму). Партії

досить слабо пов'язані з основною масою населення, нагадуючи скоріш за все гуртки однодумців.

Сукупність наведених факторів та подій, що характеризують загальний розвиток ситуації в Киргизстані, підтверджує небезпеку чергової дестабілізації обстановки. Рівень загрози дестабілізації залежатиме від подальших дій владних структур країни, що не зацікавлені в посиленні опозиції.

Специфіка політичної системи Таджикистану полягає в тому, що вона розвивалася в рамках конфлікту і постконфліктного врегулювання.

За останні півтора-два роки сталися серйозні зміни: від регіонально кланової системи управління Таджикистан перейшов до відомого за іншими пострадянськими країнами управління типу «сім'я». Відповідно, партії перестали відігравати значну роль у політичному процесі, помітно посилюються органи контролю.

Досвід останнього десятиліття говорить, що партії відіграють помітну роль у суспільстві Таджикистану тільки тоді, коли порушений баланс між елітними угрупованнями і вони починають вступати у відкритий конфлікт між собою. Елітні групи розглядають партії як ефективний спосіб політичної мобілізації своїх прихильників у відкритому конфлікті на базі кланово-групової лояльності.

Система політичної влади в Таджикистані базується на мирній угоді між нинішнім керівництвом на чолі з Е. Рахмоном і Об'єднаною таджицькою опозицією (ОТО), досягнутій у 1997 р. Ця угода більше 10 років забезпечувала стабільність у Таджикистані, однак з середини 2012 р. обстановка в країні знову стала загострюватися.

Основна причина різкого погіршення ситуації у Таджикистані полягає в тому, що керівництво країни на чолі з Е. Рахмоном поступово, але послідовно проводить політику повної монополізації влади та економічних активів у країні, порушуючи при цьому раніше досягнуті домовленості з опозицією. Особливого утиску зазнала Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ, сформована в 1990 р. на базі політичного крила ОТО).

Не покращують ситуацію і зовнішні впливи. Насамперед, це стан справ у зоні таджицько-афганського кордону, який до сьогодні залишається досить складним. Таджикицька влада не завжди ефективно може протистояти зростаючому потоку наркотиків з Афганістану. Силовим структурам РТ вдається більш-менш успішно боротися з терористичними вилазками окремих груп афганських бойовиків, але закрити коридори транзиту наркотиків з Афганістану – завдання набагато складніше. По-друге, відносини Таджикистану з Узбекистаном та Росією не мають поки що тенденцій до покращення, а ці дві країни відіграли суттєву роль у вирішенні конфлікту 1997 р. і сьогодні також тиснуть на країну, вирішуючи свої національні інтереси.

Ситуацію в Таджикистані можна охарактеризувати як надзвичайно хитку, нестійку рівновагу. З одного боку, позиції керівництва країни на чолі з Е. Рахмоном слабкі, оскільки правляча еліта серйозної опори серед широких мас населення не має (принаймні за рамками кулябського клану) і тримається виключно на силових структурах. Причому силові й фінансові можливості таджицького керівництва обмежені. З іншого боку, таджицька опозиція видається ще більш слабкою, ніж нинішня влада.

Одним з найбільш важливих моментів трансформації політичної системи в Таджикистані після закінчення громадянської війни став перехід від однопартійної системи до багатопартійності в умовах нерозвиненого громадянського суспільства, відсутності традицій демократії в одній частині країни й наявності давніх форм «гірської» демократії в іншій [54]. Гірська демократія була суттєвим фактором ускладнення формування сильної президентської влади. Також ситуація ускладнювалася високою часткою держвласності, не до кінця сформованою політичною елітою, фрагментованістю суспільства й етнічною дезінтеграцією таджицького народу.

Окрім цього, багатопартійність у Таджикистані почала розвиватися після кровопролитної громадянської війни, внаслідок якої, коли одні етнорегіональні групи виявилися переможцями, а інші – переможеними, а їхні партії – Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ), Демократична партія Таджикистану (ДПТ),

«Растохез» – опинилися в еміграції та підпіллі. Разом з тим, економічна еліта республіки не прагнула одразу до активної політичної діяльності, воліючи працювати в господарській сфері, демонструючи відстороненість від «політичних ігор». Однак це дистанціювання не означало політичної апатії. Економічна еліта, особливо на півночі Таджикистану, створювала і зберігала політичні організації на випадок активізації політичної боротьби.

І якщо на початковому етапі формування нових партій і рухів відбувалося на основі політичних преференцій, то поступово, в міру того, як у цих політичних організаціях збільшувалася частка членів, що належать до певного етнорегіонального угруповання, стали проявлятися чіткі риси етнорегіоналізму. «У період боротьби регіональних еліт за владу партії та рухи в Таджикистані набули яскраво вираженого етнорегіонального характеру» [55]. Саме тоді, у 1997 р., відбулося примирення сторін, яке значною мірою стало можливим через, легітимізацію Партії ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ).

На сьогодні у Таджикистані офіційно функціонує багато-партійність (12 партій на 2016 р.), тим не менш більшість політичних партій дрібні, не мають соціального коріння і не відіграють важливої ролі у представленні політичних інтересів. До опозиції в Таджикистані, окрім ПІВТ, належать такі партії: Соціалістична партія Таджикистану (СПТ), Демократична партія Таджикистану (ДПТ), Кампартія Таджикистану (КПТ) та Соціалістична партія Таджикистану (СПТ). Слід зазначити, що членство в цій партії є обов'язковим для всіх державних службовців вищої та середньої ланки.

Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ) була найсильнішою опозиційною партією Таджикистану з широкою базою підтримки та реальною політичною програмою. Останнім часом ПІВТ намагалася вийти за межі власного ісламського порядку денного і мобілізувати навколо себе електорат інших політичних груп, які піддаються утиску з боку нинішнього режиму. В результаті, влада Таджикистану заборонила в діяльність ПІВТ, яку було оголошено екстремістською, а її лідерів звинуватили в спробах повалення чинної влади.

Загалом, опозиція в Таджикистані залишається фрагментованою і надзвичайно поляризованою. Опозиційні партії перебувають під постійним контролем з боку влади і можуть функціонувати тільки до тих пір, поки вони не кидають виклик режиму. Одночасно з цим виборці мало цікавляться партійним життям країни.

Загалом, перехід від однопартійної до багатопартійної системи в Таджикистані попри всю свою своєрідність демонструє закономірності, характерні для всієї Центральної Азії.

Тобто, «азійське суспільство визнає за реальною владою право на її постійне існування, що припускає довготривалість безроздільного панування домінантної партії. Тому такого роду партіям у східних суспільствах вдається забезпечити підтримку більшості в багатьох соціальних групах» [56]. Страх перед дестабілізацією державної влади змушує населення всіляко підтримувати такого роду партію. При цьому ставлення до партій у східних суспільствах, як це видно на прикладі держав Центральної Азії, у тому числі й Таджикистану, не пов'язується безпосередньо з ідеологією.

Наприкінці грудня 2015 р. Емомлі Рахмон підписав закон «Про засновника миру і національної єдності – лідера нації». Після Назарбаєва він став другим в Центральній Азії «лідером нації». До цього 18 грудня Парламент Таджикистану одноголосно схвалив цей законопроект. Спікер нижньої палати парламенту Шукурджон Зухуров заявив, що Емомалі Рахмон «є героєм і зробив багато для таджицького народу», а подібний законопроект не суперечить демократичним процесам, і що в інших країнах вже є досвід визнання глав держав «лідерами нації».

Конституція Таджикистану була прийнята на всенародному референдумі 6 листопада 1994 року, коли в країні йшла громадянська війна. У 1999 і 2003 роках в неї були внесені шляхом всенародного референдуму поправки. Внесені у 2003 році поправки дозволили президенту Емомалі Рахмону залишатися при владі на два семирічні терміни – до 2020 р. Закон, що складається зі 16 статей, звільняє Емомалі Рахмона від залучення до відповідальності за рішення, прийняті ним в період діяльності на посаді президента. Президент Таджикистану, члени його сім'ї, а також їх майно, як рухоме, так і нерухоме, користуються недоторканністю.

Також поправки передбачають зниження мінімального віку для кандидатів на посаду президента з 35 до 30 років. Якщо зауважити, що старшому сину президента – Рустаму Емомалі зараз 28 років, а наступні президентські вибори у Таджикистані мають відбутися в 2020 році, то вимальовується чітка лінія на установлення спадковості влади.

Перші президентські вибори в Туркменістані, який тоді був ще в складі Радянського Союзу, відбулися в 1990 р. С. Ніязов – безальтернативний претендент, набрав 99,5% голосів. Рішенням Народної Ради в 1999 р. С. Ніязов одержав як виняток, як перший президент країни, право управляти державою «без обмеження строку повноважень». Раптова смерть Туркменбаші виявила всі проблеми політичної системи країни.

Боротьба за владу в Ашгабаті почалася відразу. Замість голови парламенту Атаєва, який повинен був за законом виконувати обов'язки глави держави, на цю посаду був призначений міністр охорони здоров'я, представник «школи Туркменбаші» – Гурбангули Бердимухамедов. Проти спікера парламенту було порушено кримінальну справу, що автоматично виключило його з боротьби за владу.

Центрвиборчком республіки повідомив, що на президентських виборах, які відбулися 11 лютого 2007 р., за Бердимухамедова проголосувало 89,23% туркменів. Участь у виборах взяло 98,65% виборців. Остаточні підсумки виборів були одногосно схвалені на засіданні Халк маслахати, куди входять 2507 народних обранців, що представляють всі верстви туркменського суспільства.

Ці вибори стали першими альтернативними виборами в Туркменії – на вищий державний пост претендувало шість кандидатів.

У вересні 2008 р. прийнята нова Конституція країни, яка розширила повноваження президента. Всі ці перетворення Г. Бердимухамедов називає «епохою нового Відродження». Хоча до справжніх демократичних перетворень у країні ще далеко: «реформи, що проводяться у Туркменістані, мають не системний характер, а більш схожі на дії «пожежної команди» [57].

Нинішній президент Туркменістану намагається пристосувати створений Туркменбаші режим до процесів, що відбуваються в країні та світі. При цьому, звичайно, він хоче зміцнити й посилити

свою особисту владу і гарантувати стабільність у країні. Продовжуючи кадрову політику С. Ніязова, Г. Бердимухамедов майже повністю оновив склад Кабінету Міністрів, ввівши на ключові міністерські посади своїх численних родичів, вихідців з Ахалського велаята, звідки він сам родом.

До недавнього часу партійна система Туркменістану мала такі особливості: відсутність нормативно-законодавчої бази, що регламентує реєстрацію, діяльність та припинення діяльності політичних партій; легітимне існування на території республіки тільки однієї пропрезидентської партії; наявність партій, що діють за межами країни; діяльність опозиційних партій на території республіки має нелегальний характер.

За різними оцінками в Туркменістані налічується близько 10 політичних партій і громадсько-політичних рухів. Проте на сьогодні тільки одна політична партія діє в республіці легітимно – пропрезидентська Демократична партія Туркменістану.

Заснована ще С. Ніязовим, вона і досі залишається єдиною легальною партією в країні. Її неможливо назвати політичною організацією в повному розумінні цього слова. В реальній політиці вона фактично не відіграє жодної ролі, а лише виконує функцію однієї з декорацій демократичності в Туркменістані.

ДПТ є трансформованою з колишньої Компартії Республіки Туркменістан. Але навіть порівняно з КПРС вона – крок назад, оскільки жодною мірою не може претендувати на ту роль, яку в політичному житті Радянського Союзу відігравала КПРС. «ДПТ – не стрижень, а малозначуща деталь системи влади» [58]. За життя С. Ніязова навіть у статуті партії була зафіксована лояльність щодо курсу Туркменбаші. У першому абзаці було записано: «Демократична партія Туркменістану (ДПТ) є політичною організацією, яка під керівництвом Сапармурата Атаєвича Ніязова (Сапармурата Туркменбаші) ставить своєю метою наприкінці ХХ та початку ХХІ століть, другого та третього тисячоліть зміцнення незалежності, постійного позитивного нейтралітету Туркменістану, побудову демократичної, правової, світської держави, суспільства справедливості. В епоху Туркменбаші вона будує свою роботу під гаслом: «Політика Президента Туркменістану Великого Сапармурата Туркменбаші – курс Демократичної партії Туркменістану» [59]. І хоча в Туркменістані не існує навіть формальної опозиції, слід

зазначити, що для всіх країн Центральної Азії характерною є слабкість цього інституту.

Також у країні відкрито діє Рух відродження «Галкиниш». За існуючою інформацією в межах країни діє і найбільш представницька – Комуністична партія Туркменістану. Але поки що її діяльність має підпільний характер. Активна діяльність інших партій і громадських об'єднань відбувається за межами Туркменістану: найбільш активними і відомими серед них є Об'єднана Демократична Опозиція Туркменістану (ОДОТ), Народний демократичний рух Туркменістану, суспільно-політичний рух «Ватан» (Вітчизна), Республіканська партія Туркменістану. Суспільно-політичні об'єднання Туркменістану мають характерні ознаки. По-перше, політичними лідерами цих організацій є, як правило, колишні чиновники високого рангу, які з тих чи інших причин були змушені залишити країну, на багатьох з них у Туркменістані заведені кримінальні справи. По-друге, найбільш активні і відомі організації мають у своєму розпорядженні інтернет-ресурси. По-третє, навіть перебуваючи за межами країни, опозиційні суспільно-політичні об'єднання підтримують зв'язок зі своїми співвітчизниками.

Ситуація дещо змінилася після прийняття 26 вересня 2008 р. нової Конституції Туркменістану. Так, відповідно до статті 30 громадяни країни дістали можливість «... створювати політичні партії та інші громадські об'єднання, які діють у рамках Конституції і законів». Як наслідок, з'являється можливість формування в країні багатопартійної системи.

Проте рівень демократичності в державі залежить не лише від наявності декількох партій, а насамперед від можливості партій представляти насправді різні інтереси та погляди, врешті-решт, від можливості називатися і бути опозиційними партіями. А суттєвим фактором, що впливає на специфіку розвитку опозиції, є відсутність у центральноазійських країнах традицій легальної політичної боротьби, що зумовлено особливостями історичного розвитку. «Жодна з опозиційних політичних партій або організацій та інших, різною мірою структурованих груп у країнах пострадянської Центральної Азії, не мала і не має головного атрибуту справжньої опозиції: науково обґрунтованої та чітко сформульованої конструктивної програми, яка б відповідала назрілим у центральноазійських суспільствах змінам та складним геополітичним реаліям» [60].

Спільною рисою усіх цих партій та інших опозиційних сил є їхній соціальний склад: група старої еліти, чий інтерес увійшли в суперечність з правлячою елітою, яка спирається на маргінальний соціальний компонент та на регіонально-клановий фактор. Для багатьох представників цієї опозиційної контреліти характерні апеляції до зовнішньої підтримки.

Загалом розвиток партійної системи в країнах Центральної Азії передбачає два способи підвищення ролі політичних партій. По-перше, це надання політичним партіям права реально брати участь у процесі ухвалення рішень у структурах представницької влади. Інакше кажучи, для своєї ефективної діяльності як партії влади, так і іншим партіям «другого рівня» потрібні потужні стимулюючі причини у вигляді розвиненого парламентаризму й реальної парламентської роботи. Тільки в такому разі партії й вся партійна система країн центральноазійського регіону зможуть продемонструвати й довести свою спроможність, по-друге – надати політичним партіям можливості через парламент впливати на формування уряду. У перспективі це може дозволити в легітимному порядку вводити представників політичних партій у структури виконавчої влади через систему представницької влади.

Обидва зазначені способи в житті країни для створення конкуренції в партійній сфері будуть означати перехід до нової моделі функціонування партійної системи, за якої політичні партії стануть одними з розвинених і стійких суб'єктів громадянського суспільства.

Завдяки цьому відбувається передача політичних ініціатив від державних органів до інших політичних гравців. Ситуація в усіх країнах Центральної Азії поступово змінюється, і це не в останню чергу пов'язано з тим, що політичні партії стають усе більш популярними не тільки на рівні еліт, але й на рівні масової свідомості.

Навесні 2015 р. в трьох з п'яти країн Центральної Азії пройшли вибори до вищих органів влади. 2 березня відбулися парламентські вибори в Таджикистані. 29 березня – президентські вибори в Узбекистані, а 26 квітня відбулися дострокові вибори президента Казахстану. Значення виборів у Центральноазійському регіоні важко порівнювати з аналогічним процесом у розвинених країнах, але, тим не менш, всі вони матимуть як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні наслідки.

Головним підсумком виборів у Таджикистані стало те, що вперше в новітній історії республіки в парламент не пройшла опозиція. Відповідно до мирних угод 1997 р., які ознаменували завершення кровопролитної громадянської війни, Таджикистан виявився єдиною державою СНД, де була легалізована ісламська політична партія. Незважаючи на те, що реальної рівноправності з провладними політичними організаціями Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ) так і не отримала, вона до цих пір користується в суспільстві великим впливом і протягом усього поствоєнного періоду була представлена в нижній палаті республіканського парламенту – Маджлиси намоєндагон.

За підсумками попередніх парламентських виборів 2010 р. ПІВТ набрала близько 8% голосів і отримала два депутатські мандати. Такий самий результат вона показала на парламентських виборах 2015 р. Двома депутатами в передостанньому складі Маджлиси була представлена й друга реальна опозиційна сила – Комуністична партія Таджикистану (КПТ). Обидві вони за підсумками останніх виборів в нижню палату парламенту не пройшли. За даними Центральної виборчої комісії перемогу на виборах здобула очолювана президентом країни Емомалі Рахмоном Народно-демократична партія, що набрала 65,2% голосів. Крім неї в парламент пройшли тісно пов'язані з владою Аграрна партія (11,8%), Партія економічних реформ (7,6%) і Соціалістична партія (5,5%), які самостійної ролі не відіграють.

Результати виборів були негативно сприйняті аналітиками. ПІВТ і КПТ мають по 40 тис. членів кожна, не враховуючи прихильників, що в умовах семимільйонної країни говорить про досить високий рівень суспільної підтримки. При цьому протистояння з опозицією нині явно не відповідає інтересам офіційного Душанбе, який перебуває в складному військово-політичному та економічному стані. В Афганістані наростає загроза з боку «Ісламської держави», в рядах якої воюють сотні мешканців Центральної Азії. Так, на початку березня 2015 р. афганські силовики в ході операції зі звільнення заручників ліквідували кілька десятків бойовиків. 21 з них виявився російськомовними вихідцями з Центральної Азії, головним чином громадянами Киргизії. У разі подальшого загострення ситуації в Афганістані і Пакистані першим на шляху

«Ісламської держави» виявиться саме Таджикистан. Крім того, офіційний Душанбе досі має складні відносини з регіонами, які традиційно є опозиційними. У Горно-Бадахшанській автономній області, наприклад, двічі за останній час відбувалися збройні сутички між силовиками і місцевим населенням.

Вибори президента Узбекистану були від самого початку прогнозованими і пов'язаними виключно з необхідністю продовження повноважень Іслама Карімова. Жоден із трьох його суперників, висунутих місцевими політичними партіями, не зміг скласти йому не те що реальної, а взагалі жодної конкуренції. В умовах одного з найбільш централізованих варіантів політичної системи, сформованої в Узбекистані після розпаду СРСР і вибудованої навколо особистості самого Карімова, можливість появи будь-яких політичних суперників повністю виключена. В результаті Іслам Карімов набрав 90,39 відсотка голосів, або 17,2 мільйона осіб.

Набагато більшу інтригу представляє обговорення майбутнього Узбекистану після відходу Іслама Карімова, що, враховуючи його похилий вік (77 років), в осяжній перспективі видається неминучим. На початку 2015 р. президент на кілька тижнів зник з екранів телевізорів, що, беручи в розрахунок місцеві політичні реалії, відразу ж породило всілякі чутки. Наприкінці січня опозиційний Народний рух Узбекистану повідомив, що Карімов впав у кому. Ситуацію підігрівала трансляція 16 лютого по двом республіканським телеканалам виступу одного з кандидатів у президенти Хатамжона Кетмонова, якого дехто з аналітиків уже бачив як наступника Карімова.

Однак на початку березня глава держави знову з'явився перед телекамерами і включився в передвиборчу кампанію. 29 березня 2015 р. Карімов був переобраний на черговий термін, набравши 90 відсотків голосів.

Зовні ситуація в Казахстані дуже схожа на Узбекистан. Нурсултан Назарбаєв, як і Іслам Карімов, перебуває при владі ще з радянських часів. В інших республіках Центральної Азії сталася хоча б однократна зміна глави держави, а в Киргизії встигли змінитися вже чотири лідери. Казахстан і Узбекистан на цьому тлі вирізняються своєрідною стабільністю.

Однак у випадку з виборами подібність між Узбекистаном і Казахстаном скоріш за все лише зовнішня. З правової точки зору

необхідності проводити дострокові вибори в Казахстані не було. Попередні вибори глави держави відбулися в квітні 2011 р., наступні заплановані у 2016 р. Чергова перемога чинного президента, який користується високим авторитетом як усередині країни, так і на міжнародній арені, ні в кого сумнівів не викликала. Але Назарбаєв, застосувавши свою звичну тактику, вирішив зіграти на випередження. За допомогою дострокових виборів Назарбаєв вирішує відразу кілька завдань, головна з яких – стабілізація внутрішньополітичної ситуації в умовах наростаючої нестабільності.

На тлі найглибшої за останні півстоліття геополітичної кризи Казахстан відчуває зростаючі проблеми в економіці. У лютому 2014 р. влада була змушена девальвувати на чверть національну валюту (тенге), що призвело до пропорційного зниження рівня життя населення. Необхідність цього кроку була викликана м'якою девальвацією рубля, що знизило конкурентоспроможність казахстанської економіки. Однак наприкінці року рубль знову різко впав, і ефект лютневої девальзації тенге виявився вичерпаним. При цьому казахстанська влада опинилася перед вкрай неприємним вибором: подальша девальвація тенге викличе ще більш значне падіння рівня життя населення, а значить, породить невдоволення і, можливо, масові протести. Якщо ж тенге не zdeвальвувати, відбудуться падіння експорту і наплив дешевого російського імпорту. Різниця лише в тому, що економічні проблеми цього разу будуть мати відкладений характер.

Крім того, анексія Криму Росією породила в казахстанському суспільстві побоювання з приводу повторення аналогічного сценарію в північних регіонах республіки, значна частина жителів яких є росіянами.

На думку багатьох аналітиків, ситуація в Казахстані нині дуже схожа з тією, що склалася в Україні рік тому. Близько чверті громадян Казахстану – етнічні росіяни. І деякі з них уже почали скаржитися, мовляв, їх змушують розмовляти казахською, і закликають Кремль прийти на допомогу. На ситуацію вже відреагував президент Назарбаєв. Він заявив про жорстке припинення будь-яких спроб етнічного радикалізму. До слова, в Казахстані вже дві людини засуджені до кримінального покарання за участь у конфлікті на Сході України на боці бойовиків.

У Казахстані запустили соціальну рекламу під гаслом «Одна країна. Один народ. Одна доля», покликану об'єднати громадян різних національностей, що проживають на території держави. Так, у першому відеоролику показано історію про депортацію німців у колишню радянську республіку. Показово, що в рекламі протиставляються гостинні казахи жорстоким співробітникам НКВС.

У цьому контексті, оскільки Назарбаєв користується підтримкою російського населення, його переобрання ще раз підкреслить той факт, що він є президентом не тільки казахів, але й росіян, а отже, жодних причин для сепаратизму в країні немає. В результаті виборів Н.Назарбаєв переміг, здобувши 97,75% голосів виборців.

Головною метою як цього річних, так і майбутніх виборів у державах Центральної Азії є забезпечення стабільності та легітимності чинної влади. Однак зростаюча активність Ісламської держави, геополітична криза і глибокі економічні проблеми роблять досягнення цієї мети все більш проблематичним. Тим більше, що в умовах гострого конфлікту Росії і Заходу зростає ймовірність повторення в регіоні українського сценарію.

Події в Україні вже понад рік ставлять питання перед політиками, аналітиками та експертами щодо можливості реалізації подібного сценарію не лише в інших республіках колишнього СРСР, але й «ближнього зарубіжжя». Адже предметний і всебічний аналіз того, що відбувається в Україні зараз, та подальший прогноз подій має принципове значення для оцінки геополітичних процесів в усьому світі. Фактично не залишилося жодної країни, яка б не зайняла власну позицію у цьому конфлікті. І навіть ті держави, що начебто зберігають нейтралітет (наприклад, держави Центрально-азійського регіону), вимушені узгоджувати свою як внутрішню, так і зовнішню політику з реальною загрозою, яку несе намагання Путіна перекроїти сучасні кордони і примусити світ жити за його законами.

На думку багатьох дослідників [61], слідом за Україною окупційна політика Росії може торкнутися не лише країн Балтії, Молдови, Польщі, але, насамперед, держав Центральної Азії, зокрема Казахстану. Намагаючись легітимізувати свої загарбницькі дії, президент Путін прикривається «співвітчизниками», до яких зараховується «близько третини мільярда російськомовного населення, або майже кожний двадцятий житель планети, який має

духовні та ментальні ознаки російськості та є небайдужим до долі і місця Росії у світі» [62]. Будь-яка логіка відходить на задній план, якщо йдеться про захист «суперетносу», який «несе цивілізацію і культуру». «Реальною метою російського лідера є те, що він називає «інтеграційним проектом» щодо територій колишнього СРСР, задуманим для пожвавлення Росії та відновлення російської цивілізації на позиціях, що належали їй – на його думку – по праву. Путін прийняв його як свою місію і вірить, що успішне здійснення цього проекту гарантуватиме йому міцне місце в російській історії» [63].

Казахстан за національним складом населення, географічним та економічним становищем має з Україною багато спільного. Як і в Україні, росіяни становлять у Казахстані близько 1/5 населення, яке в своїй більшості говорить російською мовою. Республіка має величезний кордон з Росією, а їхні економіки так тісно інтегровані, що «самостійно» існувати Казахстану досить важко.

Особлива увага з боку Російської Федерації приділяється Східному Казахстану, де зосереджена велика кількість етнічних росіян. Висловлювання російських депутатів, на кшталт В. Жириновського, щодо «исконно» російських земель були суттєво підкріплені виступом В. Путіна на молодіжному форумі «Селігер – 2014», в якому він заявив, що казахи не мали державності. «Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв зробив унікальну річ – він створив державу на території, на якій ніколи держави не було», – сказав Путін.

У Казахстані уважно поставилися не лише до відповіді російського президента, але й до самого питання і сприйняли це як попередження. Також свою роль відіграла і кримська промова Путіна, який заявив, що росіяни – найбільший розділений народ у світі, а Росія готова захищати свої інтереси. Це викликало ще більше занепокоєння як серед політичних еліт, так і експертного співтовариства, взявшись аналізувати можливі сценарії розвитку подій. Москва, за твердженням західних і деяких казахстанських аналітиків, може спровокувати в республіці внутрішні заворушення і, скориставшись ними, захопити північні і північно-східні області країни за таким само сценарієм, який відбувся у Криму.

Східний Казахстан є одним зі складних регіонів Казахстану за етносоціальним профілем. Під цим регіоном розуміється Східно-Казахстанська область, утворена в 1997 р. шляхом скасування

Семипалатинской області. Специфікою Східного Казахстану, крім економічного профілю, є російська домінанта в етнічному складі.

З початку XVI століття сучасну територію Казахстану почали заселяти втікачі козаки. Указом царя Олександра I в 1808 р. Сибірське козацтво отримало статус Сибірського козачого війська з центром в м. Омську. Козаки і переселенці, що йшли за ними з Росії, зі зброєю в руках захоплювали кращі землі, луки і пасовища, витісняючи у степ корінне населення, яке вони називали киргизкайсаками, щоб не плутати зросійськими козаками.

З того часу і розпочалася окупація території, і в 1925 р. за указом Сталіна була створена Казахська РСР. Територіальні межі, в яких повинні були жити казахи – від Уралу до середньої течії Сирдар'ї – були окреслені більшовиками, які вважали, що казахи повинні жити там, де вказав Сталін. Казахське місто Ташкент було передано Узбекистану, Оренбург і Челябінськ дісталися Росії. Казахи в XIX столітті чинили опір як могли. У 1836–1838 рр. було придушене повстання Ісатая Тайманова і Махамбета Утемісова. У 1846 р. був ліквідований останній казахський хан Кенесари. У 1857 р. було розгромлено Казалінське повстання під керівництвом Жанкожі Нурмухамедова. Розправа військ над мирним населенням під час взяття розташованих на території сучасного Киргизстану та Казахстану фортець Пишпек і Таразв 1864 р. глибоко обурило офіцера російської армії, історика і мандрівника, етнічного казаха Чокана Валіханова – після кількох гарячих і безрезультатних суперечок з полковником Черняєвим він подав у відставку. У 1866 р. російська армія захоплює Чимкент (Шимкент), а наступного року формується Сибірське козацьке військо, якому наказувалося утримання територій, які Путін зараз називає «руським миром».

Своєрідне поширення «руського мира» знайшло вираження в голодоморі, який у 1919–1922 і в 30-х рр. призвів до загибелі майже 2 мільйонів осіб у Казахстані. За твердженням головного редактора літературного журналу «Простор», казахстанського поета і прозаїка Валерія Михайлова, «казахи, дійсно, за якихось 10-15 років позбулися близько половини населення. Світова історія не знає трагедії подібного масштабу». Як і у випадку з Україною, в 30-х роках більшовики почали заповнювати спустошені області, переселяючи людей з інших частин СРСР. У 1960-х рр. почалося освоєння

цілих земель в Казахстані, за цей час у казахські степи встигли переселити близько мільйона людей, знизивши процентне співвідношення корінного населення – казахів до 30 відсотків.

Радянська влада широко користувалася природними багатствами Казахстану, на долю якого припадало 70% радянського виробництва свинцю, цинку, титану, магнію, олова, 90% фосфору і хрому, більше 60% срібла і молібдену. З 1955 р. працює космодром Байконур, з яким пов'язані всі успіхи радянської космонавтики. У 1969–1970 рр. територія Казахстану була використана для численних випробувань ядерної зброї. У Мангишлацькій області була проведена серія експериментів «Сай-Утес» з підземним підривом промислових термоядерних зарядів. На території Казахстану міністерством оборони СРСР було розміщено багато військових баз та випробувальних полігонів, стратегічних аеродромів і ракетних шахт, стратегічна «Дарьял-У» на Балхаші. У 200 кілометрах на північний схід від Акмолинської області було побудоване закрите місто Степногірськ, де на двох комбінатах розроблялася ядерна й бактеріологічна зброя. Таємні випробування бактеріологічної зброї також проводилися на острові Відродження в Аральському морі.

У 1980-х роках через ірраціональне використання води річок Сирдар'я і Амудар'я практично зникло Аральське море. Радянському Союзу потрібен був порох і тверде ракетне паливо, яке вироблялося з бавовни. Для поливу плантацій бавовнику необхідна величезна кількість води, яку і забирали з двох основних річок Центральної Азії. У підсумку, Аральське море буквально на очах стало висихати, перетворившись на величезний сухий басейн, покритий кіркою сухої землі.

Нурсултан Назарбаєв сприйняв повідомлення про підписання в Біловезькій пущі угоди про припинення діяльності СРСР, чомусь відразу назване «слов'янською змовою», з пересторогою. Через два тижні, 21 грудня 1991 р., він був змушений приєднатися до угоди, яка, в підсумку, була перетворена на угоду про створення СНД. Почався період існування радянської імперії в новому вигляді: більшість радянських республік очолили колишні комуністичні лідери, які мало чим відрізнялися один від одного в методах збереження влади, а значить – збереження своїх новоутворених країн для кремлівських амбіцій.

З часом кожна країна почала шукати варіанти існування та співіснування з сусідами. Частина країн намагалася вийти з-під контролю Кремля, інші вважали себе залежними не тільки економічно, але й ментально. Створення національних держав з радянським минулим і пострадянським сьогоденням є неймовірно складною справою. І тут Назарбаєв дійсно проявив себе як далекоглядний керівник держави, що не допустив конфліктів і розвиває країну, яка за рівнем життя випередила навіть Росію.

Назарбаєву дісталася складна територія, на якій проживає близько 26 відсотків росіян, а русифікація казахського населення за 200 років після завоювання досягла неймовірного рівня, коли практично всі міські казахи і велика частина сільського населення в основному використовує російську мову. Російська мова з 1995 р. «офіційно вживається в державних організаціях і органах місцевого самоврядування», але насправді вона як і раніше є основною і в побуті, і в роботі державних органів. Ще кілька років тому єдиний в країні університет в Караганді випускав групу студентів – журналістів з казахською робочою мовою. Кілька років в Алмати виходила газета «Казахська правда», радикальна за своїми поглядами, яка, тим не менш, друкувала статті свого засновника академіка Алдана Аїмбетова російською мовою.

Поки що Назарбаєву вдається зберігати баланс між політизованими російськими організаціями, найбільша з яких «Лад» налічує більше 50 тисяч прихильників, і етнічними казахами, що мріють відродити рідну мову. Їм протистоять ще кілька десятків організацій, які «відстоюють» права росіян Казахстану. Крім «Ладу» існує громадське об'єднання «Витоки», кілька товариств козаків, Російська громада Казахстану, Асоціація вчителів російських шкіл Казахстану, громадське об'єднання «Слов'янський культурний центр» і Комуністична партія Казахстану.

Згадка Путіним Казахстану в такому негативному контексті негативно вплинула і на позицію влади, і на настрої населення. Адже в Казахстані є росіяни, які скаржаться на «геноцид» і «утиски» російськомовних і з нетерпінням чекають приїзду путінських «зелених чоловічків».

На 2013 р. в Казахстані налічували понад 21% росіян, а в деяких містах, зокрема в місті Усть-Каменогорську, уродженців РФ майже 58%. Російський журналіст Ілля Азар, який відвідав

місто, розповідає, що російський президент Путін своєю заявою запустив тут справжні народні хвилювання.

Після його слів казахи намагалися запустити акцію протесту під назвою «Відправ Путіну підручник історії», втім, незабаром народне невдоволення стихло. Зате активізувалися місцеві росіяни: вони почали скаржитися на «геноцид» російськомовних громадян. «Нас, за висловом Путіна, як картоплю їм передали», – розповідав представник руху «Лад» Олег Навозов.

Наприкінці листопада 2014 р. казахстанський портал «Медуза» опублікував репортаж Іллі Азара під назвою «Усть-Кам'яногірська народна республіка: Чи чекають росіяни в Казахстані «ввічливих людей». За декілька днів цей матеріал був заблокований, а до редакції почали надходити листи про шкоду тієї інформації, що була викладена в ній. Матеріал був названий «іноземною спробою розпалити міжнаціональну ворожнечу, зіштовхнути росіян і казахів».

У репортажі зі слів кількох російських жителів Усть-Каменогорська описувалися проблеми російськомовного населення в Східному Казахстані, проте ситуація «за всіма пунктами» порівнювалася зі становищем росіян у Східній Україні до подій в Луганську і Донецьку. Основний інтерес до Усть-Каменогорська був викликаний питанням: чи можливе повторення Донбасу в Казахстані, чи є до цього передумови і наскільки сильні в регіоні сепаратистські настрої? «Місцеві росіяни активно обговорюють Донбас і підтримують Путіна в його політиці з українського питання», – пише Азар. Наприклад, вони говорили так: «В Україні протягом 23 років незалежності виховували ненависть до Росії і російського» (що в підсумку призвело до війни на Донбасі), а в Казахстані робиться те ж саме, але «потихеньку» (Олег Масленников, голова російської громади Рудного Алтаю). «Йде повільний тактичний геноцид, виїхало вже до п'яти мільйонів, і зараз вже четверта хвиля пішла – їдуть до дітей, онуків», – зазначає Масленников.

Інформаційна стратегія зовнішньої політики Росії на пострадянському просторі протягом 2014 р. логічно вибудовується навколо України. Навіть на VIII Асамблеї «Русского мира», що проходила в Сочі 4 листопада, однією з основних тем для обговорення стали події в Україні. Ситуація в нашій країні стала приводом для діалогу

в рамках однієї з панельних дискусій Асамблеї, та й у кулуарах, природно, слово Україна звучало дуже часто.

Причиною тому – очевидний вплив, який чинять українські події на ситуацію в усьому «русском мире», і на пострадянському просторі перш за все.

Також росіяни почали нарікати і на перейменування міст на «казахський лад». «Раз це земля казахів, то і росіянам вони натякають: а ви не лізьте. Російські колонізатори, мовляв, нічого доброго не зробили, і без росіян в Казахстані буде краще», – заявив представник місцевого фонду «Русский мир» Микола Плахотін, коментуючи пропозицію президента Назарбаєва перейменувати Казахстан в «Казах Їли» (Земля Казахів).

Скаржаться місцеві росіяни і на те, що інтереси російськомовних людей нібито не представлені ані в держапараті, ані в судовому корпусі, ані в силових структурах. Не подобається місцевим уродженцям РФ і недостатнє викладання російської мови в школах. Місцеві жителі стверджують, що відчують певні «утиски» через використання російської в побутовому житті, і шокують своїм уявленням про ситуацію в Україні. Наприклад, за словами М. Плахотіна, «Юлія Тимошенко забороняла в українських школах навіть на перервах говорити російською. Нам хоча б поки не забороняють говорити тут російською, але утиски є» [64].

У Північному Казахстані, де щільність російськомовного населення є найвищою по республіці, найбільш повне вираження ця активність знайшла в тісній співпраці між північно-казахстанською філією «Російської громади Казахстану» і обкомом Комуністичної партії Казахстану на початку 2000-х рр. Ситуація була такою, що значна частина членів філії громади одночасно була комуністами.

Суспільна думка в Казахстані в основному формується російськими ЗМІ. Згідно зі спостереженнями самих експертів з початку українсько-російського конфлікту казахстанське суспільство розділилося на два ворогуючі між собою табори. При цьому, вважають вони, у більшості частини населення країни явно домінують проросійські настрої, які нерідко мають агресивний характер. Власник медіа-групи «ТАН» Арманжан Байтасов поскаржився: «Я беру участь у кількох Whats App-чатах і відчую агресивність моїх опонентів, явно прокачаних російською ідеологією. Такі люди вкрай

вороже ставляться до іншої точки зору, і цей свій негатив абсолютно не приховують».

На думку Арманжана Байтасова, проросійська орієнтація значної частини казахстанського населення є наслідком тієї інформаційної політики, яка проводиться в країні. «Все почалося з кінця 90-х – початку 2000-х рр., держава стала регулювати вітчизняні ЗМІ. Це і обмеження ретрансляції зарубіжних каналів, і введення правила мовлення за принципом 50 на 50. Тобто 50 відсотків казахською мовою і 50 відсотків іншими мовами. Нарешті, поділ ЗМІ на тих, хто отримує кошти з державного бюджету, і тих, хто нічого не отримує і виживає як може», – зауважив відомий казахстанський медіа-магнат [65].

Також він вважає невинуватим привілейоване становище в казахстанському ефірному просторі телекомпанії «Первый канал “Євразия”»: «Цей телеканал здійснює мовлення на всій території Казахстану, користується нашими передавачами, але не дотримується закону «50 на 50» і, вже тим більше не дотримувався і не дотримується закону про обмеження ретрансляції! Таким чином, на думку Байтасова, подібні перекоси призвели до того, що Казахстан віддав свій інформаційний простір чужій державі.

Така ситуація накладається на освітню політику, що проводиться в східних районах Казахстану Російською Федерацією. Наприклад, казахстанських дітей, що навчаються в школах Байконура, який орендується РФ, усе ще вчать тому, що їх президент – глава РФ Володимир Путін, повідомив аким Кизилординської області Кримбек Кушербаєв. «У нас там є 6 шкіл, де навчаються казахстанські діти не за казахстанським стандартом, а за російським. Казахські діти в казахських школах відкривають підручник, де написано «мій президент Володимир Путін». Як це виходить? (...) Якими вони будуть завтра громадянами, патріотами?», – зазначає К. Кушербаєв. За його словами, після закінчення таких шкіл казахстанські діти не можуть вступити до вузів Казахстану [66].

Лояльність до російської мови, як і до самої Росії, в країнах Центральної Азії зберігається значною мірою через необхідність виїжджати на заробітки до Росії, де постає питання іспиту з російської мови, історії Росії та її законодавства. «Оскільки життя

в деяких центральноазійських республіках колишнього СРСР сьогодні великою мірою залежить від трудових мігрантів, ці люди, незважаючи на суперечливе ставлення з боку російського суспільства, в цілому позитивно налаштовані до Росії і готові активно вивчати російську мову й засвоювати російську культуру. Слід зазначити, що геокультурний варіант «русского мира» ... відзначається реалістичним тлумаченням сьогодишньої складної демографічної ситуації в Росії та наявністю позитивного потенціалу для використання трудових мігрантів з Центральної Азії для зміцнення позицій Росії в Азії і світі» [67].

Проте така ситуація має тенденцію до спаду. Зіставляючи дані Федеральної міграційної служби Росії від 4 березня 2015 р., порівняно з аналогічним періодом минулого року, спостерігається скорочення кількості громадян Центральної Азії на території РФ (за винятком Казахстану). Також у 2014 р. з Росії в країни СНД було здійснено грошових переказів \$19,054 млрд, що на \$2,672 млрд або 12 відсотків менше, порівняно з 2013 р. Обсяг переказів до Узбекистану знизився на 15,4 відсотка, Таджикистану – на 7,6 відсотка, Киргизію – 2,1, в Туркменію – 22,5. В цьому випадку виняток також становить Казахстан, який отримав \$577 млн проти \$561 млн у 2013 р. (+2,8 відсотка).

У грудні президент Н. Назарбаєв у посланні «Стратегія Казахстан-2050» доручив до 2025 р. опрацювати питання переведення казахського алфавіту на латинську графіку. Мова, за словами президента, – один з головних консолідуючих чинників казахської нації, і тому вона повинна бути сучасною і активно використовуватися у всіх сферах життя суспільства. Для цього потрібно не тільки перевести її на латинську графіку, але і модернізувати саму мову з тим, щоб зробити її здатною виконувати комунікативні функції і оперувати для цього відповідною термінологією. Латинізація алфавіту супроводжуватиметься розширенням сфери застосування казахської мови. До 2025 р. нею повинні володіти 95% жителів країни. Як наслідок, через 10-12 років має з'явитися ціле покоління, що поголовно володіє казахською мовою, яка стане мовою повсюдного спілкування. У Центральній Азії на латинський алфавіт уже переходять Туркменія і Узбекистан. У культурному плані відмова від кирилиці призведе до посилення відчуження від Росії.

На сьогодні дві держави Центральної Азії вустами своїх лідерів висловили бажання поміняти назви. Дві – найбільш проросійські країни Центральної Азії.

Спочатку в лютому 2014 р. Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв запропонував змінити назву країни на «Казах Їли», що в перекладі означає «Земля Казахів». І зовсім недавно, у вересні, лідер впливової партії Киргизстану «Ар-Намис» («Гідність»), колишній прем'єр-міністр Фелікс Кулов заявив у ході партійної конференції, що наступив моменті повернутися до витоків, тобто позбутися радянської назви держави. Були запропоновані конкретні варіанти: «Киргиз Ель Республік» («Республіка Киргизького Народу») і «Киргиз Джері» («Земля Киргизів»).

У Киргизстані мовне питання наразі перейшло з побутової площини в політичну. Свідчення цьому – неодноразові висловлювання чиновників, представників держкомісії з розвитку державної мови про те, що час ікс – час перекладу діловодства на киргизьку мову – настав. І зволікати з цим більше не можна. Адже в Киргизії навіть на офіційному рівні не використовується державна киргизька мова.

У цілому, спочатку, з моменту приєднання Киргизстану до Росії, управління здійснювалося місцевою адміністрацією з-поміж росіян. За радянських часів російські управлінці різною мірою були представлені у вищому партійному керівництві, серед номенклатурних працівників, як секретарі в первинних партійних організацій, окружкомів і райкомів, а також управлінці у промисловому секторі республіки, в кооперативно-господарській та фінансовій адміністрації. Специфіка регіональної російської еліти полягала в тому, що росіяни більшою мірою були представлені у керівництві партійної і господарської ланки в північному регіоні республіки. Причому показники міської керівної ланки перевищували аналогічні по сільській місцевості.

2000-ті рр. в етносоціальній структурі росіян Киргизстану стали часом трансформації структурних показників, пов'язаних певною мірою зі змінами суспільного розвитку республіки. Внаслідок політики 90-х рр. доступ росіян до владних структур різко зменшився.

Вимога використовувати замість російської киргизьку мову останнім часом стала одним з головних трендів політичного

життя Киргизстану. На початку травня 2014 р. відбувся перший курултай студентів Киргизстану. Ухвалена за його підсумками резолюція свідчить, що державна мова в Киргизії повинна мати статус офіційної. На прес-конференції, присвяченій підсумкам курултаю, член студентської ради Киргизко-Турецького університету «Манас» Аділет Орозбаєв заявив, що російська мова, на думку студентів, заважає розвитку державної мови. Втім, за його словами, надання офіційного статусу киргизькій мові не означає, що студенти не повинні будуть вчити російську, англійську чи інші мови. У резолюції також говорилося про необхідність перевести на киргизьку мову комп'ютерні програми, соціальні мережі та ресурси Інтернету.

«Національна комісія з державної мови також виступила з ініціативою, щоб усі телеканали Киргизії перейшли на національну мову «хоча б на 50%». При цьому, за даними, отриманими внаслідок моніторингу становища російської діаспори в країнах колишнього СРСР (замовником проекту був МЗС РФ), тільки 7% опитаних володіють киргизькою досконало, 23% можуть трохи спілкуватися і 70% не знають її взагалі. Майже 10% опитаних заявили, що у разі повного витіснення російської мови вони покинуть республіку. І тільки 27% сказали, що залишаться і вивчать державну киргизьку мову. Більше половини росіян живуть з думкою про від'їзд до Росії, і лише 2% збираються залишитися» [68].

Казахстан та Киргизстан були і залишаються найбільш русифікованими країнами Центральної Азії. І навіть за суттєвого зниження кількості росіян у цих державах – на сьогодні в Казахстані лише 21,47% корінних росіян, а в Киргизії – 6,6%, російська мова тут має найбільш сприятливий, порівняно з іншими державами Центральної Азії, правовий статус.

В інших країнах центральноазійського регіону спостерігається чітка тенденція до скорочення вжитку російської мови. Наприклад, у Туркменістані та Узбекистані, порівняно з 1989 р., кількість російськомовного населення знизилася з 15-17% до 2-3% згідно з експертними оцінками, оскільки офіційних даних немає. Володіють російською мовою: в Узбекистані трохи більше 14%, а в Туркменістані – всього 12%. Взагалі не володіють російською мовою 59% населення Узбекистану і 82% населення Туркменістану.

При цьому росіян в Узбекистані – 4,91%, у Туркменістані – 3,23%, а у Таджикистані – взагалі 0,46%.

З моменту завоювання Туркестану до затвердження в Узбекистані радянської влади ідентифікаційними критеріями для росіян та російськомовних служили, зокрема, православ'я, компактне розселення в новостворених населених пунктах і зовсім відмінні від характерних для місцевого населення одягу, побуту тощо. Що ж стосується мови, то вона не відігравала тієї важливої ідентифікуючої ролі, яку матиме пізніше. Для переважної маси не- і напівписьменного автохтонного населення російська була просто чужою мовою.

У наступні сімдесят років (до початку 90-х) ідентифікаційні критерії зазнали суттєвих змін. Зникло, як першорядна ознака, православ'я. Завдяки будівництву нових і кардинального перепланування старих міст росіяни перестали проживати в містах «окремо» від автохтонного населення. Нарешті, завдяки процесу модернізації, а також припливу представників інших європейських національностей в Узбекистан, Таджикистан та Туркменістан «європейський» одяг, будинки і побут перестали сприйматися як суто «російські». На перший план вийшли інші ознаки. Перш за все, це був високий рівень лояльності до партії та комуністичної ідеології (характерно, що серед росіян Узбекистану та Таджикистану не було дисидентського руху, аналогічного до руху в Москві та деяких інших великих містах Росії). По-друге – російська мова, точніше, володіння російською мовою як рідною, з одночасним неволодінням узбецькою. «Виділення мови як критерію ідентичності було пов'язане, не в останню чергу, з результатами політики ліквідації неписьменності, коли ідентифікаційні кордони стали проходити не тільки по тому, якою мовою людина говорить (в ситуації традиційної для міст Мавераннахра тюрсько-перської двомовності мова не була «сильним» маркером ідентичності), але – якою також вільно читає і пише» [69].

Достатньо було просто «задекларувати» себе росіянином, отримуючи паспорта. Саме таким чином росіянами записували себе в Узбекистані багато українців, які втекли в 30-ті від розкуркулення з України; багато євреїв-ашкеназі в 60–70-ті; нарешті, більшість дітей, у яких один з батьків був росіянином.

Що стосується узбеків, таджиків, каракалпаків тощо, процес «обрусіння» мав місце і тут. Багато представників автохтонних національностей давали своїм дітям російські імена, народи Узбекистану досить спокійно ставилися до своїх «зросійщених» прізвищ, що набули закінчення – ов, – єв. «Іншими словами, російська ідентичність виявилася найбільш «інструментальною», її можна було без будь-яких складнощів (на кшталт хрещення в православну віру, як це мало місце до революції) прийняти як «повністю» – через відповідний запис у паспорті, так і «частково» – через російське ім'я» [70].

В Узбекистані «злам» російської ідентичності відбувся на початку 90-х. З одного боку, зникли деякі «радянські» маркери: насамперед, лояльність до партії та комуністичної ідеології (внаслідок зникнення самих об'єктів лояльності). Значно знизився ступінь лояльності щодо держави та її інститутів. Гранично скоротилися випадки прийняття «російської» національності з боку представників інонаціональних груп – євреїв, українців, білорусів, метисів, зникла практика давати дітям в узбецьких сім'ях російські імена.

Отже, реальне звуження «русского мира» на території колишніх союзних республік Центральної Азії пояснюється двома взаємопов'язаними процесами: зниженням кількості російського (слов'янського) населення і скороченням сфери вживання російської мови.

Таким чином, ми спостерігаємо нині нову стадію формування національних ідентичностей пострадянських держав. Цей процес значно посилений подіями в Україні, що не може не викликати «стурбованості» деяких російських дослідників. Наприклад, політолог і журналіст В. Лешуков пише, «з кожним новим роком пострадянського життя нові ідентичності все більше вкорінюються. Що зумовлено і природним ходом часу. Змінюються покоління. Йдуть люди похилого віку, які ностальгують за СРСР. А молодь, народжена в незалежних державах, відразу вбирає пропаганду пострадянського періоду, має в голові кардинально відмінну від предків «начинку». Вона може цілком доброзичливо сприймати не тільки євроінтеграцію власних країн, але і їх членство у військово-політичному блоці НАТО. Безліч таких молодих людей я зустрічав у різних країнах СНД. Зауважу, що згадані молоді люди – студенти елітних вузів, «передовики», скоро опиняться при владі. Час грає проти Росії,

ускладнює реінтеграцію пострадянського простору»... «Наростання проблем у російськомовного населення через продовження формування нових ідентичностей, переформування ідентифікаційних кодів у пострадянських державах і необхідність Росії визначитися з реакцією на них у контексті нової стратегії захисту «руського мира» – це, можливо, основа майбутніх серйозних конфронтаційних геополітичних процесів на просторі колишнього СРСР. Але якщо раптом підуть дискримінаційні заходи проти росіян, то, звичайно ж, вони спровокують відповідь Москви» [71].

Нагнітання ситуації в російських ЗМІ пов'язано, насамперед, з реальною можливістю втрати позицій Росії на всьому пострадянському просторі, а тим більше в країнах Центральної Азії.

Об'єктивне скорочення «руського мира» в країнах центрально-азійського регіону накладається на неорганізованість російської діаспори, яка раптом опинилась у ролі реальної національної меншини. А змиритися зі статусом «діаспори» на територіях, які належали колись Російській імперії, росіянам практично неможливо.

Мабуть, у цьому і полягає роз'єднаність місцевих організацій, суперечки за право представляти цей самий «руський мир».

Як пише З.Левін, «для нинішньої російської діаспори в країнах СНД і Балтії характерні гранична роз'єднаність, нездатність до згуртування і лобюванню своїх інтересів... Це пов'язано з тим, що росіяни поки що становлять там етнічний конгломерат, який не має усвідомленого минулого та спільного інтересу» [72].

«Ось і виходить парадокс – російських організацій багато, а людей в них практично немає, одні керівники та кілька активістів. Звідси стає зрозумілою відсутність єдності в російському русі, який позбавлений широкої громадської підтримки» [73].

Після Криму стало очевидно, що стратегічна лінія Москви – це «руський мир», його розширення і всебічна (!) підтримка. Наприклад, в автономії Узбекистану Каракалпакії з'явився рух «Алга Каракалпакстан» за вихід зі складу країни, причому близько третини населення автономії – це російськомовні люди.

За словами відомого казахського журналіста С. Малєєва, наприклад, «... у російських шовіністів були і є претензії і до нашої країни. І якби сьогоднішня війна всіх цих «стрільців і бісів» перетворилася б для терористів Південного Сходу України в

легкий променад, про який їм так мріялося спочатку, то наступними на черзі до поглинання Росією стояли б ми» [74].

«Путіну не забезпечити своєї історичної спадщини тільки шляхом загарбання Криму. Його бачення вимагає більш великої Росії, сформованої або територіально, або на екстериторіальних засадах. Але це бачення не може бути реалізоване мирними способами або залишатися стійким на довгий час. В Україні, в Казахстані та інших частинах колишньої радянської території (в тому числі і в самій Росії) занадто багато людей, які не потерплять цього» [75].

Поряд з цим до можливої появи в Східному Казахстані російських «зелених чоловічків» місцеві жителі ставляться вкрай скептично. Однак журналісти зазначають, що радіти приходу «ввічливих людей» будуть 90% місцевих росіян, хоча і не дуже сподіваються на це. Мовляв, у Криму та Донбасі є за що воювати, а в Казахстані – лише голий степ.

Таким чном, уся ця територія є частиною «руського мира», з погляду значної частини росіян, що проживають у Центральній Азії, східні та південно-східні області Казахстану – взагалі органічна частина Росії, несправедливо передана свого часу більшовиками Казахській АРСР, що стала в 1991 р незалежною державою. Паралелі з Україною в цьому випадку дійсно є. Але перегляд кордонів неминуче призведе до дестабілізації ситуації, яка, враховуючи площу Центральної Азії (близько 4 млн кв. км), її населення (близько 70 млн чол.), а також протяжність найдовшого в світі російсько-казахстанського кордону (близько 7 тис. км) може вилитися в набагато більш масштабний конфлікт, ніж в Україні. Військових ресурсів Росії для того, щоб блокувати такі вогнища напруги, навряд чи вистачить. Тому повторення в Центральній Азії українського сценарію не відповідає корінним інтересам Москви.

Суперечать цьому і міркування стратегічного характеру. Астана є головним союзником Москви у Митному та Євразійському союзах, – головних інтеграційних проєктів, за допомогою яких Росія намагається об'єднати частину пострадянського простору. Реалізація кримського сценарію в ЦА і конкретно – в Казахстані може призвести до розпаду цих об'єднань і стане серйозною загрозою багаторічним інтеграційним зусиллям Москви.

Вагання центральноазійських лідерів свідчить про те, що вони чітко усвідомлюють справжню ціну «дружби» з Москвою. Найбільш яскраво про це говорять дії президента Казахстану Н.Назарбаєва, коли він пропонував своє посередництво у вирішенні воєнного конфлікту на Донбасі. Але всі очільники держав ЦА, включаючи і Назарбаєва, опинилися в лещатах подвійного тиску: необхідності опиратися тиску Росії, з одного боку, а з другого – не допустити Майданів у власних країнах.

Тривалі акції протесту, як і зміна влади в державах Центральної Азії, найближчим часом малоімовірні. Тому, керуючись власними інтересами, Україні необхідно якомога ширше просуватися в інформаційний простір цього регіону, спираючись і на офіційні кола, і на корінне населення, і, особливо, на нечисельну українську діаспору центральноазійських країн.

5.5. Влада та опозиція в Україні і державах Закавказзя: порівняльний аналіз

Роздивляючись події, що відбуваються в Україні за останні роки, не можна не звернути увагу на сусідні держави. Їх досвід та історію. Особливо цікаві в цьому відношенні три держави Закавказзя. Але якщо Грузія під керівництвом Михайла Саакашвілі далеко просунулася вперед у питанні реформ і побудови демократії, то дві інші держави, а саме – Вірменія та Азербайджан, зберігаючи видимість демократії, все ж ближче до авторитарної моделі правління.

До останнього часу для України не було актуальним питання збройного протистояння з сусідньою державою. Тому в цьому аспекті нам тим більше цікавий цей регіон.

Як відомо, з падінням СРСР держави Закавказзя виявилися втягнутими в тривалий збройний конфлікт з автономними, областями, як Грузія, або пряме протистояння за території, як Вірменія та Азербайджан (війна за Нагірний Карабах).

Усі ці війни прямо впливали на побудову державної моделі в цілому та відносини влади та опозиції зокрема. Питання війни завжди консолідували національні інтереси всередині країни, але неминуче приводили до обмеження свобод, економічної кризи і, як результат, – побудови авторитарної моделі управління.

Неврегульованість конфліктів у Нагірному Карабасі, Абхазії, Південній Осетії, гострота міжнаціональних відносин та складність проблем переходу до ринку об'єктивно підштовхують політичне керівництво незалежних кавказьких держав до пошуку нових союзників, здатних надати реальну допомогу в зміцненні національного суверенітету. У цих умовах Грузія і Азербайджан, яким необхідно було спиратися на якусь сильну державу, взяли орієнтацію на розвинені західноєвропейські країни. Їх вони вважали надійною гарантією безпеки і стабільності в збереженні своєї територіальної цілісності і суверенітету, відновленні ринкової економіки і подоланні соціально-економічних криз.

Вірменія вибрала дещо інший курс. Підтримуючи відносини з західноєвропейськими державами, вона, разом з тим, завжди вважала Росію головним зовнішнім гарантом безпеки та подальшого розвитку.

Розглядаючи держави Закавказзя, можна в цілому спостерігати загальні риси розвитку від кінця 80-х до середини 90-х років, які позначалися активними бойовими діями в умовах збереження територіальної цілісності, та подальшому розвитку державотворення до середини першого десятиліття 2000-х років. При цьому якщо Грузія пішла шляхом реформ та демократизації, то Вірменія та Азербайджан, навпаки, вдалися до консервування наявної авторитарної системи.

Україна

В історії України можна виділити кілька етапів формування взаємовідносин опозиції та влади. Це період правління Президента Л. Кравчука (5 грудня 1991 р. – 19 липня 1994 р.), Президента Л. Кучми (19 липня 1994 р. – 23 січня 2005 р.), Президента В. Ющенка (23 січня 2005 р. – 25 лютого 2010 р.), правління Президента В. Януковича (26 лютого 2010 до березня 2014 року), а також сучасний режим П. Порошенка. Причому найбільш лояльне ставлення до опозиції спостерігалось саме за правління Леоніда Кравчука та Віктора Ющенка.

Українська опозиція, зазначають українські вчені, вирізняється «амбівалентністю» у відносинах з владою, яка викликана спорідненістю з останньою [76]. Враховуючи низьку політичну і соціальну

мобільність громадян України, майже повну відсутність громадянського суспільства, формальність «масовості» політичних партій, втрату контролю за діями влади з боку народу, на політичній арені правлять бал олігархічні клани, що створюють час від часу нові політичні проекти, які лобіюють їх інтереси в стінах парламенту. Якщо порівняти передвиборчі програми центристських партій що набирали основну кількість голосів (приклад, програми «Нашої України» і за «За єдину Україну» у 2002 році), то різниці в основних програмних аспектах не спостерігається. Крім того, програми партій зводяться до набору популістських формул і не відображають реального курсу, ідеологічної та конструктивної основи.

З набуттям незалежності Україна опинилася на шляху модернізації політичної системи. У цій системі головну роль взяв на себе парламент. Зважаючи на фрагментованість українського суспільства, а також ідеологічні засади колишнього радянського минулого, більшість депутатів у Верховній Раді пройшли від так званої Демплатформи. Націоналісти, що брали активну участь в отриманні незалежності, опинилися в опозиції.

У цей час активно формується новий економічний клас приватних підприємців, які починають посувати у позаінституціональних відносинах колишніх радянських номенклатурників. І, зважаючи на низьку соціальну активність громадян, беруть на себе владні відносини.

Перший Президент України Л. Кравчук програв вибори в 1994 році. Це багато в чому було пов'язано з тим, що він не встиг створити основні механізми з управління елітами та інкорпорації опозиції.

Другий Президент України Л. Кучма успішно впорався з цим завданням.

10 липня 1994 відбулася зміна влади внаслідок поразки чинного глави держави на конкурентних виборах. Президентом став Л. Кучма, що стало результатом компромісу еліт-груп реформаторів і старих апаратників. Цей компроміс продемонстрував здатність еліт домовлятися і сприяв на деякий час стабілізації в українській політиці.

Однак після свого обрання Л. Кучма став домагатися розширення повноважень Президента. Оскільки поділ виконавчої влади між

Президентом і Прем'єр-міністром призводив до постійної напруги в українській політиці в перші роки незалежного існування, а вагому роль відігравав парламент. Л. Кучма в жовтні 1994 року вийшов з ініціативою прийняти закон «Про владу», що надавав йому право вето, право розпуску Верховної Ради і право призначати губернаторів. Після прийняття Конституції в 1996 році він розпочав активно звільняти і призначати губернаторів за принципом особистої лояльності та сприятливих для Президента результатів виборів у регіоні. Активно використовувалися спецслужби для збору компромату на членів еліти. Процес приватизації, проведений за Л. Кучми, дозволив створити величезні фінансово-промислові групи, які мали можливості впливу на політику через політичні партії та інші інститути, а також контролювали ЗМІ. Як наслідок, до виборів 1999 року Л. Кучма впевнено контролював основні елітні групи і без особливих зусиль переміг, здобувши перевагу, в тому числі, і на Західній Україні.

Однак незважаючи на посилення своїх повноважень, Л. Кучма так і не зміг домогтися повного контролю над парламентом України. Не допоміг йому в цьому і прийом, що широко використовувався пострадянськими авторитарними лідерами, – референдум з метою послаблення парламенту, який був проведений у 2000 році. Після провалу реформи Л. Кучма звернувся в підконтрольний йому Конституційний Суд у грудні 2003 року, який підтвердив його право балотуватися на третій термін, посиляючись на те, що він був вперше обраний до прийняття Конституції в 1996 року. Ця дія викликала різку реакцію з боку як народних мас, так і панівних фінансових еліт.

Починаючи з 2000 року фінансово-промислові групи, відчувши свою силу, почали виходити з під контроль Л. Кучми і вступили в протистояння один з одним. У той же час в Україні формується нова сила, яка зацікавлена в нових, більш прозорих правилах гри [77]. Це середній клас, що з'явився під час економічного підйому в кінці 90-х – початок 2000-х років і, відповідно, вимагав представлення своїх інтересів у владі, втомлений від свавілля старої системи. Крім того, на політичній арені з'являється новий перспективний політичний лідер – В. Ющенко, який обіцяв цю систему змінити. З іншого боку, і самі олігархічні клани намагалися змінити патронат і залежність від Л. Кучми, щоб самим керувати державою. Тому висунули свого кандидата – В. Януковича.

Історично в Україні опозиція тривалий час була роз'єднана, але перед президентськими виборами 2004 року вона змогла домогтися видимої єдності своїх рядів. Переважно це був негативний консенсус, спрямований проти чинної влади. Яскравими прикладами спільних дій стали загальнонаціональні масові протестні акції – «Україна без Кучми» і «Повстань, Україно!». При цьому українській опозиції не вистачало загального лідера. Після відставки Прем'єра В. Ющенка такий лідер з'явився. Додатковим чинником, що послужило об'єднанню опозиції і расширенню її рядів, стало призначення в «наступники» Л. Кучми представників донецької групи впливу, що серйозно налякало представників конкуруючих груп.

Навколо В. Ющенка сформувалася досить строката коаліція різних партій і груп інтересів. До неї приєдналася низка олігархів, обділених під час розподілу власності, або які боялися її втратити в разі приходу до влади донецького клану. Серед великих бізнесменів що підтримали В. Ющенка, можна назвати Д. Жванію та «цукрового короля» П. Порошенка. Останній володів таким важливим інформаційним ресурсом, як «П'ятий канал». Це був єдиний телеканал, який підтримував опозицію. До коаліції входили впливові сегменти еліт. До завершення кампанії в таборі В. Ющенка було дев'ять колишніх віце-прем'єрів уряду і два експікери парламенту. Після першого туру виборів, коли В. Ющенко набрав 39,87 %, а В. Янукович 39,32 %, в опозицію влилися значущі українські політики А. Кінах і лідер соціалістів О. Мороз. Безумовно, все це було швидше єдністю проти В. Януковича, ніж за В. Ющенка, але цей опозиційний ситуативний консенсус ефективно спрацював.

І, звичайно ж, уперше за роки незалежності сам народ в очікуванні змін на краще активно долучався до політичних процесів. Опозиція отримала вагомий козир у вигляді народної легітимації. У ході «помаранчевої революції» швидко формувалися нові цивільні організації, які взяли на себе активний контроль за процесом виборчого процесу. Так, НВО «Комітет виборців України» зіграла центральну роль у моніторингу всіх турів президентських виборів 2004 року. Ця сама організація керувала паралельним підрахунком голосів і, треба визнати, що «Комітет виборців України» був однією з найважливіших ініціатив опозиції. Разом із деякими іншими організаціями він сприяв тому, що фальсифікація на виборах була

швидко виявлена. Організації вдалося мобілізувати тисячі іноземних і десятки тисяч місцевих спостерігачів. Представники комітету проінструктували та ознайомили з виборчим законодавством 40 000 громадян, які чергували потім на виборчих дільницях. До виборів залишалося ще кілька місяців, а комітет вже відкрив у кожному виборчому окрузі свої представництва. У постійній готовності було 225 автобусів, всі активісти були забезпечені телефонами. У день виборів його люди в лічильній комісії так швидко передавали результати по телефону, що вже на наступний ранок у них були готові попередні підсумки. Основна частина бюджету НУО – 162 млн доларів – надійшла з Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) [78].

Не менш важливою ініціативою була НВО «Демократичні ініціативи», яка включала в себе об'єднання соціологічних фірм, які проводили екзитполи. У той самий час їм доводилося зіткнутися з більш витонченою тактикою фальсифікації результатів виборів уже на рівні дільничних виборчих комісій, а не на більш високих рівнях виборчої системи. Якщо результати вдавалося успішно змінити на рівні дільничної комісії, то підсумки паралельного підрахунку збігалися з офіційними. Що стосується екзитполів, то у Л. Кучми була своя група соціологічних організацій, які забезпечували потрібні підсумки опитувань на виході з виборчих дільниць. Тому тільки високий рівень спостерігачів від опозиції, присутніх в достатній кількості на кожній виборчій дільниці, зміг забезпечити фіксацію порушень.

Завдяки хорошій організації, користуючись протестними настроями громадян, опозиції вдалося здобути владу. Але остання конституційна реформа, проведена парламентом у 2004 році, змінила структуру влади України, повернувши її до парламентсько-президентської типу республіки. В Україні намітилося двовладдя, і вчорашня опозиція, показавши в період «помаранчевої революції» єдність, узгодженість і свідомість, перейшла до неконструктивних діалогів, формуючи владу не на благо держави, а з оглядкою на власні інтереси.

Перша «помаранчева коаліція», що об'єдналася навколо В. Ющенка в ході президентських виборів, була нетривалою. Різні політичні сили об'єднав на цей час загальний ворог в особі тандему Л. Кучми та В. Януковича. Вже після свого обрання Президентом

В. Ющенко не міг сформувати за своїм розсудом уряд як команду односторонців. Нові призначення виявилися політичними: пости отримали всі учасники «помаранчевої» коаліції. Прем'єр-міністром стала Ю. Тимошенко, секретарем Ради безпеки України П. Порошенко. Таке рішення принесло короткостроковий успіх, але не дозволило новій українській владі створити стійку політичну конструкцію.

Велику роль на цьому етапі відіграв фактор часу – наближення парламентських виборів, намічених на березень 2006 р. Якби вибори пройшли відразу після перемоги Ющенка, найімовірніше, єдиний список «революціонерів» міг отримати на них більшість, сформувавши більш згуртований та дієвий уряд. Якби вибори, навпаки, вдалося відкласти на кілька років, уряду довелося б вести більш узгоджену політику.

Додатковим чинником, який вносив розкол у «помаранчеву коаліцію», стала Конституційна реформа, що стартувала з 1 січня 2006 і була породжена пактом еліт під час «помаранчевої революції». Саме тоді було вирішено, що уряд буде підзвітний лише Верховній Раді, в той час як Президент збереже широкі повноваження – в основному у сфері зовнішньої політики. Така модель успішно працює у Франції, вона була взята на озброєння і в Польщі. На практиці конституційна реформа означала, що нова Верховна Рада повинна буде визначати склад і курс Кабінету Міністрів. Це нелегке завдання для парламенту в умовах високої фрагментації політичних еліт на Україні.

Таким чином, значення парламентських виборів 2006 року було дуже велике. Це перетворювало політичний процес у передвиборчу гонку. Уряд В. Януковича перед виборами 2004 року проводив активну політику підвищення зарплат і пенсій. Як наслідок, дефіцит дістався уряду Ю. Тимошенко і становив майже 4 млрд доларів, проте і новий уряд продовжив нарощувати дефіцит у рамках популістських дій і дефіцит виріс до 6,5 млрд доларів США.

Наміри уряду переглянути результати приватизації підприємств за Л. Кучми призвели до скорочення інвестицій. При цьому в реальності перегляд торкнувся лише Нікопольського заводу феросплавів і «Криворіжсталі». Подібна політика призвела до падіння економічного зростання з 12 % до 2–3 %. Органи влади України стрясає скандали між різними групами «помаранчевої коаліції». Спроби знайти компроміс успіху не мали. Одні учасники

коаліції намагалися вилучити з її складу інших, попутно прагнучи перерозподілити на свою користь ресурси, включаючи права власності на підприємства, раніше приватизовані тими, хто програв на виборах 2004 р.

Виходом з кризи В. Ющенко порадив відставку всіх учасників коаліції. На посаду Прем'єр-міністра був запропонований Ю. Єхануров. Ю. Тимошенко, яка розраховувала на домінування в коаліції і на успіх у майбутній передвиборчій гонці, з таким призначенням не погодилася і перейшла в опозицію.

Перша спроба В. Ющенка зайняти домінуюче становище в новому режимі, внесла остаточний розкол у «помаранчеву коаліцію». Оскільки затвердити кандидатуру Ю. Єханурова на посаду прем'єра не вдалося, В. Ющенко змушений був вступити в переговори з В. Януковичем. Ситуація продемонструвала слабкість позицій В. Ющенка в політичній системі без підтримки великих елітних груп. Тільки з другої спроби за допомогою Партії регіонів В. Януковича на посаду Прем'єра (до призначених на березень 2006 року парламентських виборів) був затверджений Ю. Єхануров.

Другий період почався парламентськими виборами 26 березня 2006. Фрагментація голосів на виборах виявилася дуже сильною – брало участь 45 партій при бар'єрі в 3 %. Мандати розподілилися таким чином: Партія регіонів В. Януковича – 186 мандатів, «Блок Юлії Тимошенко» – 129 мандатів, президентська «Наша Україна» – 81 мандат. Отже, перемогу здобула Партія Регіонів В. Януковича. Результати в областях підтвердили поділ України на прозахідно та проросійськи налаштовані регіони.

Після виборів уряд Ю. Єханурова відповідно до домовленостей подав у відставку. 22 червня 2006 було оголошено формування нової «помаранчевої коаліції». До коаліції увійшли 239 депутатів з фракцій «Блок Юлії Тимошенко», «Нашої України» та Соціалістичної партії. Партія Регіонів і комуністи опинилися в опозиції і почали бойкот роботи Верховної Ради.

Нова коаліція проіснувала тільки два тижні. На початку липня 2006 фракція Соціалістичної партії О. Мороза вийшла з коаліції, позбавивши її більшості. У Верховній Раді була сформована нова коаліція з трьох партій: Партії Регіонів, комуністів і соціалістів. Після цього В. Янукович, як лідер більшості у Верховній Раді, став главою уряду і сформував новий Кабінет. У країні запанувало

двовладдя, пов'язане з суперечливістю конституційної реформи. Між урядом і Президентом виникли суперечності, пов'язані з розділом повноважень. Кабінет Міністрів надіслав чотири адміністративні позови до Президента країни Віктору Ющенку. Приводом для позовів стала «бездіяльність» глави держави щодо голів чотирьох районних адміністрацій, трьом з яких висловили недовіру райради – Володарської райдержадміністрації Київської області, Станично-Луганської райдержадміністрації Луганської області і Чутівської райдержадміністрації на Полтавщині. Четвертий позов стосувався визнання незаконним і недійсним розпорядження про призначення голови Корецької райдержадміністрації Вінницької області, яке сталося без подання Кабінету Міністрів. При цьому Кабінет Міністрів України посилався на законодавство, відповідно до якого недовіра районних рад тягне за собою відставку голів адміністрацій.

Ще одним серйозним конфліктом стало ухвалення Верховною Радою законопроекту про «Кабінет Міністрів України». Законопроект визначав уряд як вищий виконавчий орган влади країни і збільшував його роль. В. Ющенко сім разів накладав вето на цей законопроект і тільки з восьмої спроби за підтримки «Блоку Юлії Тимошенко» депутати змогли набрати 366 голосів, що дозволило подолати вето Президента.

Конфлікт, пов'язаний з урізанням повноважень Президента і передачі їх до уряду і парламенту, набув нових форми після того, як В. Ющенко 2 квітня підписав указ про розпуск парламенту і призначення дострокових парламентських виборів на 27 травня 2007 року. Правляча коаліція у Верховній Раді відмовилася погоджуватися з цим рішенням, назвавши його антиконституційним. Представники коаліції звернулися до Конституційного Суду з приводу легітимності указу В. Ющенка.

Почалися масові мітинги на підтримку кожної зі сторін, які переростали у сутички між представниками різних політичних сил. Після наростання напруженості В. Ющенко підписав другий указ про розпуск парламенту, який скасовував попередній і призначав нові вибори на 24 червня 2007 року. Конфлікт між Прем'єром і Президентом тривав. Наприкінці травня в Києві відбулися зіткнення між силовими структурами, котрі підпорядковуються Президенту і Прем'єру.

Тільки 27 травня 2007 після 12-годинних переговорів В. Ющенка, В. Януковича і О. Мороза було досягнуто тристоронньої угоди з врегулювання політичної кризи шляхом проведення дострокових виборів Верховної Ради. Сторони домовилися провести позачергові вибори до Верховної Ради 30 вересня 2007 року.

Третій період почався після виборів 30 вересня 2007 р. з нового складу Верховної Ради. За підсумками до парламенту пройшли 5 політичних сил: Партія Регіонів – 175 мандатів; «Блок Юлії Тимошенко» – 156 мандатів; «Наша Україна – Народна самооборона» – 72 мандати; Комуністична партія України – 27 мандатів; «Блок Литвина» – 20 мандатів.

«Блок Юлії Тимошенко» та «Наша Україна – Народна самооборона» створили парламентську «помаранчеву коаліцію» у складі 227 депутатів – за підсумками виборів вони отримали більшість у парламенті, 228 мандатів з 450. Незважаючи на це, нова «помаранчева коаліція» знову продемонструвала суперечності у своїх рядах, Ю. Тимошенко була призначена Прем'єр-міністром України лише з третьої спроби.

Нове протистояння між Ю. Тимошенко та В. Ющенком показало, що конфлікт між Президентом і Прем'єром має не особистісний, а інституційний характер – Україна переживала наслідки переходу до парламентської республіки.

У Верховній Раді також періодично відбувалися конфлікти. Блокування трибуни та роботи парламенту стало звичайною практикою. У квітні 2008 року Ю. Тимошенко запропонувала В. Ющенку або припинити паплюжити уряд, або відправити у відставку Кабінет Міністрів.

Уже в червні 2008 року «помаранчева коаліція» втратила більшість у парламенті: про вихід з неї заявили два депутати. Проте спроба відправити Кабінет Ю. Тимошенко у відставку в липні 2008 року зазнала невдачі, незважаючи на те, що частина депутатів НУ-НС з «помаранчевої коаліції» проголосувала за відставку.

Четвертий період розпочався з першого засідання Верховної Ради в новому політичному сезоні у вересні 2008 року. На ньому були прийняті поправки, що стосувалися імпічменту Президента та істотно розширювалися повноваження Прем'єра та уряду. Це рішення викликало гостру реакцію з боку В. Ющенка.

У вересні 2008 року президентська фракція «Наша Україна» вийшла зі складу «помаранчевої коаліції». В. Ющенко озвучив загрозу розпуску парламенту та звинуватив БЮТ, Партію Регіонів і комуністів у конституційному заколоті.

Спроби відновити «помаранчеву коаліцію» залишилися безуспішними. 16 вересня 2008 року «помаранчева коаліція» остаточно припинила своє існування. Голова Верховної Ради Арсеній Яценюк подав у відставку.

Після розвалу коаліції В. Ющенко зробив чергову спробу розпустити Верховну Раду. Проте його указ про розпуск був оскаржений Ю. Тимошенко в суді і визнаний незаконним.

У грудні 2008 року новим главою Верховної Ради України став лідер блоку Литвина В. Литвин, який оголосив створення парламентської більшості у складі блоку «Наша Україна – Народна самооборона», блоку Юлії Тимошенко і блоку Литвина. Причому від пропрезидентської фракції «НУ – НС» для оформлення більшості зібрали трохи більше половини підписів – 37, це дало змогу зібрати в коаліцію 226 осіб з 450, тобто мінімально можливу кількість депутатів.

Наростаючий конфлікт між Прем'єром Ю. Тимошенко і В. Ющенком серед головних причин мав президентські вибори 2010 року. Всі політичні сили фактично вже почали передвиборчу кампанію, і це внесло в політичний простір елемент додаткового розколу.

На президентських виборах 2010 року В. Ющенко зазнав нищівної поразки. Мало того, і його соратниця Юлія Тимошенко (45,47 %) програла в другому турі В. Януковичу (48,95 %). Спроби оскаржити, як у 2004 році, результати виборів у суді не увінчалися успіхом. Ю. Тимошенко перейшла в опозицію.

З приходом до влади В. Януковича політична система України знову зазнала змін. Конституційний Суд України, незважаючи на протести опозиції, скасував реформу 2004 року і відновив Конституцію 1996 року. Україна знову стала президентсько-парламентською республікою.

Стан зі свободою слова, на відміну від періоду правління В. Ющенка, різко погіршився, на що в травні 2011 року американська неурядова організація «Freedom House» зазначила у своєму звіті. Почалися утиски журналістів. Були відзначені випадки цензури. Особливо щодо опозиційних каналів.

Також нова влада розгорнула, призабуті за шість останніх років, переслідування опозиції. Так, двох опозиційних лідерів – Ю. Тимошенко та Ю. Луценка притягли до кримінальної відповідальності і посадили до в'язниці.

Країну охопила хвиля масових протестів, пов'язаних із законодавчими змінами. Так, можна відзначити «підприємницький майдан», протести учасників бойових дій і постраждалих під час чорнобильської аварії. В останній час так само активізувалися локальні протести, в яких спостерігалось невдоволення діями місцевої влади. Усі акції влада намагалася придушити за допомогою спецназу і порушення кримінальних справ на учасників та організаторів акцій.

Після парламентських виборів, які відбулися 28 жовтня 2012 року, позиції Партії Регіонів істотно зміцнилися. Вибори проходили за новим Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року, який повертав Україну до мажоритарно-пропорційної виборчої системи і встановлював 5-відсотковий прохідний бар'єр. Таким чином, за партійними списками до Верховної Ради України потрапили п'ять партій: Партія Регіонів (30 %), ВО «Батьківщина» (25,54 %), «УДАР» (13,96 %), Комуністична Партія України (13,18 %) і ВО «Свобода» (10,44 %). Однак по 225 мажоритарних одномандатних округах картина склалася по-іншому: Партія Регіонів – 115, ВО «Батьківщина» – 40, «УДАР» – 6, ВО «Свобода» – 13. Решта 51 депутат потрапили до парламенту від інших дрібних партій або ж шляхом самовисування. Після виборів Компартія України, яка позиціонувала себе в період виборчої гонки як опозиційна до чинної влади партія, перейшла на бік Партії Регіонів і разом з окремими мажоритарниками і перебіжчиками від опозиції сформували більшість.

Після виборів парламент так і не зміг запрацювати на повну силу. Були прийняті окремі, сумнівні за якістю документи, причому процес прийняття проходив через жорстке протистояння з опозицією, яка постійно блокувала трибуну. Можна відзначити так само безприцидентні в історії України «виїзні» засідання Верховної Ради, на яких були присутні тільки депутати від більшості.

Ситуація ще більш загострилася у 2013 році після відказу В. Януковича підписати ЗСТ з Європейським Союзом. Ця дія викликала обурення у народі, який вийшов на центральну площу з протестом. Акції були очолені опозиційними лідерами.

Проте, незважаючи на масові акції, В. Янукович повністю відмовився від євроінтеграційного курсу і повернув у бік ТС та союзу з Російською Федерацією. Розчарування народу, який сподівався на позитивні зміни у разі підписання ЗСТ, вилилося спочатку у пасивне протистояння, а після силового розгону студентів-демонстрантів на Майданні Незалежності переросло в багатомільйонний протест.

Ця нова політична акція дістала назву Євромайдану та, на відміну від попередніх акцій, мала ряд особливостей. Так, незважаючи на те, що протест був очолений опозиційними лідерами, останні не користувалися великою популярністю серед громадян, які постійно нагадували їм про їх статус «народних спікерів» на перемовинах з чинною владою.

Однак через млявість дій опозиції та небажання влади йти на поступки вуличні мирні протести переросли у силове протистояння, яке закінчилося великою кількістю загиблих та поранених під час штурму Адміністрації Президента. Чинному Президенту В. Януковичу довелося поспіхом покинути країну. Влада в Україні перейшла в руки колишньої опозиції, було сформовано новий Кабінет Міністрів України та об'явлені позачергові президентські вибори.

Проте с завершенням протестних акцій трагічні події для України не завершилися. Скориставшись владним вакуумом у країні в квітні–травні та спираючись на біглого екс-президента України В. Януковича Російська Федерація ввела війська в Крим, провела фіктивний референдум та, незважаючи на протести світового співтовариства, порушуючи всі відомі норми міжнародного права, анексувала частину території України. Найбільшу підтримку в спробах протистояти РФ Україна отримала саме від Грузії, Польщі та країн Балтії. Особливо від Грузії, яка і сама відчула на собі підступність росіян, через яких вони також втратили частину території.

На позачергових виборах Президента 25 травня 2014, вперше в історії України, в першому турі перемагає Петро Порошенко. Він одразу анонсує демократичні перетворення, підписання економічної частини угоди з ЄС, переобрання парламенту та завершення війни у східних областях України.

Також восени 2014 року було переобрано парламент, до складу якого ввійшли «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка», ВО «Батьківщина», «Радикальна партія Ляшка», «Самопоміч» та Опозиційний Блок. Всі партії, окрім Опозиційного Блоку, який оголосив, що буде опозиційним до влади, створили широку коаліцію та задекларували курс на реформи. Проте вже через півроку стало помітно млявість дій чинної влади в цьому напрямі. Жодна реформа не була проведена, окрім того КМУ на чолі з Прим'єром А. Яценюком здебільшого продовжив курс колишньої влади. Всі свої невдачі влада списувала на тривале збройне протистояння з Російською Федерацією.

Грузія

Грузія є досить цікавою з огляду на певні політичні процеси, які мали місце в історії цієї держав. Так, і в Україні, і Грузії на початку 2000 років були повалені авторитарні режими за допомогою «кольорових» революцій. Так само вперше в історії двох країн відбулися демократичні президентські вибори, за яких сталася легітимна передача влади (в Україні у 2010 році, у Грузії – у 2013 році).

Проте вже після «кольорових» революцій Україна і Грузія пішли різними шляхами. Незважаючи на позитивні моменти демократизації суспільства, В. Ющенку, на відміну від М. Саакашвілі, не вдалося провести реформи, що призвело до розчарування в ньому громадян України та повернення в політику В. Януковича, який поступово повернув авторитарний стиль управління державою і призвів до сумних подій на Майдані.

З падінням Радянського Союзу країни Закавказзя проголосили незалежність. Главою Грузії було обрано Звіада Гамсахурдія (31 березня 1939 р. – 31 грудня 1993 р.), який 19 серпня 1991 року, після приходу у Москві до влади ГКЧП, виконав наказ про розформування незаконних військових формувань і розігнав Національну Гвардію Грузії. Проте після провалу ГКЧП особовий склад Національної гвардії віддалився в Рконский ліс і вже 2 вересня в Тбілісі, на проспекті Руставелі, відбувся мітинг Національно-демократичної партії Грузії (НДП), на якому мітингувальники висунули вимогу відставки президента. Спецназ, що оточував мітингувальників, відкрив вогонь, внаслідок чого поранення отримали 6 осіб. 3 вересня командир Національної гвардії Тенгіз Кітовані відмо-

вився виконувати накази презедента і посунув гвардійців на Тбілісі на підтримку демонстрантів. З. Гамсахурдіа відмовився вести будь-які переговори і 22 грудня 1991 року частини Національної гвардії під проводом Тенгіза Кітовані підняли в Тбілісі заколот, захопили ряд стратегічних об'єктів у місті і атакували будівлю парламенту. З. Гамсахурдіа змушений був тікати з країни. У самій Грузії залишилися прихильники экс-президента – зв'ядісти, які стали в опозицію до нового уряду. Завдяки їм 24 вересня 1993 року З. Гамсахурдіа зміг повернутися назад до Грузії й очолити так званий «Уряд у вигнанні». Внаслідок успішного наступу до листопада 1993 року під його контролем опинилася значна частина Західної Грузії. Однак до 6 листопада 1993 року він зазнав поразки від урядових військ, штаб-квартира Звіада Гамсахурдії була захоплена, а сам він з групою прихильників змушений був якийсь час ховатися в горах, де 31 грудня 1993 року загинув у селі Дзвелі Хібула в гірській області Самегрело від рук вбивці.

Після поразки З. Гамсахурдіа главою держави став спікер парламенту Едуард Шеварднадзе (народився 25 січня 1928 року). Саме Е. Шеварднадзе був головним організатором військового перевороту в Республіці Грузія, посунувши президента З. Гамсахурдіа і фактично зупинивши громадянську війну.

Ставши президентом Грузії 5 листопада 1995 року (набрав 72,9 % голосів), він не зміг домогтися повернення Абхазії і Південної Осетії і розв'язання політико-економічних проблем країни. Е. Шеварднадзе відразу взяв курс на поглиблення відносин із Заходом та протистояння з Росією. Але суттєвих реформ проведено не було, а внаслідок розірвання відносин з Російською Федерацією було втрачено важливі економічні зв'язки. У країні величезного розмаху набирають корупція та злидні, зростає вплив мафії, починаються військові дії в Абхазії.

9 квітня 2000 року Едуард Шеварднадзе був переобраний президентом Грузії, здобувши понад 82 % голосів виборців. Уже у вересні 2002 року Едуард Шеварднадзе заявив, що після завершення президентського терміну правління в 2005 році він має намір піти на пенсію і почати писати мемуари. Але 2 листопада 2003 року в Грузії відбулися парламентські вибори, на яких провладний блок «За нову Грузію» набрав 21,32 % голосів, опозиційний «Союз демократичного відродження» – 18,84 %. Опозиція не погодилася з результа-

тами виборів і висунула ультиматум Едуарду Шеварднадзе – піти у відставку з поста президента або опозиція займе президентських резиденцію. Під тиском народних хвилювань 23 листопада 2003 року Е. Шеварднадзе подав у відставку, а до влади прийшов Михайло Саакашвілі (нар. 21 грудня 1967 року).

Після «революції троянд» влада була розподілена між ключовими фігурами опозиції – М. Саакашвілі, З. Жванія та Н. Бурджанадзе. Три лідери – Михайло Саакашвілі, Зураб Жванія та Ніно Бурджанадзе – домовилися про розподіл влади між собою. За цією угодою Михайло Саакашвілі стає президентом Грузії, Зураб Жванія – прем'єр-міністром (неіснуюча посада на той момент), а Ніно Бурджанадзе – головою парламенту.

Неминучість і характер конституційних реформ стали очевидними після приходу до влади «революційного тріумвірату». Оскільки нова конфігурація влади мала спиратися, в першу чергу, на угоду цієї нової правлячої еліти, її розробка почалася за закритими дверима.

Важливою подією на цьому етапі стали парламентські вибори. У березні 2004 року було обрано 150 депутатів парламенту за пропорційною системою. Блок «Національний рух – Демократи», що представляв тріумвірат переможців, набрав 66,24% голосів і здобув 135 місць.

Вибори спровокували політичну кризу в Аджарії. ЦВК Грузії заявив, що в ряді округів, де перемогли прихильники А. Абашидзе, були порушення. Результати були анульовані, однак влада Аджарії відмовилася допустити членів ЦВК, які прибули для організації нових виборів. М.Саакашвілі оголосив про направлення підрозділів МВС у Батумі, тоді А. Абашидзе наказав висадити в повітря мости на кордонах автономії. У той же час протести всередині самої Аджарії ставали дедалі сильнішими. 6 травня А.Абашидзе капітулював, він та члени його сім'ї відлетіли до Москви. На нових виборах у Верховну Раду Аджарії прихильники тріумвірату набрали 72% голосів, згодом були прийняті закони, які підпорядковували уряд автономії президенту Грузії.

На президентських виборах 4 січня 2004 р. М. Саакашвілі набрав 96,24% голосів. Були побиті рекордні результати З. Гамсахурдія та Е. Шеварднадзе. ОБСЄ оцінило ці вибори як більш демократичні, ніж ті, що проводилися в Грузії до цього.

Проте неузгодженість конституційної реформи, яка розпочалася з січня 2005 року, продемонструвала слабку єдність тріумвірату. Для запобігання можливого протистояння було оголошено про злиття двох партій: «Національного руху» і «Бурджанадзе-демократи». Але це не сприяло досягненню консенсусу серед «революційних сил» з питання конституційних змін. Конституційний проект було піддано критиці з боку Т. Хідашелі, Г. Бокерія і К. Давіташвілі. Останній залишив посаду політичного секретаря «Національного руху», заявивши, що не конституцію слід підлаштовувати під людей, а навпаки, люди повинні підлаштовуватися під конституцію. Все це створило загрозу не тільки єдності правлячої партії, але і її легітимності, позбавляючи партію позитивного іміджу [79].

Іншим важливим нововведенням, яке зміцнило владу М. Саакашвілі, став законопроект, внесений до парламенту одночасно з конституційним законопроектом, який передбачав призначення районних гамгелі (голів) президентом і посилення інституту повноважних представників президента в регіонах. Обґрунтовувався він тим, що має тимчасовий характер і необхідний тому, що в іншому разі у влади в районах залишаться представники старого уряду.

Опозиція побачила ознаки диктатури в такій концентрації влади. На їхню думку, зміни скасували кілька важелів, які свого часу були використані З. Жванія та М. Саакашвілі проти уряду Е. Шеварнадзе і які в майбутньому могли бути використані проти них наступною опозицією.

Важливою подією на цьому етапі стали парламентські вибори. У березні 2004 року було обрано 150 депутатів парламенту за пропорційною системою. Блок «Національний рух – Демократи», що представляв тріумвірат переможців, набрав 66,24 % голосів і здобув 135 місць. Н. Бурджанадзе знову була обрана спікером парламенту.

М. Саакашвілі і надалі активно використовував силові структури для тиску на родичів і наближених поваленого Е. Шеварнадзе. Формально дотримуючись юридичних процедур, їх відправляли до в'язниці і звільняли тільки після того, як у державну скарбницю ті повертали незаконно привласнені кошти. У короткі терміни уряду вдалося погасити частину внутрішнього боргу перед населенням (123 млн дол. США) і підвищити дохідну частину бюджету [80]. При цьому М. Саакашвілі, а також його прихильники і ряд інших державних службовців заперечували факт тиску на опозицію,

пояснюючи переслідування деяких представників політичних партій їхнім кримінальним минулим.

Популярність М. Саакашвілі почала падати. Заяви влади про швидке поліпшення соціально-економічного становища населення в деяких сферах (в основному в аграрній) так і залишилися заявами. Згідно з результатами соціологічних опитувань, уже через два роки після перемоги «революції троянд» рейтинг президента М. Саакашвілі і правлячої партії «Єдиний національний рух» суттєво знизився [81].

Колишні сподвижники стали переходити на бік опозиції. Різно погіршилися відносини з колишнім соратником І. Окруашвілі, який звинуватив президента Саакашвілі в корупції та смерті прем'єр-міністра Грузії З. Жванії в лютому 2005 року.

27 грудня 2006 року грузинський парламент прийняв пакет поправок до Конституції Грузії, головна мета яких полягала в тому, щоб провести в 2008 р. одночасно вибори парламенту і президента країни. Необхідність поєднання виборів була обґрунтована фінансовою доцільністю та необхідністю економії бюджетних коштів, а також неприпустимістю одночасного проведення президентських виборів в Росії і парламентських виборів в Грузії. Таке суміщення термінів, на думку грузинської влади, мало в собі серйозні ризики для стабільності, тому що певні сили в Росії могли спробувати підірвати внутрішньополітичну ситуацію в Грузії і тим самим якось вплинути на результат парламентських виборів [82].

Необхідність поєднання виборів оскаржила парламентська опозиція, лідери якої вважали зміни Конституції політичним маневром М. Саакашвілі з метою продовжити термін власного правління. Опозиція наполягала на тому, що питання необхідно винести на всенародне обговорення і що проект змін до конституції має бути більш ретельно опрацьований і узгоджений з міжнародними організаціями, зокрема з Венеціанською комісією Ради Європи. Всі доводи опозиції проти зміни Конституції і перенесення термінів парламентських виборів були проігноровані владою.

У листопаді 2007 р. у Тбілісі відбулися акції протесту об'єднаної опозиції. Їх головним гаслом було проведення парламентських виборів навесні наступного року, тобто в терміни, які раніше були передбачені Конституцією (у квітні 2008 р.).

Грузинська опозиція прагнула використати протестні настрої. Її лідери звинувачували владу в тому, що вона відвернулася від народу, розвалила економіку країни, розпродала національні багатства, порушує основні права людини, закони і свободу слова. Проте М. Саакашвілі категорично відмовився знову переносити дату виборів та вдався до силового розгону демонстрації біля парламенту.

У відповідь опозиція почала нові акції протесту в Кутаїсі, Батумі та різних районах столиці, де між мітингувальниками і спецназом відбулися зіткнення. Президент Грузії звинуватив опозицію в спробі державного перевороту і оголосив у країні надзвичайний стан. На час дії надзвичайного стану на території республіки були введені обмеження на проведення демонстрацій і маніфестацій, а також на заклики в ЗМІ до насильства, організації заворушень і повалення влади із застосуванням сили. Після цього всі телекомпанії і радіостанції Грузії, окрім громадського телебачення, припинили інформаційні випуски.

Після розгону опозиційного мітингу в Тбілісі рейтинг М. Саакашвілі знизився до 10–12%, а 24 листопада 2007 він був змушений оголосити про свою відставку і про проведення дострокових президентських виборів.

В Грузії з 2007 року по 2012 рік – режим М. Саакашвілі набув більш жорстких рис. На позачергових президентських виборах 5 січня 2008 року він набрав 56 % голосів. Відбулося певне пониження рівня популярності. З іншого боку, проведення радикальних реформ, особливо в держсекторі, не могло не залишити велику кількість незадоволених громадян. Відповідно, ряди опозиції почали поповнюватися.

У той же час, грузинська опозиція не змогла об'єднатися і висунути єдиного кандидата в президенти. Як наслідок, протестний електорат виявився розпорошеним, що зіграло на руку М. Саакашвілі.

Через два місяці після виборів президента Грузії місія спостерігачів ОБСЄ опублікувала свою підсумкову доповідь, в якій процес підрахунку голосів був оцінений позитивно.

Незважаючи на успіхи в економічній і адміністративній сфері, у відносинах з невизнаними республіками Абхазія і Південна Осетія, Михайло Саакашвілі зазнав фіаско. Риторика президента нічим не відрізнялася від меседжів його попередників. Він все ж так

само, уникаючи дипломатичних жестів, говорив мовою ультиматумів. Напружені відносини з Аджарією, фактична незалежність від Грузії Південної Осетії та Абхазії, що потрапили під протекторат Російської Федерації, так чи інакше впливали на рейтинг президента, що обіцяв на виборах розв'язати цю проблему. У цих умовах М. Саакашвілі прийняв рішення силовим шляхом вирішити конфлікт з Південною Осетією.

До середини дня 8 серпня 2008 року грузинські війська вступили у Цхінвалі, столицю Південної Осетії, і оголосили про відновлення територіальної цілісності Грузії. Також було оголошено, що з сепаратистським режимом самопроголошеної республіки буде підписано акт про капітуляцію.

У той же день Російська Федерація ввела свої війська у Південну Осетію та обґрунтувала свої дії необхідністю захисту своїх громадян (раніше Росія надала своє громадянство жителям Південної Осетії і Абхазії) і власних миротворчих сил [83].

Війська Російської Федерації швидко просуваються до Тбілісі, проте втрутилося міжнародне співтовариство. Армія росіян змушена була відступити. Дипломатичні стосунки були розірвані. Парламент Російської Федерації того ж року визнав Південну Осетію та Абхазію незалежними республіками.

Ці дії призвели до загострення стосунків з Російською Федерацією до такого рівня, що 17 лютого 2010 року президент Росії Дмитро Медведєв оголосив Михайла Саакашвілі персоною нон грата в Росії. Був заборонений імпорту грузинських продуктів до Росії. Грузія зазнала великих фінансових збитків. Згодом Грузія взяла курс на більш дипломатичні відносини з Російською Федерацією. Так, 29 лютого 2012 Михайло Саакашвілі підписав указ про скасування віз для росіян.

Наприкінці свого правління М. Саакашвілі розпочав знову змінювати Конституцію. Розуміючи примарність можливості залишитися на посаді президента на третій строк, він вніс, за допомогою парламенту, нові поправки до законодавства, які суттєво зменшували вплив президента та надавали владні преференції прим'єр-міністру, сподіваючись по закінченні другого президентського терміну обійняти цю посаду. Проте парламентські вибори, що відбулися восени 2012 року, відкинули цю можливість.

1 жовтня 2012 року опозиційний виборчий блок «Грузинська мрія–Демократична Грузія» на чолі з Бідзіна Іванішвілі отримав понад половину місць (54,85 %) у парламенті Грузії [84]. Наступного дня після голосування Саакашвілі визнав, що його партія Єдиний Національний рух програла на парламентських виборах і заявив про те, що вона переходить в опозицію. Головою уряду став Б. Іванішвілі. Відразу ж після перемоги новий прем'єр-міністр розпочав хвилю судових розслідувань проти колишніх міністрів і силовиків. Так само спостерігаються спроби зближення з Росією, проте, незважаючи на поступове потепління у стосунках двох держав, в цілому зовнішньополітичний курс країни залишився колишнім, прозахідним [85], який і був закріплений резолюцією «Про головні напрями зовнішньої політики», який заборонив керівництву країни мати дипломатичні відносини з державами, що визнали незалежність Абхазії і Південної Осетії. Цей крок був зумовлений побоюванням втратити підтримку націоналістично налаштованого електорату напередодні президентських виборів 1 жовтня 2013 року [86].

Парламентські вибори 2012 року ознаменували новий етап розвитку політичної системи країни. Б. Іванішвілі підвищив заробітну платню, зменшив ціни, розпочав модернізацію промисловості, поступово зменшує жакливий рівень безробіття (70 %) [87]. Проте інша частина населення досить негативно реагує на скорочення ліберальних свобод у ринковій сфері.

Також провладна більшість у парламенті і далі скорочує повноваження президента. Так, за останніми поправками, що були прийняті в березні 2012 року [88], президент не може одноособово розпускати парламент та уряд.

27 жовтня 2013 року на чергових президентських виборах здобув перемогу Георгій Теймуразович Маргелашвілі – кандидат від «Грузинської мрії». Таким чином, влада в країні опинилася в руках однієї провладної партії.

Але вже на початку 2015 року дії провладної партії почали дратувати громадян. Інфляція, невиконані обіцянки, погіршення економічної ситуації та скорочення західних інвестицій призвели до акцій протестів, наймасштабніша з них відбулася 21 березня 2015 року, коли на вулиці Тбілісі вийшло понад 50 000 громадян – прихильників опозиційної партії «Єдиний національний рух» [89].

Незважаючи на глибокі перетворення всередині країни, деякі обіцянки М. Саакашвілі залишилися невиконаними. Так, у лютому 2006 року М. Саакашвілі заявив, що у Грузія стане членом НАТО до 2009 року. 13 березня 2007 грузинський парламент схвалив рішення про вступ у НАТО. Однак у серпні 2009 року голова Центру досліджень східної геополітики Лаурінас Касчюнас заявив, що конфлікт у Південній Осетії цю перспективу віддалив.

Також виявилися невиконаними завдання щодо вступу до Європейського Союзу. У квітні 2004 року, на зустрічі з президентом Єврокомісії Романо Проді, Михайло Саакашвілі заявив, що Грузія стала кандидатом на вступ до Євросоюзу і стане нею не пізніше 2009 року. Тим не менш, у травні 2010 року Євросоюз заявив, що в осяжній перспективі приєднання Грузії до Євросоюзу не буде.

У Грузії, за правління М. Саакашвілі, відбулося реальне посилення президентської влади. М. Саакашвілі поновив своїх людей на ключових посадах у державі, спробував позбутися можливих конкурентів, навіть у своєму середовищі. Сюди ж варто віднести бажання використати вже відомий у інших країнах СНД варіант конституційної реформи, що мав на меті до закінчення свого президентського терміну главою держави зробити прем'єр-міністра. Маючи більшість у парламенті до чергових парламентських виборів 1 жовтня 2012 року, М. Саакашвілі сподівався легко обійняти цей пост і залишитися при владі на невизначений термін. З іншого боку, відбулося скорочення держапарату, очистка рядів чиновників. Це дало змогу позбутися колишньої номенклатури з радянським мисленням, замінити її представниками молодшої еліти, яка здобула освіту в основному на Заході.

Варто пригадати також низку ефективних реформ у всіх сферах суспільного і економічного життя. Зменшення тиску на приватний бізнес, реформа силових структур. Грузія, взявши курс на західні цінності, сьогодні вже не схожа на більшість інших пострадянських країн.

Азербайджан

Ситуація в Азербайджані на початку 90-х років також виявилася напруженою. Починаючи з 1988 року у республіці спалахнув конфлікт з сусідньою Вірменією через автономну область Нагірний Карабах, який швидко переріс у затяжну війну. І хоча збройне

протистояння під тиском міжнародної спільноти вдалося до середини 90-х років нейтралізувати, між двома країнами досі зберігаються напружені відносини.

18 травня 1990 року парламент Азербайджану обрав першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану Аяза Муталібова президентом Азербайджану. Легітимація Аяза Муталібова сталася трохи пізніше, на виборах 8 вересня 1991 року, однак перемога була автоматичною – у виборчому бюлетені стояло тільки його ім'я, оскільки кандидати від опозиції або бойкотували вибори, або відмовилися від участі в них [90].

30 серпня 1991 Верховна Рада Азербайджану прийняла декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а вже 18 жовтня 1991 року Верховною Радою Азербайджану був ухвалений Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки». Цей документ підтримали 95% населення країни на всенародному референдумі 29 грудня 1991 року. Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою, правонаступником Азербайджанської Народної Республіки 1918–1920 років [91].

Згідно з положеннями ухваленого Акта «Народ Азербайджану гарантує демократичний лад Азербайджанської Республіки і верховенство закону, а також утворює незалежну, світську, демократичну, унітарну державу» [92].

Формально закріплювалися основні елементи правової державності: верховенство закону, принцип поділу влади, багатопартійність, пріоритет приватної власності. У заключній статті Конституційного акта говорилося, що він служить «основою для розробки нової Конституції Азербайджанської республіки».

Аналізуючи основні положення Конституційного акта, можна відзначити його орієнтацію на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод громадян.

Однак на рубежі 1991–1992 років політичний режим не зміг вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах і втратив контроль над внутрішньополітичною динамікою. Серія військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації націо-

нальних політичних еліт, а навпаки, різко загострили внутрішнє протистояння.

Після знищення 26 лютого 1992 азербайджанського міста Ходжали в Нагірному Карабасі і кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 року Аяз Муталіб під тиском опозиції подав у відставку.

7 червня 1992 року відбулися перші в історії Азербайджану альтернативні вибори президента республіки. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану, колишній дисидент Абульфаз Ельчібей (24 червня 1938 – 22 серпня 2000 рр.). Друге місце з 33% голосів посів кандидат від Демократичної спілки інтелігенції Нізамі Сулейманов.

Новому президентові не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Азербайджанська державність перейшла у стадію дифузії і силового протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993 рр.) був відзначений подальшою деструктуризацією політичного режиму.

Невдачі у ході військового протистояння і некомпетентність уряду викликали кризу влади, внаслідок якої 4 червня 1993 року в м. Гянджі спалахнув заколот полковника Сурета Гусейнова. А. Ельчібей був усунений від влади, а його місце як виконувач обов'язків посів тодішній спікер парламенту Гейдар Алієв.

У тому ж 1993 році відбувся черговий референдум, на якому громадяни Азербайджанської Республіки офіційно відсторонили А. Ельчібея від влади і обрали президентом Гейдара Алієва (10 травня 1923 – 12 грудня 2003), колишнього першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану, члена Політбюро ЦК КПРС, який у 1991 року очолював Верховну Раду Нахічеванської АРСР.

Незважаючи на причетність до радянської номенклатури, Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом.

У травні 1994 Азербайджан, Вірменія і Нагірно-Карабаська Республіка підписали угоду про припинення вогню. Наступний ефективний крок Гейдар Алієв зробив, підписавши «Контракт століття» 20 вересня 1994 року. У «Контракті століття» були представлені 13 компаній з 8 країн світу (Азербайджан, Туреччина, США,

Японія, Великобританія, Норвегія, Росія і Саудівська Аравія). Цей договір, націлений на залучення іноземних інвестицій у нафтову промисловість, мав наслідком кардинальне зміцнення зовнішніх і внутрішньополітичних позицій нового політичного режиму. Природно, що американські і західноєвропейські інвестори (і пов'язані з ними політичні кола), починаючи з 1994 року, мали стратегічну зацікавленість у довгостроковій соціально-політичній стабільності в Азербайджані [93].

Перші парламентські вибори в історії незалежного Азербайджану відбулися в 1995 році. У тому ж році 12 листопада всенародним референдумом була прийнята Конституція Азербайджанської Республіки, що стало логічним етапом подолання системної дезорганізації політико-правового механізму в Азербайджані.

Конституція проголошувала народ Азербайджану єдиним джерелом державної влади. Вищою метою держави декларувалося забезпечення прав і свобод людини і громадянина, підкреслювалася соціальна спрямованість державної політики. Закріплювався принцип поділу влади. Встановлювалося, що президент Азербайджанської Республіки обирається на п'ятирічний термін шляхом загальних, прямих і рівних виборів при вільному, особистому і таємному голосуванні. У Конституції також вказувалося, що ніхто не може бути обраний президентом Азербайджанської Республіки повторно понад два рази. Органом законодавчої влади республіки оголошувався однопалатний Міллі Меджліс, що складався з 125 депутатів, які спочатку обиралися за мажоритарно-пропорційною системою. Укріплювалася система місцевого самоврядування.

Конституція Азербайджанської Республіки мала достатньо виражену демократичну спрямованість, фіксує ряд основоположних прав і свобод, націлених на формування основ громадянського суспільства в Азербайджані. Разом з тим, можна вважати, що в основу цього документа була покладена французька конституційна модель, що раніше знайшла своє модифіковане відображення в Конституції Російської Федерації, а трохи пізніше в конституціях ряду інших пострадянських республік (Білорусі, України, Казахстану, Вірменії і т.д.). Специфічна риса такої моделі – гіперконцентрація повноважень у руках глави держави, системоутворююча роль президентства як центрального інституту владної конструкції.

Прийняття Конституції стало інституціональним етапом, що ознаменував перехід до нового періоду становлення політичного режиму в Азербайджані – стабілізації політичного процесу та монополізації владного ресурсу (1993–2015 рр.).

У жовтні 1998 року Г. Алієв був переобраний Президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов здобув підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні. Спостерігачі ОБСЄ відзначили непрозорий характер виборчого процесу та оцінили вибори як невідповідні міжнародним стандартам.

Слід визнати, що в 1993–2003 рр. уряд систематично користувався своєю монополією на владу, щоб контролювати вибори і маніпулювати їх результатами. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів перші парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. не відповідають прийнятим міжнародним стандартам [94].

Жорстка маніпуляція, зосередження інформаційних ресурсів в одних руках, відсутність громадського контролю та конструктивних пропозицій з боку опозиції призвели до подальшого посилення влади і ослаблення ролі контреліт.

Одним з важливих інструментів форматування режиму «керованої демократії» в республіці і концентрації політичної влади в руках Гейдара Алієва в 1993–2003 рр. став системний контроль над засобами масової інформації. Так, 6 грудня 1993 року була прийнята поправка до Закону «Про засоби масової інформації» Азербайджанської Республіки, згідно з якою ЗМІ можуть піддаватися цензурі у разі, якщо викладена інформація стосується військових або державних таємниць. Однак перелік таємниць не було вказано, що дозволяло чинному режиму досить широко використовувати адміністративний ресурс, закладений у законі. Ряд експертів вважає, що нормального міжнародного іміджу нинішня влада намагається досягти не зміною ситуації з правами людини в країні, а придушенням критики у місцевих засобах масової інформації. Для цього застосовуються економічний тиск і формально відмінена, але діюча політична цензура і пряме перешкоджання

репортерській роботі з висвітлення політичних подій, а також проведення показових судових процесів над журналістами.

Політична динаміка Азербайджану в 1993–2003 рр. говорить про авторитарний відкат, формування режиму «керованої демократії» і кулуарно-персоналістської моделі політичного управління. Очевидно, тенденції соціально-політичного «відкату», перегляду підсумків пізньорадянської лібералізації були закладені ще на початку 90-х рр. минулого століття і стали прямим наслідком слабкості владно-політичної організації в 1987–1993 роках.

Необхідно враховувати, що інституціоналізація політичного режиму в Азербайджані протікала в прямому взаємозв'язку з процесом подолання системної дифузії в соціально-економічній, політичній, ментальній сферах азербайджанського соціуму. Внаслідок цього фундаментальні завдання політичного режиму в 1993–2003 рр. акумулював антикризовий комплекс: внутрішньополітична стабілізація, міжнародна легітимація, подолання дисфункції владного механізму, економічні реформи та залучення іноземного капіталу. Формат «керованої демократії» та ситуаційне звернення до авторитарних політичних практик виступали прийнятними та ефективними механізмами, що забезпечують як позитивну макроекономічну динаміку, так і послідовність політичного курсу в умовах консервації владної монополії. При цьому не менш гострі проблеми політичної модернізації, лібералізації, забезпечення прав людини, розвитку партійного спектра і реальної електоральної конкуренції були свідомо відсунуті на другий план, виведені з реєстру довгострокових пріоритетівправлячої еліти.

8 листопада 2000 був переобраний Міллі Меджіліс. Новий склад парламенту активно включився в роботу з розв'язання економічних проблем. Незважаючи на постійний приріст внутрішнього валового продукту, велика частина населення жила за межею бідності. До 2003 року ситуацію вдалося нормалізувати, а в подальшому Азербайджан навіть лідирував з економічного зростання серед країн СНД.

15 жовтня 2003 пройшли чергові президентські вибори, які стали важливим перехідним етапом у функціонуванні політичної влади в Азербайджані. На виборах переміг син Гейдара Алієва

(який зняв свою кандидатуру з причини хвороби) – Ільхам Алієв (р.н. 24 грудня 1961). 16 жовтня ЦВК республіки офіційно заявила, що другого туру виборів не буде, оскільки Алієв набрав 76,84% голосів виборців, які взяли участь у виборах, а його найближчий суперник Іса Гамбар – 13,97% голосів [95].

Знову були відмічені масові зловживання на виборах, але для правлячої еліти, та й світової громадськості, було важливо збереження стабільності в регіоні. Стара пострадянська еліта і бізнес-кола без вагань прийняли наступника. Подібна процедура безумовно заклала на теренах пострадянського простору вперше пряму передачу влади в спадщину.

Нинішній склад парламенту обраний в листопаді 2010 року. Більшість депутатів є безпартійними (38 депутатів) або є членами пропрезидентської партії «Новий Азербайджан» (74 депутати). Опозиційні партії також представлені в парламенті, але їх масові акції, демонстрації і мітинги, як правило, не вітаються владою, як і в багатьох інших країнах Закавказького регіону.

Опозиція в країні представлена трьома політичними блоками: блок «Азадлиг» («Свобода»), блок «YeS – Нова політика» і «Рух національної єдності», але в парламенті вони представлені буквально кількома депутатами і не мають реального впливу.

Опозиційні партії в Азербайджані дозволені, проте вони не мають жодного реального шансу прийти до влади. Регулярні мітинги в Баку, які проводить опозиція на площі перед колишнім кінотеатром «Галебе» («Перемога»), зазвичай закінчуються сутичками з міліцією і розгоном.

9 жовтня 2013 року на нових президентських виборах передбачувано переміг Ільхам Алієв з результатом 84,6%.

Таким чином були створені передумови для створення диктаторського режиму, а функції опозиції зведені до фактичного нуля.

Ільхам Алієв, звернувши пильну увагу на розвиток економічної сфери і певну лібералізацію ринку, так чи інакше в усьому іншому продовжив курс батька. Це стосувалося і ставлення до засобів масової інформації та опозиції. Громіздка пострадянська бюрократична машина і домінування президентської влади залишилися без змін. Це підтвердили парламентські вибори 2010 року і президентські 2013 року. Показовим у цьому сенсі є референдум,

проведений за ініціативи правлячої партії «Новий Азербайджан» 18 березня 2009 року. Головним результатом референдуму стала зміна статті 105 чинної Конституції (скасування обмеження обрання президентом однієї особи двома термінами). За даними ЦВК поправку схвалила переважна більшість громадян (97,1%) [96].

Такий стратегічний хід дозволяв чинному політичному режиму вирішити кілька важливих політичних завдань:

1) забезпечити відносну передбачуваність політичної динаміки, превентивно мінімізувавши (фактично, усунувши) можливі проблеми на наступних президентських виборах і зберігши персоналістську конфігурацію чинного політичного режиму;

2) зняти з політичного порядку денного обговорення інших, більш складних, схем трансформації влади (пошуки «наступника», перехід до конституції з «сильним» прем'єр-міністром і т. д.);

3) використовувати ефект переконливої перемоги Ільмаха Алієва на виборах президента для закріплення досягнутого електорального успіху;

4) продемонструвати стійкість політичного режиму І. Алієва на міжнародній арені, його довгострокову актуальність як можливого економічного і воєнно-стратегічного партнера. Цей фактор стає особливо важливим на тлі соціально-політичної нестабільності в двох інших закавказьких державах.

Підсумки референдуму 18 березня 2009 року були інтерпретовані експертним співтовариством двояко. З одного боку, як крок до подальшого посилення авторитарних тенденцій особистої влади. І з іншого боку, як демонстрація політичної стабільності, орієнтованості азербайджанського соціуму на політичну спадкоємність і поступальний соціально-економічний розвиток.

Результати референдуму несли в собі вочевидь конфліктогенні імпульси і перш за все це стосується внутрішньо елітарних відносин, пов'язаних з втратою можливими альтернативними групами економічного впливу чи хоча б часткової можливості конвертувати його в політичний капітал в осяжному майбутньому. За збереження існуючої конфігурації саме І. Алієв і надалі виступає не тільки як медіатор політичного процесу, але і як монопольний гарант власності і бізнесів економічних еліт.

Таким чином, можна зробити висновок, що системоутворюючою домінантою політичного порядку в сучасному Азербайджані

є наступність здійснюваного політичного курсу, заснована на імперативі соціокультурного патерналізму і кристалізована у вигляді персоналістської моделі «керованої демократії». Виразником цієї структурної моделі виступає президент І. Алієв, а інтегративним ланкою – пострадянська бюрократична еліта. Але, разом з тим, ідеологія політичної консервації відчуває трансформаційний імпульс, пов'язаний з очевидною потребою правлячого субстрату в поетапній модернізації політико-державного механізму.

Активна співпраця з Заходом дозволяє демонструвати співгромадянам не тільки формальну респектабельність правлячого режиму та його лідерів, але й позиціонувати Азербайджан як частину світової «спільноти демократій», конструювати і відтворювати соціальний міф про відповідність або наближення республіки до «загальносвітових» соціально-економічних і політичних стандартів. У цих умовах політична опозиція втрачає можливість ефективно задіяти ліберально-реформаторську тематику, апелювати до підтримки євроатлантичного співтовариства.

Активна діяльність І. Алієва протидії опозиції (виступала під гаслами політичної лібералізації та розширення співробітництва з західними країнами) у ході парламентської кампанії 2005 року перетворили азербайджанський політичний режим у союзника Росії за збереження status quo на просторі колишнього СРСР. У цих умовах офіційна Москва фактично розділила з США функцію гаранта незмінності внутрішньополітичного курсу в Азербайджані, частково взяла на себе роль протектора системи «керованої демократії» в Азербайджані[97].

Слід наголосити, що політична опозиція, володіючи певним ресурсом соціальної підтримки, стикається з досить жорстким адміністративним тиском, що фактично виключає масову мобілізацію її прихильників в середньостроковій перспективі.

Понад те, проведений аналіз дозволяє нам з упевненістю констатувати, що масова протестна мобілізація не може розглядатися як ефективний спосіб політичної конкуренції в сучасних умовах: хоча б через наявність загальновідомої геоекономічної специфіки азербайджанському політичному режиму буде забезпечений істотно більший діапазон «свободи рук» з боку зовнішніх акторів (США, Росія, Туреччина) в процесі можливої силової протидії

позасистемної опозиції (свідчення тому розгін мітингів опозиції після виборів 2003–2005 рр.)[98].

Таким чином, чинний президент і його оточення закладають для себе реальні можливості збереження влади на майбутнє, не проводячи змін у законодавчій системі (створюючи парламентську республіку) або пошук наступника президента.

Вірменія

Верховна Рада Вірменської РСР 23 серпня 1990 року також прийняла «Декларацію про незалежність Вірменії», що ознаменувало початок процесу становлення незалежності цієї республіки. Вірменська РСР була перейменована в Республіку Вірменія, яка залишалася у складі СРСР аж до його розпаду 26 грудня 1991р. 17 березня 1991 року Вірменія перешкодила проведенню референдуму про збереження СРСР на своїй території [99].

21 вересня 1991 року був проведений референдум про вихід зі складу СРСР і становлення незалежної державності. Більшість громадян, які мали виборче право, відповіли на це запитання ствердно, і вже 23 вересня 1991 року Верховна Рада Вірменії проголосила її незалежність.

Першим президентом Вірменії став вірменський вчений, доктор філологічних наук Левон Тер-Петросян (р.н. 9 січня 1945), обраний на цей пост 16 грудня 1991 року. Перед першим президентом тут же постали серйозні проблеми: розвал економіки, бідність населення і, найгірше, – війна з Азербайджаном за Нагірний Карабах.

2 вересня 1991 року на сесії Нагірно-Карабаського обласної Ради народних депутатів була прийнята Декларація про проголошення Нагірно-Карабаської Республіки в межах Нагірно-Карабаської автономної області і суміжного Шаумянівського району Азербайджанської РСР.

10 грудня 1991 року був проведений референдум про статус Нагірно-Карабаської Республіки, 99,89% учасників якого висловилися за її незалежність. Однак домогтися такого результату вдалося через бойкотування референдуму азербайджанською меншістю. Цей референдум не був визнаний міжнародним співтовариством.

У 1991–1994 рр. між Нагірно-Карабаської Республікою та Азербайджаном розгорівся військовий конфлікт, у ході якого азербайджанці витіснили вірмен з території колишнього Шаумя-

нівського району Азербайджанської РСР і частини Нагірного Карабаху, а підтримана Вірменією Нагірно-Карабаська Республіка встановила контроль над кількома районами Азербайджану, прилеглими до Нагірного Карабаху, і витіснила звідти азербайджанське населення, що було кваліфіковано у 1993 році Радою безпеки ООН як окупація території Азербайджану вірменськими збройними силами.

Армія стала величезним тягарем для державного бюджету. Збройний конфлікт з Азербайджаном вимагав великих фінансових витрат на оборону. До середини 90-х років чисельність армії Вірменії досягла 50 тисяч.

Досить цікаво, з погляду на події в Україні, відмітити, що ядром збройних сил Вірменії та причиною перемоги у протистоянні з Азербайджаном також стали добровольчі батальйони.

Ще в процесі бойових дій постало питання про єдине командування окремими добровольчими батальйонами, які на початку конфлікту являли собою розрізнені збройні угруповання без єдиного центру і підпорядковувалися лише своїм комбатам. Це вдалося зробити лише одному із відомих вірменських командирів (згодом він отримав посаду міністра оборони) Вазгену Саргсяну [100]. Саме він об'єднав різні групи в потужну добре злагоджену армію.

Вірменія також зіткнулася с проблемами реабілітації, соціального захисту та працевлаштування колишніх військових. Саме колишні керівники, які брали участь у вирішенні долі Нагірного Карабаху, згодом становили політичну еліту Вірменії [101].

Спроби навести лад в економіці принесли досить слабкі результати. Тільки за допомогою закордонних кредитів вдалося до 1995 року трохи стабілізувати ситуацію, зупинити інфляцію. Зусиллями США і Світового банку в 1995 році у Вірменії було відзначено економічне зростання, після чого республіка просунулася вперед у справі ринкових перетворень (цього сприяла також активність вірменського лобі у США та Франції). Крім того, Вірменія була включена в програми Світового банку, який був готовий виділити їй в 1999 році ще 240 млн доларів на найближчі три роки. Однак, незважаючи на певні зрушення, економіка Вірменії залишається і надалі у скрутному становищі. При цьому в політиці Левон Тер-Петросян вибудовував жорстку президентську владу, зібравши всі важелі державного управління в своїх руках.

У липні 1995 року були проведені вибори до парламенту Вірменії. Більшість місць дісталася партії влади «Республіка». У тому ж році 5 липня шляхом референдуму була прийнята Конституція Вірменії.

Державний устрій республіки, за Конституцією, ґрунтується на принципі поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Глава держави – президент. Він є гарантом незалежності, територіальної цілісності і безпеки країни. Будь-який громадянин, у якого є виборче право і який досяг 35-річного віку, проживає у Вірменії протягом 10 років, може претендувати на посаду президента країни. Виконавча влада в країні реалізується урядом Республіки Вірменія. До його складу входять прем'єр-міністр і міністри. Президент Республіки Вірменія призначає прем'єр-міністра. Президент республіки за пропозицією прем'єр-міністра призначає та звільняє з посади членів Уряду Республіки Вірменія. Спільно з президентом уряд здійснює внутрішню і зовнішню політику держави. Законодавчу владу в державі здійснюють Національні Збори – однопалатний парламент, що нараховує 131 депутата. Національні Збори обираються на всенародних виборах на п'ятирічний термін. Депутатом може стати кожний громадянин, що володіє виборчим правом, не молодший 25 років і останні 5 років проживає в республіці. Голова Національних Зборів обирається більшістю голосів від загальної кількості депутатів. Він веде засідання, а також розпоряджається матеріальними і фінансовими коштами Зборів.

Територіальне управління здійснюється марзпетами (губернаторами), які призначаються урядом Республіки Вірменія. Вони реалізують політику держави у районах, здійснюють контроль за фінансово-економічною, кредитною та податковою системами. У віданні марзпетів знаходяться система охорони здоров'я населення, наукова, освітня, культурна діяльність. У їх обов'язки входить забезпечення оборони, національної безпеки, охорони громадського порядку і життя заходів щодо зміцнення законності у дотриманні прав і свобод громадян.

Судова влада у Вірменії здійснюється судами загальної юрисдикції, Апеляційним судом, у деяких випадках спеціалізованими судами. Вищою судовою інстанцією Республіки Вірменія є Каса-

ційний суд. Він покликаний забезпечувати однакове застосування закону до всіх громадян. Конституційне правосуддя в Республіці Вірменія здійснюється Конституційним Судом. Незалежність судів гарантується Конституцією і законами республіки. На території Республіки Вірменія діє також Рада правосуддя, до повноважень якої належать складання списку кандидатур на посади та списку службового просування суддів, притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та ін

21 вересня 1996 року Тер-Петросян був удруге обраний президентом Вірменії, набравши 51,75 відсотка голосів виборців і, таким чином, перемігши вже в першому турі. Його основний суперник экс-прем'єр міністр Вазген Манукян набрав 41,29 відсотка. Міжнародні спостерігачі оцінили вибори як недемократичні. Після виборів в Єревані відбулися масові акції протесту. У них взяло участь близько 200 тисяч чоловік. 25 вересня 1996 року, після того як частина опозиціонерів намагалася проникнути в будівлю парламенту, поліція розігнала протестувальників, застосувавши водомети і сльозогінний газ.

3 лютого 1998 року Тер-Петросян подав у відставку з поста президента країни. Причиною відставки став розкол в уряді Вірменії. Прем'єр-міністр Роберт Кочарян (колишній президент Нагірно-Карабаської республіки), міністр оборони Вазген Саргсян (Саркісян) і міністр внутрішніх справ і національної безпеки Серж Саргсян не підтримали запропонований Тер-Петросяном план з врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту, що включав демілітаризацію зони конфлікту і повернення Азербайджану ряду населених пунктів, захоплених у ході бойових дій 1992–1994 років. Новим президентом 30 квітня 1998 року став Роберт Кочарян. За нього проголосувало 59,5 відсотка виборців. А 19 лютого 2003 року йому вдалося вдруге стати президентом та набрати 67,8% голосів. Опозиція звинуватила його у фальсифікації результатів виборів і використанні адміністративного ресурсу. Трохи пізніше, 27 травня 2003 року, провели вибори до парламенту, в яких перемогу здобули шість партій [102].

На чергових парламентських виборах, що відбулися 12 травня 2007 року, близько половини місць отримала правляча Республіканська партія Вірменії (32,8% за пропорційними списками, 24 з 41 місця в мажоритарних округах). На друге місце вийшла засно-

вана екс-президентом Вірменії Робертом Кочаряном і очолювана бізнесменом Гагік Царукяном «Процвітаюча Вірменія» (14,7%). Також партія «Дашнакцутюн» з правлячої партійної коаліції набрала 12,7%. Опозиція представлена двома партіями – ліберальної «Орінац Єркір» («Країна Законності»), глава якої, Артур Багдасарян, прийняв пропозицію президента Сержа Саркісяна стати секретарем Ради безпеки при президенті Вірменії, внаслідок чого партія «Орінац Єркір» перестала бути опозиційною, і Національно-демократичною партією «Спадщина».

19 лютого 2008 року на чергових виборах президента переміг Серж Саркісян – наступник Роберта Кочаряна і колишній прем'єр-міністр Вірменії. Серж Саркісян переміг у першому турі, набравши 52,86 відсотка голосів. Ці вибори були відзначені масовими заворушеннями під проводом екс-президента Тер-Петросяна, який так само виставив свою кандидатуру, заявивши, що нинішня влада у Вірменії «принизлива і не робить честі нашому народу», і в разі перемоги обіцяв, що має намір добровільно піти через три роки. На виборах він набрав усього 21,50 відсотка голосів, що підштовхнуло його до організації протестів.

20 січня 2008 року очолювана Тер-Петросяном опозиція провела в Єревані мітинг протесту, в якому брало участь кілька тисяч чоловік. На наступний день протестувальники розпочали сидячий страйк, а ближче до вечора встановили намети. Однак 1 березня 2008 року поліція розігнала мітинг прихильників Тер-Петросяна. Сам колишній президент під конвоєм служби держохорони був доставлений у свою резиденцію. За даними засобів масової інформації, хоча офіційно він не знаходився під домашнім арештом, поліція не дозволяла йому залишати будівлю резиденції. Після цього прихильники Тер-Петросяна зібралися біля будівлі посольства Франції, де почали з підручних засобів будувати барикади. Як наслідок, акція протесту переросла у збройне зіткнення з поліцією і солдатами внутрішніх військ, що супроводжувалося масовими безладами, в яких брали участь близько семи тисяч осіб. За офіційними даними, у ході безладів постраждала 131 особа, з яких вісім людей загинули від вогнепальних поранень. У той же день Кочарян оголосив про введення в Єревані надзвичайного стану на найближчі 20 днів. Після цього 2 березня Тер-Петросян звернувся до своїх прихильників із закликом розійтися, і вони

покинули місце мітингу. 8 березня Конституційний Суд Вірменії відхилив позови Тер-Петросяна та іншого кандидата Тиграна Карапетяна про скасування рішення Центрвиборчкому про результати виборів і визнав перемогу Саркісяна. 10 березня режим надзвичайного стану був пом'якшений, а 21 березня скасований.

Поразка не зупинила вірменську опозицію. Вже влітку 2008 року опозиція стала регулярно організовувати великі акції протесту, домагаючись звільнення заарештованих після березневих заворушень в Єревані, звільнення ряду вищих чиновників, а згодом і відставки президента Сержа Саркісяна. Під час однієї з акцій, 1 серпня 2008 року, 15 партій і одна суспільно-політична організація оголосили про створення єдиного Вірменського національного конгресу (ВНК), фактичним лідером якого став Тер-Петросян. У березні 2009 року Тер-Петросян очолив список, висунутий ВНК (до якого до цього часу входили вже 18 партій) на виборах до Ради старійшин Єревану – міський парламент вірменської столиці. При цьому за вірменським законодавством Тер-Петросян автоматично став і кандидатом на пост мера столиці Вірменії. Відразу після виборів, що пройшли 31 травня 2009, ВНК оголосив про свою перемогу, але згідно з офіційними результатами список опозиції набрав лише трохи більше 17 відсотків голосів. 1 червня 2009 Тер-Петросян заявив, що ВНК відмовляється від мандатів у Раді старійшин, опозиція остаточно відмовляється від діалогу з владою і не визнає жодного документа, підписаного Саргсяном, «особливо якщо він стосується Карабаху або вірмено-турецьких відносин». При цьому 19 червня 2009 року, через кілька тижнів після виборів, у Вірменії була оголошена амністія, яка передбачала, зокрема, вихід на свободу засуджених учасників заворушень березня 2008 року. Таким чином було виконано одну з головних вимог опозиції.

Проте на останніх парламентські виборах, що відбулися 6 травня 2012 року, провладна Республіканська партія Вірменії отримала 69 мандатів, а ВНК лише 7.

19 червня 2015 Єреван охопили протести, пов'язані з підвищенням цін на електроенергію, і зібрали 6000 людей на акцію протесту на площі Свободи. З 20 червня акція набула характеру сидячого страйку. Протестувальники встановили на площі Свободи наметове містечко. Також до вимог знизити тарифи протестувальники додали

вимоги боротьби з корупцією та націоналізації енергосистем Вірменії (які належать на 100% російській компанії). Проте вранці 23 червня поліція розігнала протестувальників у центрі Єревана, застосувавши проти них водомети. Близько 237 учасників єреванської акції були затримані, ще 7 протестувальників отримали поранення різного ступеня тяжкості. У той же день опозиційна парламентська фракція ВНК виступила з критикою дій поліції та в знак протесту покинула парламент.

Але вже ввечері 23 червня протестувальники знову зібралися на площі Свободи вже в кількості 20000 чоловік. Почалася установка барикад від можливого розгону. Частина протестувальників рушила у бік резиденції президента Вірменії Сержа Саргсяна. До протестів, крім представників опозиційних партій, приєдналися також і діячі культури. Пізніше до них були приєднані демонстранти з інших міст. Цікаво зазначити, що протестувальники підкреслювали економічний підтекст своєї акції і настійно вимагали не політизувати свої дії, а тим більше не проводити аналогії з київським Майданом. 25 червня прем'єр-міністр Вірменії Овік Абрамян заявив про рішення виплачувати компенсації мало-забезпеченим сім'ям у зв'язку з подорожчанням електроенергії. Однак це рішення не справило враження на демонстрантів і вже 27 червня президенту Вірменії довелося оголосити про відкладення підвищення енерготарифів. Проте за цим рішенням не настало жодних дій. Роздратовані громадяни 4 липня висунули ультиматум владі, даючи їм всього два дні для виконання вимог. Але 6 липня, замість зниження тарифів, влада за допомогою поліції остаточно розігнала демонстрантів і прибрала барикади.

Тобто, говорити про перемогу демократичних тенденцій у Вірменії ще зарано, незважаючи на активність опозиційних проявів.

Підводячи підсумки взаємодії влади та опозиції в державах Закавказзя, можна відзначити наступне.

Взагалі по державам Закавказзя можна простежити загальні тенденції становлення взаємовідносин між владою та опозицією у 1990-х роках, які відбувалися на тлі військових подій у цих країнах, коли пріоритетним завданням було збереження територіальної цілісності держав. Відбувалася постійна циркуляція еліт у владному середовищі з поступовим об'єднанням останніх наприкінці 90-х років у потужні моноеліти, які спромоглися стабілізувати еконо-

мічну та політичну сфери в своїх державах та закріпитися шляхом витіснення потенційних супротивників з політичної арени. Відносна стабільність і поступове економічне зростання, повний контроль за інформаційними джерелами призвели до деградації громадянського суспільства.

Проте на початку 2000-х років розвиток трьох держав пішов різними шляхами. За допомогою «революції троянд» у Грузії відбувся повний демонтаж старої владної еліти та приходу до влади нових керівників на чолі з М. Саакашвілі. Таким чином Грузія перетворилася на взірець проведення ефективних реформ та подальшої демократизації суспільства, тоді як Вірменія та Азербайджан вдалися до подальшого посилення авторитарних тенденцій та пригнічення діяльності опозиційних сил на політичному просторі.

Загалом у Вірменії та Азербайджані спостерігається майже повна відсутність впливової опозиції. Причому можна відзначити – це відбувається з мовчазної згоди світового співтовариства, зацікавленого в стабільності регіону і раніше підписаних економічних угод. Тут же спостерігається зацікавленість самих громадян, які пройшли війни і розруху в 1990-х роках і бояться радикальних змін у відносній стабільності. Все це дає змогу владі максимально узурпувати владу в своїх руках, всіляко придушуючи будь-які вияви інакомислення.

5.6. Політичне функціонування влади та опозиції в країнах Балтії

У демократичному світі влада і опозиція – це баланс між різними політичними силами (опонентами), забезпечення їх доступу до влади і, зрештою, умова конкуренції. Звичайно виникають сили і настрої, не представлені у владі (в парламенті), і тоді важливе їх адекватне залучення. Чи то вони вступають у співпрацю з існуючими переможцями парламентських перегонів, чи згодом їм вдається перемогти і увійти до представницьких органів, чи стають аутсайдерами. Хронічне ігнорування інтересів навіть малих соціальних груп призводить до формування сталого незадоволення і може стати потенціалом для соціального вибуху, перевороту та інших недемократичних форм приходу до влади.

Композиціонування моделі влада – опозиція, а також порядку і правил зміни політичних акторів у цій моделі впливає на функціонування політичної системи загалом.

Опозиція в СРСР (останні роки існування) в умовах однопартійності існувала кулуарно, а також, як реформаторські і консервативні групи в складі правлячої партії. Це не було повноцінною опозицією в сучасному розумінні, вони не висували вимог, ба навіть не мали програм. В умовах після тоталітаризму опозицією було навіть інше бачення, чи власна думка, але все це було не інституціалізовано.

Поява демократичних настроїв, що переважно відображалось в неформальних обговореннях, вважалась опозицією в середині правлячої партії. А такі настрої стимулювалися офіційно проголошеним курсом перебудови, а саме – «гласність, перебудова, прискорення», ініційованим Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим з 1985 р. Партійні і владні структури на місцях лишалися лояльними єдиному визначеному курсу. Питання відкритої публічної політичної конкуренції не стояло.

У СРСР навіть було визначення «інакомислячі» стосовно до тих, хто критикував радянський уклад. При цьому ці люди не могли бути як при владі, так і громадськими діячами. Визначення «інакомислення» передбачало, ніби, як помилковість поглядів, оскільки радянська влада – це влада народу, народ обирає кращих, правляча партія (КПРС) є партією робітників, селян і прошарку інтелігенції – тобто народна і, понад те, «народ» об'єднався в блок партійних і безпартійних. Тому вважалося, що політика єдиної партії правильна, на відміну від капіталістичного світу, де присутні буржуазні партії, буржуазні ідеології, так інтерпритувалася дійсність.

Перебудова принесла можливість відкритих, публічних обговорень і критики. Критика стосувалася реалій соціально-побутового життя, помилок сталінського періоду, але не зачіпала ані політичних діячів, ані політичного курсу, навіть не критикувалася на той період чинна партія – КПРС.

Новим було те, що легально з'являлися народні рухи, які пізніше стали платформою для створення партій, але на той період не мали ані важелів впливу, ані доступу до влади, ані політичних перспектив, а деякі створювалися на підтримку реформи чинного режиму.

Період реформування радянської системи міг відбуватися ще тривалий час, і спроби такого вже були раніше, але ГКЧП (Государственный комитет чрезвычайных происшествий рос.) поставило крапку. Перші особи центральної влади СРСР у форматі ГКЧП, без участі Генерального секретаря М. Горбачова, виступили проти курсу реформ і, за великим рахунком, вони тоді були опозицією в апараті центральної влади до існуючої політики «перебудови», вони самі були представниками і влади, і правлячої партії. У форматі координат радянської системи вони були консервативною групою. Ми уникаємо назву консервативного крила, оскільки такої практики поділу фракцій і т. п. не було і до цих днів оцінювалось як єдине, моноліт, тощо. Їх виступ відбувся як путч – спроба перевороту. Іншої моделі і практики політичної конкуренції не було і, очевидно, що інша модель політичної поведінки привела б до інших результатів.

Перші легальні опозиційні сили в Балтійських республіках, як і загалом в ЦСЄ, формувались як рухи, союзи, комітети, фронти, часто об'єднували людей з ідеєю обговорення і потреби реформ, як Народний фронт Естонії (R)*, Латиський народний фронт (LTF)**, й Латиський рух за національну незалежність (LNNK) у Латвії, «Саюдіс» – Литовський рух за перебудову (LPS)***, а згодом Литовський рух (LS)

В Україні Народний Рух за перебудову виник теж у колі інтелігенції як підтримка владного курсу реформ, що пізніше набув політичного оформлення, і антикомуністичної позиції.

Активісти, як Литовського «Саюдіса», що створений ще у 1988 р., з перших днів контактував з неформальними організаціями з України, що у подальшому стали основою Народного Руху [103]. (Установчий з'їзд Народного Руху у Києві відбувся у вересні 1989 р.)

* Народний фронт Естонії було утворено у 1988 р. У 1991 р. на його базі було створено Народну центристську партію, яка пізніше стала називатися Центристська партія. Припинив свою діяльність у 1993 р.

** Народний фронт Латвії було створено у 1988 р. У 1993 р. був реорганізований у Християнську народну партію Латвії.

*** Саюдіс – Литовський рух за перебудову було створено у 1988 р. З його структури вийшла/утворилася ціла низка політичних партій. У 1993 р. перетворився в одну з чисельних громадських організацій.

Наступним кроком вияву опозиційних настроїв у суспільстві був масовий вихід переважно рядових членів з Комуністичної партії після подій 1991 р. Це не вплинуло на важелі влади, але демонструвало настрої і зміни в самому суспільстві.

Це стало етапом системних змін у політичному розвитку радянського регіону, які попередній період працювали у форматі без опозиції. Ще зовсім недавно соціально-політичні процеси подавлялися військовою силою, як «Празька весна» 1968 р., так і введення військового стану в Польщі 1981 – 1983 рр. Така сама практика залишилася, коли були введенні війська в Литву 13 січня 1991 р. Ці події говорять лише про одне, що практики відкритої політичної конкуренції не було, як і інститутів конкурування влада – опозиція. Була модель, коли існуюча еліта допускала в свої лави «нових» членів, що після прийняття рішення оформлювалось виборами або призначеннями на посади. Тому поява реально виборних інститутів після радянського періоду була вперше як для Балтійських Республік, так і України, починаючи з 1990-х років. Тоді в першій хвилі виборів «апаратчики» часто програвали тим, хто пішов на вибори і агітував за себе. Зауважимо, що вибори початку 90-х рр. були мало ресурсними, їх вигравали авторитетні вчителі, лікарі і т.д. без залучення капіталів, а така категорія, як олігархи, була відсутня, а бізнес як такий тільки поставав.

Особливістю «рухівських структур» в Латвії, Литві, Естонії було поєднання антикомуністичних та національних цілей, спрямованих на відродження суверенних національних держав [104].

Новим на початку трансформації політичних систем стала поява політичних партій демократичного зразка. Їх можна оцінити як перші посткомуністичні партії. Для Балтійських республік переважним трендом появи нових партій була антикомуністична ідея. В Україні цей процес все ж мав м'якіші риси, оскільки зберігалися масові настрої про радянську модель як позитивну, хоча навіть ці ідеї мали регіональну специфіку. На Заході все ж більше антикомуністичних настроїв, а на Сході – навпаки. Разом з тим, Комуністична партія України (КПУ) була представлена безперервно фракцією в українському Парламенті аж до 2014 р.

Нові партії виникали як клубні, ще до них застосовують визначення «диванні партії». Вони створювалися переважно інтеліген-

цією, дисидентами і політиками. Були нечисленними і часто мало-відомими, створювалися групою одностудців, що називається «зверху». Також ці партії на етапі створення не мали владних важелів.

В Україні до проголошення незалежності було створено 12 партій. Ними були: Демократична партія України (ДемПУ), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Народна партія України (НПУ), Об'єднана соціал-демократична партія, Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Партія зелених (ПЗУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Українська народно-демократична, Українська національна партія (УНП), Українська республіканська партія (УРП), Селянська демократична, Християнсько-демократична.

Серед нових – в Естонії Естонська реформістська партія (ERe), Союз «Батьківщина» – Литовські християнські демократи (TS-LKD).

Також можна виділити серед нових партій партії-наступниці ті, що утворилися на базі радянських комуністичних партій, використовуючи їх фінанси і кадри [105].

Поміж «партій – наступниць» колишніх комуністичних партій слід відокремлювати, для прикладу, Естонську ліву партію (EVP, її попередниками були Естонська демократична робітничка партія (EDTP) та Естонська соціал-демократична робітничка партія (ESDTP)), Латиську демократичну робітничу партію (LDDP), Латиську соціалістичну партію (LSP) та Латиську партію єдності (LVP), Литовську комуністичну партію (LKP) та її наступницю Демократичну партію праці Литви (LDDP) (в 2001 р. приєдналася до Литовської соціал-демократичної партії (LSDP)).

В Україні такими були Соціалістична партія України (СоцПУ), Селянська партія України (СелПУ). Протестні настрої і ліву риторику використовувала Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ). Інші партії, хоча і не визнавали публічно ліву ідеологію, часто спиралися на гасла і те, що називається «обіцянки», дуже схожі на них. Через відсутність системних антикомуністичних настроїв і люстраційних процесів в Україні колишні учасники комуністичного будівництва часто як і виходили, так і створювали нові політичні партії. Що насправді під новими гаслами і брендами мутували вже використаний матеріал. Нові партії в Україні часто нагадували структуру і принципи функціонування колишньої КПРС.

Системними партіями стали ті, що базувалися на досвіді опозиційних рухів. Народний фронт Естонії (R) виявився попередником Естонської партії національної незалежності (ERSP), а також Естонської центристської партії (ЕК). Латиський народний фронт (LTF) спочатку трансформувався в однойменну урядову партію, а згодом став основою формування Християнської народної партії (КТР) та партії «Латиський шлях» (LC). Латиський рух за національну незалежність (LNNK) перетворився у Національну консервативну партію. Ще один антикомуністичний рух у Латвії – «Конгрес громадян» – став основою формування партії «За батьківщину і свободу» (ТВ). «Саюдіс» – Литовський рух (LS) й досі функціонує у Литві, проте він одночасно став базою формування Союзу «Батьківщина» (TS)

Так рухівські структури трансформувалися в одну, як у Латвії, Литві, або ж багато, як в Естонії, партій.

Об'єднуючою і домінуючою ідеєю в Балтії було питання про суверенітет і однозначне тлумачення СРСР як загарбника. Вододілом стало військове втручання (13 січня 1991 р), після чого рядові члени КП почали масово виходити з її лав. Причому, як особлива характеристика, кількість членів компартії в Балтійських республіках (за часів СРСР) була принципово нижчою, порівняно з іншими союзними республіками. Так, в Естонії, за даними на 1981 р., членів КПРС було 5,5 % населення і тільки 52 % з цього числа були етнічними естонцями [106]. Це говорить, що суспільство принципово відрізнялося від української громади навіть на ідейному рівні. В. Мацієвські говорить, що самосвідомість суспільств у Балтійських республіках була, серед іншого, сформована за рахунок послаблення контролю з боку радянської влади, хоча можливості виявляти національні інтереси були обмежені [107]. Ми вважаємо це теж принциповим системоутворюючим показником. Більше того, комуністичні ланки в Литві, які мали бути оплотом СРСР, насправді приєдналися до акцій за суверенітет [108]. Хоча були і сили, які виступали проти незалежності, як Соціалістичний рух реформ Литви «Vienybė», що був заснований ще у 1988 р. Але, очевидно, ставлення до СРСР і власної незалежності сприяли тому, що така сила зійшла нанівець.

Проголошення незалежності, а в країнах Балтії відновлення державності, стало початком нової історії.

Країни і суспільства, маємо на увазі пострадянські, які визначилися з вектором розвитку, мають владу і опозицію, які відстоюють ідеї і тактичні кроки реалізації в межах єдиного русла. Для Балтійських республік консолідуючим було відновлення державності і повернення в Європу, що вже остаточно вдалося реалізувати в 2004 р. вступом в ЄС і НАТО. Саме спираючись на досвід власної державності базувався ідейний Гольфстрім, другий берег якого була оцінка СРСР як загарбника. Звідси однозначна люстрація, дерадянізація і політика того, що не всі мешканці отримали громадянство. Це дозволило створити рафінований політичний колорит.

Пострадянська Україна в цьому контексті була специфічною. Незалежність була здобута не боротьбою, а на тлі розпаду СРСР і, відповідно, не було ідейних дороговказів. Незалежність в Україні була проголошена після проголошення незалежності в Російській Федерації. За неї проголосувала Радянська Верховна Рада, в якій абсолютна більшість була комуністична, а перші опозиціонери не оформлені і не структуровані. Цій хвилі допомагала загальна ейфорія, настрої в суспільстві і розгубленість правлячої комуністичної еліти. Певній самостійності і свободі України сприяло і ослаблення режиму в Кремлі. Там нову хвилю демократизації уособлював Б. Єльцин, який виступив проти ГКЧП, але за збереження легітимної влади тоді ще в особі М. Горбачова, хоча був його опонентом. Політична конфігурація для боротьби за першість Б.Єльцина потребувала лояльності радянсько-комуністичних структур як мінімум ближчих сусідів, у тому числі України. Це теж був один із чинників «відпустити» Україну.

Провладний клас в Україні у різних іпостасях адаптувався і мутував, а період став називатись «перехідним». Саме визначення «опозиція» було таким, що означало бути ніби поза політичним процесом без особливого доступу в ЗМІ, а критика влади лише загальна. Інколи це могло означати і переслідування, і гноблення бізнесу, який виявився дотичним до опозиціонерів. У 2000 р. Парламент України вперше створив опозицію – і поголовно з лівих [109]. Це була специфічна опозиція в образі Комуністичної партії України (КПУ), які за фактом співпраці були провладні, але використовували популярну риторичу, виступаючи ніби проти влади, ніби опозиція.

(КПУ в парламенті функціонувала до 2014 р.) У свою чергу, Соціалістична партія України (СПУ) теж належала до лівих, але дистанціювалася від КПУ і теж виступала м'якою опозицією. СПУ в парламенті була представлена до 2007 р.

Класичною опозицією (символом опозиції) був Народний Рух України (НРУ), який із загибеллю В. Чорновола (25 березня 1999 р.) теж розчинився. Деякі експерти не виключають, що смерть лідера НРУ, який мав сталий банк виборців, була формою боротьби з опозицією. Політичні вбивства, на жаль, траплялися в історії України, як бізнесмен і політик Є. Щербань (вбивство у 1996 р.); фінансист, політичний діяч, другий голова Національного банку України В.Гетьман (вбивство 1998 р.); журналіст Г. Гонгадзе (вбивство 2000 р.). Також відомі «політичні» самогубства, як колишній міністр МВД Ю. Кравченко (смерть 2005 р.), колишній міністр транспорту і політичний діяч Г.Кирпа (смерть 2004 р.) і низка самогубств політиків різного рівня у 2015 р., серед яких депутат Верховної Ради М. Чечетов. Специфіка статусу опозиції в Україні була такою, що не виключалось і нищення бізнесу, дотичного до опозиціонерів.

Специфіка української опозиційності така, що протестна риторика популярна, тому вона використовувалася багатьма в агітації як лівими, так і націонал-демократами. Прихід до «влади» супроводжувався бажанням закріпити свої позиції, а тому потребував ресурсу. Тому часто спостерігалось тяжіння до провладних кіл. З такими силами було легко маніпулювати, оскільки на їх ресурс, чи то в формі бізнесу, чи інших активів, дуже легко впливати. Великі капітали були базою фінансування різних політичних проєктів. Чисті ідейники без злиття з фінансовими групами не витримали конкуренції на фронті політичної реклами.

Політичні віхи і розвиток опозиції в Україні пов'язується з правліннями Президентів. Зокрема, період Л. Кучми (1994 – 2004 рр.) знаменувався тим, що Президент переміг, можливо, не з вираженою харизмою демократа і ще менше антикомуніста, але все ж «новим» по відношення до Президента попередника Л. Кравчука (1991 – 1994 рр.), який склав партбілет КПУ, але асоціювався з комуністичною номенклатурою більше. Проте Л.Кучма символізує і те, що громадяни не проголосували за натхненників незалежності –

націонал-патріотів [110]. Президент Л.Кучма в радянський період теж обіймав відповідальні посади, пов'язані з обов'язковим членством у КПУ, але те, що це було оборонне виробництво, пом'якшувало його образ «комуніста». Будучи Президентом, він був непартійний, а уряди при ньому переважно були не довготривалі і теж не асоціювалися з партійним будівництвом (за винятком Прем'єра Пустовойтенка і партії НДП). Але все ж не партія приводила свого Прем'єра, чи уряд, а навпаки, будучи при владі, та чи інша особа більш успішно розбудовувала партію. Знову ж, в Україні було поширене визначення «влада», яка має на увазі тих, хто при владі, оскільки не можна вказати конкретно, яка політична сила при владі, як при Л. Кучмі. Його політику також оцінюють умінням балансувати різними групами, наближуючи і віддаляючи від себе, не створюючи домінуючої сили. Також виникло поняття «партія влади» [111], що теж говорило про деяку силу, яку не можна визначити структурно, ідейно і організаційно.

Тому українська специфіка полягала у тому, що критики «влади» завжди знаходила відгук у суспільстві, але це була критика взагалі – не проти ідеології і не проти певної програми. Учасники самої «влади» теж критикували «владу».

За відсутності прямої конкуренції влада – опозиція, що було б виражено предметно в партіях, – виник новий рух «Україна без Кучми». Перша акція протесту відбулася 15 грудня 2000 року. У акції «Україна без Кучми» брали участь 24 політичні партії та громадські організації, серед них: Соцпартія України, партія Батьківщина, партія «Собор», Українська республіканська партія, партія «Реформи і порядок», УНА-УНСО, Українська комуністична спілка молоді, Всеукраїнська партія трудящих і інші (як націоналістичні, так і деякі ліві партії). Учасники акції влаштували наметове містечко у центрі Києва з вимогами відставки Президента країни й керівників силових відомств, проведення незалежної експертизи у справі зниклого журналіста Георгія Гонгадзе (гасло «Хочемо правди») [112].

З «помаранчевою революцією» 2004/2005 р. на порядок денний вийшли нові сили, як «Наша Україна», блок Юлії Тимошенко, «Народна самооборона». Ці сили зберігали специфічну характеристику – вони не є суспільною платформою, не мають унікальних програм і виступають формальним оформленням певних груп, замкнених на лідера. Вони жодного разу не демонстрували пере-

обрання лідерів, при яких зберігалася б функціонуюча ідейна платформа та стала електоральна підтримка. Саме харизма, симпатії і рейтинг лідера дозволяв формувати певну політичну групу.

До «помаранчевої революції» при безпартійному Президенті, а ним був Л.Кучма, важко було однозначно визначити партійне обличчя більшості. Її часто називали цифрою, відповідно до кількості голосів за те чи інше системне запитання. Опозицією були ті, хто намагався критикувати «владу», зокрема Президента. «Владою» ставали не ті, хто здобув більшість, а групи, оформлені і не оформлені у формі партії, які наближав до себе, або дистанціювався від них Л. Кучма – Президент України (1994–2005). Такий стан речей лишається характерним для української політики, коли назва, ідеологема і бренд створюється штучно, а реальні диригенти можуть лишатися неpubлічними. Очевидно, що при Л.Кучмі виник ряд фінансово-промислових груп, які постали і зросли за рахунок наближеності до «влади». Вони формували і стимулювали партійно-політичні проекти до боротьби за владу.

Уже при Президенті В. Ющенку влада асоціювалася з «помаранчевою командою», в першу чергу це Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), «Наша Україна», Соціалістична партія України (СПУ), Народна самооборона, «Пора», а сам Президент був почесним головою партії «Наша Україна». «Помаранчева команда» асоціювалась, як опозиція, що прийшла до влади, але вона не була оформлена ідейно чи структурно зі спільною платформою тощо. Пізніше політичні сили дистанціювалися від належності до «помаранчевої команди», в першу чергу з втратою довіри і рейтингу чинного Президента В. Ющенка, а отже, і «помаранчевої команди».

В Україні традиційно партії будувалися під лідера, часто не вдаючись до її складу, програм і дій – виборець орієнтувався на лідера. Наприклад, прізвище О. Мороз означало, що це Соціалістична партія України; В. Чорновіл, що це Народний Рух України; В. Ющенко асоціювалося з Нашою Україною. Надалі в самих назвах політичні суб'єкти використовували прізвища, як Блок Юлії Тимошенко, Блок Литвина, Блок Петра Порошенка. При чому партії, які ставали будівельним матеріалом блоку, не відігравали принципового ідейного значення. Також на образ лідера спирається Радикальна партія Ляшка. Все це говорить, що це проекти ситуативні, а ідеологічна основа вторинна.

Відтак, після подій «помаранчевої революції», виникли два табори. Це «помаранчева команда» і Партія Регіонів. Ті, хто були опозицією, стали владною командою, але через суперечності не вдалося зберегти більшість, зокрема, О.Мороз і його Соціалістична партія підтримали нову опозицію – Партію Регіонів. Такий стан речей – без сталої більшості і з можливістю дрібних партій «торгуватися» тривав до чергових президентських виборів.

Після президентських виборів (2010 р.), на яких переміг В. Янукович, провладною партією в Парламенті стає Партія Регіонів, яка з КПУ співпрацювала, хоча остання формально не входить в більшість. Таким чином в українській політичній практиці непарламентські політичні сили «приводять» до влади Президента, а перемога і посідання головного крісла виконавчої влади дозволяє вести за собою «команду». Друга характерна специфіка для української політичної практики, що не вибудовується, дискусійна площадка між владою і опозицією для вироблення конкурентоздатних кроків реформування України.

Теж саме відбулось після президентських виборів (2014 р), коли обрали П.Порошенка і виборець готовий голосувати за «його команду», посилюючи електоральну довіру. Що не виключає маятник з втратою довіри до нового лідера – голосувати знову за «нову команду». Це також говорить про орієнтацію у виборців на персоналії і на очікування, що одна особа повинна вирішити все і покращити життя кожному.

Після Революції Гідності в Україні відчувається електоральна потреба в оновленні. Результати парламентських виборів у багатомандатному окрузі у 2014 р. продемонстрували голосування за «нових», як партія Блок Петра Порошенка; Партія «Народний фронт»; Радикальна партія Олега Ляшка. Навіть «стара» сила Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – теж демонструвала імідж оновлення, публічно залучаючи нову молоду команду. Реально новою силою, яка пройшла до парламенту на таких настроях, стала політична партія «Об'єднання “Самопоміч”». Партії, що позиціонувались як опозиція створили, коаліцію в Парламенті і стали «владною». Українська специфіка в цьому така, що нова опозиція – «Опозиційний блок», як політична альтернатива і опозиція є слабкою, а більшість складається з партій, які готові заявляти про своє особливе бачення, критикувати коаліцію (більшість), як таку.

Надмірна слабкість опозиції (2015 р.) все ж лишається негативною характеристикою політичної системи.

У країнах Балтії теж відбувається оновлення політичних суб'єктів. Так, у 2014 р. в парламенті Латвії з 6 партій – дві нові [113]. В Естонії на останніх парламентських виборах 2015 р. вперше увійшла до парламенту Вільна партія, яка отримала 8 мандатів [114].

Буремні політичні події і очікування місцевих виборів в Україні у 2015 р. породили нову хвилю політичних проєктів, один з них партія «Укроп», вочевидь, що чергові парламентські події цю тенденцію продемонструють ще яскравіше. Відчувається електоральна потреба в оновленні.

Тому в Україні діє не стала ідеологічна модель влада – опозиція, а завжди присутній «третій», який на тлі відставання модернізації та наявності капіталів для фінансування кампанії починає старт з критики «влади» і «опозиції» і загравання з електоратом. До Революції Гідності 2014 року консолідуючого чинника фактично не було, а політичні сили експлуатували ідеї соціального захисту, що закріплювалося харизмою лідера. Час від часу додавалося питання про справедливість, а з 2014 р. помітно зросли євронастрої.

Сьогодні (після Революції Гідності) консолідуючими ідеями стали євроінтеграція і мир. Очевидно, ключовими темами політичної дискусії влади і опозиції буде питання, хто розпочав війну, звинувачуючи одні одних у цьому. А також тема різкого падіння економіки і добробуту громадян.

В Україні зберігається функція участі в політиці як відстоювання фінансово-корпоративних інтересів. Великий капітал фінансує і формує певну силу, а її учасники «охороняють» роботодавця і просувають приватні інтереси, оформлюючи це ідеологічними гаслами.

Таким чином в Україні відбувалися переходи влада – опозиція. Щоправда, вони супроводжувалися буремними подіями, як «помаранчева революція» і Революція Гідності, які супроводжувалися президентськими і парламентськими виборами.

Відмінною системною характеристикою появи опозиційної практики в Україні і країнах Балтії є те, що перші тези пропаганди про вихід з СРСР в Україні були гасла, що вона є житницею СРСР (виробляє більше масла, молока, ковбаси...), а отже, відокремившись, буде мати всього більше. Здобувши пасивно незалежність,

Україна фактично повністю зберегла адміністративно-політичний апарат радянського періоду, який з новою риторикою функціонував і надалі. В самому Парламенті з'являлися нові обличчя, які діяли ситуативно.

У свою чергу, знаковим гаслом балтійської незалежності були слова, що краще ми будемо їсти мох на камінні, але будемо незалежними. Саме опозиційні настрої привели до незалежності, а точніше – до відновлення державності. Понад те, ідеєю було «повернення в Європу», що і було проголошено з перших кроків «пісенної революції» [114].

Як зазначає Р. Хербут, для багатьох країн ЦСЄ одразу після краху «народної демократії» домінуючим був конфлікт між прихильниками реформ та антиреформаторами, яким відповідали політичні позиції: антикомунізм і підтримка комунізму (посткомунізм) [115].

В Україні системних антикомуністичних настроїв не було, а реформи полягали в постійному ремонтуванні успадкованої політичної системи. Чітко вираженої ідеології проти чого або за що виступала влада чи опозиція не було. Очевидно, що одна з причин – це оперування як першими, так і другими, здебільшого популізм, саме це віддаляло від прагматичного вектора розвитку. Що, звичайно, супроводжувалось іншими явищами: як накопичення капіталів (формування фінансово-політичних груп) учасниками політичного процесу.

У свою чергу, наприклад, в Естонії відбулася швидка приватизація і переважно міжнародними компаніями, що усунуло від появи фінансових мішків, ладних фінансувати політичні проекти і кишенькові партії. Хоча це не виключає розмови про можливість іноземного втручання.

Країни Балтії покращили економічний стан, порівнянно з народною демократією. Хоча це не викликає всенародного задоволення – і це є виявом демократії, що в суспільстві наявні протестні настрої. Наприклад, тільки 32% громадян Латвії задоволені наявною політичною системою [116].

У країнах Балтії теж наявні ліві настрої. Проте, на відміну від України, ті ліві все одно виступають за захист національних інтересів, рідну мову, і східного сусіда розглядають як загрозу, наприклад, як в Естонії Народний Союз Естонії та Соціал-демо-

кратична партія Естонії. Коли виникає потреба, вони експлуатують національні ідеологічні штампи, зазначає експерт Є. Голіков [117]. Тоді як в Україні ліва КПУ виступала за підтримку російської, тобто ненаціональної мови, а також за зближення зі східним сусідом – Росією.

Ліві і праві партії, за даними останніх виборів, виступають як баланс у Латвії та Литві. З іншого боку, в Естонії переважають праві партії.

Так, в Естонії серед лівих переважала Соціал-демократична партія Естонії (SDE), яка до 2004 р. мала назву «Народна поміркована партія» (М). Серед правих на парламентських виборах у 1992 р. переважав консервативний блок «Батьківщина» (І), на виборах у 1995 р. – ліберальна Естонська реформістська партія (ERe), а від виборів у 1999 р. – консервативна партія «Республіка» (ResP).

У Латвії лівий спектр був представлений: в 1993 р. – Партією народної згоди (TSP); у 1995 р. – Демократичною партією «Господар» (DPS); 1998 та 2002 рр. – партією «За права людини в об'єднаній Латвії» (PCTVL); з 2006 р. – Центром «Згода» (SC). Правий напрям представляли: в 1993 і 1995 рр. – консервативно-ліберальний «Латиський шлях» (LC); в 1998 р. – консервативна «Народна партія» (TP); в 2002 р. – правоцентристська партія «Нова ера» (JL); в 2006 р. – «Народна партія» (TP); в 2010 р. – ліберально-консервативний союз партій «Єдність» (V); в 2011 р. – правоцентристська Партія реформ Затлерса (ZRP).

У Литві лівий спектр на всіх парламентських виборах був представлений Литовською соціал-демократичною партією (LSDP). Правий напрям на виборах у 1992 р. представляла Коаліція «Саюдіс» (SK); із 1996 р. – створена на базі «Саюдісу» партія Союзу «Батьківщина» – Литовські християнські демократи (TS-LKD). Програма цієї політичної партії поєднувала засади консерватизму, християнської демократії та литовського націоналізму.

Окремою темою політичної дискусії є питання російськомовного населення.

На політичному рівні інтереси російськомовного населення представляли «Російська партія Естонії» (VEE) та «Конституційна партія Естонії» (К). «Російська партія Естонії» заснована у 1993 р. як «Російський національний союз», що проголосив себе прямим правонаступником аналогічної партії від 1920 р. [118]. У 1995 р.

партія була представлена у парламенті. Під час усіх наступних виборів партія не зуміла подолати виборчий бар'єр. У грудні 2011 р. VEE прийняла рішення про об'єднання із «Соціал-демократичною партією» (SDE). Відповідно, у травні 2012 р. «Російська партія Естонії» знята з реєстрації. «Конституційна партія Естонії» (К) була створена у 1994 р. У 1999–2003 рр. партія була представлена в національному парламенті. У 2008 р. партія об'єдналася з Лівою партією Естонії, створивши «Об'єднану ліву партію Естонії». У програмних документах обох партій говориться про захист прав національних меншин в Естонії та про представництво інтересів російськомовної національної меншини.

Саме підхід Балтійських республік про відновлення державності забезпечив крок, що не всі мешканці одномоментно стали громадянами, а це, звичайно, коректувало електорат. До речі, тема неучасті і недопущення таким способом частини населення до виборів є предметом критики країн Балтії.

Після відновлення незалежності у листопаді 1991 р. Верховна Рада Латвії ухвалила рішення, що тільки ті особи, які на червень 1940 р. мали статус громадянина Латвії, та їхні нащадки, могли отримати громадянство. У решти населення можливість отримання громадянства була пов'язана із «визначними досягненнями». У 1994 р. ухвалено закон про громадянство, який передбачав запровадження процедури натуралізації для тих, хто не мав громадянства. У 1991 р. не мали громадянства близько 700 тис. жителів республіки. На початку 2010 р. 344 тис. осіб (15,26 %) не мали громадянства.

Негромадяни соціалізовані, але не мають права брати участь у національних і місцевих виборах, створювати партії. Для отримання громадянства слід скласти мовний тест та тест зі знання історії Латвії. Для мешканців у віці понад 65 років слід складати виключно усний мовний тест. Діти у віці до 15 років можуть отримати громадянство на підставі заяви обох батьків, а у віці 15–18 років мають подавати заяву й скласти мовний тест.

Проблема громадянства тісно пов'язана із проблемою російської мови, носіями якої виступає більшість представників національних меншин. Згідно з даними перепису населення 2000 р. 37,5 % жителів країни розглядали російську мову як рідну. Нині російська мова трактується як іноземна. У лютому 2012 р. в Латвії

відбувся конституційний референдум щодо надання російській мові статусу другої офіційної мови. Проти висловилися 74,8 % громадян країни. В світлі того, що значна кількість мешканців Латвії не володіла латиською мовою і це було вагомою перешкодою їхньої натуралізації, у 1995 р. влада Латвії за підтримки Програми розвитку ООН розпочала реалізовувати Національну програму вивчення латиської мови, яка була розрахована на десять років. Там [119].

На сьогодні найбільшим політичним представником російськомовної меншості виступає «Центр згоди», який виник у 2005 р. як об'єднання низки політичних партій. Головними завданнями в етнічній сфері декларуються: вимога прийняття декларації про міжетнічну довіру та прийняття державної програми інтеграції латвійського суспільства за умови поваги до інтересів усіх етнічних груп. Під час виборів до Сейму об'єднання набрало у 2006 р. – 14,4 % голосів виборців, у 2010 р. – 26,04 %, під час дострокових виборів у 2011 р. – 29,5 %. Іншою партією, яка в своїй діяльності орієнтується на захист інтересів російськомовної спільноти в Латвії, виступає партія «За людські права в об'єднаній Латвії» (PCTVL). Вона була створена у 1998 р. Проходила до парламенту у 1998, 2002 та 2006 роках.

Литва є найбільш гомогенною в етнічному плані державою Балтії. У 2001 р. майже 84 % населення назвали литовську мову рідною. Поряд із державною литовською вживаються мови етнічних меншин у місцях їхнього компактного проживання. На відміну від двох інших країн Балтії, російська меншина не є домінуючою серед меншин Литви. За чисельністю та за кількістю носіїв мови вона співмірна з польською менщиною і їхньою мовою. Друга особливість етногрупових відносин Литви полягає у тому, що найбільш гостре протистояння склалося не між литовцями і російськомовною меншістю, а між литовцями та представниками польської меншини.

В інституційному плані інтереси польської меншини представляє регіональна партія «Виборча дія поляків Литви» (LLRA), яка була створена у 1994 р. У 2004 р. на парламентських виборах партія створила спільний блок з представниками організацій російської та білоруської етнічної меншин. Блок зберігся на парламентських виборах у 2008 р., на виборах до Європейського парламенту в 2009 р. та на місцевих виборах у 2011 р. У програмі партії виді-

ляється три головні завдання: реформування держави за зразком західних демократій; суспільне і господарське відродження району Вільнюса та створення умов, коли всі громадяни Литви незалежно від їхнього етнічного походження зможуть повною мірою використовувати свої права; реалізація рівних прав і засад демократії [120].

У Латвії можна виділити дві партії: «Все для Латвії» (VL), яка була заснована у 2006 р. й у програмі виступала за побудову національної держави та культурну асиміляцію нелатиського населення [121], та «Перконкруст», яка була заснована у 1933 р. та відновила свою діяльність у 1995 р. Програма партії передбачає завдання «побудови латиської Латвії», відповідно, виступає за виключення з Конституції положення про право меншин на культурну автономію. Упродовж діяльності партії жодного разу не були представлені в парламенті.

В Естонії у 1992 р. внаслідок об'єднання (Християнсько-демократичної Партії, Християнсько-Демократичного Союзу, Консервативної Народної Партії та Республіканської Коаліційної Партії) утворилася Національна Коаліційна Партія «Pro Patria» (RKI). У 1995 р. через злиття її та Естонської партії національної незалежності (ERSP) створено Союз «Батьківщина» (I). Партійна ідеологія організації кваліфікувалась як поєднання консерватизму та християнської демократії. У 2006 р. представники Союзу та партії «Республіка» (ResP) дійшли згоди про створення єдиної партії «Союз «Батьківщина» та «Республіка» (IRL). Програма партії базується на засадах християнської демократії, консерватизму та націоналізму.

У Латвії засновником християнсько-демократичного політичного напрямку став «Християнсько-демократичний Союз» (KDS), який створено у 1991 р. Після самостійної участі в парламентських виборах у 1993 р., під час всіх наступних виборів партія входила до складу виборчих блоків. Упродовж 1997–2002 рр. функціонувала «Нова партія» (JP), яка у 2001 р. взяла назву «Нова християнська партія» (JKP). Її програмні документи поєднували положення консерватизму та християнської демократії. У 2002 р. вона стала основою для чергової політичної партії християнсько-демократичного спрямування – «Латвійської першої партії» (LPP), яка навіть отримала назву «партії священників» [122]. У програмі партія зафіксовано її позицію проти абортів, розвитку гомосексуалізму в

Латвії. За ініціативи партії було змінено статтю 110 Конституції країни, зокрема, було зазначено, що родина – це зв'язок виключно чоловіка та жінки. У 2005 р. партія створила виборчий альянс з партією «Латиський шлях» (LC), а у 2007 р. партії об'єдналися в «Латвійську першу партію/Латвійський шлях» (LPP/LC) й окреслили свою ідеологію як поєднання консерватизму та лібералізму.

«Литовська християнсько-демократична партія» (LKD) була відновлена/створена у 1989 р. У 1990 р. внаслідок внутрішніх суперечностей частина її членів зареєструвала нову партію – «Християнсько-демократичний союз» (KDS). Уже у 1998 р. від «Литовської християнсько-демократичної партії» відділилася частина ліберально орієнтованих членів і створила партію «Сучасні християнські демократи» (MKDP). У 2001 р. відбулось об'єднання «Литовських християнських демократів» і «Християнського демократичного союзу» в єдину партійну структуру «Литовські християнські демократи» (LKD). Частина незадоволених прийнятим рішенням утворили окрему партійну структуру під назвою «Литовська партія християнських демократів», яка не проводила активної політичної роботи. У 2008 р. відбулася чергова трансформація, коли «Литовські християнські демократи» об'єдналися із партією «Союз «Батьківщина» – Литовські консерватори» в партію «Союз «Батьківщина» – Литовські християнські демократи» (TS-LKD). Ідеологія партії поєднує концептуальні засади консервативного лібералізму та християнської демократії. Окрім того, у 2000 р. виник «Християнсько-консервативний соціальний союз» (KKSS), який не зумів упродовж своєї діяльності пройти до парламенту, але мав своїх депутатів у представницьких органах місцевого самоврядування. У 2010 р. партія стала основою «Християнської партії».

Рівень підтримки партій християнсько-демократичного спрямування відносно помітний. Він становив в середньому за десятиріччя 6,5 % у Латвії; 10,8 % в Литві і 17,4% в Естонії [123].

Для порівняння, в Угорщині середній бал 33,3%, Чехії – 11,8%, в Польщі – 51,7%.

Натомість, в Україні виражених християнських партій, що потрапляли до парламенту, не було, лише 1 мандат у Християнсько-демократичної партії України в парламенті 1994 – 1998 роках, хоча в тій чи іншій іпостасі в період виборчих кампаній релігійні символи використовуються.

Антисистемні партії, які сформовано для відкидання принципів функціонуючих партій та демократичних режимів у країнах регіону, які є опозиційними й до формування урядових кабінетів не допускаються, – Партія «Республіка» (ResP) в Естонії, Центр «Згода» (SC) в Латвії.

Відмінністю партійних еліт країн Балтії, як і країн ЦСЄ, стало те, що як комуністичні партійці та їх наступники, так і реформатори-опозиціонери об'єднали свої зусилля в реформуванні країни, що ми пов'язуємо з єдиним визначенням геополітичним вектором розвитку. Тоді як в Україні її «багатовекторність», а точніше – невизначеність дозволяла партійній еліті грати в різні «ворота», а за великим рахунком, спиратися, переважно на популізм.

Характерною рисою були розколи і злиття різних партій на етапі становлення нової партійно-владної системи.

1990–2013 рр.: фракціоналізація (внутрішня демократичність) партійних систем стабільно зростає у Литві, що свідчить про зменшення ролі/позицій парламентських партій; стабільно зменшується – в Естонії, що вказує на збільшення ролі великих парламентських партій; варіює на високому рівні – в Латвії, що демонструє нерівномірне ослаблення чи посилення опозиційних партій і рівня демократичності партійних систем [124];

Не у всіх країнах регіону електоральні партії, які трансформуються в урядові, наділені за результатами виборів підтримкою абсолютної і навіть відносної більшості громадян (а інколи буває й так, що урядові партії наділені меншою електоральною підтримкою, ніж опозиційні партії). Урядові партії спираються на виборчу підтримку, що характерно останнім часом для Латвії, Литви [125].

Найбільша електоральна підтримка опозиційних партій традиційно властива для Естонії, Литви (конкуренція правих і центристських партій) і Менш електорально впливові опозиційні партії в Латвії

Показник середньої підтримки виборцями опозиційних партій у країнах ЦСЄ становить трохи більше 40% (коли електоральна підтримка урядових партій в середньому становить майже 47%).

У країнах Балтії, як і в цілому по країнах ЦСЄ, не має тотального домінування урядових партій над опозиційними.

Українська політична система здала тест на перехід опозиції у владу. Щоправда, він супроводжувався соціальним потрясінням, як «помаранчева революція» перемогою Президента від опозиції В. Ющенка у 2005 р. і перемогою «помаранчевої команди» на парламентських виборах. «Помаранчева команда» проголосила курс на євроінтеграцію, але фактичні реформи не відбувались. «Помаранчева коаліція» в Парламенті розвалилась, очевидно, з огляду на амбіції, але не виключаються і фінансово-групові інтереси.

Також українська специфіка, що до 2005 р. опозиція позиціонувалась як демократи, а «влада» – відповідно, як не демократи. Провладні сили асоціювалися з чинним Президентом, шукали в нього підтримки, в тому числі через адміністративні важелі.

Також слід зазначити, що сучасна опозиція (2015), яка уособлюється «Опозиційним блоком», занадто слабка, хоча і є неофіційною наступницею провладних сил. Тому лишається вірогідність появи нової опозиції як механізму заробляння політичних дивідендів для нового політичного проекту; як варіант розколу коаліції тощо.

Одночасно в парламентах країн Балтійського регіону найменша розмірно-впливова різниця двох найбільших партій властива Естонії, де у партійних системах традиційно не буває домінуючих партій, а найбільша різниця – Литві, де за результатами парламентських виборів звичайно формуються партійні системи із домінуючими партіями. Так двопартійність не характерна Естонії, Латвії, Литві (як і Україні). У цьому зрізі різну роль у законодавчовиконавчому вимірі відіграють урядові партії, зокрема, в контексті співвідношення їхньої кількості й розмірів поміж собою (між урядовими партіями) та з опозиційними партіями [126].

Прикладами сильних партій у країнах Балтії були, Естонська реформістська партія (ERe) упродовж 1999–2013 рр., Латиський шлях (LC) упродовж 1993–2002 рр., Союз зелених і селян (ZZS) у Латвії упродовж 2002–2011 рр., «За батьківщину та свободу» (TB) у Латвії впродовж 1995–2013рр. [127].

Формування правих партій у країнах Центрально-Східної Європи ініціально було безпосереднім наслідком політики антикомунізму в середовищі опозиційних партій і рухів наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. При цьому радикальні сили з середовища контр-еліти й колишньої антикомуністичної опозиції

були ініціаторами формування правих і ультраправих консервативних, націоналістичних і етнічних партій (наприклад, партій «За батьківщину і свободу/Латиський рух за національну незалежність» (TB/LNNK), «Союз «Батьківщина»/Литовські християни» (TS-LK) тощо).

Натомість, помірковані сили із середовища контр-еліти й колишньої антикомуністичної опозиції стали основою формування здебільшого правоцентристських ліберальних і християнсько-демократичних партій (наприклад, Естонської коаліційної партії (ЕКК), Латиського шляху (LC), Литовського ліберального союзу (LLS).

Відомими правими (та правоцентристськими) партіями в країнах Балтії упродовж 1990–2013 рр. є/були Естонська партія національної незалежності (ERSP), «Батьківщина» – Литовські християнські демократи (TS-LKD), За Батьківщину і свободу/Латиський рух за національну незалежність (TB-LNNK),

Формування центристських партій у Центральній-Східній Європі відбувалося переважно внаслідок зміщення ідеологічних позицій від лівого ідеологічного спектра до правого і навпаки. Натомість, дуже рідко політичні партії в регіоні формувалися відразу як центристські (виняток переважно становлять аграрні партії). Серед центристських партій у Центральній-Східній Європі упродовж 1990–2013 рр. найбільш помітними (по одній партії у кожній країні регіону) є/були Народний союз Естонії (ERa), Литовська демократична партія (LDP), Союз зелених і селян (ZZS) у Латвії [128].

В Естонії у 1993–2013 рр. урядові партії ідеологічно дихотомували між правоцентристським і правим спектром. Схожа ситуація виявилась (за винятком періоду 1993–1996 рр., коли превалювали центристські партії) властивою для Латвії. Натомість, у Литві традиційно відбувається чергування лівих та правих (і значно рідше – лівоцентристських і правоцентристських) урядових партій.

Уніполярна з кількома сильними правими (правоцентристськими) партіями і розділеними й порівняно слабкими лівими (чи лівоцентристськими) партіями (Естонія, Латвія.); мультиполярна фрагментована без домінуючих лівих та/чи правих партій Литва з 2000 р., біполярна із кількома сильними лівими і правими партіями (Литва у 1992–2000 рр.).

У країнах Балтії в 1990–2013 рр. відбувалося зростання ідеологічних сімей урядових партій, як соціал-демократичні (соціалістичні) партії домінували в Литві. Ліберальні й аграрні партії свого часу дуже впливовими були у Латвії. Християнсько-демократичні та консервативні партії періодично або постійно домінували в Естонії, Латвії, Литві. Націоналістичні ідеї урядових партій свого часу були доволі впливовими в Латвії. В цілому у Центрально-Східній Європі домінують соціал-демократичні та консервативні партії. Найменш репрезентовані комуністичні, етнічні, персоналістські, регіоналістські партії [129].

Характерною ознакою політичної риторики партій в Україні стала їх нечітка ідеологічна визначеність, те, що в європейській практиці називається новий центризм, де допускаються ідеї як соціал-демократичні, так і частково ліберальні, що в контексті схоже на популізм без чітких ідеологічних зобов'язань, те, що ми оцінюємо як недолік партійної системи в Україні, пов'язаний з виборчим заграванням, в Європі теж присутній як ознака часу.

Нові популістські партії періодично співпрацюють у межах урядів і парламентів з традиційними ідеологічними партіями. Тому вони здатні наближатися чи віддалятися від ідеологій своїх політичних союзників і конкурентів. Ось чому дуже часто науковці зазначають, що нові популістські партії можуть тяжити до соціалізму, лібералізму, а також консерватизму. Серед прикладів таких партій: партія «Нова ера» (JL) у Латвії, партія «Республіка» (ResP) в Естонії, Лейбористська партія (DP) у Литві, «Порядок і справедливість» – Ліберально-демократична партія (TT-LDP) у Литві. Специфікою нових популістських партій є те, що вони виступають проти ідей застарілого естаблішменту. Й саме це найчастіше служить інструментом досягнення такими партіями успіхів в електоральному й парламентсько-урядовому вимірі діяльності.

Найширшою категорією нових/постматеріалістичних лівих партій у Центрально-Східній Європі є екологічні/енвайроменталістські/зелені партії. Вони репрезентовані у всіх країнах регіону, причому у виборчому, парламентському та урядовому вимірі діяльності. Найбільш впливовими серед центрально-східноєвропейських екологічних партій є/були Латиська партія зелених (LZP), Союз зелених та фермерів (ZZS) у Латвії та ін. Усі вони мали представництво у національних парламентах або нижніх палатах парламентів. Найбіль-

шого успіху в ЦСЄ екологічні партії досягнули після перших вільних (установчих) виборів на початку 1990-х рр. (це було властиво для Болгарії, Литви, Румунії, Словаччини та Словенії).

Проте незабаром виявилось, що ці партії не є електорально сталими, адже згодом зникли з парламентської арени. Тільки в середині 2000-х рр. екологічні партії значною мірою повернулися на парламентську арену країн Центрально-Східної Європи (це було властиво для Естонії, Латвії, Чехії і Угорщини). А в Латвії екологічна партія була навіть урядовою. В ідеологічному зрізі специфіка партій зелених у Центрально-Східній Європі полягає в тому, що вони здебільшого є лівими або лівоцентристськими.

Досвід в Україні зелених такий, що лише в 1998 р. ПЗУ увійшла в парламент, коли їй вдалося вдало провести виборчу кампанію. Вона використала імідж нової сили, до певної міри як альтернатива діючим гравцям, але зійшла з арени. За нашим переконанням не з ідеологічних мотивів, а за рахунок того, що не продовжила PR роботу. Своєю появою в парламенті і потім зникненням опосередковано підтверджує тезу про партії як політичний проект.

Найширшою категорією нових/постматеріалістичних правих партій у Центрально-Східній Європі є антиемігрантські партії, які зазвичай почали формуватися наприкінці 1990-х рр. Усі країни регіону в контексті електоральних і парламентсько-урядових успіхів антиемігрантських партій слід поділяти на три групи: де вплив «нових правих» партій є мінімальним (вони не представлені у парламентах), де вплив «нових правих» партій є проміжним (вони репрезентовані у парламентах) й де вплив «нових правих» партій є значним (вони представлені у парламентах і урядових кабінетах). До першої групи країн упродовж 1990 – 2013 рр. здебільшого належали Естонія, Латвія і Литва.

Пенсіонерські партії функціонують практично у всіх країнах Центрально-Східної Європи (за винятком Литви). При цьому найбільша кількість таких партій зосереджена в Естонії, та Латвії.

Експерти зазначають, що політичні партії, зокрема Естонії, частково втратили ідеологічну належність до певної деідеологізації. Більшість партій перейшли на консервативні, навіть на націоналістичні позиції. Найважче виділити ліберальну середину політичного спектра, що говорить про специфіку партійного будівництва, але і про стан речей у громадянському суспільстві [130].

Естонія теж мала проблеми з населенням, яке оселилося там після 40-х років, тобто у радянський період, яких вони визнали на законодавчому рівні як іноземці, не даючи статусу меншини. Це викликало протести і навіть референдум 16 – 17 липня 1993 р. «нарвський референдум», щодо територіальної автономії, який продемонстрував наявність проблеми, але був визнаний неконституційним [131].

За аналізом двадцяти років – з 1990 р. по 2010 р. – виявлено, що вік урядових партій в Естонії – 5,06 років; в Латвії – 3,63 роки; в Литві – 4,5 років. Причому виявлена тенденція, хоча і не лінійна, до зменшення віку урядових партій. Натомість середній вік опозиційних парламентських партій в Естонії – 7,71 рік; Латвії – 5,19 років; Литві – 7 років. Таким чином, опозиційні партії Балтійських республік мають довший вік, аніж урядові. Це говорить про їх потужність і сталість. Саме в Латвії і Литві опозиційні сили є дуже впливовими, щоправда, найменш впливові в Естонії [132].

Таким чином, одновекторні (правого спрямування) партійні системи в Естонії та Латвії проводять не досить впливові урядові партії, де характерне формування урядів меншості. Щоправда, різновекторна партійна система, як у Литві, де характерне перетікання впливу від правих до лівих, теж приводить не міцні урядові партії, але, тим не менше, створює формат постійної конкуренції партій [133].

Загалом в політичних системах країн Балтії через вплив конкуренції відбувалися зміни в парламенті щодо домінування партій як носіїв ідеологем. Тобто, змінювались як домінуючі урядові партії, так і опозиційні. Так, в Естонії домінували праві партії 1993 – 1994; 1997 – 2010, а центристські в 1995 – 1996 роках, при цьому ліво орієнтовані не були домінуючими. В Латвії домінували праві партії в парламенті у 1993 – 1998 і 2003 – 2004 роках. В Латвії змінювалося домінування на центристські сили в 1999 – 2002 і 2005 – 2010 роках. І теж без домінування лівих. Натомість в Литві праві партії домінували у 1991 – 1992; 1997 – 2002; 2009 – 2010 роках і перетікало в домінування лівих у 1993 – 1996 та 2003-2008 роках [134].

Таким чином, у країнах Балтії вибудовувалася модель без домінуючих партій, а також те, що партійні системи не наближені до двопартійності, що загалом характерно країнам ЦСЄ.

Висновки

Опозиційні настрої в Литві, Латвії та Естонії ще в рамках політичної системи СРСР виникли як громадські рухи. Це було характерно для країн ЦСЄ. Вони трансформувались в одну, як Латвія, Литва, або ж багато, як в Естонії, партій.

Для цих країн опозиційні рухи стали основою здобуття незалежності.

Якісна відмінність – що політичний клас у Балтійських республіках, як влада, так і опозиція, був однозначно визначений у векторі розвитку як відновлення державності і «повернення в Європу».

Литва, Латвія і Естонія є консолідованими демократіями і значно випереджають у цьому інші пострадянські країни [135]. Учасники конкуренції влада – опозиція змінювались і оновлювались.

Парламентська система щодо фракційного законодавчого механізму в Литві схожа на Українську модель [136]. Тут діяла біполярна модель з кількома сильними лівими і правими партіями у 1992–2000 рр.

У Латвії законодавча гілка влади сильна, але може зазнавати позапарламентського впливу з боку президента і прем'єр-міністра [137]. В Україні теж наявна практика впливу Президента.

На відміну від України, в децентралізованих партіях, як у Литві, Латвії і Естонії, більша кількість лідерів, які популяризують партію, і це є системна відмінність [138].

У Латвії така модель, коли «немає більшості», а є дві меншості – правляча коаліція і опозиція. Тобто недомінуючий баланс.

Критика політики в дефіциті демократії не в системі влада – опозиція, а в не допущенні негромадян, як у Латвії, чи іноземців, як в Естонії [139] тих, хто на момент відновлення незалежності проживав у цих країнах, але були приїжджим з союзних республік СРСР.

Найбільша електоральна підтримка опозиційних партій традиційно властива для Естонії і Литви (конкуренція правих і центристських партій) і менш електорально впливові опозиційні партії в Латвії.

Нині на порядку денному політичних баталій є загальні, як реформи, покращення рівня життя, що схожі з українською тематикою, так і теми європейського життя, зокрема, участь в Європейському стабілізаційному механізмі [140], квоти на еміграцію. Також на порядку денному і події в Україні, взаємини зі східним сусідом. Останнє для суспільств і політичних сил цих країн було однозначним, тоді як для України служить переосмисленням.

Кількість політичних суб'єктів, що пройшли через парламент з 1990-ті по 2015-ті роки, і були представлені хоча б одним мандатом, відносно схожа в Латвії, Литві і Україні, відповідно, 31, 39 і 43. Тоді, як змінюваність значно менша в Естонії і нараховує за цей період 21 суб'єкт.

В Естонії, Латвії та Литві сформувався інститут конструктивної опозиції, аналогічний як і у Польщі, Угорщині, Чехії, Словенії. Це невелика кількість країн, де конструктивна опозиція сформувалася «з першої спроби» [141].

1. Гельман В.Я. Политические партии в России: от конкуренции – к иерархии. – 2008 [Электронный ресурс] / Гельман В.Я. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2008/03/14/gelman>; Политическая конкуренция и партии в государствах постсоветского пространства (Мелешкина Е.Ю., Михалева Г.М. (Ред.). – М., 2009. – 272 с.

2. Хейл Генри. Динамика правящего режима в России / Генри Хейл // Pro et Contro. – М., 2012. – Июль – октябрь

3. Див.: Медведев Н.П. Несистемная оппозиция в политическом пространстве современной России / Н.П. Медведев, А.В. Борисенко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2008. – №8. – Том 4.

4. Див.: Давыденко Д. И. Становление радикальной оппозиции в современной России: автореф. дис. канд. полит. наук / Д. И. Давыденко – Саратов, 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-radikalnoi-oppozitsii-v-sovremennoi-rossii>

5. Див.: Большаков И. Несистемная оппозиция: «терминологическая» ошибка или политическая реальность / И. Большаков // Свободная мысль. – 2011. – №3 (1622). – С.109–118.

6. Гудков Л. Нынешний режим приобретает черты русского нацизма. [Электронный ресурс] / Л. Гудков. – Режим доступа: <http://www.golos-ameriki.ru/content/vv-gudkov-usa/2710432.html>

7. Гельман В. Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? / В. Гельман // Полис. Политические исследования. – 2004. – № 4. – С. 52–70.
8. Див.: сайт Вікіпедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org
9. Див.: Tarrow S. Power in Movement: Social Movement, Collective Action, and Politics. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1994.
10. Ворожейкина Т. Стабильна ли нынешняя Россия? Итоги социальной трансформации / Т. Ворожейкина. – М: МВШСЭН. – С.55–62.
11. Гельман В. Трудное возрождение политической оппозиции в России // ПОРНАС, Евразия, Аналитическая записка, № 341. Сентябрь 2014 [Електронний ресурс] / В. Гельман. – Режим доступу: https://tuhat.halvi.helsinki.fi/portal/files/44281035/Peppm_341_rus_Gelman_September2014.pdf
12. Stepan Alfred. On the Tasks of Democratic Opposition. Journal of Democracy / Alfred Stepan. – 1990. – № 1, 2. – Р.41–49.
13. Волков Д. Российская социология украинского конфликта: вмешиваться не нужно, но сделали все правильно. – Московский центр Карнеги – 26.08.2015 [Електронний ресурс] / Д. Волков – Режим доступу: <http://carnegie.ru/2015/08/26/ru-61007/ifa5q>
14. Гудков Л. Нынешний режим приобретает черты русского нацизма [Електронний ресурс] / Л. Гудков. – Режим доступу: <http://www.golos-ameriki.ru/content/vv-gudkov-usa/2710432.html>
15. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством / А.Г.Дугин // Изд. 4-е. – Москва: «АРКТОГЕЯ», 2000. – 928 с.
16. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ ст.: історико-філософський аспект: Монографія / Гуржій О.І., Мосов С.П., Макаров В.Д. та ін. – К.: Знання України, 2006. – 356 с.
17. Маначинский В.В. Война в Ираке / В.В.Маначинский. – Х.: Фолио, 2005. – 391 с.
18. Мельничук Т. Вибори в Білорусі: Лукашенко і чортова дюжина / [Електронний ресурс] Т.Мельничук. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/07/150720_belarus_election_sx
19. Полоцкий О. Президентські вибори в Білорусі: до Росії задом, до Заходу – передом [Електронний ресурс] / О.Полоцкий. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/news/-/221072/prezydentski-vybory-v-bilorusi-do-rosiyi-zadom-do-zahodu-peredom>
20. Мединский В. Мировой кризис: как это делается / Мединский В., Хинштейн О. – М., РОСПЕН 2013. – С. 56.
21. Короткевич Н. Основы теории государства и права Белоруссии: юридический взгляд / Н. Короткевич. – Минск.: Харвест, 2011. – С.80.

22. Медведев Р. Путин. Биография продолжается / Р. Медведев. – М.: Молодая гвардия, 2013. – С.182.

23. Геєць В. Інноваційна стратегія українських реформ / В. Геєць. – К.: Парламентське видавництво, 2013. – С.125.

24. Боцан Игорь. Геополитические выборы – цель оправдывает средства? [Електронний ресурс] / Игорь Боцан. – Режим доступу: <http://www.e-democracy.md/ru/monitoring/politics/comments/alegeri-geopolitice-2014/#c1> 8 декабря 2014.

25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/international/moldova-vybory-dali-storonnikam-evrointegracii-posledniy-shans-.html>

26. Андриевский Виталий. Оппозиция в Молдове: цели, задачи, перспективы [Електронний ресурс] / Виталий Андриевский. – Режим доступу: <http://ava.md/035-eksperti/029115-andrievskii-vitalii-moldaviya.htm>

27. Независимая газета: РМ может остаться без нейтралитета и суверенитета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://point.md/ru/novosti/politika/nezavisimaya-gazeta58-rm-mozhet-ostatjsya-bez-nejtralite-ta-i-suvereniteta>

28. Пока российские войска в Приднестровье, нам нужна боеспособная армия, – Тимофти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua> Дата 5 сентября 2015.

29. Федерализация Молдавии: кто «за», кто «против» и почему? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.de-17583175> Дата 22.04.2014).

30. Интервью Джона Маккейна РБК. «Следующий в списке — это Мариуполь» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daily.rbc.ru/opinions/politics/29/04/2015/5540c83e9a79475ba4a4221c>

31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.black-seanews.net/read/96300http://daily.rbc.ru/opinions/politics/29/04/2015/5540c83e9a79475ba4a4221c>

32. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daily.rbc.ru/opinions/politics/29/04/2015/5540c83e9a79475ba4a4221c>

33. Независимая газета: РМ может остаться без нейтралитета и суверенитета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://point.md/ru/novosti/politika/nezavisimaya-gazeta58-rm-mozhet-ostatjsya-bez-nejtralite-ta-i-suvereniteta>

34. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dw.de/p/1B2SAhttp://www.dw.de-17705014>

35. Libération: У Молдові за Росію комуністи, гараузи та олігархи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.liberation.fr/monde/2015/03/11/la-moldavie-dans-l-oeil-de-moscou_1218915

36. Мер Кишинева побачив руку Кремля у виборах в Гагаузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 24.03.2015 о 03:20 <http://www.cis-emo.net/ru/news/mer-kishineva-uvidel-ruku-kremlya-v-vyborah-v-gagauzii>

37. Джерело: Експерти стурбовані існуванням воєнізованих структур в гагаузької автономки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: alegeri.md

38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/international/moldova-vybory-dali-storonnikam-evrointegracii-posledniy-shans-_html

39. Тулепбергенова Г. Проект Большой Центральной Азии: анализ состояния и эволюция / Г. Тулепбергенова. // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 1. – С.73–86.

40. Пивовар Е.И. Постсоветское пространство: альтернативы интеграции / Е.И. Пивовар. – СПб., 2008. – 350 с.

41. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант / М.С. Кармазіна. – К., 2007. – 365 с.

42. Назарбаєв Н. Казахстанський шлях / Н. Назарбаєв. – К.: Етнос, 2007. – 392 с.

43. Кадыржанов Р. К. Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе / Р. К. Кадыржанов, К. Ж. Нугманова, А. Г. Косиченко, Ф.К. Бисенбаев, В. Ю.Дунаев. – Алматы: Акыл кітабы, 2007. – 219 с.

44. Майлыбаев Б.А. Институт Президента в Казахстане / Б.А. Майлыбаев. – Алматы, 2004. – 398 с.

45. Симакова О., ОФ «ЦСПИ «Стратегия», «kazworld.info», 29 мая 2010

46. Александров Ю.Г. Казахстан: форсированная модернизация в действии / Ю.Г. Александров // Восток. – 2015. – № 3. – С. 156.

47. Фарамани Р.Р. Узбекистан – региональная сверхдержава Центральной Азии? Реальность или дилемма / Р.Р. Фарамани, Г. Моради // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. –Т. 17. Вып. 2.– С.69.

48. Международные наблюдатели: парламентские выборы в Узбекистане прошли в полном соответствии с международными нормами и стандартами. – Пресс-релиз МИД РУ. – 28 декабря 2009 г.

49. Средняя Азия: Андижанский сценарий? Сб. / Сост. М.М.Мейер. – М., 2005. – 184 с.

50. Ахунов Пулат. Новая идея для узбекской оппозиции: «Перекуем мечи на орала» / Пулат Ахунов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ia.fergana.ru

51. Олимова С. Общественное мнение, демократия и авторитаризм в Центральной Азии / С. Олимова, М. Олимов // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. – Т. 17. Вып. – 2. – С.66–81.

52. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.press-service.uz>. – 23 декабря 2006 г.

53. Узбеки Д. Современный Кыргызстан: онтологические корни нестабильности / Д. Узбеки, И. Курманов // Центральная Азия и Кавказ. – 2015. – Т. 18. – Вып. 1. – С.144.

54. Хакимов Ш. Конституционализм в Таджикистане: путь к демократии или укрепление авторитаризма? / Ш. Хакимов // Центральная Азия и Кавказ. – 2013. – Т. 16. – Вып. 1. – С. 135–150.

55. Хакимов Ш. – Там само. – С. 135–150

56. Хакимов Ш. Становление парламентаризма в Таджикистане: прошлое, настоящее, будущее / Ш. Хакимов // Центральная Азия и Кавказ. – 2015. – Т. 18. – Вып. 1. – С. 67.

57. Проклов И. Современный политический процесс в Туркменистане / И. Проклов // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №2. – С. 169-182.

58. Журакулов Ф. Современная практика «разделения властей» в государствах Центральной Азии и Кавказа / Ф. Журакулов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т. 14. – Вып. 4. – С. 140.

59. Устав Демократической партии Туркменистана. В редакции, принятой на ее съезде 19 декабря 1998 года. – Ашхабад, 1999.

60. Кравченко В. Україна – Туркменістан: подвійна гра з Кремлем / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2012. – № 10. – 16 березня. – С.5.

61. Див., наприклад: После Украины Путин займется «защитой» русских в Казахстане. 03 сентября 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: obozrevatel.com/; Кармо Тьюр. Следующей страной после Украины, на чьи территории посягнет Россия, будет Казахстан [Електронний ресурс] / Тьюр Кармо. – Режим доступу: argumentua.com2014-03-17; Martha Brill Olcott. Will Kazakhstan be Next in Putin's Reintegration Project? [Електронний ресурс] Martha Brill Olcott. – Режим доступу: carnegie.ru/2014/03/05/; Eltsov Peter. Willeastern Ukraine and northern Kazakhstan benext?//inosmi.ru/world. [Електронний ресурс] Peter Eltsov, Klaus Larres. – Режим доступу: 20140311/218432356.html; Казахстан опасается, что станет «следующим» после Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: asiarussia.ru/news/4089/ тощо.

62. Див.: Батанова О. Н. Русский мир и проблемы его формирования: диссертация... канд. полит. наук : 23.00.04 / Батанова Ольга Николаевна. – М., 2009. – 163 с.

63. Olcott Martha Brill Will Kazakhstan be Next in Putin's Reintegration Project? [Електронний ресурс] Olcott Martha Brill. – Режим доступу: carnegie.ru/2014/03/05/

64. «Русский мир» Казахстана ожидает «зеленых человечков» для наказания казахов за «геноцид» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: CRIME.in.UA

65. Угрожают ли Казахстану российские СМИ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russobalt.org/forum/topic/524527-ugrozhaiut-li-kazakhstanu-rossiiskie-smi/>

66. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.centrasia...p?st=1415390580>

67. Котигоренко В. Ідеологічний проект «руського мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу / В.Котигоренко, О.Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2013. – № 5 (67). – С. 68.

68. Немешина Л. Ю. Русские в Киргизии: этнокультурная и социально-политическая структура / Л. Ю. Немешина // Русский мир в Центральной Азии: сборник статей и материалов. Выпуск 1. – Бишкек, 2007. – С. 53.

69. Абдуллаев Е. Русские в Узбекистане 2000-х: идентичность в условиях модернизации / Е. Абдуллаев // Русский мир в Центральной Азии: сборник статей и материалов. – Бишкек, 2007. – Вып. 1. – С. 113.

70. Абдуллаев Е. Там само.

71. Лешуков В. Новые «станы», старые «станы» и русский мир / В. Лешуков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://русскийконсерватизм.рф/politika/novye-stany-starye-stany-i-russkiy-mir/>

72. Левин З. И. Менталитет диаспоры (системный и социокультурный анализ) / З. И. Левин. – М.: Ин-т Востоковедения РАН; Издательство «Крафт+», 2001. – С. 44.

73. Рудаков В. Кто на самом деле разрушает русский мир Казахстана? / Вадим Рудаков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nakanune.ru/articles/18071/#>

74. Малеев С. Затевают агрессию против Казахстана для Путина будет сродни самоубийству [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Altyn-orda.kz/22/10/2014

75. Olcott Martha Brill Will Kazakhstan be Next in Putin's Reintegration Project? Martha Brill Olcott [Електронний ресурс]. – Режим доступу: carnegie.ru/2014/03/05/

76. Політична система України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С. 893.

77. Там само. – С. 886

78. Попов Е. Українські НУО: від «помаранчевої революції» до експорту «демократії» в пострадянські країни / Е. Попов // Помаранчеві мережі: від Белграда до Бішкека / [відп. ред. Н. А. Народницька]. – Спб. : Алетейя, 2008. – С. 92–103.

79. Мусехалишвили М. Конституционные реформы в Грузии.

80. Шешелидзе П. После «революции роз»: итоги некоторых экономических реформ в Грузии / П. Шешелидзе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apsny.ge/analytics/1202495920.php>

81. Воробьев В. ОБСЕ заговорила на языке оппозиции / В. Воробьев // Российская газета. – 2008. – №4560. – 11 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2008/01/11/gruziya.html>

82. Там само.

83. Кореспондент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/1403134-parlamentskie-vybory-v-gruzii-podschitany-100-golosov>

84. Д. Галкин Б. Манжуков: «Иванашвили оседлал волну социального недовольства» // 2000. – 2012. – 30 ноября.

85. Грузинский мечтатель // Итоги недели. – 2012. – № 41. – С. 10–16.

86. Закат «Революции роз» // Сегодня. – 2012. – 3 октября. – С.14.

87. Сегодня. – 2013. – 28 марта. – С.7.

88. Бялоблещкий З. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи / Збігнев Бялоблещкий. – Львів, 2013. – С.134.

89. Грузины передумали // Сегодня. – 2015. – 23 марта. – С.7.

90. Т. де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b_id=743&c_id=10129

91. Конституционный акт Азербайджанской республики. О восстановлении независимости Азербайджанской республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vescc.com/view.php?id=3&lang=ru>

92. Конституционный акт Азербайджанской республики. О восстановлении независимости Азербайджанской республики. – <http://www.vescc.com/view.php?id=3&lang=ru>

93. Сергиенко В. Государство – это Я. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://www.continent.kz/2003/16/9.htm>

94. Манипуляция парламентскими выборами в Азербайджане: общий обзор. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrw.org/russian/reports/azerb/2000/oct/>

95. Азербайджан: предвыборная кампания не дает оснований говорить ни о свободе, ни о справедливости президентских выборов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrw.org/russian/press/azerb/2003/131003_elect.html

96. Азербайджан меняет Конституцию. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Avwww.regnum.ru/news/1138356.html>

111. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0_%D0%B1%D0%B5%D0%B7_%D0%9A%D1%83%D1%87%D0%BC%D0%B8

112. http://ria.ru/radio_brief/20141006/1027151606.html

113. RuBaltic.Ru [http //www.rubaltic.ru/article/segodnya-v-pribaltike/15062015-libero/#t20c](http://www.rubaltic.ru/article/segodnya-v-pribaltike/15062015-libero/#t20c)

114. Розенвалдс Ю. Балтийский путь к демократии: опыт Латвии // Вестник института Кеннана в России. Выпуск 21. – С. 68

115. Herbut R. Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wshodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej / Ryszard Herbut // Antoszewski A. Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej / Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 132.

116. Ямалова Э.Н. Внешние и внутренние факторы демократизации: опыт постсоветских стран Балтии // Политические науки. Фундаментальные исследования / Э.Н. Ямалова. – № 2. – 2015.

117. Голиков Е. Левые перспективы в правой Эстонии / Е. Голиков // www.igpi.ru/bibl/other_articl/1269804606.html

118. У зв'язку із включенням Естонії до складу СРСР діяльність Російського національного союзу у 1940 р. була заборонена. Зміна назви партії відбулась у 1994 р.

119. Muiznieks N. Minority Education in Latvia: From Segregation to Integration [Електронний ресурс] / Nils Muiznieks. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.lv/en/policy/4641/4642/From Segregation To Integration>

120. Program: 2012 [Електронний ресурс] // Акція Wyborcza Polaków na Litwie. – Режим доступу до вказаної інформації: http://www.awpl.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=57&Itemid=57&lang=pl

121. У 2010 році партія об'єдналась із іншою правою партією «Все для Латвії!» – «Вітчизна і свобода ». Це дозволило пройти до парламенту під час парламентських виборів у 2010 р. та під час дострокових парламентських виборів у 2011 р. (13,88 %).

122. Айнар Шлессер: «Наша партия отстаивает христианские ценности»: Интервью с главой латвийской «Партии священников» [Електронний ресурс] // INVICTORY. – Август 2006. – С. 4 – Доступ : www.invictory.info/article283.html

123. На основі даних: Nordsieck W. Parties & Elections : The database about parliamentary elections and political parties in Europe : Ver. 19 [Електронний ресурс] / Wolfram Nordsieck. – Parties and Elections in Europe, 2013. – Режим доступу до інформації: <http://www.parties-and-elections.eu/>

124. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Центрально-Східної Європи/ А.С. Романюк (заг. ред.), В.С. Литвин, Н.В. Панчак-Бялоблоцка. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 366 с.

125. Там само. – С.245.

126. Там само. – С. 246-247.

127. Там само. – С. 251.

128. Там само. – С. 255.

129. Там само. – С. 260.

130. Друга Естонська Республіка: взаємовпливи складових системної трансформації. О. Брусиловська, Н. Сіндецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&P21STN=1&S21REF=10&s21FMT=fullweb С.324

131. Там само. – С.323.

132. Панчак-Бялоблоцка Н.В. Політична структуризація парламентів країн Центральної Європи. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук / Н.В. Панчак-Бялоблоцка. – Львів, 2012. – С.99.

133. Там само. – С.106.

134. Там само. – С.120.

135. Розенвалдс Ю. Балтийский путь к демократии: опыт Латвии / Ю. Розенвалдс // Вестник института Кеннана в России. Выпуск 21. – С.69.

136. Панчак-Бялоблоцка Н.В. Політична структуризація парламентів країн Центральної Європи / Н.В. Панчак-Бялоблоцка. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – Львів 2012. С. 45

137. Там само. – С. 45.

138. Там само. – С. 46.

139. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії / А. Мазіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 16. – Київ–Миколаїв, 2009. – С.392.

140. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus.postimees.ee/906206/tv3-oppozicija-prizyvaet-k-obsuzhdeniju-esm-v-rijgikogu>

141. Абдулаева Ю.М. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы: Автореферат / Ю.М. Абдулаева. – Санкт-Петербург, 2007. – С 14.

РОЗДІЛ VI.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА ОПОЗИЦІЯ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДІЇ

6.1. Чинники інституціоналізації політичної опозиції у країнах Центрально-Східної Європи*.

Розвиток країн ЦСЄ є прикладом переходу від авторитарного типу політичного режиму до демократичного з порівняно низьким рівнем транзакційних витрат. Нині країни ЦСЄ перебувають у фазі консолідації демократії.

«Нова демократія стає консолідованою, коли вона починає задовольняти критерії сталої або ліберальної демократії: верховенство закону, чіткий поділ влади, енергійне і незалежне від держави громадянське суспільство, демократична конституція і конституціоналізм, плюралізм політичних акторів та інститутів, дотримання прав людини і політичних прав, свобода ЗМІ і політичних асоціацій [1, с. 528]. Крім того, однією із основних ознак переходу країни до консолідованої демократії є перехід влади від правлячих політичних сил до опозиційних як мінімум двічі у рамках однієї виборчої системи. Оскільки носієм і виразником суспільного незадоволення є опозиція, – роль опозиції у політичній системі і механізми взаємодії влади та опозиції є фактором, який підтримує легітимність створених правил гри і тим самим свідчить, що сформовані політичні інститути уможливають цивілізоване вирішення політичних криз. З огляду на те, що Україна, незважаючи на двадцятип'ятирічний транзит, так і не перейшла у фазу консолідації демократії, все ще перебуваючи у фазі інституціоналізації демократії, а політичні кризи і конфлікти

* Сучасна ЦСЄ – це група країн від Балкан і до Балтії, які нещодавно приєдналися до ЄС. Хоча у політичному сенсі до ЦСЄ відносять країни Вишеградської групи – Польщу, Словаччину, Чехію та Угорщину. Тому далі у тексті оперуватимемо поняттям ЦСЄ стосовно цих чотирьох країн. Нині у Польщі проживає 38,4 млн населення, у Словаччині – 5,47 млн населення, в Угорщині – 9,97 млн, у Чехії – 10,19 млн (дані станом на 2011 р., вказані на офіційному сайті CIA World Factbook. Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>)

неодноразово набували неконвенційних форм, механізми взаємодії влади та опозиції для нас важливі з огляду на необхідність встановлення «правил гри», які б сприяли узгодженню політичних інтересів у цивілізований спосіб – в межах парламентів та на виборах, як це здебільшого відбувається в країнах ЦСЄ [2, с 1–28]. Тобто за 25 років демократичного транзиту у країнах ЦСЄ в основному відбулася інституціоналізація і влади, і опозиції. Отже, як політичний інститут політична опозиція у країнах ЦСЄ у своєму становленні пройшла кілька етапів: перший етап – функціонування у формі протоінституту (до 1989 р.), який закінчився проведенням «круглих столів» і розпадом авторитарних політичних режимів; другий етап – 1990-ті роки – у цей період відбувалося правове проектування опозиції як політичного інституту; третій етап – від початку 2000-х років – період, коли можна вести мову про формування відповідних політичних практик з повноцінною політичною конкуренцією, заснованою на політичному консенсусі щодо основних соціально-політичних розмежувань, наявних у цих країнах. Звісно, що така періодизація умовна і у кожній з країн ці етапи розгорталися у різні хронологічні періоди (найдовше у Словаччині), у реальності ж усі етапи є взаємопідпорядкованими, де перша фаза є необхідною, а друга – достатньою умовою для формування конструктивної опозиції, що можливо тоді і тільки тоді, коли інституціональні умови зберігають свою консенсусну основу протягом усього життєвого (технологічного) циклу.

Тому в цій частині книжки окреслимо чинники, під впливом яких відбувається інституціоналізація опозиції, а також оформлення форм взаємодії влади та опозиції, які уможливають демократичний транзит з мінімальними транзакційними витратами.

Традиції взаємодії влади та опозиції і, відповідно, моделі демократичного переходу країн ЦСЄ сформувалися історично, – у першу чергу під впливом політичної культури та політичної свідомості, історичних особливостей взаємодії еліт тощо.

Великий вплив на нинішні моделі взаємодії влади та опозиції в країнах ЦСЄ має той факт, що політична опозиція в цих країнах оформилася, хоча й з різним успіхом, задовго до падіння авторитарних режимів. Перші групи антитоталітарного спрямування в країнах ЦСЄ з'явилися у 50-х роках ХХ ст. Змістом боротьби

тодішніх опозиціонерів була боротьба за лібералізацію політичних режимів. Тодішні опозиційні рухи діяли у форматі мережі неформальних ініціатив, які влада природно намагалася придушити, що породжувало політичне протистояння. Найвищий рівень протистояння влади і мережі опозиційних організацій спостерігався у Польщі та Угорщині. У Польщі намагання уряду Е. Герека протистояти громадським ініціативам наштовхнулися на серйозний опір. В Угорщині також навіть найлояльніший режим Я. Кадара був далекий від того, щоб миритися з опозиційним рухом. Але політика компромісу, яку сповідував лідер Угорщини, давала опозиції більші можливості для маневрування: з опозиціонерами боролися шляхом позбавлення права друкувати їхні праці, обмеження їх виступів (як форми спілкування з громадськістю) тощо.

Реакційнішою була політика чехословацької влади щодо опозиціонерів. Тому у Чехословаччині дисидентство набуло форм індивідуального протесту. Однак, намагаючись локалізувати початкові форми громадянської активності, комуністичні уряди вдавалися не до заборони, а до регламентації діяльності різноманітних соціальних ініціатив – профспілок, освітніх організацій, творчих спілок тощо.

Проте погіршення економічної ситуації на початку 1980-х рр. спричинило ескалацію політичного протистояння і стрімке зростання кількості опозиціонерів. Найбільшого розмаху опозиційні рухи досягли у Польщі та Угорщині (польська «Солідарність» в кінці 1981 року налічувала 9447 тис. членів [3, с. 124]). Саме на основі опозиційних рухів відбувалася політична структуризація суспільств, – по-перше; по-друге, це призвело до оформлення інструментів впливу опозиції завдяки спробам їх легітимізувати, а не заборонити. У Польщі та Угорщині влада змушена була йти на поступки. Хоча у Чехословаччині на тривалий час вдалося призупинити процеси формування опозиції у масштабах всього суспільства. Після придушення антиурядових виступів 1968 року і посилення авторитаризму діяльність і вплив опозиції не набули такого розмаху, як це було у Польщі та Угорщині.

Моделі переходу до демократії. Рівень розвитку суспільно-політичних рухів безпосередньо позначився на способах зламу авторитарної системи у країнах ЦСЄ, де мали місце дві типові моделі демократичного переходу. У Польщі та Угорщині демократичний перехід класифікується як реформа, узгоджена між владою

та опозицією (за Є. Вятром) [4]. За такої моделі мала місце самовідмова частини правлячої авторитарної еліти від влади, яка стала можливою за наявності високого рівня політичного плюралізму і розмаху руху реформаторів всередині правлячого режиму, які здобули перевагу над консерваторами противниками змін.

Схожою була ситуація і в Угорщині, де розвивався незалежний видавничий ринок, пацифістські та екологічні рухи, які поряд із суспільно-політичними рухами стали основою для формування опозиційних рухів. Проте в Угорщині більше, ніж в інших країнах соціалістичного табору, авторитарний режим протягом 1980-х років усе ще спирався на деякі економічні досягнення, які з'явилися завдяки застосованій політиці лібералізації економіки. Але і в Угорщині наприкінці 1980-х років економічна ситуація різко погіршилася, що спричинило активізацію опозиційних настроїв, динамічного формування незалежних громадських та молодіжних організацій, профспілок, політичних партій та рухів (Угорський демократичний форум, Новий березневий фронт, Союз молодих демократів, Демократичний союз працівників науки, Незалежна партія вільних землеробів та ін.). Крім того, в Угорщині, на відміну від Польщі, опозиційні угруповання набули форм політичних партій, а не професійних спілок.

Отже, політична структура центрально-східноєвропейських суспільств стала виразною лише наприкінці 1980-х років (у Польщі дещо раніше – на початку 1980-х років) [5, с. 163 – 167]. Причому ступінь легітимності авторитарних політичних режимів обернено пропорційний ступеню суспільної самоорганізації. Більша ліберальність правлячих режимів у Польщі та Угорщині зумовила формування опозиції режимові у масштабах усього суспільства, а утвердження політичного плюралізму, поряд з локальним – на загальнодержавному рівні (суспільно-політичні рухи та політичні партії створювалися як загальнодержавні). Тим часом у Чехословаччині жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала загальнодержавні форми суспільної самоорганізації, привівши до формування суспільно-політичних рухів і політичних партій здебільшого за географічним критерієм (на противагу партіям, створеним на території Словаччини, створювалися партії у чеській частині країни; відповідно й діяльність створюваних організацій

спрямовувалася передовсім на політичний сепаратизм, у другу чергу – на зміну політичного режиму).

І хоча лінії поділу між окремими типами процесів демократизації надто розмиті, проте чітко проявилися дві тенденції: Польща та Угорщина, з одного боку, де розвиток опозиції уможлиблювався завдяки політиці лібералізації, здійснюваної соціалістичними урядами, з іншого – Чехословаччина, де опозиція була фрагментованою і радше ситуативною.

Безпосередній вплив на формування «правил гри» між владою та опозицією мала тривалість підготовчої фази переходу до демократії, яка в Угорщині налічувала кілька місяців, у Польщі – майже 10 років. У Чехословаччині підготовчої фази як такої не було – «демократизація практично одразу ж ввійшла у фазу вирішення» [6, с. 35]. Майже не було реформаторів у цих країнах і серед правлячої еліти, що ускладнювало можливості ініціювання змін зсередини. Важливий висновок з приводу характеру переходу зробив у своєму дослідженні А. Пшеворські. Зокрема, аналізуючи моделі переходів до демократії, він зазначав, що «стабільність режиму залежить від присутності (відсутності) переконливої альтернативи даному політичному режиму у той момент, коли він втрачає свою легітимність. Якщо на момент втрати йому немає іншої альтернативи, громадяни не можуть зробити осмисленого вибору на користь утвердження нових компромісних інститутів. У цьому разі ініціативу перехоплює та ж таки, хоча й частково заміщена, номенклатура» [7].

У країнах ЦСЄ під тиском опозиційних сил керівники компартій змушені були вступити в переговорний процес, який в історію ввійшов як «переговори за круглим столом». А наслідком політичного протистояння стала стратегія співпраці влади та опозиціонерів, що вилилося у домовленостях за круглими столами у Польщі та Угорщині у 1989 р. Принцип відбору учасників круглого столу пізніше ліг в основу реалізованої країнами ЦСЄ моделі консоціальної демократії, коли екстремістські групи принципово не залучалися до переговорного процесу. Принцип консенсусу, покладений в основу реалізації домовленостей круглого столу, створив своєрідне інституційне середовище для відторгнення екстремістськи налаштованих організацій, змусивши їх домовлятися.

Результатом переговорів стала повторна реєстрація «Солідарності», впровадження посади президента, якого мали обирати в парламенті, створення верхньої палати парламенту – Сенату – та проведення парламентських виборів до Національних Зборів (Сейм та Сенат) на багатопартійній основі. До нижньої палати – Сейму – вибори мали бути частково вільними; до верхньої палати – Сенату – повністю вільними, внаслідок чого на парламентських виборах 4 червня 1989 р. «Солідарність» отримала 99% місць у Сенаті та 35% – у Сеймі, що повністю відповідало домовленостям «круглого столу». І хоча Президентом відповідно до домовленостей став генерал В. Ярузельський, запровадження елементарних правил політичної конкуренції призвело до повного оновлення влади згодом. Також парламентом протягом 1989 р. було ухвалено низку поправок до конституції 1952 р., зокрема «Конституційний закон про відносини між законодавчою та виконавчою владою Республіки Польща та про місцеве самоврядування», який отримав назву «Малої Конституції».

В Угорщині у ході переговорів влади та опозиції, відомих як «переговори за трикутним столом», була обрана стратегія співпраці влади та опозиції, яка увійшла в історію як «революція-еволюція». Проект змін до конституції 1949 р., підписаний 18 жовтня 1989 р. був прийнятий парламентом (Закон XXXI). Фактично це була нова конституція, адже з 78 параграфів лише 8 лишилися без змін, 59 – було повністю змінено, 11 – змінено частково, а ще 29 нових параграфів було додано. В ході круглих столів було ухвалено правила взаємодії влади та опозиції, що створило передумови для оформлення своєрідної процедурної демократії, причому на консенсусній основі, що й склало мету і зміст переговорного процесу. Це знизило рівень транзакційних витрат у процесі переходу. Крім того, ухвалені «правила гри» дали можливість сформулювати подальші принципи політичних реформ.

Таким чином, круглі столи виконали свою основну роль щодо узгодження політичних інтересів і вироблення на консенсусній основі основних принципів та юридичних норм переходу до правової держави. Вибір стратегії співпраці в умовах політичної нестійкості, коли країни проходили своєрідну точку біфуркації, звісно, не був визначений наперед, але був результатом сукупної взаємодії різних суб'єктивних факторів. І у першу чергу наявність політичної волі усіх учасників круглого столу і розуміння ризиків, які

йшли від політичної нестабільності, визначили наступне переведення політичного конфлікту у конструктивну фазу і формування відповідних «правил гри», які задовольняли основних політичних акторів. Тим самим були створені умови для утвердження конструктивної опозиції, оскільки опозиційним силам не потрібно було вдаватися до неконвенційних політичних дій для того, щоб заявити про свою політичну позицію чи реалізувати свої програмні положення, перейшовши шляхом виборів у розряд правлячої політичної сили.

У Чехословаччині модель переходу класифікується як абдикація, коли процедурного консенсусу у фазі формування протоінститутів («правил гри») не відбулося, що призвело до стрімкого – майже одночасного, розпаду авторитарної системи влади. Однак, незважаючи на це, і Чехії, і Словаччині вдалося досягти формування конструктивної опозиції в інший спосіб. На відміну від Польщі та Угорщини, взаємодія влади та опозиції у цій країні тривалий час велася за принципом гри «з нульовою сумою». Це пояснюється відсутністю паритету у співвідношенні правлячих та опозиційних сил. Відповідно опозиційні політичні сили чинили менший тиск на владу. І коли у 1989 р. комуністичний режим у Чехословаччині посипався внаслідок аналогічних процесів у Польщі та Угорщині відповідно до «ефекту доміно», правлячі політичні сили, розуміючи стан громадської думки і споглядаючи приклад Польщі та Угорщини, змушені були піти на запровадження схожих політичних процедур, які стосувалися проведення вільних виборів, запровадження посади президента, внесення відповідних змін до конституції.

Характерною рисою «оксамитової революції» у Чехословаччині був не компроміс між владою та опозицією, а повне заміщення правлячої еліти опозиційними силами. Це дало можливість сформувати досить однорідний уряд у 1990 р., де консенсус був застосований само собою, а також доволі динамічний з точки зору подальшого розвитку країни консенсус-проект нових інституційних змін. Не останню роль цей політичний консенсус сприяв мирному «розлученню» Чехії та Словаччини з 1993 р. Утворення однорідного співтовариства учасників політичного процесу і внаслідок цього, – відсутність проблеми досягнення консенсусу з приводу правил політичної гри і пов'язаної з ним проблеми

«дурної безкінечності» не потребувало відповідного переговорного процесу щодо узгодження інтересів сторін, які проводилися в Польщі і Угорщині. Таким чином, необхідна інституціональна умова формування конструктивної опозиції в Чехословаччині була забезпечена іншими, ніж у країнах з договірним типом переходу, способом, а консенсус з приводу правил гри досягався у формі непродекларованого консенсусу [8, с. 1809].

Наявність конструктивної опозиції у формі протоінституту характерна тільки для посткомуністичних країн, де мав місце договірний тип політичного переходу, який і заклав передумови для формування спочатку правил процедурного консенсусу стосовно основоположних політичних інститутів, а згодом і самого процесу досягнення процедурного консенсусу через:

- регулярне проведення чесних і конкурентних виборів;
- можливість громадян претендувати на заняття виборних посад;
- відсутність репресій стосовно політичної опозиції;
- право громадян створювати незалежні асоціації та організації;
- вільний доступ громадян до джерел альтернативної інформації;
- наділення вибраних посадових осіб конституційним правом контролю за урядовими рішеннями.

Перераховані правила склали основу договірних відносин, які лягли в основу створюваних політичних інститутів на підставі запровадження нових конституційних положень (через прийняття нових конституцій або внесення змін до чинних соціалістичних конституцій) перейшовши згодом у звичні політичні практики [9, с. 11–20].

Нове інституційне середовище в країнах ЦСЄ включало в себе насамперед такі інститути, як принципово іншу структуру державної влади та рівні повноважень її суб'єктів, тобто форму державного правління, незалежну судову систему та ЗМІ, інститут виборів, партійно-виборчу систему та ін., кожен з яких у сукупності сприяв формуванню конструктивної опозиції в якості інституціональної умови, в якій повною мірою виконуються перераховані критерії процедурної демократії і реалізується принцип (у термінах А. Пшеворськи) «невизначеності результатів при визначеності процедур» [7].

Чинники інституціоналізації політичної опозиції в країнах ЦСЄ безпосередньо пов'язані з інституціоналізацією демократії у цих країнах. Йдеться насамперед про запровадження принципів політичної конкуренції. Це стало можливим завдяки запровадженню парламентських (у Словаччині до 1999 р., Чехії та Угорщині) республік. Така форма державного правління де-факто стимулює процеси політичної конкуренції через наділення парламентів широкими повноваженнями установчого характеру, до якого належить право формування уряду, конструктивний вотум недовіри, право поточного коригування складу уряду тощо). У Польщі процеси політичної конкуренції були перенесені за межі парламенту, однак запровадження напівпрезидентської форми державного правління з 1992 р. відповідно до положень Малої Конституції і намагання Президента Л. Валенси сконцентрувати повноваження в рамках інституту президентства закінчилися фіаско. На початку 1990-х років для Польщі характерним був суперпаламентаризм, що досягалося політичною вагою партій, які пройшли у парламент й вилилося у суттєвому обмеженні повноважень президента у конституції 1997 р.

Другим чинником, який стимулював інституціоналізацію політичної опозиції, стало запровадження доволі ефективних з точки зору політичного представництва механізмів інкорпорації політичного класу – виборчих систем – до парламентів і до інших представницьких органів влади. Причому з точки зору політичної інституціоналізації важливою є стабільність встановлених правил гри, особливо які стосуються базових принципів і способів формування органів влади. Йдеться про максимальне зниження рухливості виборчого законодавства, усунення дефектів диспропорційності, стабілізація партійних систем, зниження транзакційних витрат у ході легіслативного процесу (процесів політичної легіслатури і політичної легітимації) [10, с.45].

Інституціоналізація норм класичного парламентаризму сприяла стабілізації парламентів і зниженню рівня політичних конфліктів, які розгорталися переважно в стінах парламентів. Більшою мірою це стосується Угорщини, меншою мірою Польщі та Словаччини, де умови для можливої дестабілізації легіслатур значно вищі через значно вищу роль глав держав у процесах ухвалення політичних рішень, що збільшує ймовірну кількість суб'єктів політичного процесу, а значить – і

потенційних конфліктів [11, с. 14-44]. Дещо вибивається із загального контексту Чехія, де періодична дестабілізація парламентської системи, на думку І. Тарасова, не пов'язана з проблемою інституціонального вибору, а є наслідком тотальної партизації політики [12, с.25].

Поряд з об'єктивними причинами, які супроводжували процеси формування конструктивної опозиції, на цей процес безпосередній вплив мали процедурні та структурні фактори (за А. Мельвілем) [13, с. 6–38]. У країнах ЦСЄ формування процедурних факторів відбувалося в умовах вкрай розбалансованих політичних систем, супроводжуваних правовим вакуумом, де політичні актори змушені були приймати політичні рішення з метою зниження рівня політичних ризиків, які надходили від розбалансованої політичної системи. Таким чином впорядковувався «політичний хаос», який був неминучим після зламу попередньої системи. На цьому етапі визначальну роль відіграли персональні якості політичних лідерів, причому і тих, що представляли правлячі політичні сили, і тих – що опозиційні, які змогли елементарно втримати ситуацію, стримуючи політичне свавілля, джерелом якого були передусім радикали. Тобто для транзитних країн напевно найважливішим моментом був вихід з невизначеності [14]. А динаміка і характер розвитку інституціональних умов визначає динаміку і характер еволюції власне політичної опозиції. Зрештою, динаміка співвідношення сил між владою та опозицією, жодна з яких не була монолітною і включала в себе як поміркованих, так і радикально налаштованих, і визначила подальший тип політичної взаємодії.

Позитивну роль в інституціоналізації політичної опозиції в країнах ЦСЄ відіграла політика консолідації, яка можлива за умови створення відповідної конфігурації політичних інститутів, а саме: типу виборчої системи і форм політичної участі, посередництвом яких реалізується залучення громадян до вироблення суспільно значущих рішень; способів формування урядів і рівень їх легітимності; рівня консолідованості політичного класу щодо національних інтересів цих держав і наявність груп вето, здатних заблокувати захист або підтримку забезпечення відповідних національних інтересів; рівня соціальної активності, який має релевантні форми і відповідно співвідношення релевантних і нерелевантних форм політичної участі; якість державної бюрократії.

У країнах політика консолідації формувалася:

по-перше, через зміни у конституціях, а саме: створенням адекватної конфігурації політико-правових інститутів, прийняттям необхідних процесуальних законів, які забезпечили повноцінність затверджених на конституційному рівні політико-правових процедур;

по-друге, підтриманням доволі високого (хоча й не без коливань) рівня політичної довіри до органів державної влади (на рівні 23 – 40%, що є нормою для сталих демократій; для порівняння – в Україні рівень довіри до органів державної влади тримається на рівні 8 – 12%);

по-третє, підтриманням високого рівня консолідації навколо стратегічних політичних пріоритетів, а саме – підтримка вектора суспільно-політичних трансформацій (демократія і ринкова економіка), зовнішньополітичні орієнтації (євроатлантична інтеграція), які не були предметом політичного протистояння (політичні актори сперечалися переважно щодо тактичних кроків у реалізації цієї політики);

по-четверте, створенням умов для розвитку релевантних форм політичної участі, завдяки чому також підтримувалася висока легітимність інструментів демократії (політичні вибори), правлячих партій і, відповідно, політичних рішень, відчуття особистої причетності до реалізації державної політики;

по-п'яте, завдяки реалізації євроатлантичного вектора у зовнішній політиці і набуттям згодом статусу «країн-неофітів» у країнах ЦСЄ реалізовувалася так звана «модель зовнішніх стимулів», завдяки чому країни регіону отримали всебічну підтримку від ЄС при реалізації модернізаційних проектів. Останній факт створив позитивне зовнішнє тло для реалізації консолідаційної політики.

Під час формування належної конфігурації політико-владної моделі, що підтверджувалося на конституційному рівні, у всіх країнах регіону з пострадянським (у термінах А.Медушевського) типом конституціоналізму проявився гострий конфлікт двох тенденцій: демократизації (як влада більшості) і ліберального конституціоналізму (основний принцип якого – гарантія прав особистості) [15, с. 221]. Оскільки реформи передбачали проведення непопулярних економічних реформ, у країнах ЦСЄ найбільшою популярністю користувалися демагогічні партії і,

відповідно, високого розвитку набув феномен популізму – невинуватених обіцянок швидкого покращення ситуації в умовах відсутності реальної можливо здійснити це [15, с. 222]. Це істотно уповільнило прийняття нових конституцій, наслідком чого стала тривала робота різноманітних конституційних комісій, асамблей тощо.

Проте відкладення у часі прийняття конституцій (у Польщі конституція була прийнята лише 1997 р., в Угорщині – у 2011 р.) дало можливість узгодити найважливіші конституційні положення, необхідні для проведення консоціальної політики, а саме: перевагу було надано парламентській, а не президентській формі правління, хоча в ряді випадків президенти були наділені значними повноваженнями (Польща). Причина цього полягає переважно у побоюванні відновлення авторитарних режимів, що завжди спираються на інститут сильної президентської влади. Проте у Польщі повноваження президента не перевищують, а швидше поступаються повноваженням президента в класичній змішаній (парламентсько-президентській) системі.

Істотну роль для оновлення політичного класу відіграла люстрація, до якої вдалися країни ЦСЄ у 1990-ті рр. Незважаючи на те, що часом люстрація набула рис «дикої» і проявлялася у формі комунофобії, вона призвела до істотного оновлення політичного класу, а також до того, що соціально-політичні поділи за ідеологічною ознакою, в основі якої було протистояння демократичних політичних сил і політичних сил, які були зорієнтовані на реставрацію соціалістичного минулого, викорінювалося силоміць. Звісно, це мало вкрай неоднозначні оцінки серед громадян, однак такий захід істотно нівелював вплив посткомуністичних політичних сил і дав можливість країнам ЦСЄ здійснювати радикальні реформи.

Спільною рисою політики посткомуністичних країн є зростаючий (часто – вирішальний) вплив фінансово-промислових груп (олігополій) як політичних акторів, які до кінця 1990-х – початку 2000-х рр. стали інкорпороватися у політичний клас. Країни ЦСЄ не є винятком з цього правила, хоча рівень впливу фінансових об'єднань був і залишається значно нижчим, ніж у Росії чи Україні, і ці структури не стали провідними акторами політики цих країн. Іншими словами, у країнах ЦСЄ влада і партії не були «приватизовані» великим бізнесом.

Також важливим стимулом формування належної «матриці» консоціальної політики стало посилення міжнародної взаємодії, індуковане насамперед прагненням країн ЦСЄ до інкорпорації у міжнародні політичні та економічні структури. У країнах ЦСЄ підтримка ззовні мала різні форми – від співпраці в проведенні окремих заходів до опосередкованої дипломатичної, політичної, інформаційної підтримки країни-реципієнта країнами-донорами. Вагомою була також економічна підтримка – насамперед, через значні обсяги західних інвестицій і зростання товарообігу. Т. Карозерс оцінює допомогу Заходу країнам ЦСЄ в 50-100 млрд дол. упродовж 1990-х рр. Більше того, вагомий вплив Заходу дає підстави стверджувати про реалізацію екзогенно-ендогенної моделі модернізації.

У літературі, присвяченій європейській інтеграції, під впливом ЄС на країни – кандидати (країни-неофіти), це здебільшого називають європеїзацією. Прагнення більшості країн ЦСЄ вступити до ЄС уможливило безпрецедентний вплив на реструктуризацію їхніх інституцій та цілої низки публічних політик, що обумовлений великою кількістю і обов'язковістю виконання правил, пов'язаних з членством [16, с.15]. Оскільки ЄС встановлює для країн-кандидатів понад 80% економічних регуляцій, а членство в ЄС вимагає доказів здатності впровадити увесь *acquis communautaire*, що, як відомо, містить 80 тис. сторінок законодавчих документів.

Оскільки євроінтеграційний процес зачіпав і соціально-економічну, і політичну сфери, досягти критеріїв членства було неможливо без якісних інституційних і функціональних змін усіх соціальних систем країн ЦСЄ. Залучення країн ЦСЄ до ЄС дозволило їм суттєво змінити як систему державного управління, так і механізми інкорпорації та функціонування політичного класу.

Зокрема, рішення Копенгагенського саміту (червень 1993 р.) і визначення політичних критеріїв членства (так звані «копенгагенські критерії») стали каталізатором для розвитку новостворених політичних інститутів і використанню демократичних процедур, насамперед виборів як способу ротації політичного класу, політичної конкуренції, впорядкування «правил гри» політичних акторів тощо.

Досягнення політичного консенсусу. Парламентський корпус в розглянутих країнах формувався, перш за все, під впливом виборчих систем, які у всіх країнах, крім Угорщини (де застосову-

ється змішана мажоритарно-пропорційна лінійна виборча система у співвідношенні 25:75), класифікуються як пропорційні, хоча й очевидно, що застосовуються у різних модифікаціях [17]. Спільним є те, що застосовується система відкритих партійних списків з преференційним голосуванням.

У країнах ЦСЄ в основному застосовуються пропорційні виборчі системи з відкритими списками. У Польщі на виборах Сейму (нижньої палати парламенту) із 1991 р. застосовують пропорційну систему списків, яка була модифікована у пропорційну систему змішаних преференційних списків. Тобто до 391 мандата розподіляються у 37 регіональних багатомандатних виборчих округах і до 69 мандатів в одному національному виборчому окрузі. Розмір регіональних округів (від 7 до 17 мандатів) було встановлено пропорційно кількості населення у них. Відкриті списки партій/ блоків у регіональних округах мають складатися принаймні з 10 кандидатів, а закриті списки в національному окрузі – з 35 кандидатів.

У 2001 р. в контексті формування нового Сейму відбулися подальші зміни виборчої системи Польщі. По-перше, було анульовано практику розподілу мандатів на основі регіональних/національного списків. Натомість (починаючи з 2001 р. і досі), відбувається інституціоналізація однорівневої пропорційної виборчої системи регіональних списків; спочатку до 36, а потім до 41 змінено кількість виборчих округів, відповідно змінився їхній розмір; також було регламентовано, що регіональні списки партій повинні складатись із такої кількості кандидатів, яка не менша розміру конкретного округу; модифіковано особливості електоральних бар'єрів для партій і коаліцій. Зокрема, запроваджено положення про ймовірне зниження бар'єрів до трьох відсотків для партій і п'яти відсотків для виборчих блоків. Це відбувається тоді, коли жодна партія/коаліція не пододала або лише одна партія/коаліція пододала звичний електоральний бар'єр у п'ять/вісім відсотків [18].

У 2011 р. механізм формування персонального складу Сенату було змінено і апробовано класичну модель мажоритарної системи відносної більшості в одномандатних виборчих округах.

У Словаччині з 1990 р. (коли вона ще була в складі Чехословаччини) на виборах парламенту постійно застосовують пропорційну систему напіввідкритих списків. У 1998 р. ця система була

дещо модифікована: замість чотирьох регіональних багатомандатних виборчих округів було створено один загальнонаціональний (у ньому обирають усіх 150 депутатів Національної ради) – відповідно партії/виборчі блоки можуть пропонувати у своїх списках таку кількість кандидатів, що відповідає формальному складу парламенту (а оскільки залишено вимогу про преференції, очевидно, що суттєво збільшено розміри бюлетенів, які мають містити перелік кандидатів усіх учасників виборів) [19, р.57–59]; відновлено електоральні бар'єри, які передбачені ще у попередній версії законодавства про парламентські вибори [20, р.347–377].

У Чехії з 1990 р. (коли вона ще була частиною Чехословаччини) на виборах Палати депутатів (нижньої палати парламенту) незмінно використовують пропорційну систему списків [21, р.291–295]. Пізніше, у 2002 р., пропорційна виборча система Чехії була суттєво модифікована: збільшено кількість багатомандатних виборчих округів до чотирнадцяти (їхній розмір на виборах Палати депутатів у 2002–2010 рр. коливався від 5 до 25 мандатів); до чотирьох збільшено кількість преференційних голосів виборців у регіональних партійних списках (унаслідок цього було лімітовано відкритість списків партій/виборчих блоків як таких [22, р.27–36]); збільшено електоральні бар'єри для виборчих блоків (для блоків з двох партій – до 10%, для блоків з трьох партій – до 15%, а для блоків з чотирьох та більше партій – до 20%) [23, с.299]; скасовано національний електоральний рівень розподілу мандатів. Усе це сприяло додатковому приросту мандатів великих партій та інституціоналізації партійно-виборчої системи. Для формування Сенату застосовують мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості, коли для перемоги будь-якого кандидата в одномандатному виборчому окрузі йому слід отримати підтримку більше половини дійсних голосів виборців округу. Якщо цього не стається, тоді упродовж шести днів проводять другий тур виборів, участь у якому беруть два кандидати в сенатори, які в першому турі отримали найбільшу кількість голосів виборців в окрузі. Переможцем другого туру виборів вважають того кандидата, що отримує просту більшість голосів виборців в окрузі.

Особливістю залежної/непаралельної змішаної виборчої системи або так званої «системи змішаного членства» в Угорщині є

механізм коригування окремих складників виборчої системи, на підставі якого мандати, які отримані у мажоритарному складнику, прив'язують до розподілу мандатів у пропорційному складнику змішаної системи. У 2010–2011 рр. виборчу систему Угорщини (внаслідок унілатерального впливу коаліції правого «Угорського громадянського союзу – Фідес» (Fidesz) і Християнсько-демократичної народної партії (KDNP)) було суттєво модифіковано. Із 386 до 199 мандатів скорочено номінальний склад Національних зборів (також передбачено можливість обрання тринадцяти депутатів для представництва національних меншин). Було спрощено залежний/ непаралельний варіант системи змішаного членства. Замість мажоритарного складника змішаної системи на підставі абсолютної більшості запроваджено мажоритарний складник на основі відносної більшості. Також було анульовано регіональний електоральний рівень і, відповідно, закриті регіональні партійні списки. Натомість було змінено кількість і розмір виборчих округів: одномандатних округів передбачено 106, а багатомандатних – лише один національний (розмір якого встановлено на рівні 93 мандатів). Угорську виборчу систему критикують як таку, що «завдає збитків демократії» [24].

Виборчі системи у поєднанні з парламентським принципом формування уряду (за винятком Польщі, де застосовується принцип «раціоналізованого парламентаризму») дозволили країнам ЦСЄ домогтися досить високого рівня відповідальності парламентських партій і високого рівня впливу на органи виконавчої влади, що дає підстави вважати вибори основним політичним ліфтом при формуванні представницької влади.

Країни ЦСЄ є парламентськими республіками, хоча в Польщі за рахунок знову-таки принципу «раціоналізованого парламентаризму» позиції президента посилюються в разі зниження рівня структурованості парламенту. Активною протягом минулих двох десятиліть була професіоналізація парламентського корпусу. Але, на відміну від пострадянських республік, рівень спадкоємності тут набагато нижчий. Кількісні показники політичних партій і громадських організацій цілком зіставні з країнами усталеної демократії. З введенням політичного плюралізму і досить спрощеною процедурою реєстрації політичних партій партогенезис у країнах ЦСЄ

розвивався стрімко і в даний час в кожній з країн нараховується більше ніж по 100 політичних партій. За політичним темпераментом і соціальним складом як партії, так і громадські організації представляють інтереси досить різних груп населення.

Рівень фрагментації правлячих партій в Угорщині, Чехії, а з 2012 р. і в Словаччині, після формування однопартійного уряду змінюється незначно. Це підтверджує високий рівень інституціоналізації партійної системи у всіх країнах, крім Польщі, де партійна система розвивається нерівномірно [17]. Також про ступінь розвитку політичних партій як важливого структурного компонента політичного поля і, відповідно, якості політичного класу свідчить якість і роль опозиції. Незначно дисперсна, а тому найбільш впливова опозиція характерна для всіх чотирьох країн регіону. Разом з тим найвищий рівень політичної конкуренції має місце в Чехії (по лінії ліві – праві), нижчий – в Угорщині, Польщі та Словаччині [18]. Середній показник підтримки виборцями опозиційних партій становить 40,5%, в той час як аналогічний показник правлячих партій становить 46,9%. Ці дані свідчать про високий рівень політичної структуризації та інституціоналізації парламентських партій. Також у жодній з країн регіону правлячі партії не домінують над опозиційними. Більш за те, в Чехії і Польщі, де партійні системи є різновекторними за показниками ідеологічного спектра, можна вести мову про стабільну конкуренцію парламентських партій. Серед країн ЦСЄ з точки зору репрезентації правлячих партій найбільш стабільною є Словаччина. Середній показник участі правлячих партій у парламентах країн ЦСЄ становить близько 56%, що, за висновком Н. Панчак-Бялоблочної, також свідчить про впливовість опозиційних партій у політичному процесі [5, с.163–167].

Процеси партієгенезису в країнах ЦСЄ. У міру стабілізації соціально-економічних процесів у країнах ЦСЄ політичні партії стали базувати свої програми передусім на питаннях соціально-економічного розвитку, боротьбі з корупцією. Тоді як питання демократичних цінностей і зовнішньополітичних орієнтацій відійшли на другий план. З поступовим зростанням ВВП цих країн їх партійно-політичний спектр, де переважали політичні партії лівого і ліво-центристського спрямування, які традиційно у своїх

програмах приділяють увагу питанням соціального захисту бідних прошарків населення, також вирівнявся і нині представлений відносно рівномірно у лівій і правій частині. Так само реанімується класова структура соціальних поділів, яка у країнах Західної Європи є однією з основних ліній розмежувань.

Наслідком високої інтенсивності політичних процесів був інтенсивний процес партієбудівництва. На першому етапі було реанімовано так звані «історичні партії», які були заборонені після Другої світової війни зі встановленням соціалістичних режимів. Поряд з ними виникли десятки нових партій, які під впливом змін у виборчому законодавстві, змін у політиці держав об'єднувалися, проводили ребрендинг або зникали.

Зауважимо, що партійна мінливість – це об'єктивний процес для країн молодого демократії. Зміни соціально-політичної структури і результативні реформи стали каталізатором стабілізації соціально-групових належностей та партійних систем. Також важливим наслідком цих процесів стало значно менше застосування неконвенційних форм політичної боротьби між правлячими та опозиційними політичними партіями і перенесення політичних конфліктів у парламенті. «Рубіж XX та XXI ст. розпочав новий етап, в межах якого слід говорити про поступове творення конструкції соціополітичного поділу на соціально-економічній основі. Виявом та одночасно відображенням цього поділу потрібно вважати протистояння політичних партій у ліво-правому ідеологічному спектрі. На той момент у країнах регіону викристалізувалися партії лівого спрямування (переважно – соціал-демократичні), та правого спрямування (переважно – консервативні і ліберал-консервативні тощо). Додатковим чинником, який сприяв стабілізації формату партійного протистояння, необхідно вважати завершення, в основному, експериментів із виборчими системами і визначення виборчої системи, за якою послідовно відбувались парламентські вибори» [25].

Особливістю обох партійно-ідеологічних напрямів було те, що вони визнавали та підтримували демократичну модель політичного режиму з відповідними властивостями: визнанням значення правової держави, політичного плюралізму, а також конкуренції, недоторканності і систем захисту прав/свобод

людини і громадянина, євроінтеграційною перспективою національного розвитку [9]. Як наслідок цього, головні відмінності партій лівого та правого спрямування були сфокусовані в соціально-економічній сфері. До числа програмних положень, властивих лівим партіям, слід віднести: соціальну модель ринкової економіки; підтримку практики державного втручання в економічну сферу; збереження та розбудову соціальних програм держави; перерозподіл доходів та бюджету із метою вирівнювання доходів громадян тощо. До числа програмних завдань правих партій відносять: підтримку і розвиток ринкової економіки; обмеження впливу держави у господарське життя; прагнення до обмеження соціальних програм держави; негативне ставлення до перерозподілу доходів, обмеження податкового навантаження підприємців (як умову економічного зростання); обмеження державних видатків тощо.

Досвід політичного розвитку країн регіону першого десятиріччя довів, що попри проходження в парламенти значної кількості партій [26] внутрішньо-парламентське протистояння поступово набрало формату ліво-правої конкуренції. Відповідно вигреш партіями певного ідеологічного спрямування парламентських виборів і отримання права формувати уряд зумовлювали опозиційність другого напрямку, і навпаки. З цієї точки зору цікаво зіставити результати найбільшої лівої і правої політичної партії під час усіх парламентських виборів у кожній країні ЦСЄ. Це дає можливість побачити їхню силу та рівень протистояння. Тим більше, що на рівні партійних програм простежуємо чітку відповідність індикаторам лівих та правих партій. Водночас для країн ЦСЄ характерною була криза довіри до політичних інститутів [5, с.163–167]. Ричард Роуз називає авторитарні суспільства – «суспільствами піщого годинника». На вершині цього годинника буває багате політичне і соціальне життя, в якому еліти можуть змагатися за владу, здоров'я та престиж як представники різних кіл всередині партії-держави, а саме: армії, служби безпеки, енергетики, сільськогосподарства чи промисловості. Однак, із «найзагальнішого» погляду простих громадян, це не створить цивілізованого суспільства, тому що ті, хто обмірковує, не представляють самих громадян. ... Вузький «перешийок» піщого годинника послаб-

лює вплив нищівних репресивних інституцій, але у нижній його частині люди розраховують на себе і на друзів, а не на державу чи політиків [14].

Співвідношення рівня підтримки найбільших лівих і правих партій під час парламентських виборів у країнах Центрально-Східної Європи [5].

№	Країна	Рік виборів, результат найбільшої лівої/правої політичної партії (у %)						
		1991	1993	1997	2001	2005	2007	2011
1.	Польща	12,0/12,3	20,4/10,6	27,1/33,8	41,0/12,7	11,3/27,0	13,2/41,5	8,2/39,2
2.	Словаччина	1994 10,4/34,9	1998 14,7/26,3	2002 13,5/15,1	2006 29,4/18,4	2010 34,8/15,4	2012 44,4/8,8	–
3.	Угорщина	1994 31,3/17,9	1998 32,9/29,4	2002 42,0/41,4	2006 43,2/42,0	2010 19,3/52,7	–	–
4.	Чехія	1992 14,1/29,7	1996 26,4/29,6	1998 32,3/27,7	2002 30,2/24,5	2006 32,3/35,3	2010 22,1/20,2	2013 20,5/18,7

Як бачимо з таблиці, у Польщі на виборах перевага надається партіям правого та правоцентристського спрямування. Натомість співмірними ліві і праві партії, за даними останніх виборів, є у Чехії. В означеній дихотомії в Словаччині також домінують ліві партії [27]. В останній країні ліві партії переважали на парламентських виборах у 2003, 2007 та 2011 рр. В Угорщині, як і в Польщі, суттєво переважають праві партії.

Партійні системи в країнах ЦСЄ формувалися, насамперед, під впливом об'єднання партій протягом 1990-х рр. Спільною для більшості країн регіону тенденцією є реструктуризація партій в рамках багатопартійної системи. Причому партії прихильників крайніх політичних флангів зникли з політичної арени або маргіналізувалися; прихильники м'якого курсу найчастіше об'єднувалися з помірними прихильниками центру, що різною мірою мало місце в Угорщині, Польщі та Чехії. Поряд з цими партіями були створені партії «нової хвилі», а також відновлені історичні партії. Таким чином, високий рівень інституціоналізації політичних партій породжує ефективну партійну конкуренцію, що розширює канали політичної участі і, відповідно, робить політичний процес більш відкритим, а процес ротації складу політичного класу за партійними каналами – значно різноманітнішим.

З появою великої кількості політичних партій і громадсько-політичних рухів і затвердженням демократичних виборів процес відбору осіб на політичні посади в країнах ЦСЄ став прозорим і прогнозованим і розвивається відповідно до загальноприйнятої логіки: в парламентських системах партії відбирають лідерів, а виборці, голосуючи, визначають вагу партії в парламенті, яка, в свою чергу, визначає склад уряду. Аналогічним способом формуються і регіональні, і місцеві органи влади. Крім того, в країнах ЦСЄ в основному склалися дієві механізми контролю за діями політичного класу з боку товариств. Зокрема, цю роль з різною результативністю виконують ЗМІ, НУО, громадські ради при органах державної влади. Крім того, відпрацьовані механізми парламентського контролю, зокрема, Дні уряду, парламентські слухання, депутатські запити і пр. Одним зі стримуючих владу факторів є діяльність опозиції. Також у країнах ЦСЄ завдяки ефективності парламентських інститутів неефективно працюючі уряди і їх окремі члени можуть бути відправлені у відставку з допомогою застосування вотуму недовіри і інститутові індивідуальної або колективної політичної відповідальності. Щодо глав держав (у країнах ЦСЄ це зазвичай президенти) в кожній з країн існує процедура імпічменту, яку можна застосувати стосовно глави держави у відповідних випадках.

Партії та громадські організації відіграють роль політичних ліфтів. Однак особливістю країн ЦСЄ є той факт, що партії хоча й артикулюють певні ідеології, в реальності функціонують, швидше, як прагматичні *catch-all party* структури, проголошуючи популістські цінності, що сприяє нівелюванню міжпартійних розбіжностей. Проблематичним залишається і якісне наповнення політичних партій, їх недостатньо розвинена організаційна структура. Як результат – у більшості країн реальний вплив мають лише парламентські партії; партії, які залишилися за стінами парламенту партії втрачають як політичний вплив, так і більшість свого електорату, покидаючи з часом політичний ринок.

Польська модель напівпрезидентської республіки демонструє наближення до необхідного балансу інтересів, але навіть вона не гарантує, хоча й істотно знижує ризик виникнення інституціональних конфліктів. В Угорщині та Чехії, де склалися парламентські системи (угорський парламент називають «надсильним»), це

сприяє мінімізації транзакційних витрат при крайньому дисбалансі у сфері розподілу влади. Завдяки цьому можливі конфлікти в Угорщині переведені з міжінституційних у парламентські. Натомість випадок Чехії та Словаччини, незважаючи на їх близькість і подібність, за своїми інституціональними характеристиками значно відрізняються. Зокрема, чеська політична система є більш збалансованою, ніж словацька, тому й ризики інституціональних конфліктів значно нижчі, ніж у Словаччині. На думку І. Тарасова, у посткомуністичній Словаччині форма правління ще не набула свого оптимуму, що виражається у деформаціях режимних характеристик демократії, множинності інституціональних конфліктів, високих транзакційних витратах [12].

Отже, запровадження парламентських республік, які передбачають розширення кола осіб, які ухвалюють політичні рішення, мало принципову роль для стабілізації політичних процесів у країнах ЦСЄ, оскільки механізми інтеракцій політичних акторів, які розмежовувалися по лінії «влада – опозиція», стимулювали їх до узгодження політичних інтересів. Ця вимушена міра згодом стала нормою для політикуму, адже альтернативою у випадку політичного протистояння був розпуск парламенту і дострокові вибори. Тому компромісна політика створювала механізми для політичної боротьби залученням конвенційних методів, а вибори у такому випадку ставали єдиним способом легітимації політичних сил. Таким чином створювалися механізми для цивілізованої передачі влади від одних (правлячих) політичних сил до опозиційних, що унеможливлювало монополізацію державної влади, як це сталося у країнах пострадянського простору, де були запроваджені президентські або змішані, але вираженим домінуванням президента (випадок України) форм державного правління. Звісно, країни ЦСЄ не уникнули політичних криз, але політична боротьба у цих країнах була переміщена переважно в парламент, що є умовою для формування цивілізованих правил гри і послідовності політичних реформ.

6.2. Лінії соціально-політичних розмежувань у країнах ЦСЄ

Політичне протистояння у кожній країні базується навколо проблемних питань, які породжені наявними лініями соціально-

політичних розмежувань. Згідно з С. Ліпсетом і С. Рокканом, поняття соціополітичний поділ поєднує дві основні складові – соціальні групи та політичні партії – та дозволяє серед величезної сукупності суспільних відмінностей виокремити найбільш важливі, які програмують політичне протистояння головних акторів на національній політичній сцені [9]. Ставлення і бачення того, якою має бути та чи інша принципова проблема, стратегія чи політика і виділяє партії з їх ідеологіями вирішення таких проблем. Водночас у країнах ЦСЄ слід розрізняти лінії соціально-політичних розмежувань, які склалися історично, і ті, які з'явилися у процесі демократичного транзиту.

За А. Романюком, «інституційним виміром цього протистояння була дихотомія конкуренції колишніх правлячих комуністичних партій та опозиції, переважно згуртованої в організаціях типу рух. Після установчих виборів, які переважно мали формат плебісциту і на яких перемогу отримала опозиція, конкретний формат соціополітичного протистояння втратив актуальність. Натомість, наступні вибори вивели на порядок денний протистояння щодо змісту та швидкості проведення політичних і господарських реформ. У суспільстві окреслилися дві протилежні групи – прихильників і противників реформ. А. Слівінські серед основних ліній розмежувань політичних партій Польщі називає: ставлення до Європейського Союзу; ставлення до світової економічної кризи; ставлення до моделей приватизації [24]. До них слід додати ще соціально-політичні розмежування, які з'явилися в останні два роки і зумовлені українсько-російською війною на Донбасі. Ці лінії означають різне ставлення до цієї війни політичних сил, а також ставлення до політики ЄС, яка застосовується для врегулювання цього конфлікту і супроводжується запровадженням санкцій щодо Росії.

На інституційному рівні головними політичними відповідниками виступили вже політичні партії, які нещодавно виникли або ж були відновлені. Оцінюючи механізми взаємодії влади та опозиції, слід звернути увагу на індекси свободи, оскільки права опозиції є одним із маркерів, за якими вони вимірюються.

Свобода у посткомуністичних країнах Європи (в 1993–2013 рр.) [25]

Країна	1993	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Польща	2,0	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Словаччина	3,5	2,5	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Угорщина	1,5	1,5	1,5	1,0	1,0	1,5	1,5	1,5
Чехія	1,5	1,5	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Середні дані	2,4	2,0	1,7	1,2	1,3	1,4	1,4	1,4

На підставі даних таблиці можна констатувати, що протягом 25 років країни ЦСЄ досягли показників рівня свободи аналогічних країнам сталої демократії. Також, що очевидно з таблиці, найвищі темпи зростання рівнів свободи країни ЦСЄ досягли під впливом євроінтеграційного фактора. Згідно з результатами за 2013 р., всі країни регіону віднесені до числа «вільних» країн, хоча Угорщина має дещо гірші показники, ніж інші країни ЦСЄ. Показово, що Угорщина тривалий час мала дуже високі оцінки рівня і якості політичних прав і громадянських свобод. Однак після парламентських виборів у 2010 р., коли головою уряду став Віктор Орбан, його окремі дії та рішення були розкритиковані не лише опозицією, але й міжнародною спільнотою. Критику викликали новий закон про Центральний банк країни, що передбачав посилення впливу уряду на діяльність фінансової установи; спроби уряду отримати будь-які підстави впливати на суд і засоби масової інформації; низка положень нової конституції країни від 2011 р. тощо. Відповідно, ці й інші дії уряду зумовили певне погіршення показників свободи в Угорщині. Тому у дослідженні змін країн, які знаходяться на перехідному етапі (рейтинг «Nations in transit»), де також визначається досягнення стану консолідованої демократії, Угорщина у доповіді за 2013 р. хоча й віднесена до числа країн з консолідованою демократією, проте за результатами 2012 р. фактично опинилась на межі переходу до країн із напівконсолідованою демократією. Загалом же показники країн регіону в 2013 р. мали такий вигляд: консолідовані демократії – Чехія (2,14), Польща (2,18), Угорщина (2,89) [26].

Політичне протистояння зазвичай зумовлене ставленням (рівнем підтримки) правлячих політичних сил. У країнах ЦСЄ, як видно із даних Євробарометра, рівень довіри / недовіри до органів державної влади є цілком зіставним з тим, який є в сталих демократіях. Так, в Угорщині уряду довіряють 34% громадян, проти 62%, що не довіряють. У Словаччині 29% довіряє уряду, 65% не довіряє. У Чехії 28% довіряє, 66% не довіряє, у Польщі 20% довіряє, 71% не довіряє [34, с. 69]. Середній по ЄС рівень довіри такий: 31% громадян довіряє, 63% – не довіряє. Інакшою є картина рівня довіри парламентам. В Угорщині 31% громадян довіряє парламенту, 65% не довіряє. Словаччина – 28% довіряє, 65% – не довіряє. У Польщі – 17% довіряє, 74% не довіряє. У Чехії парламенту довіряє тільки 13%, тоді як 83% не довіряє. Традиційно вищим рівнем довіри користаються місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування. В Угорщині довіряють цим органам 52% громадян, у Чехії 48%, у Словаччині 42%, у Польщі 40%. Вкрай погіршився протягом останніх років рівень довіри до політичних партій. Так, в Угорщині партіям довіряють 19% громадян, Словаччині і Польщі по 13% громадян, у Чехії 10% [34, с. 71]. Це свідчить про кризу ідентичності, що створює передумови для поширення політичного популізму і згорання політичної участі.

Водночас порівняно високий рівень довіри до органів державної влади свідчить про те, що центрально-східноєвропейські суспільства вийшли із так званого «посткомуністичного стану», який супроводжується високою кількістю ностальгуючих, суспільною аномією, кризою ідентичності і політичним відчуженням. Тобто такий стан речей можемо пояснити тим, що політичним партіям вдалося заповнити політичний вакуум, з одного боку, а з іншого – запропонувати ефективну соціально-економічну політику, внаслідок чого уникнути крайнього популізму, що спіткало пострадянські республіки.

Ще одна лінія соціально-політичних розмежувань у країнах ЦСЄ породжена їх етнонаціональним складом. Це спричиняє появу партій націоналістичного спрямування і створює істотні складнощі при вибудовуванні спільної європейської політики. Оскільки партії націоналістичного спрямування скептично налаштовані до вступу у ЄС і, в кращому разі, ставлять вимоги перегляду членства у ЄС.

Етнонаціональний склад країн ЦСЄ (станом на 2011 р.) [27]

Країна	Всього	Титульна етнічна група	Перша за чисельністю меншина	Друга за чисельністю меншина
Польща	38 512 000	Поляки 97,1 %	Шльонзаки 1,1 %	Кашуби 0,04%
Словаччина	5 397 036	Словаки 80,7 %	Угорці 8,5 %	Роми 2,0 %
Угорщина	9 937 628	Угорці 83,7 %	Роми 3,1 %	Німці 1,3 %
Чехія	10 562 214	Чехи 63,7 %	Морави 4,9 %	Словаки 1,4 %

За науковою класифікацією Польща є високоомогенною країною, оскільки 97,1% громадян є етнічними поляками. Також високоомогенними є Угорщина, де 83,7% громадян є угорцями, та Словаччина, де 80,7% громадян є етнічними словаками. І тільки Чехія є гетерогенною країною, де етнічні чехи становлять тільки 63,7%. Однак гомогенність не гарантує відсутність міжетнічних конфліктів. Тому етнічний склад населення теж є підставою для соціально-політичних поділів, що спричиняє позиціонування політичних партій. Тому у цьому дослідженні виокремлено лінію соціально-політичного розмежування за етнічною ознакою. Саме тому Словаччина мала проблеми через взаємини з угорською та ромською меншинами, а Угорщина з ромською меншиною, що призвело до появи політичних партій, які у свої програмі положення включали питання врегулювання етнополітичних конфліктів [27].

Релігійно-конфесійний фактор соціально-політичних розмежувань у країнах ЦСЄ також, незважаючи на високий рівень конфесійної гомогенності Польщі та Словаччини і середній рівень в Угорщині та Чехії, також можна виокремити як фактор соціально-політичних розмежувань. Так, у Польщі 89,8% громадян є католиками, 1,3% православними, решта належать до різних, але менших за чисельністю, ніж православні, конфесій. У Словаччині 69,9% громадян є католиками, 10,8% – православними, решта так само, як і поляки, належать до ще менших за чисельністю конфесій, а віруючими себе вважає 61% громадян. В Угорщині 37,1% є католиками, 11,6% православними. Проте віруючими себе вважають тільки 44% громадян. У Чехії ситуація є досить схожою зі

Словаччиною [27]. Це спричиняє формування політичних сил релігійного спрямування з відповідними вимогами преференцій для релігійних громад, права яких вони артикулюють.

Економічні підстави соціально-політичних розмежувань зазвичай є домінуючими у більшості країн, причому у країнах ЦСЄ, які є вихідцями з соціалістичного табору, де дефіцит був нормою життя, а рівень ВВП був в рази нижчий, ніж у країнах Західної Європи, у перші десятиліття транзиту були основними підставами для політичного позиціонування. Нині показники внутрішнього валового продукту в країнах ЦСЄ покращилися в кілька разів порівняно з 1989 р. Рівень життя в країнах ЦСЄ [28]: Польща 20900 дол. США на душу населення, Словаччина – 24600 дол., Угорщина 20000 дол., Чехія – 27600 дол. [34] За індексом розвитку людського потенціалу країни ЦСЄ належать до країн з «дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу», перебуваючи у четвертій десятці країн світу.

Зрозуміло, що країни ЦСЄ після колапсу соціалізму в процесі підготовки до вступу в ЄС і після приєднання до європейської співдружності головну увагу приділяють економічному розвитку, спрямованому на подолання відставання від розвинених європейських сусідів і, відповідно, на підвищення рівня життя населення. Відхід від псевдорівності періоду «народних демократій» (або «реального соціалізму») природно призвів до виникнення відмінностей поміж різними суспільними групами в рівні їхніх доходів. Середній показник індексу Джині для країн регіону становить «32,01», що близько до середнього показника цього індексу в 16 країнах Західної Європи («31,5» – у 2006 р.) [32]. Це говорить про відносну збалансованість рівня розриву між основними соціальними групами за рівнем багатства [9].

Структура зайнятості населення та безробіття в країнах ЦСЄ істотно змінилися. Безробіття знизилося за останні 10 років і становить у Польщі 10%, у Словаччині 14%, в Угорщині 10,8% (це єдина країна, де рівень безробіття зріс майже вдвічі за 10 років), у Чехії – 6,6% [29]. Темпи економічного розвитку країн ЦСЄ також істотно прискорилися, покращився рівень життя, реальних прибутків тощо. Це є підставою своєрідного «вирівнювання» соціально-політичного поділу і нині він аналогічний тому, який існує у країнах Західної Європи. Проте своєрідне «вирівнювання» ліній розме-

жувань відбувалося по мірі зниження контраверсійності політики цих країн. Так, протягом 1990-х рр. однією з основних ліній соціально-політичних розмежувань і, відповідно, позиціонування політичних сил було питання зовнішньополітичного вектора розвитку. Рішення набуття членства в ЄС викликало у багатьох громадян цих країн спротив, тому умови членства в ЄС були предметом політичних спорів, на яких будували свої політичні програми політичні партії. Вектор і зміст економічних реформ, моделей приватизації так само тривалий час були лініями соціально-політичних розмежувань. Однак той факт, що змістом демократичного транзиту у країнах ЦСЄ був перехід від авторитарної політичної системи, це позначилося на змісті програм політичних партій, які апелювали не до соціальних прошарків і вибудовували свою політику на представництві класових інтересів, а на зовнішньополітичному векторі розвитку, на демократичних цінностях, на змісті політичних інститутів, які запроваджувалися у процесі конституцієтворення тощо. З цього приводу Р. Хербут стосовно країн Вишеградської четвірки зробив висновок, аналізуючи період 1990-х років, що в умовах транзиту соціополітичний поділ «працедавці–працівники» («власники–робітники») був відсутній [33]. На його думку, тільки результати Чеської соціал-демократичної партії (CSSD) на парламентських виборах у 1996 р. дають підстави говорити про «... поступовий процес інкорпорування в межі масової політики соціально-економічного конфлікту, елементом якого й стало питання про темпи та межі ринкових реформ» [9].

Зовнішньополітичні орієнтації як фактор суспільно-політичних розмежувань. Крім того, щодо країн ЦСЄ ще можна вести мову про вплив так званого «фактора ЄС», який зумовив формування певного інституційного дизайну, що, власне, й дало підстави наявну у цих країнах модель модернізації класифікувати як ендогенно-екзогенну. Зараз контраверсійність політичного процесу стосовно членства в ЄС істотно знизилася, тому що членство в ЄС дійсно спричинило докорінні трансформації у соціально-політичному житті цих країн, ставши істотним фактором їх демократичного транзиту. Але вплив зовнішніх чинників, зокрема, стратегія євроінтеграції, дала підстави науковцям класифікувати модель демократичного транзиту у цих країнах як екзогенно-ендогенну.

Ставлення до членства у ЄС в країнах ЦСЄ [34] істотно змінилося з часу приєднання країн ЦСЄ до Європейського Союзу. Однак фактор ЄС все ще залишається однією із ліній соціально-політичного розмежування. Хоча нині ставлення до ЄС не є таким контраверсійним, як це було протягом 1990-х – початку 2000-х рр. Нині предметом політичних суперечок і протистояння є ставлення до умов членства у ЄС, внаслідок чого деякі політичні сили ставлять за мету перегляд умов членства. Предметом гострих суперечок і політичного протистояння протягом останнього року стало питання квот для біженців з Сирії.

Однак, оцінюючи спроможність країн ЦСЄ вирішувати проблемні питання, слід звернути увагу на істотний прогрес у розвитку власне політичних інститутів, на які покладена основна функція врегулювання проблемних питань. У цьому сенсі індекс неідеальності держав («The Fragile States Index»), у якому дається оцінка рівню здатності влади контролювати цілісність території, демографічну, політичну та економічну ситуацію в країні (демографічний тиск, рівень міграції, рівень економічної нерівності, економічна ситуація, криміналізація держави, роздроблення у силових структурах та еліті, переміщення біженців всередині країни, зростання реваншистських настроїв, кількість послуг, які надаються державою, законослухняність і прав людини, зовнішнє втручання (у т.ч. ризики іноземного втручання у політичні та військові конфлікти і залежність від зовнішнього фінансування).

Найвище у цьому рейтингу перебуває Фінляндія – на 178-й позиції (чим більше, тим краще). Країни ЦСЄ віднесено до країн «високо стабільних» або «дуже стабільних» і їх позиції мають такий вигляд: Чехія на 154-й, Польща на 153-й, Словаччина на 149-й, Угорщина на 139-й позиції. Для порівняння, Україна перебуває на 84-й позиції, отримавши 76,3 бала (на 9,1 бала гірше, ніж у 2014 р., який, своєю чергою, на 10,4 бала гірший, ніж у 2013 р.). Це рекордне погіршення, тому що з нами витримує порівняння тільки Лівія з погіршенням на 7,5 бала, Сирія – погіршення на 6,3 бала і Росія – погіршення на 3,5 бала. Причому найгірші показники в Україні стосуються навіть не військових дій, а «легітимності держави», «апарату безпеки», «розколу еліт» та «зовнішнього втручання» [35].

6.3. Практики взаємодії влади та опозиції в реалізації стратегій суспільно-політичного розвитку у країнах ЦСЄ

Слід віддати належне країнам ЦСЄ, які, на відміну від України, навчилися досягати балансу між правлячими та опозиційними політичними силами в парламентах. Як зазначає вітчизняний дослідник А. Романюк, «у країнах ЦСЄ в парламентській діяльності (і загалом у більшості міжінституційних відносин, які окреслюють параметри феномену парламентської демократії у зрізі втілення на практиці відносин делегування повноважень та відповідальності) завжди відбувається врахування функціонального навантаження владних і опозиційних партій. Вони структурують не лише парламентську діяльність, але й політичний процес загалом» [9]. Іншими словами, у цих країнах парламентська меншість/ опозиція (або партії чи партій, які становлять парламентську опозицію) у комітетах мають змогу пропонувати особисте бачення державної політики. Хоча такі можливості у кожній з країн, звісно, вар'юються. «Приміром, – продовжує А. Романюк, – доповіді меншості/ опозиції дуже часто показують, що комітети не повністю домінують в ході розгляду будь-яких актів урядових кабінетів у парламентах, а швидше означають, що потрібно розвивати інституціоналізовану практику захисту прав усіх членів комітетів. Право формувати такі доповіді є взірцем розвитку політичного простору опозиційних партій та свідчить про структурування діяльності парламентів силами фракцій або клубів» [9].

Роль парламентської опозиції зумовлена тим, що у країнах ЦСЄ ще у ході формування інституційного середовища для діяльності у тому числі й політичної опозиції на рівні законів (зазвичай це Закони про регламент роботи парламентів) чітко окреслені права парламентської опозиції. Подібна практика істотно стабілізувала діяльність парламентів, що дало можливість стабілізувати політичний процес загалом.

Водночас для країн ЦСЄ характерна висока парламентська мінливість. Наслідком є часті переформатування правлячих коаліцій.

Зокрема, за підрахунками Н. Панчак-Бялоблоцької, протягом 1990–2013 рр. середня тривалість повноважень прем'єр-міністрів становила тільки 2,34 року (найменше – у Польщі, а найбільше – у Словаччині). Тільки Ф. Дюрчань в Угорщині, В. Мечіяр (5,39 року) у Словаччині, В. Клаус (5,25 року) у Чехії, М. Дзурінди (7,46 року) в Словаччині, Д. Туска у Польщі, Р. Фіцо у Словаччині та В. Орбан в Угорщині змогли відпрацювати на посадах прем'єр-міністрів увесь термін повноважень парламентів [5]. Саме стабільність парламентських коаліцій дала змогу цим країнам істотно просунутися у реалізації реформ і стала фактором консолідації політичних режимів.

Вплив українсько-російської війни на позиціонування політичних сил у країнах ЦСЄ. Політичний конфлікт в Україні, який розпочався восени 2013 р., став серйозним випробуванням і для політиків країн ЦСЄ. Оскільки цей конфлікт з самого початку набув рис міжнародного – українсько-російського конфлікту – країни ЦСЄ не могли оминати позиціонування у ньому через те, що мають тісні економічні зв'язки з Росією. Після ЄС для країн ЦСЄ Росія є другим за масштабами торговельним партнером. Україна в товарообігу цих країн займає 4-5 місце. Тому, незважаючи на відсутність кордону з Росією, і, навпаки, наявність спільного з Україною кордону, позиція, зайнята країнами регіону стосовно подій в Україні та російської агресії проти України, виявилася різною. Польща різко засудила Кремль, закликаючи ЄС проявити солідарність з Україною, а НАТО – вжити заходів щодо укріплення обороноздатності членів альянсу, які мають спільний з Росією кордон. У Словаччині, Угорщині та Чехії ні суспільство, ні політики не мали консолідованої позиції. Президент Чехії Мілош Земан та прем'єр-міністри Угорщини Віктор Орбан і Словаччини Роберт Фіцо зайняли відверто проросійську позицію, або ж уникаючи оцінок ситуації на Донбасі, закликаючи до переговорів з Москвою та критикуючи запроваджені ЄС санкції проти Росії. Слід зауважити, що репутація «друзів Путіна» істотно похитнула позиції цих політиків, що позначилося на результатах виборів.

Так, вибори президента Словаччини, які відбулися у березні 2014 р., змінили розстановку політичних сил у цій країні. Роберт Фіцо, чий позиції багаторічного прем'єра здавалися непохитними,

програв великому підприємцю і філантропу Анджею Кіскі. Причиною його перемоги став той факт, що період 2010–2012 рр. – це період правління ліберальної коаліції на чолі з Іветою Радовічовою. Хоча за її доволі жорстку політику стосовно економії держбюджету її назвали вкрай радикальним політиком. Непопулярна соціальна політика спричинила велику кількість парламентських конфліктів [36].

Роздроблена ліберальна і правоцентристська опозиція програвала одні вибори за іншими і була не здатна висунути єдиного кандидата на вибори. Тому перемога Кіски – це перемога незалежного кандидата, який став відомим завдяки своєму філантропству. Таким чином до влади прийшов президент, який отримав підтримку усіх опозиційних сил і усіх опонентів Р. Фіцо у суспільстві.

Зміна політичного керівництва спричинила пожвавлення політичного простору. Ці зміни супроводжуються демонстраціями проти корупції, на яких висуваються політичні вимоги, а саме: відставки прем'єр-міністра. Зауважу, що демонстрації були організовані рухом «Звичайні люди і незалежні особистості» І. Матовича, яке є саме рухом, а не політичною партією. Це ж саме стосується партії «Громадяни» політика і підприємця А. Глини. З іншого боку, у словацькій політиці чути євроскептичні і проросійські нотки. Можна вважати успішними дії правих радикалів, відвертих расистів (Народна партія «Наша Словаччина»). Тобто словацька політична сцена вкрай різномірна, що додає їй радикальності [37]. Водночас політика прем'єра Фіцо орієнтована насамперед на власних виборців, питання українсько-російської війни у політиці Словаччини, за твердженням Ю. Маруш займає другорядне місце. Хоча на рівні ЄС і НАТО Словаччина підтримує позицію своїх союзників, хоча й не є прихильником радикальних дій щодо Росії. Позиція президента А. Кіски є більш категоричною. Він схиляється до думки про необхідність посилення тиску на Росію. Незважаючи на те, що його позиції у парламентській республіці є слабкими, це є своєрідним об'єднуючим символом у його патерналістській політиці.

Реакція президента Чехії Мілоша Земана інша. Він на початку конфлікту заявив, що в Україні йде громадянська війна, а доказів втручання Росії в конфлікт на Донбасі немає. Згодом у

вересні 2014 р. на міжнародному форумі «Діалог цивілізацій» у Росії він заявив про необхідність відмінити економічні санкції проти Росії як зайві. Хоча на офіційному рівні Прага висловила солідарність з країнами ЄС щодо Росії і приєдналася до санкцій проти Росії. Наслідком таких заяв стало зниження рівня довіри до 37% до президента Мілоша Земана. Проте український конфлікт істотно не вплинув на політичні сили і громадян країни, стверджує О.Митрофанов – оглядач чеської газети «Право». Хоча він став лакмусовим папірцем: світогляд політиків та виборців можна визначити з їх ставлення до української кризи і Росії, які уникають говорити про це, щоб не втратити частину електорату, серед якого є багато прихильників Росії [38]. Не дивно, оскільки інформацію про українські події чехи отримують переважно з російських каналів, які активно ретранслюються чеськими провайдерами кабельних мереж.

В Угорщині позиції стосовно війни на території Донбасу так само розділилися. Однак, за твердженням угорського політолога Чаба Тота, у листопаді 2014 р. рейтинг правлячої партії «Фідес» і прем'єра Віктора Орбана знизився на 12% – з 38% до 26%. Тимчасом як рейтинг опозиційної партії – радикальної партії «Йоббік» («Рух за кращу Угорщину») піднявся на 15%. На третьому місці за даними соціологічних досліджень опинилися Соціалісти з рейтингом у 12%. Однак при цьому 68% угорців вважають, що Угорщина рухається у правильному напрямку, але тільки 31% позитивно оцінюють роботу уряду. Тобто ці дані свідчать про те, що Угорщина переживає кризу довіри. Чаба Тот причини кризи довіри пояснює так: по-перше, це непопулярні кроки правлячої партії «Фідес» щодо запровадження податку на інтернет чи податку на тютюнову продукцію; по-друге, це гучні корупційні скандали, які пов'язані з високопоставленими чиновниками; по-третє, конфлікт всередині правого крила в парламенті. Це причинило зростання кількості тих, хто не довіряє політикам і, таким чином, ці громадяни стають потенційним електоратом опозиційних партій. Так, за даними соціологів уже зараз опозиційна партія «Йоббік» та соціалісти відібрали у партії «Фідес» приблизно по 4% популярності. Зважаючи на високий рівень економічних контактів з Росією, в Угорщині досить активним є проросійське лобі. Зокрема, підписання великої угоди щодо атомної енергетики з Росією на початку

2014 р. стимулює проросійські настрої в Угорщині. Так само вибудовується проросійська політика на фоні критики політики США. Це посилює інтенсивність протестних рухів. Однак це політика незадоволення, а не конструктивної критики з визначеними цілями. Водночас темпи втрати симпатиків правлячою партією «Фідес» безпрецедентні в угорській історії, тому слід очікувати нових політичних потрясінь у цій країні. Більше того, за твердженням австрійського історика угорського походження Пауля Лендваї, Віктор Орбан уже створив таку систему контролю за громадянським суспільством та політичними інститутами, що дає підстави йому стверджувати, що Угорщина переживає відкат у попередній авторитарний стан. Усі важливі посади у вищому керівництві держави зайняті представниками «Фідес». А усі значимі соціальні групи або включені у цю систему, або «їм заткнули рота» [39].

Президентські і парламентські вибори 2015 р. у Польщі змінили розстановку політичних сил на користь донедавна опозиційної партії «Право і справедливість», лідер якої Анджей Дуда посів посаду президента держави (за нього проголосувало 52% виборців). Це, за твердженням експертів, стало своєрідним політичним землетрусом для країни, оскільки жодне соціологічне дослідження не віддавало йому перемоги на президентських виборах [40]. 44-річний А.Дуда є представником опозиційної партії «Право і справедливість» – парламентської партії, яка вперше за всю історію Третьої Речі Посполитої здобула більшість у парламенті і самостійно сформувала уряд. Ця партія об'єднує навколо себе консерваторів-євроскептиків. А. Дуда є категоричним противником нинішньої моделі розвитку Польщі і жорстко критикує умови членства Польщі в ЄС. Тим самим перемога А.Дуди означає істотну зміну політики Польщі у ЄС. У 2005–2007 рр. під час домінування партії «Право і Справедливість» у Польщі поглибилися внутрішньополітичні конфлікти, відбувся досить консервативний поворот у внутрішній політиці Польщі і більш націоналістична зовнішня політика. Скажімо, «Рух Кукіжа», який з'явився у Польщі, у пресі називають новою силою, яка здатна посунути у владі усі політичні сили, які все ще вважають вихідцями з 1989 року [40]. Тому голосування за А.Дуду є насамперед протестом проти політики, яку проводили соціал-демократи у внутрішній політиці, і бажанням зміни поколінь у польській

політиці, оскільки електоратом Дуди є молоде покоління. Б.Коморовський – представник партії «Громадянська платформа», якого називають іконою антикомуністичної опозиції в 1970–1980-х рр. будував свою політику на поглибленні реформ і змін, які відбувалися у Польщі протягом останніх 25 років. Його політика ґрунтувалася на протидії «раціонального» (просвіропейська демократична, ліберальна політика) «радикальному» (антисистемність, антиєвропейськість, антипросвітництво). Загалом «Громадянська платформа» перебувала при владі вісім років і за цей час Польща істотно виросла у ЄС, ставши лідером з-поміж країн-неофітів ЄС. Однак, маючи динамічне економічне зростання, рівень безробіття у Польщі зберігався на рівні 10%, натомість як серед молоді безробіття становить 20%. Також незадовільним, на думку поляків, є ситуація у сфері охорони здоров'я, ситуація з пенсійним забезпеченням тощо. Однак, за твердженням П. Бураса, Б. Коморовський і Громадянська платформа стали заручниками власного успіху: бурхливий економічний розвиток супроводжується підвищенням соціальних очікувань, які складно тривалий час задовольняти через циклічність розвитку систем [41]. Наприклад, Сейм 6-го скликання увалив 730 законів, причому при голосуванні 538 законопроектів (74%) опозиція голосувала так само, як і парламентська більшість. К. Лабедж вбачає у цьому відсутність «твердої» опозиції, називаючи її ситуативною. Натомість, на мій погляд, тут радше йдеться про збіг інтересів і програм [41].

Водночас польське суспільство демонструє високі прояви популізму. Зокрема, те, що 20% виборців проголосували у першому турі президентських виборів за колишню рок-зірку, людину, яка не має вищої освіти – Павла Кукіжа, є свідченням елементарної втоми від традиційної, хоча, на нашу думку, професійної політики, загальної втоми від політичного істеблішменту, голосування на користь простих рішень і простих дій, що характерно для популістів. Натомість діяльність опозиції в парламентах Польщі попередніх скликань відзначалася більшою контраверсійністю [42]. Насправді ж Польща протягом останнього десятиріччя демонструвала дійсно високі темпи розвитку, які називають «золотим десятиріччям польської трансформації». Тому провал Б. Коморовського є радше підтвердженням того, що Польща перебуває у руслі європейської політики, де відмінності між владою та опозицією мають переважно

тактичний характер, не змінюючи траєкторію розвитку країни, як це є, наприклад, в Україні. Тому зазвичай у такій країні спрацьовує «принцип гойдалок», що для транзитної країни, якою є Польща, є радше свідченням якісних політичних змін і консолідації демократії, ніж тривожним сигналом [43].

Висновки. По-перше, характерна риса інституціоналізації конструктивної опозиції в країнах ЦСЄ в тому, що для цих країн характерне тривале існування інституту конструктивної опозиції у формі протоінституту. Наявність опозиційно налаштованого опозиційного прошарку протягом часу сприяло формуванню правил гри, заснованих на політичному консенсусі, що не сприяло інтеграції екстремістськи налаштованих політичних груп у політичний процес і було фактором зниження конфліктного потенціалу.

По-друге, більш швидке формування конструктивної опозиції характерне для країн, де мав місце так званий «договірний тип демократичного переходу», який відбувся у форматі «круглих столів» (Польща та Угорщина). Хоча у країнах, де політичний перехід відбувався у формі абдикації, конструктивна опозиція також сформувалася, хоча там інституційні передумови формувалися у вкрай радикальний спосіб (Чехословаччина). Такими процедурними умовами були правила процедурного консенсусу – суб'єктам політичного конфлікту вдалося досягти домовленостей щодо подальших реформ під тиском насамперед «вулиці» – громадянського суспільства, яке формувалося.

По-третє, і у першій, і у другій групі країн опозиція погодилася на реалізацію інституційних змін, які створювали каркас для формування необхідних політичних ліфтів, для того, щоб «запустити» нову політичну систему: зокрема, були досягнуті домовленості стосовно типу виборчої системи; можливостей громадян претендувати на зайняття виборних посад; відсутність тиску стосовно політичної опозиції; право громадян створювати незалежні асоціації та організації; регулярне проведення конкурентних і справедливих виборів; наділення посадовців конституційними повноваженнями контролю за урядовими рішеннями. Ці домовленості як принципи згодом були закладені в основу нових політичних інститутів, які було закріплено на конституційному рівні. Нове інституційне середовище включало в себе такі інститути: структура державної влади та рівні повноважень суб'єктів,

тобто форма державного правління, незалежна судова система та незалежні ЗМІ, тип виборчої системи, інститут політичних партій. У поєднанні ці інститути сприяли формуванню конструктивної опозиції як інституційних умов, завдяки яким виконуються перераховані критерії процедурної адаптації і, відповідно, реалізується озвучений А. Пшеворськи принцип «невизначеності результату при визначеності процедур».

По-четверте, розглянуті вище передумови формування конструктивної опозиції свідчать про обумовленість цих процесів мікросоціальними (процедурними) і макросоціальними (структурними) факторами. Досягнення домовленостей стосовно «правил гри» на етапі демократичного переходу і елементарне розуміння необхідності їх дотримання політичними акторами дало їм елементарну можливість «прижитися», ставши, у термінах А. Пшеворськи, «єдиними правилами гри у місті» [95]. Тому у випадку ЦСЄ маємо і сприятливий збіг обставин, і сприятливі стартові умови на етапі демократичного переходу, і елементарну відповідальність політичних акторів, що й зумовило відносно безболісний демократичний транзит з наступним утвердженням політичного плюралізму і формування конструктивної опозиції.

По-п'яте, зниження гостроти соціально-політичних розмежувань, які стосувалися зовнішньополітичних орієнтацій, захисту прав та свобод громадян, способів приватизації з часом спричинило зниження рівня контраверсійності політичних поглядів і, відповідно, гостроти протистояння влади та опозиції.

По-шосте, важливим фактором формування конструктивної опозиції стала її правова інституціоналізація. Унормування повноважень і можливостей парламентської опозиції знижує рівень конфліктності у парламенті і сприяє нормальному функціонуванню парламенту.

По-сьоме, приклад країн ЦСЄ – є прикладом грамотного застосування, звісно, з деякими винятками, інструментальних можливостей демократії, що так само призвело до політичного структурування суспільства. Вагому роль для формування інституту політичної опозиції відіграв високий рівень легітимності «правил гри» або політичних інститутів, посередництвом яких відбувається законна зміна влади. Поєднання перерахованих вище

факторів загалом дає можливість вмонтувати політичну опозицію у політичне життя, перетворюючи її у конструктивний інститут.

1. Демократизация : учеб. пособие / сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М. : Изд. Дом Высшей школы экономики, 2015. – 708 с.

2. Communism and the Emergence of Democracy. Harald Wydra, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511491184.001> Cambridge Books Online © Cambridge University Press, 2015.

3. Польша. Вопросы и ответы: Справочник. – М., 1991.

4. Вятр Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных режимов в современной демократии / Е. Вятр // Лекции по политологии. – Таллинн, 1991.

5. Панчак-Бялоблоцка Н. Політична структуризація парламентів країн Центральної Європи : монографія / Н. Панчак-Бялоблоцка. – Львів : ПАІС, 2014.

6. Бокало Н. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи) / Н. Бокало, С. Трохимчук. – Львів, 2000. – С. 35.

7. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, 1999.

8. Marusiak J. The Normalisation Regime and its Impact on Slovak Domestic Policy after 1970 / J. Marusiak // EUROPE-ASIA STUDIES Vol. 60, No. 10, December 2008.

9. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. С. Романюк, В.С. Литвин, Н.В. Панчак-Бялоблоцка. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2014.

10. Абдуллаева Ю. М. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы. – дис. ... канд. полит. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – 198 с.

11. A Political Analysis of the Post-2010 Rise of Nationalism in Hungary. By Katie Frank Supervised by Dr Alex Balch. Paper presented at the second Politics and International Relations Undergraduate. Research Conference, University of Manchester, 30th April 2015.

12. Тарасов И. Институциональное развитие стран ЦВЕ: Дис. ... канд. политич. наук / И. Тарасов–Саратов, 2008. – 205 с.

13. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А.Ю. Мельвиль // Полис. – 1998. – №2.

14. Роуз Річард. «Як розуміти посткомуністичні перетворення». Підхід «із глибини» / Пер. з англ. В.В. Вишневого / Роуз Річард. – К.: Укр. письменник, 2012. – 317 с.

15. Див.: Теория конституционных цилев [текст]/ А.Н. Медушевский; Гос ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд.дом ГУ ВШЭ, 2005.

16. Шіммельфеннінг Франк. Європеїзація Центральної та Східної Європи: Наук. вид. / Шіммельфеннінг Франк, Зедельмаєр Ульріх – К.: Юніверс, 2010.

17. Bozyk S. Prawnoustrojowy status opozycji parlamentarnej v Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej / S. Bozyk. – Białystok, 2006. – 328 s.

18. Роль политических партий в организации политической жизни и в процессе реформирования Словакии. Юрай Марушиак// Исторический журнал. Российские и славянские исследования. 2010. – Вып. 5. <http://www.rsijournal.net/rolpoliticheskixpartijvorganizaciipoliticheskojzhiznii vprocessereformirovaniyaslovakii/>

19. Kopecký P. Parliaments in the Czech and Slovak Republics : Party Competition and Parliamentary Institutionalization / Petr Kopecký. – Aldershot: Ashgate, 2001.

20. Malová D. Slovakia: From the Ambiguous Constitution to the Dominance of Informal Rules / Darina Malová // Zielonka J. Democratic Consolidation in Eastern Europe. – Volume 1 : Institutional Engineering / Jan Zielonka. – Oxford : Oxford University Press, 2001.

21. Fitzmaurice J. The Slovak Elections of 25th and 26th September 1998 / John Fitzmaurice // Electoral Studies. – 1999. – Vol. 18. – No. 2. – P. 291 – 295.

22. PARLIAMENTARY SCRUTINY AND CONSTITUTIONAL REVIEW Jana Reschova. EUROPEAN JOURNAL TRANSFORMATION STUDIES // Research Institute for European Policy. 2015. – Vol. 3, no. 1. – P. 27 – 36.

23. Marusijak J. Kryza dovery, kryza demokraticii / J. Marusijak // Európsky sociálny model. Ed. Lubosh Blaha, 2008. – S. 289 – 316.

24. Sliwinski A. Rodzaje opozycji politycznej / Europejski Monitor Ekonomiczny. – 14.01. 2013 / www.monitor-ekonomiczny.pl/s17/Artyku%C5%82y/a283/Rodzaje_opozycji_politycznej.html

25. Freedom in the world 2013 : democratic breakthroughs in the balance [Електронний ресурс]. – Freedom House, 2013. – Режим доступу до інформації: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Booklet%20-%20for%20Web.pdf>

26. Democracy index 2012 : Democracy at a standstill [Електронний ресурс]. – Economist Intelligence Unit, 2013. – Режим доступу: https://portoncv.gov.cv/dhub/porton.por_global.open_file?p_doc_id=1034

27. Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries. Ed. by H. Chalupczak, R. Zenderowsli, W. Baluk. – Lublin: Maria Curie-Sklodowska University Press, 2015. – 536 p.

28. Economic Bulletin Issue 1 / 2015 European Central Bank, 2015, 76 p. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/ecbu/eb201501.en.pdf>

29. CIA World Factbook (станом на грудень 2013 р.). Режим доступу : <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

30. European Integration Index 2014 for Eastern Partnership Countries © Eastern Partnership Civil Society Forum.

31. Open Society European Policy Institute International Renaissance Foundation PASOS (Policy Association for an Open Society). February 2015. – 110 p.

32. 2013 Index of Economic Freedom [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.heritage.org/index/ranking

33. Europe in figures. Eurostat yearbook 2011 [Електронний ресурс]. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. – P. 246. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-11-001/EN/KS-CD-11-001-EN.PDF

34. PUBLIC OPINION IN THE EUROPEAN UNION REPORT/. Standard Eurobarometer 83. Spring 2015. // http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_publ_en.pdf

35. Fragile States Index 2015 / Report Edited by J. J. Messner. The Fund for Peace. Washington, 2015. – 40 p.

36. Slovenské voľby '12 Čo im predchádzalo, postoje a výsledky. Editor: Vladimír Krivý Sociologický ústav SAV, Bratislava 2012. – S. 1 – 8.

37. National interests and the European integration. Contradictions or Complementarities? The case of Slovakia Juraj Marusiak / Partnership for prosperity: Materials of the international scientific and practical conference «Republic of Belarus – European Union: problems and perspectives of partnership», Belarus, Minsk, June 13–14, 2013 / Institute of Philosophy NASB. – Minsk: Law and Economy, 2014. – 278 p. P. 104 – 119.

38. Лендваї П. Інтерв'ю інтернет-виданню «Вільна зона» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.szona.org/vengriya-na-puti-k-avtoritarnomu-rezhimu-ili-nedovolstvo-druzyami-putina/#t20c>

39. Buras P. President Duda: What happened in Poland? European council of foreign relations. 25 th May, 2015/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecfr.eu/article/commentary_president_duda_what_happened_in_poland3041

40. Prebudowa sceny politycznej w Polsce // Pressmania. 16.06.2015 / pressmania.pl/?p=14860

41. Labeds K. Opozycja w VI kadencji Sejmu (2007–2010) // Polityka I Społeczeństwo. – 2012. – №9. – S. 176 – 184.

42. Volebné programy politických strán vo voľbách do NR SR 2012 Matúš Mišík a Peter Plenta // Politická participácia na Slovensku v kontexte parlamentných volieb 2012 roku. Ed. Marec Rybar, 2014 UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE. P. 71 – 114.

43. Postcolonial Central Europe. Between domination and subordination. The example of Poland Monika Popow. Warszawa, 2015. – P. 96 – 118.

РОЗДІЛ VII.

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ І ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

7.1. Федеративна Республіка Німеччини: демократична модель взаємодії альтернативних суб'єктів політики

Федеративна Республіка Німеччини у європейському та світовому ландшафті посідає одне із провідних місць не лише внаслідок своїх економічних, соціальних чи геополітичних вимірів, але і в контексті формування та подальшого розвитку демократичних засад поступу держави і суспільства. Звичайно, що сучасний стан рівня розвитку ФРН як соціальної правової держави стався не відразу, цьому передували нелегкі повоснні роки і десятиліття. Однак принципові засади демократії: права і свободи людини і громадянина, верховенство права і рівність усіх і кожного перед законом, політичний плюралізм і парламентаризм, свобода слова і віросповідань, а також федералізм і відповідальність держави перед суспільством, закладені у Основний закон, стали наріжними складовими сходження цієї країни.

Аналізуючи ці засадничі складові демократії, важливим постає дослідження реального стану та практики політичного плюралізму. Останній передбачає неодмінну взаємодію влади та опозиції у сучасній Німеччині. Плюралізм політичної системи цієї, як і будь-якої іншої країни розвинутої демократії, робить можливим наявність альтернативних суб'єктів політики, які здатні впливати на процес прийняття владних рішень. Такий стан справ є однією з визначальних рис демократії. Будучи потенційним суб'єктом влади та виразником думки певної частини суспільства, що має право впливати на визначення політичного порядку денного, опозиція як така є важливим об'єктом для наукового дослідження, а її функціонування – для практичного політичного аналізу.

Сучасний перебіг подій, політичних реалій у постмайданівський період поступу України зумовлюють актуалізацію проблеми опозиції для нашої держави та суспільства. Особливо гостро постає питання політико-правового визначення її статусу та можливостей впливати на корегування курсу влади. Неоднозначність та супе-

речливість позицій політичних акторів щодо цієї проблематики підтверджують потреби як теоретичного вивчення явища, так і аналізу практики сталих демократій для напрацювання раціональних підходів щодо унормування становища опозиції на вітчизняних теренах.

У наукових джерелах з цієї проблематики опозицію часто визначають як організовані групи, об'єднання щодо протистояння суб'єктам політики і тим сами протиставлення різних політик – офіційній протиставляється альтернативна [1, с.12–13]. Таке тлумачення уможливорює визначати наявність опозиції за умов певного інституційного оформлення відносин поміж суб'єктів політичного життя. Внаслідок цього місце і можливості опозиції залежать від особливостей політичної системи відповідної держави. Ґрунтовні політологічні дослідження мають базуватися на врахуванні ролі як недержавних політичних акторів: соціальних груп, груп тиску, суспільних страт, так і політичних партій та парламентських фракцій. Тобто, ми маємо можливість диференціювати опозицію як протестну поведінку будь-якого соціального формування, суб'єкта та виокремлювати інституційно оформлену опозицію конкретних політико-правових структур. Говорячи про останні форми, ми маємо виділяти політичні партії, які прагнуть здобути політичну владу для формування державної політики як такої. Оскільки суверенним носієм влади є держава, яка реалізує свої повноваження через систему органів, прагнення долучитися до діяльності цих органів є визначальним для політичних партій.

Слід зазначити, що поняття політичної опозиції охоплює ширше коло, ніж поняття опозиції лише парламентської. Якщо парламентська опозиція функціонує на рівні фракцій, то політична, крім фракцій, охоплює партійні структури поза парламентом, інші рухи та об'єднання, що виступають проти офіційного курсу держави або конкретних політичних діячів. Політична та парламентська опозиції є різними формами функціонування опозиції. Іншими словами, поняття опозиції можна визначити так: опозиція – це організована група, яка на основі спільного інтересу веде боротьбу різними доступними засобами за можливість володіти домінуючим політичним ресурсом. Тож, залежно від форми функціонування, опозиція може набувати системного характеру та інституціоналізованих форм.

Важливо враховувати, що у більшості країн Європи, як, власне, і в США, діяльність опозиції окремими законами не регулюється. Це твердження однаковою мірою поширюється як на діяльність інституційно оформленої опозиції, яка функціонує в парламенті, земельних ландтагах, органах місцевого самоврядування (фракції політичних партій), так і поза межами відповідних органів. Тобто, опозиція в суспільстві в цілому представлена окремими громадянами, організаціями, партіями, рухами, які не поділяють офіційного курсу, і яка не є інституційно неформальною.

Такий підхід стосовно інституційно визначеної опозиції ґрунтується на усвідомленні того, що опозиція після чергових загальнодержавних або місцевих виборів може стати «більшістю», а вчорашня «більшість» – «меншістю» і змушена буде перейти в опозицію. В країнах розвинутої демократії, де існують стабільні партійні системи, саме так досить часто відбувається. За багато-партійних систем також може змінюватися сама конфігурація складу «більшості» та «меншості» парламентських фракцій. Так було не один раз у ФРН: у 1969, 1982, 1998, 2005, 2009 і 2013 роках, коли одну партійну коаліцію змінювала інша. Подібні зміни притаманні політичній практиці у Бельгії, Великобританії, Португалії, Швеції, Франції, США та низці інших країн. Тому у Німеччині, інших країнах становище опозиції, що інституційно окреслена, має природний характер однієї із політичних складових суспільства.

Відзначу, що у ФРН вона не регулюється окремими законами і інституційно неформальна, – так звана позапарламентська опозиція. Цей підхід зумовлюється такими суттєвими факторами. Діяльність інституційно неформальної опозиції, а саме: окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представництва в парламенті федерації, ландтагах, регламентується відповідним законодавством. В його числі конституційні положення прямої дії, закони про об'єднання громадян, свободу зібрань, свободу вираження політичних поглядів і переконань, про доступ до інформації тощо. Тобто, спрацює раціональний підхід і відсутне дублювання відповідних прав та механізмів їхньої реалізації в окремому нормативно-правовому акті.

Далі, сам термін «опозиція» не є характерним для зарубіжного законодавства – адже провести чітке розмежування між опозицією та всіма іншими суб'єктами державної політики, які повністю або

частково не поділяють офіційного курсу глави уряду, на практиці вельми складно. Тому у конституційній практиці більш вживаним є поняття політичної меншості, зміст якого поширюється як на сили, які повністю не поділяють офіційний політичний курс, так і тих суб'єктів, які займають більш помірковану позицію щодо нього, наприклад, не погоджуються з пріоритетами політики, формами її реалізації і т.п.

Саме тому у законодавчих актах, які визначають основні форми роботи парламенту – регламенті, законах про парламентські комітети, слідчі комісії тощо – закріплюється, як правило, не статус опозиції, а статус тих фракцій та членів парламенту, які не входять до парламентської більшості, іншими словами – парламентської меншості. Так, Основний закон – Конституція ФРН не регулює правового становища опозиції, не містить переліку прав, що належали б лише їй, а не іншій меншості, яка могла б утворитися з членів урядових фракцій. Крім того, земельні конституції та регламенти народних представництв майже всіх федеральних земель не розглядають опозицію.

Виняток із цих загальних підходів становлять конституції Вільного та Ганзейського міста Гамбург і землі Шлезвіг-Гольштейн. Так, у першому випадку стаття 23-тя стверджує: «(1) Опозиція є важливим елементом парламентської демократії. (2) Її постійним завданням є критика урядової програми в принципі та в деталях»). Конституція землі Шлезвіг-Гольштейн визначає у ст. 12: «(1) Парламентська опозиція є важливою складовою частиною парламентської демократії. Завданням опозиції є контроль і критика програм і рішень уряду. Вона протистойть, як альтернатива, депутатам і фракціям, на які спирається уряд. Тож вона має право на політичну рівність шансів. (2) Голова найчисельнішої неурядової фракції є лідером опозиції» [2].

У ФРН більшість, яка формує та втілює в життя урядовий політичний курс, традиційно звертає увагу на необхідність дотримання прав меншості, оскільки одним з головних принципів функціонування опозиції є сприйняття її як природного і конструктивного явища. Це зумовлює вибір співпраці як форми взаємодії між парламентськими більшістю та меншістю, а повагу до прав опозиції – основною передумовою співпраці. Скажімо, Конституційний Суд

ФРН 1978 р. підкреслив, що Уряд не має права боротися з опозицією, висловлювати негативне ставлення до неї, оскільки опозиція є інститутом конституційним (Рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини, том 44, стаття 125, 145) [3].

Аналіз німецького законодавства дає підстави зробити висновок, що права парламентської меншості або меншості у представницьких земельних органах у правотворчому процесі та контрольній діяльності таких органів, за окремими винятками, прямо не визначається. Злагодженість та стабільність функціонування ланок «більшість – меншість» не породжують невідкладної необхідності визначати окремо статус цього інституту за допомогою відповідного закону.

Поєднання законодавчого регулювання діяльності опозиції через норми конституції та регламент законодавчого органу із традиційним функціонуванням певних механізмів є усталеною практикою для демократичних країн, зокрема, для ФРН. Способи регулювання діяльності опозиції за нормами Основного закону та Регламенту Бундестагу мають такі складові:

1) Склад Ради старійшин та комітетів Бундестагу і розподіл посад голів у них здійснюються пропорційно до чисельності фракцій.

2) Пленарні засідання на пропозицію однієї десятої частини депутатів можуть бути закритими.

3) Президент Бундестагу, визначаючи порядок промовців, повинен дбати про врахування різних партійних напрямів.

4) Меншість у вигляді фракцій або 5% членів Бундестагу має право:

- внесення на розгляд Бундестагу будь-якого питання;
- внесення на обговорення законопроектів, пропозицій, поправок до законопроектів;
- піддавати сумніву наявність кворуму на пленарному засіданні;
- вимагати створення експертних комісій або комітетів з розслідування.

Поряд з цими нормами існують відповідні традиції, згідно з якими відбувається також необхідне регулювання взаємовідносин. Також надто важливими є традиції розподілу посад у структурах

парламенту, відповідно до яких урівноважуються позиції «меншості – більшості». А саме:

- 1) посади голови бюджетного комітету і комітету з петицій – неодмінно обіймають представники опозиції;
- 2) формування переважно опозицією науково-експертних та допоміжних служб Бундестагу;
- 3) лідером парламентської опозиції стає голова найбільшої неурядової фракції Бундестагу.

Ці принципи є результатом того, що у сучасній Німеччині, як і в інших країнах сталої демократії, опозиція є розвинутим політичним інститутом, а опозиційність – лише період роботи після програних виборів. Цей термін може бути різним за часом, але він характеризується зосередженням діяльності цих партій на тому, щоб наступного разу прийти до влади. Крім того, повага до прав опозиції у ФРН пов'язана із загрозою для влади самій опинитися на її місці наступного легіслатурного циклу. Іншими словами, в умовах демократичного політичного режиму воля більшості не стає диктатом і пригніченням меншості. Засобами та механізмами захисту останньої є дотримання норм регламентів, які закріплюють принцип пропорційного розподілу керівних посад у Бундестазі, земельних парламентах та посад у складі парламентських комітетів між фракціями. Тут це відбувається у чіткій відповідності до кількості депутатів, які входять до складу фракції. Далі, цьому слугує обов'язковість надання урядом інформації на запити та звернення, незалежно від того, хто є ініціатором запиту (звернення) тощо [4].

Таким чином, парламентські фракції мають порівняно рівні умови, і потреби у виокремленні та закріпленні за фракціями меншості керівних посад у парламентських комітетах, права на виступ, права на відповідь (репліку) не виникає. Тим самим парламентська демократія передбачає раціональну взаємодію політичних сил. Опозиція покликана концентруватися на критиці недоліків та негараздів, що внаслідок своєї природи не потребує законодавчої регламентації.

Загалом, німецьке та інше зарубіжне законодавство уможливорює сумніватися в тому, чи може бути доцільним закріплення в законодавстві поняття «парламентської опозиції». Адже політичне життя, його насиченість не дозволяють визначення чіткого переліку ознак, через які опозицію можна було б відмежувати від «не-опо-

зиції», тобто всіх інших суб'єктів політичної діяльності. Піддається сумніву доцільність визначення всіх форм опозиційної діяльності – як інституційно оформленої (парламентської), так і інституційно неформальної – та їх змістовного наповнення в межах окремого закону. Не є іманентною ознакою демократії диференціація прав членів парламенту або земельних ландтагів залежно від їх належності до більшості або меншості.

Варто мати на увазі, що обсяг прав і роль опозиції залежать від типу парламентської опозиції. Адже відомо, що обсяг прав, якими наділяється парламентська меншість, у різних країнах не є однако-вим і визначається специфікою кожної з моделей, в межах якої функціонує меншість. При цьому слід враховувати такі критерії, як рівень формальної інституціоналізації та рівень законодавчого впливу опозиції. Перший критерій визначає ступінь включення опозиційних партій у діяльність парламенту та його органів.

Другий критерій дає можливість визначати роль меншості у законодавчому процесі, встановлену за формальними та неформальними правилами та звичаями. На підставі названих критеріїв можна виділити як окрему німецьку модель парламентської опозиції. (У політичній науці також виділяють, окрім німецької, вестмінстерську, французьку напівпрезидентську та скандинавську моделі) [5].

Для Німеччини (як і для Австрії та деяких інших країн) характерні принципи діяльності опозиції і визначеність рівня формальної інституціоналізації та її впливу на законодавчий процес характеризуються такими чинниками:

1) Можливістю впливати на визначення порядку денного засідання парламенту через Раду старійшин Бундестагу.

2) Правом призначати на значну частину (пропорційно до чисельності фракцій) керівних посад у постійних комітетах, робочих групах Бундестагу.

3) Можливістю (правом) накладати вето на законопроекти, що ініційовані урядом, а будь-які конституційні поправки мають отримати підтримку двох третин депутатів Бундестагу.

4) Правом, за яким третина депутатів Бундестагу може оскаржити будь-який закон, що, за їх баченням, суперечить Основному закону ФРН, у Конституційному Суді.

Водночас нам потрібно звернути увагу й на недоліки чи резерви цієї моделі. Вони полягають у наступному:

1) Недостатня чи обмежена прозорість та підзвітність політичних рішень, оскільки часто складно визначити, як саме та якою мірою уряд або опозиція відповідає за конкретний законодавчий акт.

2) Обмежена спроможність уряду дотримуватися узгодженого законодавчого процесу або проводити політичні реформи, оскільки уряд має постійно враховувати думку опозиції (особливо за невеликої чисельної переваги коаліції фракцій більшості) [6].

Порівняно з іншими моделями, наприклад, французькою, тобто з напівпрезидентською моделлю, слід брати до уваги її особливості. Так, їй притаманні такі риси:

1) Пропорційне представництво всіх парламентських фракцій у складі керівництва парламентом.

2) Ефективна діяльність тимчасових слідчих комісій, що збирають та надають Парламенту інформацію про певні факти або події, та пропорційне представництво всіх парламентських фракцій у їхньому складі.

3) Право надсилати усні та письмові запити уряду та право вступати в дебати із представниками уряду під час засідань, присвячених обговоренню цих запитів.

4) Право звернення до Конституційної ради 60 депутатам або сенаторам з метою контролю конституційності законів.

До числа недоліків цієї моделі можна віднести – відсутність спеціального інституційного статусу опозиції. Французька модель співвідноситься із напівпрезидентською системою розподілу влади, коли президент вважається основним джерелом опозиції до парламентського уряду. У свою чергу, багато повноважень опозиції, які зазвичай належать опозиційним партіям у парламенті, передаються секретаріату президента. Тобто, у французькій напівпрезидентській моделі роль парламентської опозиції ефективно виконує саме президент [7, с.9].

Іншими словами, від форми державного правління залежить статус та можливості відповідної моделі парламентської опозиції. Це автоматично зміщує акцент на аналіз характеру впливу парламентської опозиції на уряд. Важливою гарантією діяльності опозиції як легітимного інституту є вільний та рівний з представниками біль-

шості доступ до засобів масової інформації. Це пов'язано з необхідністю надання їй можливості вільно викривати та демонструвати громадськості недоліки або порушення у роботі більшості. Водночас у законодавстві окремих європейських країн, зокрема в Португалії, Конституцією країни опозиції надається ефірний час на державних радіо та телебаченні пропорційно кількості мандатів, а також право на відповідь та політичне заперечення політичних заяв уряду. А у Франції щосереді під час дебатів, які транслюють по телебаченню, кожна політична група по черзі ставить питання до урядовців на чолі з прем'єр-міністром [8, с.7–9].

Критеріями оцінки моделей парламентської опозиції є рівень формальної інституціоналізації та законодавчий вплив. У системах із німецькою моделлю формальна роль опозиції не настільки інституціоналізована, але неформальні правила та звичаї дозволяють меншості впливати на законодавчу діяльність парламенту. За французькою моделлю роль опозиції дуже слабка, як інституційно, так і у плані законодавчого впливу.

Таким чином, однією із кращих моделей для ефективного визначення та захисту прав опозиції є німецька, а слабкість французької моделі робить наслідування цієї системи не зовсім раціональним підходом.

Специфіка політичної системи впливає на функціонування інституту опозиції. Перша умова, яка впливає, є стан політичної системи з погляду співвідношення сил між інституціями різної природи та різного рівня. Адже опозиція покликана виконувати функції представницької демократії, репрезентуючи певну частину населення. Далі, вона має потужне символічне значення для суспільства, оскільки уособлює внутрішній діалог, узгодження та синтез позицій, чим викликає суспільний резонанс [9]. Тобто, йдеться про те, що ізольований розгляд оформленої в межах парламенту опозиції не є адекватним, оскільки саме взаємодія з іншими елементами політичної системи обумовлює загальну логіку та характер діяльності опозиції парламентської. Отже, парламентські фракції не можуть зосереджувати увагу виключно на урядові; вони аналізують діяльність інших політичних акторів на арені національної політики та утворюють мережу взаємних сигналів.

Врахування соціокультурних, історико-географічних, економічних та політичних особливостей певної держави є необхідною умовою успішного проведення правових реформ. Тут важливо враховувати наявність чи відсутність соціокультурної гомогенності суспільства як наявної цілісної культури, що покликана інтегрувати представників різних соціальних груп. Бо за сегментованого суспільства є ризик поширення замкнених чи різноспрямованих субкультур. Важливо враховувати існування політичної багатоманітності як наявної певної сукупності політичних сил, оформлених на різній основі (спільна ідеологічна платформа, захист корпоративних інтересів, прагнення здобути владу тощо). Перша визначає потенційну можливість виникнення опозиції та ступінь протиріч у політичних інтересах, а друга – кількість суб'єктів системи, що претендують на владу [10].

Варто однозначно підкреслити, що Федеративна Республіка Німеччини ввібрала не лише кращі складові попереднього національного розвитку Німеччини, але й досвід держав демократичного Заходу. Про це красномовно свідчить перебіг подій щодо прийняття Основного закону (Конституції) ФРН 22 травня 1949 р. Так, ще у квітні того ж року Парламентській раді Тризонії був переданий розроблений трьома державами «Окупаційний статут». Він закріплював, окрім контролю з боку США, Великобританії і Франції над зовнішньою політикою Західної Німеччини, її зарубіжними активами, системою безпеки, та, що у цьому контексті вельми важливо, також конституційний контроль. Після цього вже 8 травня 1949 р. Парламентська рада прийняла Основний закон Західної Німеччини, схвалений військовими губернаторами 12 травня. Урочистий акт оприлюднення Основного закону 23 травня 1949 р. став днем набрання ним чинності. Перетворення інституту військових губернаторів в інститут Верховних комісарів західних держав у Німеччині 20 червня закріпило надання Західній Німеччині обмеженого суверенітету [11, с.416].

Виокремимо кілька складових, що впливали і мають нині суттєвий вплив на утвердження та функціонування демократії, федеративної форми державного устрою і статусу опозиції та її взаємодії з урядом у рамках демократичного режиму. Вельми суттєвим чинником тут є розвинута і стійка партійно-політична

система, унормованість та демократичні процедури її діяльності, а також наявність інститутів громадянського суспільства. Так, за умов представницької демократії партії є носіями плюралізму, розмаїття ідей та підходів щодо розвитку країни. Партії, принаймні на повоєнному і нинішньому етапі розвитку суспільних відносин, є необхідним засобом втілення волі народу в його владу. Саме це стверджує стаття 21 Основного закону країни.

Розробники західнонімецької Конституції, визначаючи роль і місце партій у політичній системі, прагнули врахувати трагічний досвід національної історії, створити ефективні правові перешкоди встановленню диктаторського, тоталітарного режиму. Як наслідок, уперше в історії Німеччини роль політичних партій була досить високо оцінена і детально прописана в Основному законі. Відповідно до Конституції ФРН федеральний уряд може бути утворений тільки з діячів партій, представлених у Бундестазі. Референдуми в масштабах країни не допускаються, тут рішуча перевага віддана принципу представницької демократії (хоча раніше і нині ряд впливових політиків і юристів виступає за її доповнення деякими елементами демократії прямої дії. Попри те, що спроби такого роду почастішали після об'єднання країни, поки що вони не увінчалися успіхом).

Конституція пред'являє ряд принципових вимог до діючих партій. Так, її 21-ша стаття визначає конституційний лад ФРН і становище партій, їх покликання для суспільства, а також визначає засадничий принцип діяльності їх – партійну демократію. Саме партії повинні сприяти політичному волевиявленню народу [12, с.46]. Існування різних поглядів припускає обов'язкове визнання принципу багатопартійності і широти варіацій допустимих у демократичному суспільстві різних політичних шляхів і цілей та законних засобів їх досягнення. Багатопартійність має на увазі визнання не лише різноманіття, але і співіснування партій. Їх протилежність не повинна розумітися як безкомпромісна ворожнеча. Свобода створення партій включає свободу їх організаційної форми. В той же час закон про партії нагадує (§ 15, п. 3) про захист прав меншин в їх складі. Згідно з ним, положення партійних статутів про внесення проектів резолюцій мають бути викладені так, щоб меншість могла оголосити свої пропозиції [13].

Також важливим чинником постають однозначні положення про державну фінансову підтримку партій, які встановлені законодавчим шляхом. Зокрема, повинна відшкодовуватися частина їх витрат на виборчі кампанії – відповідно до витрат і досягнутих на виборах результатів. Державне фінансування партій до цього часу викликає у ФРН багато суперечок. Так, соціал-демократи тривалий час взагалі були проти нього. Але коли відповідний закон був усе ж таки ухвалений, від державних грошей керівники СДПН не відмовилися, заявивши, що в умовах, що склалися, така відмова збільшила б нерівність її шансів порівняно з конкурентами. Сьогодні за радикальну зміну умов фінансування партій виступають «зелені». На їх думку, існуючі умови вигідні передусім великим партіям і ставлять в несприятливі умови ініціаторів нових політичних утворень. Ці звинувачення небезпідставні. Так, у рік досягнення німецької державної єдності частка державних субсидій в доходах СДПН становила майже половину, у ХДС – 43, а у «зелених» – всього 15,3%. І величина фінансової підтримки залежить від результатів досягнутих на парламентських виборах, більше того, партія, яка не долає виборчий бар'єр, втрачає державні кошти на виборчу кампанію.

Враховуючи досвід періоду Веймарської республіки, розробники внесли у Основний закон ФРН положення щодо можливості заборони партій, які добиваються антиконституційний цілей. У 1952 р. відповідно до нього була припинена діяльність праворадикальної Соціальної імперської партії, в 1956 р. Федеральний конституційний суд заборонив Комуністичну партію Німеччини. Правда, після того, як в 1969 р. виникла нова Німецька комуністична партія (НКП), це питання втратило актуальність. Однак перебіг подій навколо цього спричинив нові наслідки [14].

Оскільки НКП була прихильницею політики нормалізації стосунків з СРСР і НДР, яку проводив уряд В.Брандта, останній піддався масованим атакам правих. Йому робили закиди партії парламентської меншості та навіть звинувачували у «м'якотілості» по відношенню до «ворогів демократії». Тому в 1972 р. конференція земельних міністрів внутрішніх справ прийняла постанову про звільнення з державної служби осіб з радикальними поглядами. За невеликим винятком, вжиті заходи практично торкнулися тільки комуністів і не заторкнули тоді дуже активної неонацистської

Націонал-демократичної партії (НДП). І заборона КПН, і ці постанови, відомі як «заборони на професії», викликали широке засудження в країні і за кордоном. По визнанню влади, у ФРН були численні випадки «перегинів» у застосуванні постанови. У другій половині 1970-х років у землях, керованих соціал-демократами, заборони фактично були скасовані. Заборона КПН до певної міри втратила актуальність з утворенням НКП, а потім – з об'єднанням Німеччини і створенням Партії демократичного соціалізму (ПДС), яка є спадкоємицею державної партії НДР – Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

У той же час впливові у ФРН сили консервативного спрямування і сьогодні виступають прибічниками вказаних жорстких заходів. При цьому одні консервативні політики і юристи розцінюють їх як «більш чесні», відкриті і нелицемірні способи захисту демократичного ладу порівняно з практикою сусідніх західних країн. Інші діячі стверджують, що успіх подібних акцій доволі сумнівний. Практика свідчить, що вони не ліквідовують недемократичні партії, а витісняють їх у важко контрольований нелегальний простір. «Заборони на професії» на практиці значно ефективніші, і тому в майбутньому заборони партій навряд чи практикуватимуться [15]. Останнє, втім, не стосується неонацистських партій. Принципи безумовної заборони їх діяльності, як і недопущення публічного поширення екстремістських ідей, істотних політичних суперечок у ФРН не викликають. Державний контроль за дотриманням вказаних принципів здійснює спеціальне «Федеральне відомство з охорони Конституції».

Не вдаючись до порівняльної оцінки ефективності заборони КПН і «заборон на професії», необхідно зазначити, що ці заходи відчутно отруїли політичну атмосферу в країні, сприяли радикалізації лівих сил, вони утруднили і загальмували вкорінення такої демократичної доброчесності, як політична толерантність по відношенню до опонента. Досить сказати, що у кінці 1980-х років у консервативному середовищі нерідко лунали голоси на користь оголошення «антиконституційної» діяльності «зелених».

Важливим висновком до дії у ФРН стало визнання того, що надмірне роздроблення електорату між безліччю дрібних партій робить політичну систему нестійкою. Тому західнонімецькі законодавці ввели положення про те, що партії, які не набрали на

виборах 5% голосів, не проходять у Бундестаг і до парламентів земель – ландтаги. Натомість голоси, подані за них, розподіляються між тими партіями, що здолали цей бар'єр (пропорційно досягнутим результатам). Показово, що на перших виборах у Бундестаг (1949 р.) діяв закон, згідно з яким для проходження до парламенту партії досить було набрати 5% голосів в одній із земель або завоювати один прямий мандат (тобто здобути більшість голосів в одному виборчому окрузі). Але і при цьому бар'єрі з тих, що брали участь у виборах, 16 партій і 70 безпартійних кандидатів, у Бундестаг пройшли тоді 10 партій і три безпартійні кандидати. На подальших виборах в ландтаги частка голосів, поданих за великі партії, ще більше знизилася, причому особливо постраждав від цього блок ХДС/ХСС. Тому в 1953 р. Бундестаг прийняв новий федеральний закон про вибори. Відтепер уже треба було набрати не менше 5% голосів від усіх їх учасників або отримати один прямий мандат. У 1956 р. при збереженні 5% бар'єра у федеральному масштабі ліміт необхідних прямих мандатів зріс до трьох. Ефективність такого електорального бар'єра виявилася в 1969 р., коли неонацистська НДП, що раніше потрапила до лав ландтагів, не змогла його подолати і потрапити у Бундестаг. Після цього її вплив став швидко падати і незабаром вона втратила усі місця в земельних парламентах [16].

У Німеччині було раніше й функціонує нині кілька десятків різних політичних партій. Однак найпотужнішими є дві політичні сили – християнські демократи та соціал-демократи. Це підтверджується як їх чисельністю, що сягає нині понад півмільйона членів у кожній, так і досить широкою підтримкою виборців протягом усіх повоєнних десятиліть. Про таке твердження свідчать і результати останніх виборів до німецького парламенту 2009 та 2013 рр.

Безпосереднім правом політичних партій Німеччини, що перемогли на виборах, є участь у формуванні уряду. Аналіз показує, що перш за все це право стосується партій центристської орієнтації, які прагнуть до проведення зваженої політики з урахуванням інтересів більшості населення ФРН і на основі широкого суспільного консенсусу. Але теоретично, згідно з конституційними положеннями, право брати участь у формуванні уряду мають усі партії, що пройшли до Бундестагу та земельних парламентів, що мають свій дещо скромніший електорат.

Аналіз політичної практики більш як шістдесятирічної історії після утворення ФРН свідчить, що протягом усього періоду з 1949 р. партії центристської орієнтації зуміли забезпечити собі домінуюче становище не лише на федеральному рівні, а й на земельному, здобуваючи переважну більшість голосів виборців. Тим самим вони практично відтіснили на узбіччя суспільного життя екстремістів, політичні сили, котрі перебувають у «системній опозиції» до наявного конституційного порядку.

Іншими словами, слід наголосити: політичні партії, ідейно-політичний плюралізм у Німеччині стояли біля витоків та становлять невід'ємну частину і засадничий принцип сучасної демократії, політичної взаємодії влади із конструктивними опозиційними силами. Становлення і зміцнення партій, зокрема тих, що сповідують центристську ідеологію, є, з одного боку, атрибутом формування демократії і парламентаризму, а з іншого – це постає віддзеркаленням їх успішного сходження в суспільстві як народних партій. Ці партії становлять основу політичної системи та політичних ціннісних орієнтирів німецького суспільства. Адже із 36 політичних партій, що висували своїх кандидатів на перші вибори до Бундестагу в 1949 р., лише чотирьом було під силу протягом більше ніж 60 років стабільно долати під час виборів п'ятивідсотковий бар'єр. (Правда, у 2013 р. вперше за всю історію ВДП не пододала 5% бар'єра.)

Засадничим для Німеччини є територіально-адміністративний федеративний принцип. Кожна земля має власну конституцію, виборний законодавчий орган – однопалатний ландтаг, що обирається всенародно. Лише у Баварії у 1947–1999 рр. існував двопалатний земельний парламент. У кожній землі є уряд, залежний від більшості у ландтагах. Досить високий рівень політичної децентралізації ґрунтується на розподілі повноважень між центром і землями. У 2006 р. на конституційному рівні відбулося реформування федерального устрою ФРН, зокрема, більш чіткий розподіл повноважень між федерацією та землями, внаслідок чого землі отримали нові компетенції.

Законодавча влада здійснюється парламентом, який відповідно до конституції вважається однопалатним, а фактично складається з двох палат. Бундесрат є органом, через який землі беруть участь у законодавстві і управлінні федерацією і в справах ЄС.

До бундесрату входять 69 осіб, яких призначають уряди земель на 4 роки зі свого складу. Якщо партії, які входять у земельний уряд, не можуть погодитися на спільне голосування з якогось законопроекту, то представники землі, як правило, утримуються від голосування по цьому законопроекту. Бундесрат очолює голова, який обирається на один рік у порядку ротації з-поміж прем'єр-міністрів земельних урядів.

Бундестаг обирається строком на 4 роки шляхом всезагального, прямого і таємного голосування за змішаною системою виборів із виборчим бар'єром у 5%. Кількість депутатів Бундестагу нефіксована: так, у парламенті 15 скликання була 603 депутати, 18 скликання – 631. Найважливішими функціями Бундестагу є законодавство, вибори федерального канцлера і контроль за урядом [17].

Відзначу, що до числа партій центристської орієнтації належать Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) і Вільна демократична партія (ВДП). За своїм соціальним складом вони постають партіями здебільшого середніх прошарків і підприємців, а також чиновників та службовців. Левова частика підприємців та службовців у ХСС та у ВДП. За соціальним складом СДПН є партією робітників та представників середнього класу, в тому числі і службовців та чиновників. Існує також Партія зелених, яка є порівняно молодого організацією. Вона була утворена 1980 р. на хвилі нових соціальних рухів. Під час виборів вона набирає у середньому від 5 до 10% голосів [18].

Провідними політичними силами повоєнної Німеччини є блок сестринських партій ХДС/ХСС, які виступають у парламенті як єдина фракція, та СДПН. Остання весь час прагне представляти інтереси середніх і малозабезпечених прошарків населення та збирає за собою значну частину лівого електорату.

У питаннях внутрішньої політики ХДС/ХСС традиційно дотримується прагматичного консервативного курсу. ХДС виграв вибори у Бундестаг у 1953, 1957, 1990, 2009, 2013 рр. та був лідером правлячої коаліції в 1949–1969, 1982–1998 та з 2005 р. Соціальну базу ХДС становлять приватні підприємці, частково чиновники, селянство та ремісники, значна частина «середнього класу». Канцлерами ФРН були представники ХДС: Конрад

Аденауер (1949–1963), Людвіг Ерхард (1963–1966), Курт Кізінгер (1966–1969), Гельмут Коль (1982–1998), Ангела Меркель (з 2005).

Нині А.Меркель, яка 2013 р. вже третій раз стала федеральним канцлером, схильна до перетворення ХДС в «народну партію», яка спирається на широкі верстви виборців, сповідує центристські позиції та орієнтована на «людяність, справедливе ставлення до всіх поколінь, сповідує любов до нації та Батьківщини, боротьбу з національною та європейською бюрократією» [19].

ХСС діє у Баварії і за своїми політичними поглядами є близькою до ХДС, хоча з багатьох питань внутрішньої і зовнішньої політики посідає більш консервативні позиції. Постійно представлена у Бундестазі з 1949 р.

СДПН традиційно претендує на представлення інтересів середніх і малозабезпечених прошарків населення та прагне стати «новим центром», одночасно зберігши за собою ліву частину електорату. Важливим елементом стратегії партії є сприяння економічному розвитку та підвищення рівня зайнятості за рахунок державних програм. У повоєнний час партія отримувала найбільшу підтримку виборців на виборах 1949, 1961–1987, 1994, 1998, 2002, 2005 рр. Канцлерами ФРН були соціал-демократи Віллі Брандт (1969–1974), Гельмут Шмідт (1974–1982), Герхард Шредер (1998–2005), які очолювали урядові коаліції.

Партія «Союз90/Зелені» виникла внаслідок недовіри громадськості, насамперед молоді, до політики «традиційних» партій. У 1979 р. у ФРН була заснована Партія зелених, у 1989 р. у НДР створений некомуністичний «Союз 90», у 1993 р. вони об'єдналися в єдину партію. «Зелені» зосереджують свою діяльність на соціальних та екологічних проблемах і забезпеченні прав людини. Постійно представлені у Бундестазі з 1984 р. У 1998 – 2005 рр. ця партія на чолі з Й.Фішером була партнером в урядовій коаліції зі СДПН.

Ліві – це партія, що утворена у 2007 р. унаслідок злиття Партії демократичного соціалізму (ПДС), наступниці правлячої в НДР СЄПН та частини соціал-демократів, які у 2005 р. вийшли зі СДПН та утворили «Виборчу альтернативу за працю і соціальну справедливість». Ліві є помітною політичною силою у східних землях і найбільшою опозиційною партією парламенту. Партія проводила своїх депутатів до Бундестагу на виборах 2005, 2009, 2013 рр.

ВДП віддзеркалює інтереси середніх і дрібних підприємців, забезпеченого прошарку інтелігенції, ремісників. Орієнтується на традиції німецького лібералізму. Партія була постійно представлена у Бундестазі з виборів 1949 р. Неодноразово була молодшим партнером в урядових коаліціях на чолі з ХДС\ХСС (1949–1966, 1982–1998, 2009–2013) та СДПН (1969–1982). Провідним представником ВДП є Г.-Д.Геншер, який вважається «архітектором німецької єдності». Найбільший електоральний успіх вільних демократів припадав на 2009 р., коли партія під керівництвом Г.Вестервелле здобула 14,6% голосів. Участь ВДП в урядовій коаліції А.Меркель (2009–2013) була невдалою, оскільки вільні демократи не змогли ефективно відстоювати інтереси своїх виборців, що призвело до втрати авторитету і популярності партії. На виборах 2013 р. ВДП набрала найменше за повоєнний час голосів – 4,7% і вперше в своїй історії не пройшла до Бундестагу.

У 2013 р. з розчарованих прихильників традиційних партій була заснована партія «Альтернатива для Німеччини», яка стоїть на євроскептичних позиціях, особливо у питанні функціонування євро як єдиної валюти. Партії притаманна прихильність до економічного лібералізму. На парламентських виборах 2013 р. АдН набрали 4,7% голосів виборців (2 млн) і ледь не пройшла до Бундестагу [20].

Найпопулярнішою правою націоналістичною партією ФРН є заснована у 1964 р. Націонал-демократична партія, яка має своїх представників у деяких земельних ландтагах і особливо активно виступає проти напливу іноземців, що прагнуть залишитися у Федеративній Республіці.

Для ФРН характерними є періодичні зміни складу урядових коаліцій. В окремі періоди у Німеччині діяли так звані «великі» коаліції християнських демократів та соціал-демократів – у 1966–1969, 2005–2009 та з 2013 р. За результатами виборів 2013 р. СДПН теоретично могла сформувати ліву коаліцію без ХДС/ХСС, але соціал-демократи не захотіли об'єднатись із «Зеленими» та лівими, закидаючи останнім популізм. Після того, як на грудневому внутрішньопартійному референдумі 76% членів СДПН у всіх землях Німеччини схвалили коаліцію з ХДС/ХСС, третя «велика» коаліція була сформована. І про особливості формування уряду «великої» коаліції буде сказано дещо нижче.

Цим партіям демократичної орієнтації протистоять радикальні партії правого і лівого спрямувань. Однак вони були змушені задовольнитися лише малою часткою голосів, що віддавалися на їх користь у загальній сумі – 1-2%. Однак із возз'єднанням колишньої НДР із ФРН вплив ліворадикалів у особі Партії демократичного соціалізму (ПДС), яка є правонаступницею ортодоксально-комуністичної партії – СЕПН, суттєво розширився. Ця партія набирає близько 20% голосів у східній частині країни і автоматично займає місце в Бундестазі (хоч у західній частині вона має досить низький рейтинг і слабку підтримку).

Варто взяти до уваги, що засадничим принципом демократичного сходження ФРН став парламентаризм і його чітке окреслення, політичні усталені традиції. Парламентаризм пронизує більшість царин суспільного життя сучасної Німеччини, розподіл повноважень між гілками влади доповнюється системою їх ефективної взаємодії. Усі складові демократії у ФРН проявляються в широкому спектрі політичного життя держави й суспільства. Це стосується поділу влади поміж різних її гілок, практики діяльності двох палат законодавчого органу – Бундестагу та Бундесрату, динамічного балансу політичних сил, фракційної згуртованості депутатів Бундестагу, шляхів пошуку загальнонаціонального консенсусу із різних питань, політичної культури тощо. Так, для критичної оцінки діяльності уряду й ефективного здійснення права контролю депутати-партійці мають у своєму розпорядженні широкий інструментарій, наприклад, годину запитань та відповідей, під час якої вони в усній чи письмовій формі можуть вимагати від членів уряду необхідної інформації чи відповідних пояснень.

Досить показовим є те, що публічні слухання мають, як правило, на меті залучення зовнішніх експертів для оцінки роботи парламенту. Комісії парламентського розслідування створюються для того, щоб із участю експертів мати змогу зайнятися питаннями, які не потребують негайного вирішення. Ці комісії призначаються головним чином у тих випадках, коли є достатні підстави для того, щоб звинуватити уряд або окремих його членів у порушенні права й законності.

Аналіз практики діяльності Бундестагу, засвідчує, що вона для країн молодой демократії вельми повчальна. Особливо з огля-

ду потреб структурування й політичної визначеності парламенту країни. Так, у ФРН депутати різних партій об'єднуються в окремі фракції, розподіляються по відповідних парламентських комісіях та профільних комітетах і парламентських групах. Слід взяти до уваги, що структурні підрозділи, місця і посади у профільних комітетах, парламентських групах чітко розподіляються відповідно до кількості мандатів, отриманих на федеральних виборах.

Водночас, заради об'єктивності, слід визнати: класичний поділ влади у повоєнній Німеччині дещо «стерся». Адже фракції правлячих партій не без підстав вважаються допоміжним ресурсом, «своєю рукою» правлячих кіл. Тим самим їхні функції контролю в політичній практиці проявляються все менше, якщо взагалі знаходять свій реальний прояв. Проте опозиція, сильні опозиційні фракції створюють необхідний баланс. Ще одним чинником, який ускладнює дієвість парламентського контролю за діяльністю уряду, є зростаюча залежність парламентарів від бюрократії, яких славетний К. Паркінсон називав «мілітаристами паперової війни».

Засідання німецького Бундестагу досить часто називають «форумом нації», на якому публічно дискутуються політичні підходи різних партій щодо тієї чи іншої проблеми суспільного розвитку. Варто особливо наголосити, що політична культура, високий професіоналізм більшості депутатів Бундестагу уможливають плідну конструктивну законотворчу діяльність німецького парламенту. Скажімо, Бундестаг ухвалює в останній період часу близько 150 законів щорічно. Певно, дається взнаки солідний попередній досвід.

У ФРН довели свою життєздатність і міцність виміри демократичної форми правління, політичного режиму, незважаючи на зміну уподобань і підтримки електорату. Скажімо, не сталося жодних політичних потрясінь, коли у 1974 р. пішов у відставку видатний представник соціал-демократії – федеральний канцлер ФРН В. Брандт, коли його наступника Г.Шмідта змінив у жовтні 1982 р. на 16 років представник християнських демократів – Г. Коль, політичний онук першого федерального канцлера К. Аденауера. Без серйозних політичних відхилень відбулося відновлення державної єдності Німеччини у 1990 р. Більше того, засади демократії, партійно-політична система і демократичний режим ФРН

поширилися на терени колишньої НДР, тим самим довівши свою привабливість та більшу життєздатність.

Також важливим чинником і складовою, яка впливає на діяльність і демократичну взаємодію уряду з парламентськими опозиційними фракціями, постає система здійснення владних повноважень. У повоєнній Німеччині існує не лише розподіл повноважень поміж трьома гілками влади, але й відчутно потужний вплив і провідне становище так званої «канцлерської демократії», урядової партійної коаліції. Дійсно, що тут наявні національні традиції та відповідні особливості країни.

Суттєві відмінності і чіткі виміри у ФРН, порівняно з іншими європейськими країнами, має система формування коаліційного уряду і так звана «канцлерська демократія». Партія, яка перемагає на федеральних виборах, ініціює створення коаліційного уряду з політичним партнером, що сповідує споріднені чи досить близькі засадничі принципи і підходи до вирішення актуальних питань соціально-економічного розвитку. Утворенню такого уряду передують розробка і підписання коаліційної угоди двох (або й більше) партій.

Аналізуючи систему врядування або «канцлерську демократію», слід брати до уваги, що головною дійовою особою уряду, політичною постаттю країни є федеральний канцлер. Йому належить «директивна компетентність»: саме він визначає, якою має бути внутрішня і зовнішня політика держави, він несе за цю політику відповідальність. Наголосимо, що відповідно до конституційних вимог ФРН федеральний канцлер обирається Бундестагом за пропозицією президента країни, і останній офіційно призначає канцлера.

Члени уряду колективно й індивідуально несуть політичну відповідальність перед Бундестагом. Але суттєвим є те становище, що канцлер і загалом уряд спираються на парламентську більшість. Тому провести своє рішення, наполягти на власному підході уряд має завжди таку можливість. Виходячи з такої системи врядування, нескладно передбачити прийняття того чи іншого рішення німецьким парламентом із питань, законопроектів, що ініціює уряд. Скажімо, нелегко далися рішення Бундестагу щодо участі військових підрозділів ФРН в «приборканні гуманітарної катастрофи в Косово» 1999 року, проте зовсім передбачуваним стало відповідне рішення парламенту щодо підтримки США у

боротьбі із тероризмом і про відправку військового контингенту до Афганістану в подальшому.

Важливою запорукою впевненого становища і функціонування у ФРН урядового кабінету та демократичного правління постає конституційна норма щодо конструктивного вотуму недовіри стосовно канцлера. Цей принцип означає, що вимога конструктивності у питанні недовіри голові уряду полягає в одночасній наявності підтримки більшістю депутатів Бундестагу нового кандидата на цю посаду. Згідно з конституційними положеннями та вимогами цей важливий принцип унормовує принципову складність повалення канцлера. Для досягнення цього новий претендент має спиратися на нову парламентську більшість. Інакше чинний федеральний канцлер залишиться на своїй посаді. Згідно з відповідною конституційною нормою між пропозицією про висловлення недовіри і виборами має пройти сорок вісім годин, тобто дві доби. Саме за цей термін має визначитися чи переформуватися парламентська більшість. За відсутності такої підтримки нового претендента висловлена недовіра не має жодних кадрових наслідків.

Слід наголосити, що положенням про конструктивний вотум недовіри автори Основного закону втілили уроки і слушні висновки з досвіду першої демократичної практики Німеччини, що зазнала невдачі. У період Веймарської республіки, тобто в 20-ті – на початку 30-х років ХХ століття, постійно утворювалися ситуативні парламентські більшості, які мали на меті повалити главу уряду. Водночас ті ж самі партії часто не могли домовитися про те, хто ж повинен очолити новий уряд. Це призводило до тривалої нестабільності й частої зміни глави уряду. Конструктивний вотум недовіри, навпаки, постає гарантом стабільності уряду. Протягом повоєнної історії ФРН до нього вдавалися лише двічі: у 1972 р., коли ХДС/ХСС зробили невдалу спробу повалити канцлера В.Брандта, а вдруге – через 10 років у 1982-му, коли Г. Коль – цього разу успішно, змінив на посту тогочасного канцлера Г. Шмідта.

Також важливими чинниками формування та розвитку демократичного режиму, взаємодії влади і опозиції, які виходять не лише з німецького досвіду, але й інших держав Західної Європи, є неухильне дотримання законів, процедур і, взагалі, демократичних засад та цінностей усіма владними структурами, парламентськими

«більшістю» та «меншістю», а також політичними партіями та структурами громадянського суспільства.

Можна навести різні приклади неухильного дотримувannya вимог закону, конституційних засад як з боку влади і її носіїв, так і політичних опонентів, структур громадянського суспільства. Дійсно, це стосувалося окремих політичних партій, низки політиків, зокрема міністрів та навіть президентів ФРН. За порушення законів йшли у відставку не один міністр, за порушення правил дорожнього руху несуть відповідальність всі: від пересічного громадянина до високорангового чиновника.

Досить важливим як для владних партій, тобто коаліційних партнерів, так і для опозиційних, а саме – для парламентської меншості та політичних позапарламентських акторів, був і залишається підхід щодо пришвидшення інтеграції країни після відновлення державної єдності Західної і Східної Німеччини у 1990 р. Єдність стратегічних цілей доповнюють дещо відмінні тактичні засади. Так, у 1991 р. уряд ФРН на чолі з християнським демократом Г.Колем ухвалив програму розвитку східних земель «Піднесення Сходу», у 1993 р. у ФРН для фінансування німецької єдності було введено додатковий «податок солідарності». Щорічно у східні землі спрямовувалося загалом близько 150 млрд євро.

Підтримці виборцями соціал-демократів та зміні влади прислужилось у 1998 р. їх гасло «Інновації та справедливість». Адже цим стверджувалася орієнтація на нестабільний електорат, а також підтримувалися традиційні цінності СДПН. А обравши молодшим партнером до владної коаліції Партію зелених, соціал-демократи запропонували парадигму «нового центру», яка стала притягальною для значно ширшого спектра громадян. У виборчій кампанії 2002 р. червоно-зеленій коаліції завдяки активній участі Г. Шредера та його кабінету в організації допомоги пострадалим від повені жителям східних земель ФРН вдалося навіть здобути голоси підтримки від прихильників ПДС.

Водночас зазначимо, що, докладаючи чимало зусиль, федеральний уряд канцлера Г.Шредера зумів провести необхідні реформи під назвою «Агенда – 2010» та реформування ринку праці. Сенс їх полягав у тому, щоб привести у відповідність звужені економічні можливості країни і достатньо широку систему соціального забезпечення. Для цього потрібно було скоротити низку соціаль-

них благ, у тому числі і дріб'язкових. Скажімо, ті, хто припиняв роботу за віком, повинні були отримувати пенсію не на початку, а в кінці місяця. Реформи викликали незадоволення у суспільстві, що призвело до програшу соціал-демократів на парламентських виборах і відставки Шредера з його посади у 2005 р.

Проте увага та підтримка федерацією східних терен країни зберігає свою актуальність. Протягом двадцяти років фінансові вливання ФРН у нові федеральні землі становили 1,3 трлн євро. Фактичними донорами фінансових надходжень для нових земель є Гессен, Баварія і Баден-Вюртемберг. З 1990 по 2012 рр. загальна сума лише перерозподілених коштів становила близько 130 млрд євро, із яких Берлін отримав понад 48 млрд, Саксонія – 18 млрд і Саксонія-Ангальт – 11 млрд. Відповідно, Гессен за цей же термін вніс близько 40 млрд євро, Баварія – 42 млрд і Баден-Вюртемберг – понад 38 млрд. І ці проблеми часто стають полем широких дискусій урядових та опозиційних сил парламенту [21, с.41,81].

Водночас протягом останніх років проходять прискіпливі обговорення та пошуки удосконалення механізму горизонтального і вертикального фінансового вирівнювання, а до 2019 р. він має бути реформований з урахуванням інтересів усіх федеральних земель. Йдеться, зокрема, і про особливий порядок розрахунку фінансових потоків для міст, які мають статус земель: Бремен, Гамбург, Берлін та інших великих міст ФРН – Мюнхена і йому подібних. Процеси соціально-економічного вирівнювання східних і західних земель Німеччини ще не завершені і через 25 років після об'єднання.

Аналізуючи систему взаємодії опозиційних партій та урядової коаліції, слід мати на увазі, що щоразу під час формування парламентської більшості у Німеччині виникають різні можливості та нюанси. Підтвердженням визначення, що народ, виборці безпосередньо впливають на формування і діяльність урядової коаліції у Німеччині, є більшість виборів до Бундестагу. Окремі із них є вельми показовими. З-поміж останніх стали як результати парламентських виборів 2005, 2009 та 2013 років, так і наступне формування і діяльність урядової коаліції на чолі з Ангелою Меркель (ХДС). Саме виборець показав, що він є головним. Після виборів 2005 року виборець спонукав до остаточного рішення у випадку співмірності впливу урядових і опозиційних партій. А

результати виборів до німецького Бундестагу 2013 р. та нагальні потреби консолідації зусиль двох народних партій (у тому числі і внутрішньопартійний референдум СДПН) імперативно поставили на порядок денний формування великої коаліції з-поміж християнських партій і соціал-демократів. Ці три партії напрацювали та підписали коаліційну угоду – своєрідний дороговказ для уряду.

Проте принципові підходи та поточні політичні розклади спонукають партію-переможницю перегонів саме до формування відповідної більшості. Це можна добре прослідкувати за підсумками виборів до Бундестагу як попередніх періодів, так і у 2013 р. [22]. Перемігши на виборах 22 вересня, А. Меркель змогла сформувати новий коаліційний уряд лише майже через три місяці – 17 грудня 2013 р. Цьому передували довготривалі переговори, дискусії та письмове голосування членів СДПН. Після того, як стали відомі 14 грудня результати своєрідного референдуму соціал-демократів, три четверті із 475 тисяч членів партії взяли участь і 76% із них підтвердили згоду на входження у «велику коаліцію» з християнськими партіями. Тоді 16 грудня лідери трьох німецьких партій – ХДС, ХСС і СДПН – підписали коаліційний договір. І лише наступного дня А. Меркель була обрана канцлером на третій термін підряд, і міністри її кабінету склали присягу [23].

Варто наголосити, що підсумок голосування соціал-демократів був несподіваним для всього політикуму. Тому, що, по-перше, СДПН і консерватори в особі ХДС/ХСС – вічні політичні опоненти; по-друге, практика попередньої «великої коаліції» 2005–2009 рр. для соціал-демократів була програшною, вони опинилися в тіні впливового канцлера А. Меркель і не змогли реалізувати своїх передвиборчих обіцянок; по-третє, вибори 2009 і 2013 рр. були відчутно уразливими, не набравши навіть 30% голосів у 2013 р., становище партії взагалі похитнулося. Зігмар Габріель, обраний головою СДПН у складному для партії 2009-му, зрозумів: ще один опозиційний термін може взагалі зруйнувати партію, не кажучи вже про електоральну підтримку. Тому з самого початку він був палким прихильником «великої коаліції», незважаючи на ідеологічну несумісність, традиційне протистояння, жорстке заперечення ідеї з боку ліворадикального крила. Та й істотна різниця у підтримці виборців (ХДС – 41,5%, СДПН – 25,7%) жодним чином не

посилювала шансів. Проте з позиції другої за величиною парламентської партії, З. Габріель зважився на політичний компроміс і зумів скористатися ним максимально в інтересах партії. З «молодшого брата» соціал-демократи перетворилися на рівноправного партнера по коаліції, а сама партія після участі у прямому волевиявленні внутрішньо зміцніла. Хоч задум цей видавався досить ризикованим, він став потужним чинником. До останнього дня підрахунку голосів (14 грудня) ніхто не міг з упевненістю передбачити результат голосування. І якби результат виявився негативним, сам З. Габріель мусив би розпрощатися із політикою надовго, коли не назавжди. У разі ж масового «так» очільник партії отримав багато козирів надалі – і в партії, і у «великій коаліції». Як виявилось, більшість партійних низів почула аргументи лідера. На прохання СДПН, два інші партнери по коаліції – Християнсько-демократичний і Християнсько-соціальний союзи – не оголошували до 14 грудня імен майбутніх міністрів, щоб члени СДПН не вирішили, що торг іде по персоналіях, а не за узгодження програм. Однак було відомо, що лідери коаліції поділили кабінет за квотами: з 14 міністерських позицій шість відходили СДПН, п'ять – ХДС, три – ХСС. Плюс глава уряду від ХДС – незмінна А. Меркель.

Тому тільки 16 грудня кожна з коаліційних партій оприлюднила імена майбутніх міністрів. Головний розрахунок лідера СДПН виявився правильним. Зігмар Габріель не тільки став віце-канцлером, а й отримав під своє начало розширене міністерство економіки та енергетики. Таким чином, нове відомство майже зрівнялося за вагою з міністерством фінансів, яким А. Меркель нікому іншому поступатися не планувала. Тепер міністерство економіки та енергетики спроможне проводити економічну політику з урахуванням потужної енергетичної складової. Із «впливових» міністерств соціал-демократи отримали зовнішньополітичне відомство, яке очолив досвідчений Франк-Вальтер Штайнмайер. Однак вирішальне слово в зовнішній політиці тепер за канцлером. Крім цих «важковаговиків», у новий уряд партія соціал-демократів делегувала нові жіночі обличчя. Зокрема, міністерство праці та соціальних справ очолила 43-річна Андреа Налес, досить впливовий представник лівого крила партії, у 2005 – 2009 рр. була генсеком СДПН. Наймолодшим міністром стала Мануела Швезіг – у 39 років вона очолила міністерство у справах сім'ї, людей поважного віку, жінок та молоді. Барбара

Хендрікс, тепер уже колишній партійний скарбник, керує міністерством довкілля, охорони природи, будівництва та безпеки ядерних реакторів. Айдан Озогуз, туркенья за походженням, стала державним міністром із питань міграції, біженців та інтеграції у відомстві федерального канцлера і стає повноцінним членом уряду. Міністерство юстиції, яке тепер покликане захищати і права споживачів, очолив 47-річний юрист Хайко Мас, що перед тим обіймав посаду заступника міністра – президента федеральної землі Саарленд.

Християнським демократам, як виявилося, було непросто заповнити свою квоту на п'ять міністерських крісел. Без заперечень і обговорень проходила лише постать авторитетної в країні людини – 71-річного Вольфганга Шойбле – міністра фінансів, одного з найближчих політичних соратників канцлера А. Меркель. Лише він і канцлер повністю зберегли в новому уряді свої колишні широкі повноваження. Міністерство освіти і наукових досліджень очолила Йоханна Ванка. Їй 61 рік, народилася в НДР, навчалася в Лейпцизькому університеті. Математик за освітою, доктор наук, у минулому – ректор університету, а з 2000 р. – міністр науки в урядах різних федеральних земель. (Нагадаю, що її попередниця Аннете Шаван виявилася фігурантом скандалу про плагіат у своїй дисертації). Томас де Мезьєр, що керував раніше міністерством оборони, тепер очолив МВС. Силові відомства канцлер воліє контролювати особисто. Як і СДПН, партія християнських демократів делегує в уряд свого генсека Хермана Грее, – він очолює міністерство охорони здоров'я. Найнесподіваніше призначення у новому кабінеті – Урсула фон дер Ляйєн. Вона перша жінка, що в Німеччині стала міністром оборони. Їй 55 років, вона мати сімох дітей, вона ж – дочка колишнього прем'єр-міністра федеральної землі Нижня Саксонія, і вона ж, друга після А. Меркель, популярна та впливова жінка ХДС. В попередніх урядах А. Меркель вона була міністром у справах сім'ї та міністром із питань праці.

Баварський Християнсько-соціальний союз, ідеологічний партнер ХДС у коаліційному уряді, представлений трьома міністрами. До квоти ХСС прогнозовано відійшло міністерство сільського господарства, оскільки партія вважає себе відповідальною за захист прав баварських селян – головних своїх виборців. Аграрне відомство очолив 56-річний Ханс-Петер Фрідріх. Він доктор права й економіст, 40 років – у лавах ХСС. У попередньому уряді два

останніх роки він обіймав посаду міністра внутрішніх справ. Міністерство транспорту ввійшло також до квоти ХСС. Його очолив колишній генеральний секретар ХСС Александр Добриндт, а до транспортних питань добавилася опіка над цифровою інфраструктурою всієї Німеччини. Міністерство з питань економічного співробітництва й розвитку очолив член ХСС Герд Мюллер (тезка легендарного нападника з мюнхенської «Баварії»), людина абсолютно нова в уряді.

Таким чином, коаліційний уряд ФРН за підсумками виборів 2013 р. мав свої особливості формування. Втретє федеральним канцлером стала Ангела Меркель. І хоч це велика довіра, звернімо увагу на те, що далеко не всі цим станом задоволені. За призначення А. Меркель канцлером проголосували 462 із 631 депутата Бундестагу, проти – 150 осіб. При цьому, серед них – понад 20 членів із партій коаліції. І навіть у самому ХДС її критикували за надмірні компроміси для створення «великої коаліції». Але прихильники А. Меркель свідомі того, що вона лідер і стала майстерним менеджером, якому притаманні наполегливість та раціональна тактика «малих кроків», чим вона неодмінно скористається, розв'язуючи як політичні, так і економічні проблеми та виклики [24].

Наголосимо, що для ФРН, для урядових партій та їх опонентів викликами постали фінансово-економічна криза, зниження темпів розвитку. Водночас Німеччина належить до економічно найрозвинутіших держав світу, зокрема, у 2013 р. тут було зайнято 42 млн осіб, її ВВП серед усіх країн Єврозони становить близько 28%. Вихід із кризи 2008–2009 рр. тут багато в чому було забезпечено за рахунок ініційованих урядом державних програм підтримки підприємств, які надавали співробітникам можливості неповної зайнятості. Чисельність таких працівників різко зросла до 1,2 млн осіб, також ефективним способом підтримки стала робота «міні-джоп», яка оплачується у розмірі 400 євро в місяць. На початку 2014 р. кількість таких працюючих сягнуло 5 млн осіб, що становило 11,5% від усіх зайнятих [25].

За даними Інституту німецької економіки (м. Кельн), на кінець 2013 р. народне господарство ФРН відчувало недостачу математиків, фахівців із інформатики, з природничих наук, техніків у 121 тис. (це близько 100 спеціальностей, що належать до цієї

групи MINT). Тому з 2011 р. в Німеччині реалізується «Концепція забезпечення спеціалістами», складовою якої є заходи щодо реформування системи підготовки фахівців з зазначених спеціальностей і нові правила визнання кваліфікації іноземних фахівців як із країн ЄС, так і третіх країн. Із формуванням у 2013 р. широкої коаліції, пріоритетними для уряду стали інвестиції у сферу освіти, транспортної інфраструктури і енергетику, підтримка 15 кластерів. Усе це має прискорити економічне зростання, підвищити продуктивність праці та рівень заробітної плати [26].

Німеччина постає класичним прикладом корпоративного соціального суспільства. Гарантом соціального забезпечення виступає держава, яка збирає і перерозподіляє податки та фінансує різні страхові фонди. Високий рівень соціального забезпечення залежить від стажу роботи, рівня заробітної плати і т. ін. Пріоритетною є турбота, наприклад, про державних службовців та чиновників, які часто винагороджуються відповідними пільгами, частіше всього з пенсійного та медичного забезпечення.

Податкова система ФРН суттєво відрізняється від діючих систем інших промислових країн світу. Її своєрідність полягає в реалізації концепції вертикального та горизонтального вирівнювання становища окремих адміністративних одиниць за допомогою перерозподілу через федеральний бюджет податкових надходжень на користь найбільш бідних територій. За компетенції стягування та розподілу доходів податки в ФРН поділяються на федеральні, земельні, спільні, місцеві та церковні. Право встановлювати найбільш важливі податки (на прибуток, ПДВ, майнові, акцизи тощо) належить федеральним органам влади. Місцеві податки входять до компетенції громад.

Найважливішим податковим джерелом надходжень для громад у Німеччині є промисловий податок. Основною метою соціальної політики Німеччини є максимальне пом'якшення нерівності серед верств населення, що досягається шляхом підвищення оподаткування заможних громадян і розподілу благ серед малозабезпечених мешканців. Низку законів спрямовано на підтримку автономії кожної людини в межах країни, на надання їй можливості самостійно будувати своє життя. Держава ставить своєю першочерговою метою допомогти і підтримати людину в її починаннях і забезпечити досягнення нею соціального благополуччя. 95% дієздатного насе-

лення країни застраховано на випадок потреби надання дорогих медичних послуг і покупки ліків.

Система освіти в Німеччині лише в найважливіших питаннях регулюється державою на федеральному рівні. Найбільші повноваження у розвитку і регулюванні освіти має не держава в цілому, а окремі федеральні землі. Це призводить до певних розбіжностей систем освіти в 16 федеральних землях. Тут є чимало проблем загальноєвропейського рівня – змістовної частини Болонського процесу та специфічно німецькі. До числа останніх належать: проблема державного недофінансування системи освіти, старіння і нехватка викладачів, труднощі із визнанням кваліфікацій та дипломів, отриманих за кордоном, наявність соціальної нерівності у доступі до здобуття освіти, особливо мігрантів.

В умовах глобалізації ФРН відчуває серйозні економічні виклики, пов'язані з низькими темпами зростання ВВП і великим тягарем здійснення щедрих соціальних програм. Зокрема, кожний іммігрант щомісячно отримує близько 400 євро, забезпечується місцем проживання, освіти, медичного обслуговування, поки не отримає роботи. Німецькі зарплати і податки належать до високих за світовими мірками. Однак високі соціальні стандарти, які забезпечуються державою, породжують демографічні проблеми, спричиняють низьку народжуваність, старіння нації і зниження частки корінного населення, а високі податки – до зниження темпів економічного розвитку. На порядку денному у німецькому суспільстві нині теми соціальної справедливості, реформування багатьох сфер економіки, реалізація нових програм у енергетичній, банківській, науково-технічній та інших галузях, перехід від державно-приватної моделі фінансування соціальної держави до приватно-державної системи.

У сучасну історичну добу Німеччина, її провідні політичні сили активно підтримали і підтримують демократичний поступ України. Так, ФРН стала першою великою країною світу, яка започаткувала у Києві роботу свого генерального консульства (1989) та першою великою державою світу, яка в незалежній Україні відкрила своє посольство (1992). А 17 січня 1992 р. між нашою країною та ФРН було встановлено дипломатичні відносини. Відтоді взаємо-

відносини наших двох держав розвиваються по висхідній. І цьому значною мірою сприяють міжпарламентські зв'язки, виражені підходи політичних партій, лідерів наших держав.

Виявом особливої зацікавленості у розвитку відносин співробітництва парламентських політичних партій об'єднаної Німеччини і України стали перші в історії двосторонніх взаємовідносин відповідні парламентські слухання. Вони відбулися: 3 травня 2004 р. – у Бундестазі ФРН та парламентські слухання у Верховній Раді України – проходили 16 листопада 2005 р.

Підкреслю, що німецькі депутати та фракції німецького парламенту щиро підтримують суспільно-політичні рухи в Україні, спрямовані на зміцнення демократії та поглиблення європейського курсу. Це стосується, зокрема, і Майданів у Києві у 2004 та 2013–2014 рр. Непересічним жестом підтримки і солідарності з українським народом, який захистив своє право вибору і забезпечив перемогу демократії, приєднався до простору європейських цінностей, стало надання трибуни для виступу в Бундестазі ФРН Президенту України В.Ющенко 9 березня 2005 р. Важливу роль у поглибленні співпраці України та ФРН відіграє німецько-українська міжпарламентська група.

Великий інтерес та політичну підтримку у Німеччині мали події Революції Гідності (Євромайдану) 2013–2014 рр. щодо ствердження європейського вибору. Депутати Бундестагу впродовж березня–квітня 2014 р. провели низку засідань на тему внутрішньої ситуації в Україні та російської агресії в Криму. Всі фракції визнали проведення т.зв. «референдуму» в Автономній Республіці Крим як такого, що суперечить українському законодавству та засудили анексію Росією Криму. Крім того, було визнано незаконним проведення т.зв. «референдумів» у Донецькій та Луганській областях. На засіданні Європейської ради вже 6 березня 2014 р. за наполяганням Берліна було прийнято рішення про запровадження трьох рівнів санкцій проти Росії.

У часи Революції Гідності політики ФРН були активними учасниками переговорного процесу в Києві щодо виходу з кризової ситуації, неодноразово зустрічались із представниками команди В.Януковича та лідерами Майдану. Після повалення авторитарного режиму в нашій країні німецькі політики, депутати надавали

широку підтримку європейському вибору України, пошуку шляхів подолання наростаючої кризи в українській державі. Підтримуючи євроінтеграційні прагнення Києва, німецькі політики постійно наголошують на прямому зв'язку між перспективою членства в Євросоюзі й успішністю реформ в Україні. В першому півріччі 2007 р. Німеччина, яка головує в ЄС, запропонувала Україні лише програму реалізації стратегії «спеціального сусідства», яка не передбачала набуття членства в Європейському Союзі. Однак 2015 р. Бундестаг 26 березня, а Бундесрат 8 травня 2015 р. ратифікували Угоду про асоціацію України з ЄС. Політичні партії урядової коаліції на чолі з А.Меркель однозначно підтримують нашу державу в пошуку мирних шляхів подолання військового конфлікту в Донбасі. Німеччина разом із Францією – учасники так званої Нормандської четвірки переговорів із Росією щодо мирного врегулювання конфлікту в Донбасі. Ангела Меркель докладає чимало зусиль, спрямованих на реалізацію Мінських домовленостей з врегулювання військового протистояння та збереження територіальної цілісності, суверенітету України. Ліві та ПДС не завжди поділяють ці підходи урядових партій, в окремих випадках схильні прийняти сторону Росії, аргументи Москви. З-серед соціал-демократів проти санкцій Євросоюзу щодо Росії неодноразово висловлювалися колишні канцлери – Гельмут Шмідт та Герхард Шредер [27].

Отже, розглянувши взаємодію влади і опозиції у сучасній ФРН, є підстави стверджувати наступне. Урядові та неурядові політичні сили і партії ведуть себе як альтернативні суб'єкти політики, виробили систему пошуку компромісів. Вони, здебільшого, ведуть протиставлення шляхів досягнення тих чи тих цілей, завдань, а не самої мети. Саме зосередження уваги на важливих проблемах урядових та неурядових політичних партій, пошук ними більш оптимальних шляхів розв'язання животрепних проблем розвитку країни і суспільства стають спонукальними мотивами як до гострих дискусій, так і конструктивної співпраці влади і опозиції. Демократичний режим та відповідні принципи стали не лише процедурними нормами для сучасної ФРН, але й запорукою розв'язання проблем та віднайдення суспільством відповідей на виклики, що ставить перед владою та всіма політичними силами XXI століття.

7.2. Взаємодія влади та опозиції: досвід Франції для України

Проблема взаємин влади і опозиції на сьогодні є вкрай актуальною. В сучасній Україні спостерігається брак довіри і до влади, і до опозиції. У цьому контексті існує два типи протиріч. Перший – ідеологічні, коли сторони добре знають позиції одна одної, але мають протилежні погляди. До згоди в такому разі прийти вкрай складно. Другий тип протиріч походить від неповної інформованості. Якщо говорити про взаємодію за лінією «влада – опозиція», то в низці випадків незадоволеність формується через неповне або неправильне розуміння мотивів або наслідків рішень, що приймаються.

У такій ситуації потенціал, закладений у концепціях інформаційного суспільства, повинен бути реалізований з максимальною користю. Саме інформаційно-комунікативні технології здатні допомагати зняттю протиріч між владою і суспільством, які дуже часто відбуваються через недостатню інформованість, неможливість отримати інформацію.

Вирішенню проблем взаємовідносин між різними суб'єктами влади, визначення сутності, форм, функцій опозиції її взаємовідносин з провладними політичними суб'єктами присвячено праці М. Михальченка, Ф. Рудича, Д. Бірса, В. Орловського, О. Петренка, І. Немкевича, А. Криги та ін. [28]. У цих працях розглянуто правові засади діяльності опозиції; питання її інституалізації, взаємовідносин влади і опозиції. Деякі дисертаційні дослідження [29] розглядають взаємовідносини між урядом та опозицією як в українському, так і в європейському парламентському середовищі, намагаються визначити правовий статус опозиції та її взаємовідносин з владою. Детальний аналіз взаємодії влади та опозиції на початку ХХІ ст. здійснено фахівцями Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [30].

Разом із тим, процес дослідження цих проблем в Україні перебуває лише на початковій стадії. У зв'язку з цим метою цього дослідження є: з'ясувати, яким чином взаємодіють влада та опозиція в одній із провідних європейських демократій – Франції та що корисного можна взяти з такого досвіду України.

Якщо виходити від традиційних уявлень про владу, на думку А. Сунгурова [31], то за «силової і атрибутивно-субстанціональної концепції інститут опозиції можливий, але сумнівний з погляду легальності, тому що в першому випадку перемагає найсильніший і править, нав'язуючи свою волю всім, не припускаючи ніякої «альтернативної влади», якою хотілося б бути опозиції». У другому випадку за погоджувальної концепції інститут опозиції убудований у систему владних відносин унаслідок узгоджувальних процедур, переговорів і легалізації двосторонньої політичної комунікації. При цьому опозиція поділяє базові цінності суспільства й несе разом із владою відповідальність за все, що відбувається з погляду виконання власних функцій – якісної політичної критики урядового курсу й надання суспільству власних проєктів і альтернатив. Така опозиція є конструктивною.

Опозиція визначається як політичний інститут, метою діяльності якого є вираження інтересів і цінностей, не представлених в діяльності правлячого режиму. З погляду розстановки політичних сил у владних структурах (наприклад, у парламенті), парламентська опозиція – це політичні сили, які представлені в парламенті, але не входять до правлячої більшості та не підтримують дії уряду.

Сам термін «опозиція» не є характерним для світової законодавчої традиції, і саме через це більшість країн не визначають цей термін у нормативно-правових документах, адже чітке визначення в правовому полі, що є опозицією, майже неможливе.

Позитивною рисою наявності опозиції є запобігання монополізації влади, а негативною ознакою: дестабілізація громадського порядку.

Серед основних засобів та технологій взаємодії влади з опозицією є: часткове блокування, створення коаліцій з певними групами в опозиції, практика отримання підтримки шляхом «торгівлі» голосами, узгодження інтересів, створення погоджувальних комісій, проведення круглих столів тощо. Однією із ознак творення взаємовідносин між владою та опозицією є їх гнучкість.

Взаємодію вважають взаємообумовленим процесом впливу одних суб'єктів на інші; керованим процесом реалізації зв'язків, який будується на основі загального та специфічного в діяльності сторін, що взаємодіють, для досягнення нового якісного рівня.

Взаємодією може бути процес узгодження та взаємного врахування різних соціальних інтересів.

Політична взаємодія влади й опозиції визначається як «вербальний і невербальний обмін ними обґрунтованими й, як правило, протилежними змістами, позиціями, поглядами відповідно до їх переконань і певних правил і процедурами для прийняття важливих політичних рішень із соціально-значимих проблем» [32, с.29].

Специфічними формами політичної взаємодії влади й опозиції є конфліктний дискурс (дебати, суперечки, критичне обговорення, двостороння критика) і дискурс узгоджень (переговори, круглі столи, пакти). Конфліктний дискурс звужує поле свідомості політичних опонентів, спрямований на виявлення розходжень у позиціях, дозволяючи знайти предмет неузгодженості інтересів. Повноцінність політичного дискурсу визначається наявністю «аналізу» і «синтезу», тобто присутністю двох цих форм дискусії.

Поширеною формою політичної діяльності є мітинг – збори прибічників певного рішення, ідеї, яка перетворюється на вимогу – заборонити або дозволити щось, підтримати чи засудити тощо. Головне, що відбувається на мітингу – це формування психологічної готовності індивідів приступати до дії, до конкретних заходів, щоб здійснити свої вимоги. Тут також відбувається пропаганда об'єднуючої ідеї засобами промов, скандування, транспарантів, масового скупчення. Для «мітингової» політичної діяльності є характерним домінування певної однієї ідеї, переважання емоційного над раціональним, витіснення логічності аргументів гучністю голосу, войовничістю промов. Коли панує мітинговий стиль політичної взаємодії, стають вельми ускладненими досягнення згоди між учасниками політичного процесу, пошук задовільного розв'язання спільних проблем через дискусію.

Одним з механізмів взаємодії влади з опозицією має бути Закон про опозицію. В Україні такий Закон на сьогодні відсутній. Єдине, що маємо на сьогодні – це проект Закону «Про парламентську опозицію» [33], внесений до Верховної Ради 19.03.2014 (№ 4494) та взятий за основу 10.04.2014 (№ 4494).

8 квітня 2015 р. Верховна Рада України відхилила законопроект «Про парламентську опозицію» від 10 квітня 2014 р. Це рішення підтримали 228 депутатів. У лютому 2015 р. Регламентний комітет рекомендував відхилити законопроект і «доручити

Комітету підготувати нову редакцію Регламенту Верховної Ради України, в якому передбачити засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України та парламентської опозиції»[34].

Однак відсутність «Закону про парламентську опозицію» характерна й для країн Європи. Так, М.Росенко зазначає з цього приводу: «Особливістю існування парламентської опозиції в європейських країнах є те, що в більшості країн опозиційна діяльність окремими законами не регулюється, а поняття інституційно оформленої опозиції сприймається де-факто. Історичні традиції публічного управління базуються на стабільній партійній системі. При цьому політичний склад більшості та меншості є приблизно однаковим та опозиція після чергових виборів стає «більшістю», а «більшість» – переходить в опозицію (США, Бельгія, Великобританія, Португалія, Швеція, Франція тощо)» [35].

Звертаючись до практики нашої країни можна сказати, що історія опозиції в Україні є досить тривалою та різноманітною. Опозиційність в Україні мала ситуативний характер аж до 2000 р., коли вперше за всі роки незалежності було поставлене питання стосовно закону про опозицію. Але були певні фактори, які гальмували перетворення тодішньої української опозиції на впливовий та легітимний інститут. Це, перш за все, особливості політичної системи (несформована політична культура, відсутність дієвих механізмів діалогу влади та опозиції тощо), недостатня розвиненість інститутів громадянського суспільства та відсутність механізму передачі влади.

Необхідно відзначити, що спроби прийняття закону про опозицію були в багатьох країнах СНД у середині 90-х рр. XX ст. Однак у жодній з них так і не було прийнято такого закону. На нашу думку, це пов'язано з тим, що потреба в регулюванні статусу опозиції виникає на перехідному етапі становлення демократії в державі. Сучасний демократичний політичний процес у країнах не стимулює появи законів про опозицію, тож у країнах СНД це питання також було закрито [36].

Сьогодні парламентська меншість в Україні має низку прав: пропорційний розподіл посад в органах парламенту; право ініціювати створення тимчасових слідчих комісій парламенту, процедуру притягнення Кабінету Міністрів України до політичної

відповідальності; можливість впливати на законодавчий процес на етапі розгляду законів. Діяльність парламентської меншості, як і більшості, фінансується за рахунок коштів Державного бюджету.

Обсяг прав, якими наділяється парламентська меншість, у різних країнах не є однаковим і визначається специфікою кожної з моделей, в межах якої функціонує меншість. Найбільш поширена типологія моделей розроблена на основі таких критеріїв, як: рівень формальної інституціоналізації, який описує ступінь включення опозиційних партій у діяльність парламенту та його органів; рівень законодавчого впливу, який визначає роль меншості у законодавчому процесі, встановлену за формальними та неформальними правилами та звичаями. На підставі названих критеріїв можна виділити й французьку модель парламентської опозиції.

У зарубіжних країнах, в яких питання взаємин з опозицією дискутується та вирішується вже протягом тривалого часу, є свої бачення цієї проблеми. Однак треба відзначити, що в демократичних країнах більшість, яка формує та втілює в життя певний політичний курс, традиційно бере до уваги необхідність дотримання прав політичної меншості, насамперед, через загрозу опинитися в опозиції після чергових виборів. Статус опозиції не регулюється окремими законами. Адже немає потреби «дублювання» прав та обов'язків, які регламентуються конституційним законодавством. Так, діяльність інституційно неоформлених опозиційно налаштованих політичних кіл чи громадян регламентується законами про об'єднання громадян, свободу виявлення політичних поглядів і переконань, про свободу зібрань та доступ до інформації тощо.

Розглянемо французьку модель парламентської опозиції, у якій спостерігається більш широке коло можливостей для діяльності опозиції та екстраполяція такого досвіду на політичне підґрунтя України [37].

У інформаційно-аналітичному дослідженні «Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння парламенту України Університету Індіани США» (від 2006 р. проаналізовано, що поєднання законодавчого регулювання діяльності опозиції через норми конституцій та регламенти законодавчих органів із традиційним функціонуванням певних механізмів є поширеною практикою для демократичних країн [38].

Стаття 48 Конституції Франції гарантує наступне: «Щонайменше одне засідання на тиждень резервується в пріоритетному порядку для запитань членів Парламенту і відповідей Уряду» [39]. Характерним є те, що в межах хоча б одного засідання, присвяченого запитам уряду, питання, що надходять від парламентської більшості, чергуються з питаннями від опозиції.

Цікавою формою діяльності опозиції є можливість звернення до Конституційної ради з метою контролю конституційних законів, якщо це звернення підтримало 60 депутатів або сенаторів.

Одним із засобів опозиції є застосування права на процедуру вираження недовіри уряду шляхом голосування резолюції догани уряду. Це досить цікава технологія, зважаючи на те, що фактично ці вотуми недовіри уряду майже ніколи не досягали мети. Майже з 40 таких резолюцій, ініційованих у П'ятій Республіці, лише одна виявилася позитивною [40]. Але головним в цій технології є те, що така норма забезпечує політичній меншості реальну можливість, як мінімум, звернути увагу громадськості та викласти свою точку зору на певні аспекти урядової політики.

Змішана форма правління у Франції, яку ще називають французькою напівпрезидентською моделлю, на відміну від класичних змішаних республік, не передбачає чіткого розмежування статусу більшості та опозиції. Існує право ініціювання та ухвалення вотуму недовіри уряду представниками опозиції.

Надсилаються запити до уряду, на які останній зобов'язаний дати відповідь протягом двох місяців. Для цього раз на тиждень проводяться спеціальні засідання, присвячені запитам до уряду, час виступів на яких розподіляється між фракціями пропорційно до їх чисельності. Такі засідання транслює телебачення. За рік робляться тисячі запитів. Щорічно парламентські фракції надсилають до уряду Франції близько п'ятнадцяти тисяч письмових запитів [41]. Лідер опозиційної фракції може порушити питання про закінчення засідання, перевірку кворуму, поіменне голосування. Це забезпечує опозиції можливість гальмувати або блокувати законодавчі ініціативи уряду. Існує також традиція зустрічей президента з опозицією. Відповідно до іншої, також не закріпленої в Конституції традиції, створюючи парламентські слідчі комісії, до їх складу включають (пропорційно до розміру фракцій у Національних Зборах) представників усіх політичних груп.

Значну роль для побудови взаємовідносин влади й опозиції у Франції відіграла також поправка, яка була внесена до статті 61 Конституції Франції у 1974 р. [42, с.232]. Ця поправка дозволяє передавати закони до Конституційної ради для перевірки їх конституційності шістдесятьом депутатам або шістдесятьом сенаторам. Опозиція, таким чином, дістала можливість регулярно звертатися до органу конституційного контролю, що є дієвим засобом законодавчого забезпечення її прав.

Аналіз літератури з діяльності опозиції та влади у Франції доводить розходження позицій авторів публікацій про можливості опозиції у парламенті Франції. Більшість дослідників констатують позитивність моделі взаємовідносин опозиції та влади у Франції. Але є й такі, хто висловлює іншу думку: «Парламентська більшість у Франції ще слабша, ніж у Великій Британії. Французька опозиція не має не тільки жодної змоги брати участь у виробленні державної політики, а й спеціального статусу та жодних компенсаційних повноважень, таких як у Великій Британії (наприклад, встановлювати порядок денний упродовж визначеної кількості парламентських днів). Можливості для опозиційної діяльності у Франції вкрай обмежені. Зокрема, через це тут часто вдаються до непарламентських форм протесту й опозиційної діяльності: страйків, мітингів, демонстрацій та ін.» [43, с.65].

І влада Франції, і опозиція широко використовують різноманітні акції, кампанії та заяви для підтримання свого іміджу та залучення на свій бік більшості електорату.

Зокрема, влада сучасної Франції надзвичайно зацікавлена у тому, щоб провести податкову реформу, що було однією з передвиборчих обіцянок президента Олланда. Але враховуючи те, що для успішного проведення реформи уряду доведеться зменшити витрати на робочу силу (це вимоги бізнесу), покращити перерозподіл доходів, знизити податковий тягар для малозабезпечених прошарків населення і при цьому наповнити державний бюджет, у суспільстві панує певна зневіра щодо позитивного вирішення цього питання. Тим більше, що опозиція має своє бачення цієї проблеми. Але виконавча влада, яка сьогодні втрачає у Франції підтримку населення, дуже розраховує на цей крок уряду [44].

Для налагодження відносин з опозицією уряд, у свою чергу, вдається до деяким поступок, незважаючи на підрив власного іміджу в очах інших соціальних верств населення.

Про це свідчить скасування скандального податку на багатство в розмірі 75% від доходів більш ніж мільйон євро. Нововведення було однією з найгучніших обіцянок президентської кампанії кандидата Франсуа Олланда. У 2014 році французький уряд запровадив податок на багатство строком на два роки. Податок викликав обурення не тільки ділових кіл та опозиції. Конституційна рада прийняла критичне по відношенню до уряду рішення, засудивши фіскальний тиск на капітал. Францію почали залишати олігархи і актори. Зокрема, після заяв уряду до Бельгії переїхали багатий француз, власник Luxury Group LVMH Бернар Арно і актор та режисер Жерар Депардє, який прийняв також російське громадянство. У Франції почався відтік великого капіталу. Зваживши на всі «за» і «проти», уряд вирішив не продовжувати дію податку згодом, а саме – з 1 лютого 2015 р. [45].

Як PR-технології уряду і опозиції у Франції можна розглядати їх програмні заяви щодо певних проєктів уряду [46].

Певною технологією можна вважати і нещодавне (у лютому 2015 р.) винесення опозиційною партією Франції «Союз за народний рух» на голосування парламенту вотуму недовіри уряду [47].

У 2015 році у Франції вперше застосували одне з положень нового антитерористичного закону, який був ухвалений у листопаді минулого року. Йтиметься про заборону покидати межі країни особам, які можуть взяти участь у бойових діях на боці таких екстремістських угруповань, як «Ісламська держава».

Результати президентських виборів у Франції визначають зовнішню і внутрішню політику країни на майбутнє п'ятиріччя. Інакше кажучи, президентські вибори – це обрання шляху розвитку країни на найближчий п'ятирічний період.

На сьогодні Ф.Олланд просить своїх співвітчизників почати жити по-іншому. Погодитися на так званий «акт відповідальності» – на економію, урізання бюджетних витрат і зменшення податків для бізнесу [48, с.89].

Влада і опозиція Франції будують свої відносини досить часто навколо вирішення соціальних питань.

Так, аналізуючи результати дослідження, яке проводилося Міністерством освіти Франції (всього опитано 8000 учнів), соціо-

лог О.Галлан зазначає, що в сучасній Франції «республіканський пакт» порушений, а рівність доступу до освіти є порожнім словом, оскільки освітня система «виокремлює еліту, але не може допомогти самореалізуватися більшості» [49]. Влада не приховує, що збирається підтримувати кращі найбільші навчальні заклади. Така логіка не у всіх у Франції знаходить розуміння.

Опозиція та профспілки Франції розкритикували Ф.Олланда за позицію щодо «Містраль». Можлива відмова від контракту, підкреслюють противники такого кроку, підірве репутацію Франції як торгового партнера і ускладнить становище працівників суднобудівної галузі. Це рішення «підриває довіру до слова, даного Францією», як постачальника озброєнь, вважає видатний представник лівих сил французької політичної сцени, депутат Європарламенту і один з лідерів Партії лівих Жан-Люк Меланшон [50]. Контракт на створення двох гелікоптероносців вартістю 1,66 млрд доларів дозволяє Франції забезпечити роботою близько тисячі осіб. Незважаючи на це, міністр закордонних справ Лоран Фабіус допустив, що договір про продаж кораблів може бути розірваний.

Викликав дискусії у всій країні, дебати на тему ісламської ідентичності у французькому суспільстві вихід роману «Підкорення» Мішеля Уельбека, який відразу став бестселером. Сюжет книги – проекція країни на 2022 р.: Франція стає ісламською державою, в університетах вводиться обов'язкове вивчення Корану, жінок змушують носити паранджу, легалізується багатоженство. Примітно те, що книга повинна була вийти у продаж в день нападу на Charlie Hebdo. Попередником роману була публікація Еріка Земуре «Французьке самогубство». Однією з тем твору було моральне падіння Франції на тлі впевненої інтеграції ісламу. Як наслідок, 5 січня 2015 р. президент Франції Ф. Олланд заявив у інтерв'ю радіостанції FranceInter, що він «буде читати книгу, тому що вона викликає суперечки» [51].

У своїй інаугураційній промові Ф.Олланд зазначив: «Франція повинна довіряти своїй молоді. Я поверну їй те місце, на яку вона заслуговує. Місце лідера» [52].

Участь громадянського суспільства та професійного співтовариства у вирішенні стратегічних питань розвитку країни – це новий крок у вдосконаленні політичної системи та системи

прийняття рішень, які раніше були зосереджені виключно в руках еліти. Французькі соціалісти планують значно розширити коло акторів, які беруть участь у переговорному процесі [53, с.162].

Закон «Про безпеку і боротьбу з тероризмом» офіційно набув чинності у Франції після публікації в офіційній урядовій газеті *Journal Officiel de la République Française* у грудні 2012 р. [54]. Документ, розглянутий за прискороною процедурою і майже одноголосно схвалений обома палатами парламенту, припускає найсуворіші заходи покарання щодо порушників, включаючи тривале тюремне ув'язнення і великі штрафи.

Наприкінці травня 2014 р. президент підписав закон про одностатеві шлюби. Французький президент схвалив документ, згідно з яким одностатеві пари тепер зможуть не тільки офіційно реєструвати свою сім'ю, а й всиновлювати дітей. Законопроект був схвалений усього через добу після того, як конституційна рада Франції визнала його відповідним Основному закону країни. У Франції знову протестують проти одностатевих шлюбів. У Парижі на вулиці вийшло близько 150 тисяч осіб [55].

Рейтинг президента Франції Ф. Олланда впав до рекордно низького рівня. На сьогодні його готові підтримати лише 15% громадян – свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного Міжнародним інститутом вивчення громадської думки *You Gov* [56].

Опитування проводилося в мережі Інтернет з 8 по 12 листопада 2014 р., в ньому взяли участь 950 осіб. Респондентам ставили таке питання: «Як ви оцінюєте діяльність Франсуа Олланда на посту президента Франції?»

Найбільшу заклопотаність у французів викликає проблема безробіття. Так, у Бретані, на Заході Франції, у листопаді 2013 р. пройшов мітинг «червоних ковпаків». Демонстрація проти безробіття і «екоподатку» закінчилася зіткненнями демонстрантів з поліцією. У демонстрації взяли участь, за даними організаторів, 30 тисяч осіб. Прем'єр-міністр Манюель Вальс здійснив візит до проблемного регіону. Глава уряду провів роз'яснювальну роботу і пояснив необхідність введення реформи [57].

У червні 2014 р. показник безробіття у Франції досяг нового максимуму: воно зросло на 11,2%, порівняно з тим же періодом 2013 р., і становило 3279400 осіб. Цей факт, зазначає *Les Echos*,

ставить під сумнів обіцянку Ф.Олланда переламати тривалий тренд зростання безробіття.

Палітра думок претендентів на президентську посаду, як у дзеркалі, відобразила настрої французів. Перший тур останніх президентських виборів у Франції (22 квітня 2012 р.) показав певну поляризацію французького політичного життя. Йдеться про посилення двох угруповань – вкрай лівого і вкрай правого спрямування. Разом у першому турі вони зібрали близько 30% голосів виборців. На вкрай лівому фланзі багато голосів набрав Жан-Люк Меланшон – голова створеного в 2009 р. Лівого фронту, до складу якого увійшли Ліва партія, яка відмежувалася від Соціалістичної партії (СП), Французька комуністична партія, а також екологи. Ж.-Л.Меланшон побудував свою кампанію на критиці сучасного капіталізму і соціальної нерівності. Його зовнішньополітична програма видається досить радикальною. Меланшон вважає за необхідне відмовитися від Лісабонського договору, покласти край «міжнародному фінансовому домінуванню США», створивши альтернативну долару нову світову валюту, а також вивести Францію з НАТО і розпустити цю організацію. Він здобув у першому турі підтримку 11,1% виборців, обійшовши центриста, прихильника євроінтеграції Франсуа Байру, який набрав тільки 9,13% голосів (проти 18% в 2007 р). Однак найбільшою несподіванкою першого туру президентських виборів 2012 р. у Франції виявилось третє місце виступаючої з традиційною для крайніх правих внутрішньополітичної програмою Марін Ле Пен, президента «Національного фронту». М. Ле Пен, яка зібрала 17,9% голосів виборців, виступає за відмову Франції від євро, вважає НАТО реліктом холодної війни. Марін Ле Пен, лідер французької праворадикальної партії «Національний фронт», вважає за необхідне «зруйнувати» єврозону та повернути французький франк як національну валюту [58].

Вона також висловлюється за розвиток тісних російсько-французьких зв'язків. Лідер французької ультраправої партії «Національний фронт» Марін Ле Пен заявила, що «Путін – патріот. Він захищає суверенітет свого народу. Він розуміє, що ми захищаємо єдині цінності. І він, очевидно, не знаходить подібної сміливості, відвертості та поваги до національної та цивілізаційної ідентичності у інших французьких політичних течій» [59].

Переможцем першого туру виборів, а згодом і всіх президентських перегонів став головний суперник Н.Саркозі Ф.Олланд, який набрав 6 травня 2012 р. у другому турі 51,62% голосів виборців. На виборах він представляв програму найстарішого лівого політичного об'єднання Франції – Соціалістичної партії, яка виступила в союзі з невеликою партією Лівих радикалів. Ф.Олланд, відомий французький політичний і державний діяч, багато років очолював Соціалістичну партію Франції (1997–2008 рр.), був депутатом Національних зборів Франції (1988–1993 рр.; 1997–2012 рр.), мером міста Тюль (2001–2008 рр.) і головою Генеральної ради департаменту Коррез (2008–2012 рр.). Відзначається, як і його суперник, великою працездатністю і завзятістю в досягненні мети, має блискучу освіту. Він посів чільне місце серед випускників Національної школи управління, знаменитої ENA, добре знає економіку: викладав її в паризькій Вищій школі політичних наук (Sciences-Po). Володіє винятковим почуттям гумору: під час виборчої кампанії у світ вийшла збірка політичних анекдотів, автором яких є Ф.Олланд [60, с.89].

Досвід керівництва Соцпартією [61] допоміг Ф.Олланду виробити і розвинути в собі такі якості, як уміння розуміти людей, згуртовувати їх навколо себе і спільно знаходити компромісні рішення. Не схильний уникати конфліктів, він здатний, проте, зрозуміти, що конфліктні ситуації не завжди приводять до потрібних результатів.

Серед основних політичних партій Франції на сьогодні є:

Соціалістична партія (PS) (з 1971 р.): до неї належить прем'єр-міністр Франції Мануель Вальс;

Зелені. Екологія (EELV) (з 1984 р.)

Радикальна ліва партія (PRG) (з 1972 р.)

Французька комуністична партія (ФКП) (з 1920 р.)

Союз за народний рух (UMP) (з 2002 р.)

Новий центр (NC) (з 2007 р.)

Демократичний рух (модем) Національний фронт (FN) (з 1972 р.): крайня права.

Французька опозиція в особі партії Союз за народний рух (SNR) систематично піддає критиці різні дії нинішнього президента Франції Ф.Олланда. Так, зокрема, вона піддала критиці

президента країни за розтрачання державних коштів на оплату охорони своєї неофіційної супутниці акторки Жюлі Гайє.

Аналогічні критичні відгуки лунають і з боку вкрай лівої опозиції, традиційно близької до правлячої у Франції Соцпартії.

Хоча варто зазначити, що скандал, викликаний публікацією, благотворно позначається не тільки на кар'єрі актриси Гайє, а й на рейтингу Ф.Олланда, який, згідно з результатами опитування, зріс на 2% порівняно з показником грудня 2013 року [62].

«Опозиційна партія «Союз за народний рух» винесла на парламентське голосування вотум недовіри уряду Франції. Відповідне рішення було ухвалене у зв'язку з тим, що прем'єр-міністр країни Мануель Вальс вдався до статті 49.3 Конституції, яка дозволяє прийняти законопроект без голосування в Національних зборах. На думку представників опозиції, це свідчить про те, що уряд не може проводити структурні зміни через недостатню підтримку парламенту [63].

Французьке видання *Libération* опублікувало досьє під заголовком «Система царя», підготовлене кореспондентом Лорреном Мійо і присвячене російським агентам впливу у Франції [64]. Всього журналіст виділяє сім підгруп з-поміж тих, хто захищає інтереси та імідж Росії серед французів: починаючи від політиків і промисловців і закінчуючи університетськими викладачами.

Першу з таких груп автор класифікує як «крайні праві, плацдарм Москви» у Франції. «З усіх французьких політичних партій «Національний фронт» найбільш захоплено налаштований по відношенню до Володимира Путіна», – зазначає журналіст.

«Ми хочемо будувати майбутнє Європи разом з Росією», зазначає автор Емерік Шопрад, відповідальний за міжнародні відносини «Національного фронту». Цей автор геостратегії вкрай правої французької партії по кілька разів на рік буває в Росії, де він налагодив численні «дружні відносини».

Ближче до краю правого політичного спектра колишній член ультраправої студентської групи GUD (Group Union Défense, «Група союз захисту») Андре Шанклю організовує діяльність «колективу Франція–Росія» та Асоціації «Франція–Донбас». Остання організувала влітку 2014 р. мітинги в Парижі і навіть направила кілька французьких волонтерів на Схід України як підкріплення проросійським сепаратистам.

До групи підтримки Путіна можна віднести Філіпа де Вільє. У серпні 2014 р., коли російські танки захоплювали Схід України, президент «Руху за Францію» зустрівся з Путіним на його новій території в Криму і обговорював проекти парків розваг за моделлю французького парку «Пюї дю Фу»: один повинен бути побудований в Москві, а інший в Криму.

Третю підгрупу проросійськи налаштованих французів можна поділити за критерієм недовіри до НАТО, що є рушійною силою деяких лівих сил. У рядах лівих політичних сил захоплення Володимиром Путіним підживлюється різними джерелами натхнення: антиамериканізмом, критикою ЄС і лібералізму, пошуком іншої політичної моделі, але буває, що це просто бажання виділитися із загальної маси.

«Потрібно підтримувати добрі відносини з Росією, це в інтересах усієї Європи», – заявив Жан-Люк Лоран, лідер «Республіканського і громадянського руху» (MRC), який об'єднав групу дружби Франція–Росія в нижній палаті парламенту Франції і намагається розвивати співробітництво свого міста Ле-Кремлен-Бістр під Парижем з Дмитровським районом Московської області.

Натомість існують й інші точки зору на ситуацію з Росією. Зокрема, відомий французький філософ Бернар-Анрі Леві зазначив у лютому 2014 р.: «Те, що відбувається в Україні, має першочергове значення для Європи, для Франції та для всього світу. Тому що серце Європи б'ється у Києві, тому що на сьогодні кращі європейці – це українці, тому що європейський дух живе в Україні» [65].

Серед головних опозиціонерів Франції на сьогодні є Н.Саркозі.

Екс-президент країни Н.Саркозі обраний головою однієї з провідних опозиційних партій країни – «Союзу за народний рух» (UMP).

Саркозі здобув перемогу з 64,5% голосів. Найближчий конкурент Саркозі – екс-міністр сільського господарства Бруно Ле Мер – заручився підтримкою 29,18% голосів, третій кандидат на цю посаду – депутат від департаменту Дром Ерве Марітон – набрав 6,32% голосів, повідомляє РБК-Україна з посиланням на французьке видання Le Figaro [66].

Внутрішньопартійні вибори стартували в ніч на 29 листопада 2014 р., главу UMP обирали члени партії за допомогою електрон-

ного голосування. У виборах взяли участь близько 60% членів партії по всій Франції.

UMP – провідна правоцентристська партія країни, що виникла в 2002 р. під час французьких президентських виборах на підтримку Жака Ширака. У 2012 р. Саркозі, який також виступав кандидатом від UMP, програв президентські вибори кандидату від Соціалістичної партії – Ф.Олланду. Про бажання брати участь у президентських виборах 2017 р. Саркозі тоді прямо не згадував, але спостерігачі зауважують, що посада голови UMP послужить йому трампліном до президентських виборів 2017 р. [67].

Окрім того, шансів йому додають результати виборів до рад департаментів, які відбулися 22–29 березня 2015 р. у Франції та виявилися серйозним випробуванням для найбільших французьких партій і керівництва країни. За результатами березневих виборів переможцем змагань став Н.Саркозі – лідер партії «Союз за народний рух» (СНР). Подальше зростання популярності праворадикального «Національного фронту» робить боротьбу між домінуючими на політичній арені лівими і правими силами (соціалістами й консерваторами) більш жорсткою, заплутаною та інтригуючою. Вибори підтвердили наявність у «Національного фронту» сталого електорату – 20–25% виборців по всій країні.

Результати місцевих виборів у Франції – певний сигнал для Ф.Олланда та його партії, але не потрібно перебільшувати. У Франції встановилося чергування партій при владі. Соціалісти і партія Н.Саркозі. Тепер перемогла консервативна партія експрезидента Франції Н.Саркозі «Союз за народний рух». Ця партія перебуває в опозиції до соціалістів, бо соціалісти сьогодні контролюють і посаду президента, і прем'єр-міністра, і мають більшість у парламенті. Це є певним індикатором суспільних настроїв. На погляд українських експертів, можна вважати, «...що результати цих виборів – певний симптом, що Н.Саркозі може бути серйозним конкурентом на майбутніх президентських виборах. Разом з тим, не потрібно перебільшувати, тому що місцеві вибори – це не загальнонаціональні вибори і вони не впливають на зовнішньополітичний курс, але це сигнал для правлячої партії Ф.Олланда» [68].

Опозиція прагнула перетворити голосування на референдум напередодні набагато важливіших виборів до рад регіонів у грудні нинішнього року і з далеким прицілом на вибори президента

Франції, намічені на 2017 р. Із цього погляду підсумки голосування вже нині змушують французьких політиків замислитися про свою довгострокову передвиборчу стратегію. Для пересічних французів минулі вибори продемонстрували нову реальність – політична система їхньої країни перестала бути двопартійною [69].

Праве видання «Фігаро» вважає, що саме Н.Саркозі допоможе СНР вийти з кризи. «Щоб СНР вийшла зі стану невизначеності, в якому вона зараз перебуває, Н.Саркозі не може залишатися у двозначному становищі, – зазначається в «Фігаро» [70].

ЗМІ залишаються і на сьогодні провідним джерелом формування громадської думки у суспільстві, донесення своїх поглядів для якомога ширших верств населення. Хоча на сьогодні надзвичайно зростає роль Інтернет ресурсів. За допомогою інтернет порталів, соціальних мереж можна залучити на свій бік чималу кількість молоді. Чимало політиків світового рівня ведуть блоги та мають персональні сторінки в соціальних мережах Facebook та Twitter.

Президент Франції Ф. Олланд назвав напад на офіс журналу «Шарлі Ебдо» терористичною атакою. «Жоден варварський акт не зможе заглушити свободу преси. Ми – єдина країна, яка зможе реагувати і згуртуватися» [71].

11 січня 2015 р. в Парижі пройшов республіканський марш у пам'ять про жертви терактів 7–9 січня. У ньому взяли участь керівництво Франції і кілька десятків керівників та представників держав світу – Бельгії, Великобританії, Німеччини, Іспанії, Італії, Польщі, Росії, України та інших.

Франція завжди була країною з розвиненою інформаційно-комунікативною системою. Дедалі більш очевидно була тенденція до створення в сфері французької журналістики великих картелей, які умовно можна назвати «полімедійними», маючи при цьому на увазі їхнє прагнення до неподільної монополії як у друкованих, так і в електронних ЗМІ. Зважаючи на реалії в сфері мас-медіа Франції, коли картелі допускають комбінацію з чотирьох видів ЗМІ – з преси, радіо, ефірного, кабельного ТБ і мережі інтернет, – парламент країни в 1986 р. ухвалив закони, що встановлюють «пороги концентрації» в ЗМІ. При цьому французькі законодавці декларували тоді як свою вищу мету – «запобігання шкоді плюралізму в національних масштабах» [72].

Починаючи з 90-х рр. XX ст. французькі державні ЗМІ відіграли важливу роль у формуванні міжнародного інформаційно-комунікаційного простору. Це французьке інформаційне агентство «Франс-Прес» (АФП), телевізійна мережа TV5 і міжнародне французьке радіо RFI. Головні причини створення національних комунікаційних засобів, які залишаються актуальними і сьогодні, – це створення національного незалежного інформагентства, яке могло б служити голосом нової Франції; необхідність гідно представляти інтереси Франції за кордоном; бажання французького уряду мати власне джерело інформації та позбутися конкурентів. Особливістю французьких зовнішніх засобів комунікації є те, що майже всі вони є державними та повністю контролюються МЗС Франції. Вони є найголовнішим засобом політичної пропаганди і контрпропаганди у Франції, «першоджерелом» міжнародної політичної інформації. Офіційний сайт МЗС Франції є головним засобом комунікації. Більш детально розглянемо деякі аудіовізуальні та друковані засоби масової інформації Франції. Агентство «Франс-Прес» (АФП), яке від 1957 р. має статус самостійної юридичної особи, є одним з найбільших інформаційних агентств у світі. Регіональні редакції АФП мають вісім різних напрямів та працюють для Далекого і Близького Сходу, для англосовітної Африки, франкомовної Північної Африки і держав, які лежать на півдні від Сахари, для Латинської Америки і Карибських островів, де населення розмовляє іспанською, для арабських країн, де населення розмовляє арабською мовою. У кожній з цих редакцій пропорція новин, що стосуються регіону, коливаються від 40% до 60%. Кожна регіональна редакція відповідає за поширення матеріалів на своїй території. Філіали АФП розташовані у 165 країнах світу [73, с.21–23].

Наступним за рівнем ефективності засобом масової інформації у Франції, є телевізійний канал TV5, що діє на міжнародному рівні. З самого початку канал був орієнтований на франкофонну аудиторію. Метою створення телемережі стало культурне і політичне об'єднання країн навколо «ідеолога» інтегрованого франкофонного простору – Франції. Окрім TV5, важливу комунікаційну роль відіграє ще один канал – Canal France International. Значно меншу аудиторію має радіо RFI. RFI є державним радіо і повністю фінансується МЗС Франції. При цьому радіо контролюється одразу двома органами – МЗС Франції та Міністерством культури і

комунікації Франції. Важливим засобом комунікації є широко представлені друковані видання. Серед них найбільш авторитетним є щоквартальний інформаційний журнал МЗС «Лабель Франс» («Label France»). Журнал друкується на дев'яти мовах та поширюється за кордоном. Також журнал можна побачити в електронному форматі на сайті МЗС.

Сучасну опозицію в Україні умовно поділяють на парламентську та позапарламентську. Такий підхід доречний для застосування на загальноукраїнському рівні, оскільки в деяких регіонах країни опозиційні партії мають більшість в обласних, районних і міських радах, їх представники обрані головами міських, селищних і сільських рад.

Оскільки у Верховній Раді опозиція не оформлена інституційно, це дає змогу певним силам говорити про свою опозиційність задля отримання певних електоральних бонусів. Критеріями визначення опозиційності вважаємо: ступінь підтримки політичною силою урядових рішень і консолідовані голосування із парламентською більшістю.

Парламентська опозиція більшою мірою, ніж будь-яка інша, перебуває «біля влади». Така близькість, як правило, призводить до того, що опозиція орієнтована не на боротьбу за ідею, а на боротьбу за владу. Опозиціонери традиційно будують свої очікування на тому, що їх більшою мірою, ніж провладні сили, підтримує електорат. Це – помилка, яка свідчить, що нинішня опозиція не орієнтується в електоральних настроях та очікуваннях, а отже, не може запропонувати привабливої для електорату мотивації дій. Понад те, в наш час у пересічного українця не викликає ентузіазму заклик до дій, що ведуть до революції або хаосу, оскільки будь-який індивід прагне стабільності, а не стану «вічної революції й війни».

Отже, сучасна опозиція ідеологічно не здатна бути реальною альтернативою чинній владі так само, як і влада не має жодного авторитету у людей. При цьому вона роз'єднана, а лідери різних політичних партій не шукають шляхів до об'єднання. Також в опозиції немає практики конструктивної боротьби із владою. Вона використовує або передвиборчу, або революційну риторичку, спрямовану на «швидкий» результат. Це, як правило, або риторика «очорнення» конкурента, або риторика «телевізійної» опозиції, яка

мало що може запропонувати в «живому» форматі, а працює в режимі «рекламної» матриці-слогана [74, с.152].

Для опозиції є вигідним культивування теми патерналістських очікувань від влади. При цьому опозиція втрачає симпатиків саме тому, що, формуючи повсякденні практики громадян індивід, усе більше орієнтується на свої можливості, а не на гарантовані державою.

Висновки

У парламентській опозиції Франції перебуває кілька партій, і якщо до влади приходить непрезидентська політична сила, тоді опозиція і президент створюють так звану спільну опозицію. При цьому президент не бере активної участі у прийнятті урядових рішень і керує виключно міжнародною діяльністю.

Якщо ж брати приклад із французької моделі, то опозиція все одно залишається при владі та бере участь у вирішенні державних питань, що дає змогу владі і опозиції контролювати одне одного і ефективно між собою комунікувати.

Грамотне застосування інформаційно-комунікаційних технологій, прозорість процесу обговорення й ухвалення рішень можуть знімати суперечності, що виникають. Застосування інформаційних технологій здатне вивести на новий рівень не лише якість і терміни надання державних послуг, але і відкритість влади.

Аналіз взаємодії влади та опозиції Франції дозволяє виокремити такі позитивні моменти, які можна використати й у політичному житті України.

По-перше. Це все-таки більша толерантність у застосуванні інформаційної взаємодії. З того, що нам відомо, інформаційні кампанії як опозиції, так і влади у Франції все-таки не є абсолютно «чорними» й не переходять межі кримінального законодавства. По-друге, цікавим є той момент, що опозиція і влада в період великих потрясінь (як, наприклад, після останнього терористичного акту в Парижі) виступають як єдине ціле, знаходять шляхи порозуміння в таких питаннях. По-третє, під PR-технології опозиції закладено законодавчий фундамент, який дозволяє опозиції будувати зв'язки з громадськістю не переходячи межу законодавства. В Україні бажано було б також створити законодавче підґрунтя для PR-технологій як влади, так й опозиції, чітко встановивши їх можливості.

Хоча, багато подій у насиченому політичному житті сучасної Франції вказують на непрості шляхи вибудовування спільних дій, пошуку точок дотику влади та опозиції у найближчій перспективі на вирішення важливих питань співпраці з іншими країнами та проведення внутрішньої політики. Так, зокрема, лідер ультраправої націоналістичної політичної партії Франції «Національний фронт», відома своїми симпатіями до РФ, Марін Ле Пен вирішила висунути свою кандидатуру на виборах президента Франції у 2017 р.; міністр сільського господарства Франції Стефан Ле Фоль заявив про наміри влади відмовитися від російських санкцій заради скасування продуктового ембарго; французький телеканал Canal+ показав фільм режисера Поля Морейро про Євромайдан «Україна, маски революції», незважаючи на те, що Київ вимагав скасувати показ, оскільки фільм містить провокативні сюжети та маніпулювання коментарями; міністр закордонних справ Франції Лоран Фабіус оголосив про відставку у лютому ц.р. і буде призначений головою Конституційної ради Франції тощо.

Механізми взаємодії влади та опозиції у Франції та в Україні не підлягали системному та ґрунтовному вивченню. Тому зроблені висновки є орієнтовними для подальших досліджень. Такі дослідження є вкрай необхідними, тому що французька модель опозиції та її діяльності є однією з найвідоміших у світі і її досвід мав би велике значення для розвитку парламентаризму в Україні. А ще, на думку посла України у Франції Олега Шамшура, «можливо, вперше за всю історію існування нової незалежної України у Франції почало змінюватися ставлення до України. Все більше політиків, все більше людей починає сприймати Україну не як державу, яка перебуває в тіні «старшого брата», великого сусіда, а як незалежну, динамічну силу, величину в європейській політиці. Щоб у Франції сприймали Україну дійсно серйозно, як партнера, причому, партнера надійного і перспективного, процес тривалий» [75].

Водночас опозиція ще не сприймається суспільством як реальна альтернатива владі. Коли влада починає тиснути на таких політиків, у них виникає альтернатива: або приєднуватися до влади – ставати опозиціонерами-опортуністами, або йти на війну – бути радикалами. Тож можемо зробити висновок, що за останні роки в Україні нічого не змінилося у кращий бік і довіра людей до влади не зросла, а лише збільшилася кількість каналів впливу на людей.

7.3. Велика Британія: влада і опозиція, специфіка взаємовідносин

Політика Великої Британії, як внутрішня, так і зовнішня, містить велику кількість аспектів, кожен з яких може являти окрему площину для наукових досліджень. Британія залишається особливою країною з неординарним іміджем, своєрідною політичною поведінкою, багатовіковими традиціями і звичаями, яка не зосередилась на минулому, а, віддаючи належне своїм традиціям, намагається бути досить сучасним і справедливим суспільством.

Не випадково, що вивчення багатогранного британського досвіду в лабіринтах влади є доволі цінним для України з огляду на європейські прагнення нашої держави, її непросто сприйняття взаємодії і протидії владних структур та інших політичних сил перед сучасними викликами.

Владні відносини всередині Британії – особлива комплексна проблема для вивчення. Слід окремо наголосити, що за своїм політичним устроєм Велика Британія досі залишається (і в найближчому майбутньому залишатиметься) монархією.

В особі монарха впродовж кількох століть було втілено виконавчу, законодавчу та судову владу держави. Але така ситуація поступово змінювалася з розвитком Парламенту та системи судочинства. Цілком обґрунтовано Англія вважається родоначальницею парламентаризму, а Британський Парламент – «матір'ю всіх парламентів», хоча він і не є найстарішим у світі. Часом започаткування Британського Парламенту традиційно вирізняють XIII століття. Однак, на думку багатьох дослідників, цю дату слід посунути ще на п'ять століть раніше, аж до часів ранніх англосаксонських королівств, до самих витоків британської національної історії [76, с.55]. Парламент еволюціонував зі стародавньої королівської ради, і у плані розбудови парламентських механізмів та розвитку парламентаризму в цілому Велика Британія була першою з-поміж інших країн світу.

У Великій Британії діє двопалатний Парламент. Ідея двопалатної системи (бікамералізму) зазвичай розглядається як концепція, що виникла саме у Великій Британії для об'єднання аристократії у верхній палаті (Палаті Лордів) з метою стримування демократично обраної і часами непередбачуваної нижньої палати (Палати Громад).

Теоретично, влада походить не від Парламенту, а від «Королеви-в-Парламенті» (англ. «the Crown in Parliament» – буквально – «Корона в Парламенті»). Вважається, що лише «Королева-в-Парламенті» є верховною владою, хоча це доволі суперечливе твердження. На сьогодні влада походить здебільшого від демократично обраної Палати Громад (House of Commons); монарх діє як представницька фігура, а влада Палати Лордів (англ. House of Lords) істотно обмежена. Протистояння між Короною та Парламентом в XVII ст. призвели до встановлення обмеженої конституційної монархії в 1688–1689 рр.

Остаточне утвердження парламентаризму стало результатом «Славної революції» 1688 р., коли була запроваджена та політична система Англії, яка розвивалася далі і діє до цього дня. Проте впродовж майже всього XVIII століття виконавча влада була зосереджена в руках монарха. На кінець XIX століття, зі встановленням уряду та утвердженням сучасної партійної системи, активна політична роль монарха стає мінімальною.

З кінця XIX століття прихильники монархії підтримують існування обмеженої, так званої конституційної монархії. Сполучене Королівство і є конституційною монархією. Це означає, що державою править король або королева за участю Парламенту. Монарх стоїть над політикою, а королівська династія, що перебуває при владі, становить символічне уособлення історії держави. Водночас в монархії бачать елемент величі, що надає законності державній владі навіть без написаної конституції.

Упродовж XIX–XX століть британська парламентська система забезпечувала політичну стабільність суспільства та ефективне керування державою. Водночас Парламент Сполученого Королівства являв «поле змагань» різноманітних політичних сил.

Загальновідомо, що на сьогодні роль монарха у політиці Сполученого Королівства залишається досить символічною. Як глава держави, король чи королева Великої Британії втілює єдність нації.

Упродовж минулого століття можна чітко простежити тенденцію поступового передавання владних повноважень безпосередньо урядові, однак королева і далі бере участь у виконанні важливих функцій державної влади. За монархом збережено право скликання та розпуску Парламенту, призначення прем'єр-міністра. Королева

пропонує лідеру політичної партії, що становить більшість в Палаті Громад, – новому прем'єр-міністрові – формувати уряд. Королева затверджує закони, прийняті Парламентом: перед тим, як будь-який законопроект стане законом, королева має дати свою королівську згоду, яка оголошується в обох палатах Парламенту.

Проте, незважаючи на прихильність до певних монархічних традицій, традиційну британську обережність і консерватизм, Велика Британія була піонером у багатьох демократичних процесах світового значення. Вона першою з європейських держав створила саме такі демократичні інститути, як діючий нині представницький парламент, масові політичні партії, публічна преса, міжнародні біржі та ринки. Англійські тред-юніони також виникли вперше в світі, а їхня консолідуюча діяльність впродовж тривалого часу була прикладом для інших країн.

Парламент є справжнім центром політичного життя Великої Британії, зосередженням державної влади. Впродовж століть всередині Британського Парламенту точаться безкомпромісні змагання за владу, окреслюються позиції головних політичних сил, відбувається боротьба між діючою владою та опозицією. Суттєвим показником рівня демократичного розвитку Великої Британії є те, що опозиція має право на політичну боротьбу за владу та реальні можливості законно прийти до влади. З огляду на складну композицію політичного класу Великої Британії парламентські змагання стали тим унікальним механізмом вироблення державних рішень, що найоптимальнішим чином визначає майбутні вектори розвитку держави.

Парламент, законодавчий орган британського народу, має три складові: Монархія, Палата Громад та Палата Лордів. Вони зустрічаються разом лише у випадках, які мають церемоніальне значення, як, наприклад, державне відкриття парламентської сесії, хоча згода всіх трьох сторін зазвичай потрібна для прийняття законодавчих рішень.

Палата Лордів Британського Парламенту до цього часу залишається унікальним явищем серед парламентських палат демократичних держав. Вона не є виборною палатою і складається зі спадкових перів і перес, довічних перів і перес, двох архієпископів та 24 старших єпископів англіканської церкви. Інститут довічних перів створено в 1958 р. Цей титул надає право на членство в

Палаті Лордів, але не є спадковим. В тому ж 1958 р. право доступу до Палати Лордів отримали жінки. Вже на середину 1980-х рр. серед 1171 Лорда було понад 60 жінок.

Палата Лордів ніколи не мала кількісного обмеження своїх членів, і кількісний склад Палати нерідко змінювався, як правило, в бік збільшення. Права Палати Лордів були суттєво обмежені Парламентськими актами 1911 та 1949 рр. Головною функцією Палати Лордів є розгляд та внесення поправок до проектів, що надаються Палатою Громад. З 1949 р. за Палатою Лордів збереглося лише право відстрочувального вето – короткотермінового (терміном на один рік) відстрочення прийнятих Палатою Громад законопроектів. Біллі фінансового характеру щодо оподаткування та державних витрат ухвалюються Палатою Лордів у тому вигляді, у якому вони представлені Палатою Громад. Палата Лордів є також вищою апеляційною судовою інстанцією.

На 1 грудня 1998 р. Палата Лордів Британського Парламенту офіційно нараховувала 1297 членів, що робило її найбільш чисельною законодавчою палатою в світі.

Вирішальний вплив загальноєвропейського процесу демократизації спонукав до потреби звести до мінімуму елементи архаїки, анахронізми, присутні в політичній системі Британії, зокрема, співіснування там так званих недемократичних інститутів, «перебудувати державу на основі сильного і активного громадянського суспільства» та «зробити інститути державної влади такими, що відповідають вимогам ХХІ століття» [77]. Це передусім стосувалося Палати Лордів, перегляду її спадкового статусу. З приходом до влади «нових» лейбористів в 1997 р. уряд Тоні Блера приступив до модернізації Парламенту і реформування Палати Лордів.

Результатом реформаторської діяльності уряду Блера став Акт про Палату Лордів 1999 р., який суттєво змінив її склад. Після ухвалення зазначеного документа на 1 червня 2000 р. кількість членів було зменшено майже вдвічі. Так, із 750 спадкових перів лише для 92 було залишено право засідати і голосувати в Палаті Лордів. Право на участь в діяльності Палати Лордів зберегли ті Лорди, титул яким було надано монархом у знак визнання їхніх особистих заслуг. На початок 2003 р. Палата Лордів нараховувала 693 [78], на травень 2006 р. – 725, на квітень 2015 р. – 763 членів.

За домовленістю з Її Величністю, права спадкових перів щодо участі в засіданнях Паламенту позбавлені і члени королівської родини, зокрема, сини королеви Єлизавети II – спадкоємець престолу принц Уельський Чарльз та герцог Йоркський Ендрю, чоловік королеви герцог Единбурзький Філіп, двоюрідні брати – герцог Глостерський Річард та герцог Кентський Едуард. На подальших етапах реформування планують запровадити елементи виборності верхньої палати Парламенту. Передбачається повне скасування інституту спадкових перів. В 2001 р. було опубліковано Білу книгу, де зазначалося, що більшість довічних перів буде призначатися незалежною міжпартійною комісією та за рекомендацією політичних партій пропорційно чисельності фракцій у Палаті Громад.

У межах реформи Палати Лордів 3 квітня 2006 р. було вилучено посаду Лорд-канцлера, а посада Спікера стала називатися Лорд-спікер. 3 липня 2006 р. вона стала виборною. Лорд-спікер обирається членами Палати Лордів терміном на 5 років і не більше, ніж два рази поспіль. Лорд-спікер не є членом уряду. 4 липня 2006 р. вперше Лорд-спікером Палати Лордів було обрано баронесу Хелен Валері Хейман. Сучасним Лорд-спікером є баронеса Френсіс Д'Соуза.

Водночас головна роль у діяльності Парламенту належить його нижній палаті – Палаті Громад (англ. House of Commons), яка обирається терміном на п'ять років. Палата Громад Британського Парламенту – складається з 646 депутатів, які представляють одномандатні виборчі округи. (Кількість виборчих округів було зменшено на загальних виборах 2005 р. з 659 до 646 внаслідок перегляду меж виборчих округів в Шотландії). Парламентські запити, комісії, що діють на постійній основі, та профільні парламентські комітети, створені у 1979 р., забезпечують реальний контроль над урядом з боку Палати Громад. Однак, як слушно зауважує британський науковець Джонатан Бредбері, перемога, яку колись здобула Палата Громад, узявши гору над необраною виконавчою владою [79], перетворилася на поразку в руках обраної виконавчої влади, адже більшість повноти влади належить все ж урядові.

Зазвичай всі міністри включно з прем'єр-міністром обираються зі складу Парламенту. З тим, щоб вони були підзвітними нижній палаті, прем'єр-міністр та більша частина членів Кабінету

обираються з членів Палати Громад, а не Палати Лордів. Останнім прем'єр-міністром з Палати Лордів став у 1963 р. Сер Александр Дуглас-Х'юм. Тим не менш, щоб дотримуватися звичаю, Лорд Х'юм відмовився від свого перства і був обраний до Палати Громад після того, як став прем'єр-міністром.

Прем'єр-міністрові, який є лідером партії, що перемогла на виборах до Палати Громад, надаються надзвичайно широкі повноваження. Він виконує багато виконавчих функцій, що формально належать монарху, який є офіційним головою держави. Зокрема, прем'єр-міністр здійснює загальне керівництво урядом, підтримує постійні відносини між монархом і урядом, обіймає посаду Першого канцлера Казначейства, після парламентських виборів формує уряд тощо. Прем'єр-міністр з усіма іншими членами уряду призначається монархом, причому, без участі жодної з Палат Парламенту. Зрозуміло, що процедура призначення уряду монархом є радше формальністю, адже йдучи на вибори, партія вже має виважено сформовану команду професіоналів, і всередині керівних прошарків партії злагоджено вирішено, яка посада належатиме її певним активістам.

Уряд Сполученого Королівства є підзвітним Парламенту і складається з ряду міністерств, які називаються департаментами уряду. Хоча уряд призначається головою держави, це є лише формальним актом. Насправді він формується партією більшості в Палаті Громад, представляє їй програму, що затверджується голосуванням. Це акт вираження довіри уряду. До складу уряду входять, по-перше, керівники міністерств і відомств, що є членами Кабінету. Вони одержують всі рішення Кабінету («внутрішнього Кабінету»). Інші міністри, якщо вони не були запрошені на засідання, одержують лише ті витяги з рішень Кабінету, що стосуються їхніх відомств. По-друге, членами уряду є міністри і державні міністри, тобто заступники провідних міністрів, а також усі молодші міністри – заступники інших міністрів, що не входять до складу Кабінету. Вони беруть участь у засіданнях Кабінету за запрошенням. Є територіальні міністерства: у справах Шотландії, Уельсу, Північної Ірландії. По-третє, членами уряду є деякі особи, що обіймають традиційні ще з часів феодалізму посади (наприклад, Лорд – хранитель печатки). По-четверте, це «міністри без портфеля», що допомагають прем'єр-міністру за

його вказівками. Нарешті, до складу уряду входить особлива категорія молодших міністрів: парламентські секретарі, що представляють міністра в Парламенті.

Оскільки члени уряду є одночасно і парламентарями, вони користуються підтримкою Палати Громад доти, поки нижня палата Британського Парламенту не висловить недовіру урядові, або ж не проголосує проти якоїсь важливої урядової ініціативи. Упродовж XX століття Палата Громад лише двічі висловлювала недовіру урядові – двічі у 1924 та одного разу у 1979 р.

Отже, Кабінет (власне уряд) та офіційний уряд не тотожні. Склад Кабінету міністрів (англ. Cabinet of the United Kingdom), обраного прем'єр-міністром, є вужчим за склад уряду. Кабінет існує на основі конституційної угоди та складається з 20–22 міністрів найбільш важливих міністерств. До Кабінету входить так званий «внутрішній Кабінет» – неформальне об'єднання 3–5 міністрів, які користуються найбільшою довірою прем'єр-міністра. «Внутрішній Кабінет» приймає рішення від імені Кабінету.

Кабінет міністрів, якому реально належать найбільші важелі щодо управління державою, фактично не визначений у писаних законодавчих джерелах. Адже Кабінет міністрів визначається ще феодальними законами як один зі структурних підрозділів Таємної ради – дорадчого органу вищої дворянської знаті при монарху. Тому всі члени Кабінету автоматично призначаються тасмними радниками. Рішення уряду і прем'єр-міністра формально приймаються від імені монарха на спеціальних засіданнях Таємної ради в присутності Лорда, Голови і обмеженої кількості радників; такі рішення називаються «указ-в-раді» (англ. Order-in-Council).

За конституційним звичаєм, у британській системі врядування Кабінет був формальним органом прийняття ключових рішень виконавчої влади. Тепер його роль як органу, що приймає рішення, значно скорочено, і існує думка, що таку функцію було узурповано прем'єр-міністром. Так, свого часу дослідники зазначали, що У. Черчилль «перетворився на диктатора» [80, с.319].

Сучасна система Кабінету була запроваджена Д. Ллойд-Джорджем за часів його прем'єрства (1916–1922) – з офісом Кабінету і секретаріатом, структурою комітетів, зустрічами (англ. Minutes) і чіткішими відношеннями з міністрами департаментів. Таке вдоско-

налення було наслідком Першої світової війни, коли рішення необхідно було приймати якнайшвидше і найбільш злагоджено. На думку С. Перегудова [81], кабінетне правління не є порожньою метафорою. Фактично, саме Кабінет є тим органом, що є відповідальним за курс та діяльність уряду. Всі його члени мають колективну відповідальність щодо його рішень та загалом рішень уряду, що приймаються. При цьому Кабінет – не лише найважливіший державний, але й партійний інститут, оскільки він виконує функції керівного органу парламентської фракції керівної партії. Аналогічно «тіньовий Кабінет» виконує ті самі функції щодо опозиційної фракції.

У Сполученому Королівстві існують дві ключові конституційні конвенції [82], що стосуються відповідальності Кабінету перед Парламентом та колективної відповідальності Кабінету і окремих міністрів. Те саме стосується діяльності опозиції, про яку йтиметься нижче.

Такі конвенції є наслідком того, що члени Кабінету міністрів є членами Парламенту і, відповідно, підзвітні йому, оскільки Парламент має верховенство. Колективна відповідальність Кабінету означає, що міністри приймають рішення колективно, і тому відповідальність за наслідки цих рішень несуть на колективній основі. Так само «тіньові» міністри віддано захищають принципи політики «тіньового Кабінету» і намагаються не оприлюднювати поглядів, протилежних політичним поглядам свого «тіньового» колеги. Саме з цієї причини своєї посади в «тіньовому Кабінеті» Едварда Хіта в 1968 р. був позбавлений Д.Е. Пауелл через свою расистську промову щодо проблем імміграції, відому під назвою «Ріки крові». В 1972 р. Рой Дженкінс, заступник лідера партії, та двоє інших «тіньових» міністрів пішли у відставку через відмову підтримати партійну ідею стосовно референдуму щодо ЄС. В 1981 р. Т. Бенн отримав догану від своїх колег по «тіньовому Кабінету» через свою заяву з питань енергетики, яка не лише не відповідала настановам колективної політики, але й виходила за межі тематики партійного спікера [83].

Індивідуальна відповідальність міністрів визначається конвенцією про те, що як керівник департаменту міністр є відповідальним

за свої дії, а також за невдачі свого відділу. У разі допущення відділом грубих помилок відповідний міністр має подати у відставку. На практиці це доволі рідкісне явище. Останнім таким випадком було звільнення Е. Морріса, який пішов у відставку з посади державного секретаря з питань освіти і професійної підготовки у 2002 р. за власним бажанням (після виникнення значних проблем і недоліків у визначенні рівня іспитів).

Варто зазначити, що у Великій Британії виконавчу владу не відокремлено від законодавчої, оскільки члени Кабінету одночасно є членами Парламенту.

Слід окремо наголосити, що до складу Палати Громад входить Опозиція її Королівської Величності (англ. Her Majesty's Loyal Opposition), яка має офіційний статус і утворюється на основі політичної партії, що здобула на виборах друге місце. Самою цією назвою декларується те, що партія, яка не перебуває при владі, демонструє повну відданість державним засадам і домагатиметься повернення до влади, повністю дотримуючись певних правил «політичної гри». Доцільно зазначити, що вивчення опозиції без феномену влади було б невірним, бо опозиція й породжується саме владою, і навіть її засоби спротиву опозиції віддзеркалюють сутність її правління.

Взагалі в світовій практиці початок юридичному визнанню опозиції та формуванню опозиційних («тіньових») урядів поклала Велика Британія. Термін «опозиція» входить у вжиток у Великій Британії в 1730-х роках, проте впродовж наступних ста років ставлення до неї було переважно негативним, оскільки вона міцно асоціювалася з поняттями «партія» та «фракція». За словами Б. Дизраелі, «обов'язок опозиції – опонувати» [84]. Фактично, в цьому і полягає її діяльність. Водночас парламентська опозиція своєю діяльністю має довести власну здатність керувати державою в разі необхідності.

В умовах сучасного демократичного суспільства основою опозиційної діяльності є наявність конструктивної альтернативної програми розвитку держави та команди фахівців, здатних практично втілювати в життя програму своєї політичної сили після приходу до влади. Не останню роль відіграє інформаційна та просвітницька функція опозиції: вона має постійно роз'яснювати громадськості сутність дебатів, пояснювати причини своєї незгоди

з політикою уряду, критикувати діючий уряд; «тіньові міністри» доводять слушність своїх підходів, мобілізуючи громадську підтримку своїх дій. Для реалізації цих завдань політичною опозицією формується так званий «опозиційний» або «тіньовий» уряд.

Слід наголосити, що за законами Великої Британії кожна партія, що провела до Палати Громад двох або більше своїх представників, може офіційно вважатися опозицією, формувати «тіньовий кабінет» та отримувати гроші з державної скарбниці на ведення опозиційної діяльності. Так, на виборах 1945 р. до Парламенту Великої Британії потрапили навіть два представники Комуністичної партії Великої Британії, однак діяльність комуністів у Парламенті Туманного Альбіону видалася не дуже активною.

Опозиція очолюється лідером офіційної опозиції (англ. Leader of Her Majesty's Most Loyal Opposition). Варто наголосити, що інститут лідера опозиції як посадової особи також вперше було запроваджено у Великій Британії.

Британська традиція включає формальне затвердження опозиційного Лідера Королевою Великої Британії та надання парламентській опозиційній партії статусу «Опозиції Її Величності», що, зокрема, передбачає виплату лідерів офіційної парламентської опозиції щорічної платні згідно з «Актом про міністрів Корони» (1937) [85], де офіційно визнано важливість ефективної опозиції для діяльності Парламенту. На ранішніх етапах існування цієї посади розрізнялися лідери опозиції в Палаті Лордів та Палаті Громад. Після прийняття Парламентського Акта 1911 р. [86] під лідером опозиції розуміється лідер в Палаті Громад.

Вирізняють три основні обов'язки лідера опозиції:

бути готовим обійняти посаду прем'єр-міністра (головний конституційний обов'язок);

очолювати свою політичну партію в Парламенті та в державі;

вирішувати, чи погоджуватися з чинним прем'єр-міністром щодо шляхів розв'язання проблем, які виникають, консультувати його в разі запиту або аргументовано опонувати йому, відстоюючи опозиційні підходи.

Лідер офіційної опозиції є альтернативою прем'єр-міністру і потенційним кандидатом в прем'єри, хоча це відбувається далеко не завжди. Так, наприклад, лідери опозиційної Лейбористської партії А Кроссленд, Х. Гейтскелл, М. Фут та ін. ніколи не стали

прем'єрами. Так само, як і прем'єр-міністр, лідер опозиції піклується про єдність своєї партії та «тіньового Кабінету».

Лідер опозиції та деякі депутати від опозиційної партії мають також титул Тасмних Радників, що дає їм право отримувати конфіденційну інформацію від уряду за умови збереження її таємниці. Як зазначає А. Романюк, таке залучення лідера опозиції до вироблення урядового курсу сприяє досягненню міжпартійного консенсусу з окремих державно-політичних питань та поділу відповідальності за прийняті з опозицією рішення. Найчастіше лідера опозиції залучають до консультацій та обговорень під час гострих міжнародних і внутрішньополітичних криз. «Тіньовий уряд» має право доступу до офіційної документації та регулярного отримання інформації від чинного Кабінету міністрів щодо найважливіших питань у сфері внутрішньої та зовнішньої політики держави [87, с.151].

Так званий «тіньовий Кабінет міністрів» (англ. Official Opposition Shadow Cabinet), який має право сформувати опозиційна партія, є важливим елементом політичної палітри Великої Британії. Слід зауважити, що свою назву цей термін веде не від асоціацій з тіньовою економікою, адже мається на увазі, що ця опозиційна структура, наче тінь, слідує за урядом. Вперше опозиційний «тіньовий Кабінет міністрів» був сформований у 1937 р. в Англії, після прийняття «Акту про міністрів Корони».

Згідно з відповідною процедурою лідер опозиції призначає з-поміж членів своєї партії в Палаті Лордів і Палаті Громад «тіньових міністрів», чиї посади відповідають системі існуючих урядових відомств. Потім затверджується загальний склад «тіньового уряду», при цьому окремі «тіньові міністри» не є членами «Тіньового Кабінету». «Тіньовий Кабінет» може формуватися опозиційною партією за зразком Кабінету міністрів та його члени мають вивчати діяльність уряду, вказуючи на його помилки.

Також формується апарат «тіньових міністерств». Права лідера опозиції у Великій Британії щодо призначення членів «Тіньового уряду» визначаються внутрішніми партійними правилами й практикою роботи. Лідер опозиції і його партія загалом формують майбутнє як партії, так і держави.

Коли в опозиції перебуває Партія Лейбористів (на сьогодні ситуація саме така), «тіньовий Кабінет» формується з п'яти

колишніх членів уряду та 19 членів діючого Парламенту (англ. MPs). Портфелі між ними розподіляються згідно з рішенням лідера опозиції на дворічний термін. Визначено, що до складу «тіньового Кабінету» має входити як мінімум шість жінок. Останні вибори до «тіньового Кабінету» відбулися 7 жовтня 2013 року. Сучасним лідером опозиції є Гаррієт Гарман (в.о. лідера Партії Лейбористів, попередній лідер Ед Мілібенд пішов з посади лідера партії в травні 2015 р.).

Така модель функціонування опозиції, що започаткована у Великій Британії й прийнята також в Ірландії, Канаді, Австралії та Новій Зеландії, дістала назву «вестмінстерської» [88]. За такої системи опозиція виконує роль так званої функціональної тріади – контроль, критика, альтернатива. У вестмінстерській моделі до основних характеристик та принципів діяльності опозиції передусім відносять функцію парламентського контролю над урядом: година (день) запитань до уряду, робота в комітетах, проведення парламентських дебатів під час внесення поправок до законопроектів. За підрахунками експертів, Опозиція контролює майже третину робочого часу діяльності Парламенту [89].

Основна діяльність міністрів «Тіньового уряду» Великої Британії полягає у парламентських дебатах, формуванні альтернативних підходів до вирішення завдань розвитку держави, у пропаганді основних положень програми своєї політичної сили через засоби масової інформації. Під час обговорення законопроектів на стадії другого читання після міністра, який ініціює його прийняття, виступає представник «тіньового уряду», який викладає консолідований підхід опозиції з цього питання.

«Тіньовий уряд» має право на регулярне отримання інформації від діючого Кабінету міністрів про найважливіші рішення у сфері внутрішньої та зовнішньої політики й офіційної документації. За традицією, представнику опозиції також гарантується посада голови бюджетного комітету Парламенту. Характерною особливістю для політики Великої Британії є згадженість та самовіддана праця урядовців заради своєї держави, тому спостерігається вельми конструктивна співпраця членів «тіньового Кабінету» з діючим урядом. Урядовці Великої Британії прекрасно уявляють, що без доброї волі, конструктивної й плідної співпраці з

опозицією остання може серйозно підірвати діяльність правлячого уряду і Парламенту взагалі.

Як правило, після перемоги опозиції на виборах «тіньовий Кабінет» може запропонувати альтернативну програму дій, а члени «тіньового Кабінету» стають реальними міністрами.

У залі засідань місця опозиції розташовані навпроти місць урядової більшості. Навіть саме розташування депутатів у Палаті Громад відбиває її поділ на урядову більшість і партії офіційної опозиції. Праворуч від спікера розташовані лави урядової більшості; ліворуч – опозиції. Члени Палати – міністри сидять на передніх лавах, а керівники опозиції – навпроти них (до того ж, приміщення має форму прямокутника). За висловом В. Овчиннікова, Палата Громад пристосована для двопартійної системи так само, як футбольне поле для гри двох команд [90].

Так звані «задньоскам'єчники» (термін використовується з 1799 р.) в Британському Парламенті не мають асоціюватися з опозицією. Це пересічні члени Парламенту, які не займають «передні» місця в залі засідань і не є міністрами або членами «тіньового Кабінету». Як правило, вони не є впливовими парламентарями, але можуть становити серйозну політичну силу в разі об'єднання своїх виступів проти непопулярної політики чинного уряду. Достатньо пригадати ситуацію згуртування «євроскептиків» навколо тетчериста-«задньоскам'єчника» У. Кеша під час ратифікації Маастрихтського договору Британським Парламентом з вимогою проведення загального референдуму щодо ЄС [90].

Доцільно наголосити, що у класичному вигляді «тіньовий уряд» визнається на рівні держави тільки у Великій Британії, будучи особливістю англосаксонської двопартійної політичної системи. У більшості європейських країн практика правового гарантування діяльності інституту опозиційного уряду відсутня.

Визнання опозиції в Парламенті демонструється відповідними шляхами. Так, хоча щотижневий порядок денний Палати Громад визначається урядом, бажання опозиції завжди беруться до уваги. Опозиція може продемонструвати свій критичний підхід упродовж шестиденних обговорень промови королеви або обговорення фінансового біллю. Щороку у Палаті Громад виділяється мінімум 20 робочих днів (англ. Opposition Days), коли саме опозиційні фракції, а не правляча більшість, формують порядок денний, визна-

чаючи коло питань для обговорення. Опозиція може переконати спікера в доцільності «подарувати» їй позачергову дискусію в разі нагальності проблеми, що висувається нею для дебатів. Свого часу така ситуація, спричинена лейбористською опозицією, після нагального обговорення урядової воєнної політики в 1940 р., стала результатом 80 утримань від голосування серед урядовців і призвела до подальшої відставки Н. Чемберлена.

Сигнальний примірник промови або заяви будь-якого міністра зазвичай заздалегідь надсилається його колезі з «тіньового уряду» (англ. *Opposition Shadow*). Останній наділяється відповідними повноваженнями лідером опозиції висловити офіційну точку зору або позицію своєї партії з того чи іншого питання. Стосовно певних аспектів зовнішньої та оборонної політики прем'єр-міністр надає інформацію лідерів опозиції в приватному порядку і навіть заздалегідь радиться з ним щодо урядового політичного курсу. Велика Британія може слугувати прикладом того, як уряд і опозиція розробляють двопартійний підхід до вирішення проблеми.

Часами така згода руйнується, і опозиція припиняє співробітництво, застосовуючи обструктивну тактику для гальмування урядової політики. Звичайно, в будь-який час опозиція може висловити незгоду щодо діяльності уряду або окремого міністра, висунути вотум довіри (недовіри).

Наприклад, в 1971 р. лейбористська опозиція найактивнішим чином виступила проти Акту Промисловості, фактично розділивши Палату Громад майже в кожному пункті голосування. Подібним чином повелася і консервативна опозиція в 1976 р., коли уряд був врятований від поразки завдяки лише одному голосу [92, с.59]. Висунутий консервативною опозицією вотум недовіри в березні 1979 р. (за ініціативи М. Тетчер) призвів до падіння лейбористського уряду Д. Келлагена (і в цьому випадку долю вирішив лише один голос).

Будучи лідером опозиції, М. Тетчер, наприклад, поставила за мету дискредитацію теорії «демократичного соціалізму» лейбористів, їх економічної та соціальної політики. Наприкінці 1960-х рр. вона вперше офіційно оприлюднила свої наміри щодо зменшення втручання держави в економічне та соціальне життя країни, одного з головних принципів «тетчеризму».

Упродовж прем'єрства М. Тетчер лейбористська опозиція неодноразово намагалася висунути урядові вотум недовіри, але щоразу зазнавала поразки через те, що консерватори мали абсолютну більшість. Приводами для висунення вотумів були зростання безробіття, погіршення економічних показників, нездатність уряду втілювати свої рішення та контролювати соціально-економічну ситуацію.

Опозиційна Лейбористська партія на чолі з Тоні Блером, розпочинаючи передвиборчу кампанію 1997 р., проголосила вирішення Ольстерського конфлікту одним з пріоритетних напрямів своєї діяльності, наголошуючи на ненасильницькому варіанті розв'язання проблеми. Т. Блер свідомо вніс північноірландську проблему до загального контексту майбутньої автономізації регіонів Великої Британії для вдосконалення існуючої системи управління єдиної держави [93, с.142]. На протипагу діючому уряду консерваторів Блер поставив на порядок денний майбутнього уряду питання про всебічну модернізацію держави, що, в кінцевому рахунку, і забезпечило лендслайд лейбористів у 1997 р.

Траплялися і протилежні випадки, коли діючого прем'єра рятувала саме опозиція. Як приклад, можна навести ситуацію 2003 р., яка стосувалася політики Сполученого Королівства щодо іракської проблеми, коли экс-міністр культури Кріс Сміт, член Лейбористської партії, та колишній міністр консерватор Дуглас Хогг запропонували Парламенту проект постанови, що засуджувала воєнні плани Лондона та Вашингтона (проект Сміта–Хогга).

Упродовж того, як більшість лейбористів, що виступили, засуджували свого прем'єра, підтримка для Тоні Блера надійшла з боку консервативної опозиції. «Саддам Хусейн та Бен Ладен є співниками, – заявив экс-міністр оборони Великої Британії М. Портілло. Вони ненавидять Захід та підтримують терор. Виявлення слабкості з нашого боку лише підсилюватиме терор». Колега Портілло по партії пан Льюїс нагадав лейбористам, що сиділи навпроти, що багато їхніх попередників в 1930-х рр. виступали проти війни з Гітлером. «Політика умиротворення була позорною тоді, вона залишається позорною і зараз», – заявив парламентар. Тоні Блер покинув залу засідань ще до голосування. Йому дійсно було про що турбуватися. 199 депутатів підтримали антивоєнну резолюцію. «Проти» (тобто на підтримку війни з

Іраком) проголосували 393 парламентарі, включаючи практично всіх консерваторів. 122 лейбористи – майже третина правлячої фракції – виступили проти свого лідера та прем'єра. Так, від позору пана Блера врятувала консервативна опозиція. «Це найважливіша парламентська подія, – заявив тодішній лідер ліберальних демократів Ч. Кеннеді. – Уряд так і не зміг переконати третину Палати Громад щодо необхідності війни. Це є важливим сигналом для лідерів Британії та США» [19].

Упродовж перебування лейбористів при владі (1997–2010) значна частина критики консервативної опозиції була спрямована на економічну політику, однак в 2008 р. тодішній Лідер опозиції Д. Кемерон підтримав план уряду Гордона Брауна щодо боротьби проти світової економічної кризи.

Політика уряду сучасного прем'єр-міністра Великої Британії та правляча партія загалом уже другий термін поспіль перебувають під «пильним наглядом» опозиції, яка критикує європейську політику чинного уряду, наміри Д. Кемерона провести загальний референдум щодо подальшого перебування держави в складі ЄС та ін.

Особисто Д. Кемерон був звинувачений опозицією в боягузтві через відмову взяти участь у відкритих теледебатах у форматі «один на один» зі своїм опонентом. «Кемерон усувається від дебатів, ховається від публіки», – заявив Ед Мілібенд. У Партії Незалежності Великої Британії (англ. UKIP) нагадали: ще минулого року прем'єр стверджував, що дебати сприяють розвитку демократичної системи, а зараз «поводить себе наче боягуз» [95].

Незадовго до виборів 2015 р. тодішній Лідер Опозиції Ед Мілібенд звинуватив свого опонента на виборах в «малодушному ізоляціонізмі», що призвів до зменшення впливу Великої Британії в світі. «Чи був коли-небудь більш вражаючий символ ізоляції Великої Британії та занепаду її впливу, ніж коли Девід Кемерон був відсутнім під час переговорів лідерів Німеччини та Франції стосовно миру (в Україні. – *Ред.*) з президентом Путіним?» – запитав Ед Мілібенд [96].

Отже, «класична» (або «британська») опозиція формується в умовах функціонування двох провідних партій, які змагаються на виборах та у Парламенті. Опозиція за такої моделі є чітко ідентифікованою. Велику Британію традиційно сприймають державою, яка має двопартійну систему. При цьому мається на увазі не

кількість політичних партій у країні, бо їх набагато більше, а той факт, що, починаючи з 1945 року, дві найвпливовіші політичні партії – Консервативна (торі) та Лейбористська – по черзі контролюють уряд та в сумі мають понад 90 % місць у Палаті Громад (на сучасному етапі на політичну арену активно вийшла також Партія Ліберальних Демократів).

На сьогодні ще надто рано говорити про трансформацію партійної системи Великої Британії з традиційної двопартійної до трипартійної (в найближчому майбутньому такої трансформації не передбачається). При цьому очевидним є те, що Партія Ліберальних Демократів (колишня Ліберальна партія), що зійшла з політичної арени після Першої світової війни та була замінена лейбористами у політичному житті Великої Британії, заявила про своє відродження. Якщо впродовж XX століття ліберальні демократи отримували на виборах досить невелику кількість парламентських місць, то на виборах 2005 р. вони здобули вже понад півсотні місць, а ще більше крісел за ними у Палаті Лордів (на виборах 1997 р. партія набрала 16,7% голосів, збільшивши вдвічі кількість парламентських місць порівняно з 1992 р.). Проте за результатами травневих виборів 2015 р. ліберальним демократам не вдалося закріпити свій успіх.

Дотримуючись принципу «уряду згоди», названі партії мирно співіснують на тлі боротьби за владу, хоча мають досить схожі політичні програми. Фундамент «політики згоди» – «батскелізму» – закладено в другій половині 1940-х рр. З цього приводу в 1950-х роках ЗМІ з захопленням жартували з такого явища, як «батскелізм» – термін, що утворений як комбінація прізвища консервативного міністра фінансів Р. А. Батлера та колишнього міністра від лейбористів Хью Гейтскелла.

Діяльність Британського Парламенту заснована на так званому «законі маятника». Використовуючи вислів вікторіанця Лорда Солсбері, зміну парламентської партійної влади Великої Британії часто порівнюють з коливанням маятника. «Коливання» політичного маятника пов'язані з прихильністю британців до двопартійної системи. Маятник, що коливається від одної політичної партії до іншої, час від часу затримується на одному місці, і тоді правління правлячої партії надовго продовжується. Так, наприклад, упродовж 13 років, з 1951 до 1964 рр., та 18 років з 1979 до 1997 рр. при владі

перебувала Консервативна партія. Лейбористська партія теж мала доволі тривалий термін перебування при владі – з 1997 до 2010 рр.

Партійні фракції мають особливих посадових осіб у Палаті, роль яких є надзвичайно важливою в організації всього ходу парламентських засідань. Це парламентські організатори партій, що офіційно іменовані так званими «батогами» (англ. Whips). Посада «батоба» не передбачена правилами парламентської процедури. Вона з'явилася в ході еволюції партійного представництва в Палаті Громад.

У консервативній партії «батоги» призначаються лідером партії; в лейбористській – обираються зборами парламентської фракції шляхом таємного голосування.

Урядова більшість має головного «батоба» уряду, його заступників і молодших «батобів». «Батоги» уряду є міністрами й одержують платню з державної скарбниці. Опозиція також має головного «батоба», його заступників і помічників.

Головний обов'язок «батобів» полягає в налагодженні співробітництва фракцій так, щоб воно проходило конструктивним чином, без ексцесів і несподіванок, при взаємній координації діяльності. Головний «батоб» уряду повинен також стежити за тим, щоб усі намічені урядом до розгляду законопроекти пройшли через Палату до кінця сесії. «Батоги» уряду й опозиції постійно перебувають у тісному контакті один з одним, утворюючи ті звичайні комунікативні канали для досягнення компромісного врегулювання дискусійних питань між урядом і опозицією. Консультації між «батогами» уряду й опозиції стали звичайною практикою, хоча вони офіційно не регламентовані в жодному документі.

Таким чином, на прикладі плідної діяльності владних інституцій у Великій Британії можна побачити яскравий зразок конструктивної взаємодії між опонентами, що об'єднані однією метою – блага й процвітання своєї держави, її прогресивного розвитку та впевненого курсу до майбутнього. На думку В. Литвина, «завжди існує небезпека для демократії, свободи слова, але протидією таким загрозам є Парламент, потужна опозиція як в Парламенті, так і за його межами» [97]. Відносини влади й опозиції завжди залишаються складними, багатовимірними й чутливими до будь-яких змін політичної епохи. Суттєвий вплив на сутність

їхніх взаємовідносин здійснює та трансформація, яка відбувається і в сучасному суспільстві, і в його науковому сприйнятті. У Великій Британії саме активна діяльність опозиції забезпечує ту динамічність і плідність, завдяки чому парламентська влада має можливість передбачити майбутні горизонти свого правління.

Загалом принципи розподілу та взаємодії влади та причетних до влади інституцій у сучасній Великій Британії можна звести до наступного:

- суверенітет Парламенту як вищого органу політичного керівництва державою;

- провідна роль Кабінету й уряду в законотворчому процесі;

- найсуворіший контроль Парламенту та його комітетів щодо виконавчої влади;

- особлива роль державного апарату як відносно автономного утворення, що не лише пасивно виконує вказівки «зверху», але й перебуває у самих витоків політичного процесу;

- конструктивне співробітництво з парламентською опозицією.

Варто наголосити, що конструктивна легальна опозиція щодо ставлення до влади має подвійну функцію. Іманентно вона виконує функцію заперечення політики даної влади, але легально й легітимно заперечуючи її, вона сприяє у демократичний спосіб пошуку оптимальних державних рішень, притягуючи увагу всього суспільства до її політики, активізуючи громадянське суспільство, його інтелектуальний потенціал на вирішення проблем, що постають.

Невміння співпрацювати з опозицією, мати користь від співробітництва з нею можна частково пояснити недостатністю в еліті та суспільства загалом теоретичних, історико-політичних, культурологічних знань щодо цього феномену. Через це суспільство може втратити перспективу свого розвитку, загубити шляхи перспективного майбутнього. Тому необхідно концептуально вивчити механізми її започаткування в різні часи, в різних політичних системах, різних державах світу. Україна як молода демократія має взяти до уваги той досвід співпраці з опозицією, що накопичений провідними країнами світу, зокрема Великою Британією.

На сучасному етапі розвитку діяльність опозиції стає двигуном прогресу, каталізатором позитивних змін, стимулом вдосконалення досягнутих результатів. Це той орієнтир, який прокладає шлях до наступних перемог і досягнень на благо суспільства.

7.4. Роль і місце опозиції в політичній системі Швейцарії

У суспільному житті будь-якої демократичної країни стосунки між політичними опонентами будуються по лінії влада – опозиція. Політична опозиція не тільки критикує діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування; одна із головних функцій опозиції – формулювання та публічна презентація альтернатив політичного розвитку. Демократичний механізм опозиційної діяльності передбачає забезпечення відкритості політичного процесу, прозорості діяльності влади, підвищення рівня раціональності та варіативності політичних рішень. Наявність політичної опозиції, забезпечення необхідних умов її діяльності свідчать про підвищення рівня ефективності політики, саме тому опозиційна діяльність стала важливою складовою політичних систем демократичних правових країн [98].

Політична система: загальна характеристика. Політичні інститути Швейцарії з притаманним їм розподілом завдань між трьома рівнями (громади, кантони, федеральний центр) глибоко вкорінені в свідомості швейцарських громадян. Більше того, в період глобалізації орієнтовані на безпосередні потреби громадян структури федералістичного плану видаються потрібними як ніколи. «Один народ, що складається з різних національностей та говорить на різних мовах, який сповідує декілька релігій із сектами, що сповідують декілька неконформістських відгалужень, дві церкви, які однаково мають певні привілеї, через що політичні проблеми миттєво стають проблемами релігійними, а релігійні – неодмінно ведуть до політики. І, врешті-решт, два суспільства: старе і молоде, які живуть у гармонії, незважаючи на різницю у віці: такою є дійсність Швейцарії», – ці слова відомого французького політика Алексіса де Токвіля, написані ще в XIX столітті, залишаються характерними і для сьогодишньої політичної системи Швейцарії [99].

Набувши самостійності задовго до виникнення сучасної держави, кантони і надалі залишаються своєрідними державними утвореннями з притаманними їм інститутами влади: кожен з них має свою конституцію, парламент, уряд, поліцію, судочинство і т. ін. Кантони прагнуть, як це тільки можливо, зберегти свій суверенітет і самотність, делегувавши федеральній владі повноваження лише в

тих сферах, де це викликано об'єктивною політико-економічною доцільністю [100].

У цьому зв'язку цілком актуальним постає питання, чи може існуюча сьогодні в Швейцарії політична система, а тим більше спосіб функціонування опозиції слугувати моделлю для інших країн? Відповісти на це питання досить складно. Швейцарська система зовсім не захоплює, в ній немає блиску, вона не показна, не цікава для молоді, тут відсутня якась особлива модерність. Це пригашена система. Однак система, яка працює з давніх-давен. Її функціонування потребує високого ступеня політичної культури, яка зі свого боку, також рухається уперед саме за допомогою системи. Унікальність моделі інституціоналізації опозиції Швейцарії обумовлена формою правління та формою територіального устрою. Функції опозиції виконують політичні партії. Однак політичні партії, які представляють меншість суспільства, з давніх-давен включені у систему влади, тому нині їхня роль у політичній системі Швейцарії як суб'єктів опозиції уряду є слабкою. Відповідно, у традиційному розумінні політична опозиція відсутня. Її функції, деякою мірою, виконують корпорації та окремі громадяни через засоби прямої демократії [101].

Парламент, уряд, поміркована опозиція. Як і більшість федеративних держав, Швейцарія має двопалатний парламент, який складається з Національної Ради (200 депутатів, та Ради Кантонів (46 депутатів, які мають рівні права. Члени нижньої палати – Національної Ради (1 депутат на 34 000 жителів) обираються на пропорційній основі шляхом таємного голосування терміном на 4 роки. Депутати верхньої палати – Ради Кантонів (по 2 від кантону та по 1– від напівкантону) обираються відповідно до кантонального законодавства (у більшості кантонів за мажоритарною системою). Десять партій, які представлені в парламенті, становлять практично увесь партійний спектр, характерний для країн Європи. Радикальні демократи (ліві ліберали) більш-менш врівноважені традиційними правими християнськими демократами. «Червоним» соціалістам та «зеленим» екологам протистоїть буржуазний блок. При цьому, попри всю картатість політичного спектра та багатобарвність партій, що ведуть політичну боротьбу, загальний результат виходить нейтрально-поміrkованим [102].

Можливість утворювати фракцію за рішенням п'яти членів однієї палати дозволяє забезпечити в парламенті справедливе і недискримінаційне представництво, як за політичними вподобаннями, так і різноманітними інтересами окремих суспільних груп. Така система представництва справедливо дає підстави швейцарським юристам вбачати в своєму парламенті копії сенату та конгресу США, країни, з якою Конфедерацію об'єднують спільна історія становлення фінансової та банківської системи, прихильність до західних цінностей та спільні погляди на ведення бізнесу.

За таких умов єдина партія в парламенті та уряді країни, яка не без підстав може вважати себе опозиційною – Швейцарська народна партія (ШНП). Саме вона, на думку її лідерів, є «голосом громадянського виборця» в уряді та покликана допомогти останньому уникнути політичних помилок. Свої головні завдання ШНП вбачає у боротьбі за зниження податків, скасування необґрунтованих витрат та видатків, загальному оздоровленні фінансів країни. Це також боротьба на федеральному та кантональному рівнях за зміцнення незалежності, нейтралітету та суверенітету Швейцарії шляхом усунення викривлень у міграційній політиці, екстрадиції кримінальних елементів іноземного походження та впровадження своїх світоглядних цінностей [103].

Якщо структура швейцарського парламенту є звичайною для держави з федеральним устроєм, її уряд – це одна з тих родзинок, які однозначно вирізняють Конфедерацію поміж інших країн. Роль виконавчої гілки влади суттєво зросла під час Другої світової війни, коли федеральний уряд централізовано перебрав на себе такі сфери, як міський транспорт, судноплавство, водопостачання та авіаційне сполучення. Водночас передбачений конституцією механізм «прямої демократії», тобто необхідність винесення на всенародний референдум будь-якої ініціативи центру, призводив до того, що то ліві, то праві федеральні радники (міністри) були змушені подавати у відставку через провал чергової їхньої пропозиції на референдумі. Щоб запобігти перманентній урядовій кризі та уможливити прийняття виважених політичних рішень на федеральному рівні, домовилися про формування на пропорційній основі уряду, до якого входили б по два представники від соціал-демократів, християнських демократів, лібералів та один представник – від народної партії. Такий право-ліво-центристський уряд,

утворений за «магічною формулою», що складався з семи федеральних радників (до 1998 р. – лише чоловічої статі) і приблизно відповідав розкладу у парламенті, успішно проіснував майже 44 роки. За результатами парламентських виборів 2003 року в уряді було надано місце ще одному народникові за рахунок християнських демократів, унаслідок чого федеральна рада суттєво «поправішала»[104].

У тому, що стосується концепції уряду, йдеться не стільки про уряд більшості, скільки про раз по раз створюваний уряд національної єдності – вкрай важливий політичний інститут в умовах конфедерації, що об'єднує три головні етнічні групи країни. Сім міністрів або урядових радників репрезентують, по-перше, мовний розподіл країни: чотири німецькомовні і три ненімецькомовні урядовці. З другого боку, вони відбивають релігійну структуру суспільства: католики, протестанти, невіруючі. І, нарешті, вони відбивають партійну структуру суспільства: три найпопулярніші партії виставляють по два міністри, а четверта, яка їм на даний момент поступається у популярності, репрезентує одного. Коли до уряду входять партії, які представляють 85% парламенту, сильною опозиції бути не може.

Інститут прямої демократії. За відсутності серйозної опозиції цю функцію в політичній системі країни виконує чітко відпрацьований механізм прямої, а точніше сказати, напівпрямої, референдумної демократії, що ґрунтується на праві громадян добиватися референдумів та за їхньої допомоги змінювати місцеві і федеративні закони і так само конституцію країни. Щоб оскаржити будь-який закон, проголосований парламентом, відповідній політичній силі потрібно зібрати 50 тис. підписів громадян протягом 100 днів. Інший відомий у країні механізм прямої демократії – це народна ініціатива: пропозиція щодо зміни законодавства може бути винесена на голосування, якщо набере 100 тис підписів громадян протягом 18 місяців, після чого, якщо вона не суперечить закону, то повинна бути винесена на голосування в терміни, що визначає влада [105].

Ініціатива та референдум дають громадянину можливість постійно впливати на конституційний процес у державі та виносити розроблені урядом проекти на суд народу. Часте звернення у такий спосіб до виборців примушує суспільство постійно перейматися актуальними політичними питаннями. При цьому, великі автори-

тетні партії користуються цим правом рідше, ніж дрібні суспільні організації або позапарламентські опозиційні групи. Ініціатива і референдум відіграють, таким чином, роль клапана, через який виходить незадоволення. Крім того, швейцарцям вдається таким чином постійно тримати під контролем політичний курс уряду. Залишений на одинці з собою, останній уже давно міг би затягнути країну в ЄС, увести свій національний контингент у склад миротворчих сил ООН, а податок на додану вартість був би введений ще в минулому столітті. Проте федеральна рада згідно з конституцією країни має постійно радитися з народом, який свою думку щодо політичних пропозицій висловлює, опускаючи бюлетені до корзин для голосування.

З 1948 року в Швейцарії було проведено значну кількість референдумів на федеральному рівні. У 216 випадках із 521 предметом голосування були зімни до Конституції, у 148 випадках йшлося про прийняття законопроекту чи схвалення договору. Зміни до Конституції приймалися у 156 випадках, у 60 випадках – відхилялися. Щодо ухвалення законів та приєднання до міжнародних конвенцій громадяни давали позитивну відповідь у 77 випадках, негативну у 71. До народної ініціативи з кінця 19 століття в країні зверталися більше 200 разів. У 159 випадках фактично відбувався референдум: у 14 випадках рішення були позитивними, у 144 – негативними, 70 ініціатив були відкликани внаслідок задовільних відповідей влади на питання ініціаторів [106].

Лише за останні 3 роки в Швейцарії відбулося 18 референдумів із таких зовсім відмінних між собою питань, як надання фінансової допомоги новим членам Євросоюзу або заборона прольоту військових літаків над туристичними районами країни.

Переваги і недоліки референдумної демократії. Усе вищевикладене однозначно спонукає до відповіді на питання щодо того, чи справді механізм напівпрямої референдумної демократії забезпечує реальну і повноцінну участь громадян у вирішенні державних політичних питань? Перше, на що звертають увагу дослідники – помітно низький, навіть порівнянно з іншими державами Європи, рівень участі виборців у вищезгаданих заходах (менше ніж 40% громадян). При цьому згадується високий рівень добробуту, як головна причина того, що швейцарські «бюргери»

віддають перевагу справам більш цікавим або приємним, аніж перманентна участь у громадському житті країни. У цьому зв'язку згадується епізод із відомого серіалу радянських часів талановитого режисера Т.Ліознової «Сімнадцять митовостей весни», в якому колега радянського розвідника Штірліца скаржиться йому на те, що арештований неблагонадійний фізик Рунге говорить на допитах як ворог чи опозиціонер. Штірліц пропонує оселити цього фізика в будиночку в горах (в швейцарських, до речі, Альпах), і якщо там буде достатньо хліба з маслом, то Рунге, мабуть, припинить свою крамольну балаканину. На це німецький колега слушно зауважує, що якщо буде достатньо хліба з маслом, то ніхто не буде базікати зайвого. Кіноепізод, мимоволі чіпляючи Швейцарію, чудово характеризує швейцарців щодо їхньої опозиційності. Нарешті останнє, через що громадяни можуть бути незадоволені державою, це те, що відхилені народом на референдумі проекти подаються знову, вже в іншій, так би мовити, обгортці, і тоді виборець запитує себе, яка ж вартість і сенс його участі у голосуванні? Результати опитування відбивають цей стан речей таким чином: близько 20% населення з правом голосу взагалі не цікавляться політикою, інші 20% вважають, що до них застосовуються надто високі вимоги стосовно аналізу та оцінки проектів, що виносяться на голосування. І, нарешті, ще 20% – розчаровані та вважають, що їх голос нічого не вирішує [107].

Стосунки Швейцарія – ЄС. Механізм функціонування інституту прямої демократії та наявність інтерактивної взаємодії між урядом та суспільством можуть бути добре проілюстровані прикладом розвитку відносини Швейцарії та Євросоюзу. Перші угоди в рамках цієї співдружності Швейцарія підписала ще у 1972 році, створивши, таким чином, сприятливу і міцну основу для реалізації чотирьох основних принципів: свободи руху товарів, руху капіталів, взаємного надання послуг та міграції робочої сили. У червні 1999 року урядом країни було підписано двосторонні секторні угоди з ЄС з сімома торговельно-економічними пунктами. Всі підписані угоди забезпечили країні три чверті всіх переваг, якими володіють держави – члени ЄС, але не змусили їх до відповідних поступок (скасування банківської таємниці, вільний рух робочої сили, транзит вантажівок через територію країни). При цьому відсутній будь-який збиток державному суверенітету. Всі

чотири політичні партії, що входили до складу уряду, а також основні фінансово-промислові та профспілкові об'єднання підтримали вищезгадані угоди.

Майже через два десятиліття після підписання першої угоди (у березні 2001 року) в країні було проведено всенародний плебісцит щодо доцільності початку переговорів про умови вступу країни до Євросоюзу. Проти проголосувало 50.4% населення. На кантональному рівні проти входження країни в європейську інтеграцію висловлювалися 16 з 26 кантонів. В основі такого неприйняття ЄС лежало побоювання можливої втрати державного суверенітету, неминучих поступок з транзиту європейських вантажівок через країну, а головне – необмеженої свободи для переміщення іноземної робочої сили. Проявилось цілком певне розмежування між окремими групами кантонів. Німецькомовне населення виступило в основному проти, франкомовне – за приєднання до ЄС. Отримавши переконливу перемогу, противники вступу до Євросоюзу оперували вельми зрозумілими і не менш переконливими аргументами. На їхню думку, така маленька країна, яка свято береже свої споконвічні традиції, просто-таки розчиниться у хвилях усіх цих загальноєвропейських зобов'язань, директив, стандартів та правил, що вирівнюють усі країни учасниці під один гребінець. До того ж, жодним чином не покращиться становище швейцарського народу в цілому, оскільки щорічно доведеться вносити у загальноєвропейську казну близько 5 млрд доларів членського внеску, нічого не отримуючи натомість [108].

У цій ситуації федеральна рада зайняла помірковану проміжну позицію, згідно з якою Швейцарія, безперечно, приєднається коли-небудь до ЄС, але це питання не сьогодення, а майбутнього, і порушувати його поки що не слід. На думку швейцарських аналітиків, якби федеральна рада вирішила сьогодні винести на всенародний референдум питання про приєднання країни до ЄС, таке рішення було б рівноцінне самогубству, оскільки громадяни, скоріш за все, проголосували б позитивно.

Загалом, нові глобалізаційні виклики та майбутні нові хвилі міграції з країн – нових членів ЄС та інших регіонів світу примушують швейцарців серйозно замислитися над тим, що кількість населення в країні вже практично досягла 8 мільйонів, а через

20 років, за оцінками фахівців, їх буде вже усі 11 мільйонів чоловік. Такі прогнози примушують розробляти нову стратегію житлового будівництва, оновлення інфраструктури в містах і селах. Зростають побоювання, чи не доведеться усім громадянам Конфедерації скоро переселитися у багатоповерхівки і чи вистачить корінним мешканцям місця на швейцарських пляжах, які вже часто-густо окупували іноземці [109].

Перспектива майбутніх парламентських виборів. Згідно з результатами опитування, проведеного, швейцарською НТРК «SRGSR», головною темою парламентських виборів восени 2015 року залишатиметься міграція. Проте цього разу головний політичний та електоральний зиск матимуть з цього не праві партії, на зразок ШНП, а партії центру. Позиції лівих сил залишаться незмінними. Серед питань, які хвилюють швейцарських громадян, як і очікувалося, – це проблеми міграції, які 53% опитаних поставили на перше чи друге місце. Після них за актуальністю ідуть питання медичного страхування (19%) та безробіття і соціального захисту (по 16 % – кожне). Результати опитування значною мірою корелюються підсумками голосування на референдумі у лютому 2015 року, де швейцарський народ схвалив ініціативу ШНП із введення обмежень на трудову міграцію із країн ЄС, — зазначає політолог із Фрібурга Клод Лоншан, – багато хто в Швейцарії вважає, що згода з цією ініціативою може у середньостроковій перспективі поставити під сумнів увесь механізм співпраці з ЄС, такі обмежувальні квоти і контингенти прямо суперечать принципу вільного руху людей та капіталів між Швейцарією та Євросоюзом [110].

Консолідоване громадянське суспільство. Які ж причини, на думку швейцарських дослідників, примушують відмінні між собою спільноти відмовитися від застосування сили і перейти головним чином до процедур мирного прийняття рішень? Головна причина, як вважають, – легітимність єдності нації: оскільки нація є етнічно неоднорідною, єдиний фактор, який справді об'єднує країну, – це тверда віра абсолютної більшості громадян в одні й ті самі політичні цінності; швейцарці прийняли правила політичної гри, згідно з якими до демократії веде солідарність на місцевому та федеральному рівнях. Головний виклик швейцарському федералізму полягає в мультикультуралізмі нації, який склався не внаслідок імміграції громадян, як, наприклад, у в США, Канаді або

Австралії, а навпаки, сягає своїм корінням у вікову історію спільнот, які споконвічно жили в Швейцарії.

Цілком можливо, що традиційні політичні процедури та інститути, такі як пряма демократія, федералізм і місцеве самоврядування, так глибоко укорінилися, що перетворили культурно-неоднорідне суспільство в політично гомогенний народ. Цілком можливо, що саме федералізм, як спільне урядування різних культур і сильне самоврядування та автономія кантонів та муніципалітетів, був і залишається найважливішим інтегруючим фактором, який об'єднує швейцарське суспільство, яке завдяки вище згаданим цінностям досі не розкололося на мовні і релігійні громади.

За існуюче різноманіття та фінансову незалежність швейцарські кантони та муніципалітети платять економічною нерівністю між ними, оскільки зрівнялівка означала би централізацію, яка, у свою чергу, знищила б різноманіття. В державі з неоднорідним суспільством солідарність є проблемою не лише окремих особистостей, але й різних культурних спільнот чи релігійних конфесій. Таким чином, солідарність як головний елемент, що тримає разом потенційно суперечливе швейцарське суспільство, повинно забезпечувати рівні можливості не лише для особистості, але й для будь-якої спільноти. Мабуть, саме тому як попередня, так і остання редакції конституції країни не містить жодних положень, які гарантували б рівні можливості окремим особистостям або рівні умови життя усьому населенню.

Що означає Швейцарія для України? На останок зазначимо, що з моменту здобуття нашою країною незалежності українсько-швейцарські відносини та міжнародне співробітництво в окремих галузях постійно розвиваються і навіть впливають на розвиток ситуації на Сході України у зв'язку з військово-політичною кризою сьогодення. Політичний діалог між лідерами обох країн постійно підтримується під час міжнародних самітів на зразок щорічних Всесвітнього економічного форуму в Давосі або сесії ГА ООН у Нью-Йорку. Успішним видається також міжпарламентське співробітництво. Відповідний меморандум щодо його подальшого розвитку було підписано ще у червні 2011 року під час візиту Голови ВР України до центральноєвропейської держави.

Швейцарія завершила своє головування в ОБСЄ у 2014 році заявою про найважчу після закінчення «холодної війни» кризу в Україні. Разом з тим головуючий у цій міжнародної організації і одночасно на той момент президент Конфедерації Д.Буркхальтер високо оцінив діяльність спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні. За його словами, міжнародна організація з безпеки будувала мости та сприяла діалогу для подолання кризи в Україні, таким чином допомагаючи знаходити дипломатичне рішення. Також він відзначив, що організація стала важливою стороною в наданні допомоги Україні в деескаляції ситуації та просуванні політичного процесу та привітав рішення Постійної ради ОБСЄ щодо збільшення фінансування спеціальної моніторингової місії ОБСЄ та прийняття бюджету ОБСЄ на 2015 рік. У серпні 2015 року Швейцарією було ухвалене рішення збільшити вдвічі фінансову допомогу Україні в 2015–2018 роках у вигляді грантів, що надавалися на реалізацію проектів у сфері ефективного використання енергоресурсів, розвитку інфраструктури та гуманітарної сфери, орієнтовно близько \$100 млн, що, зокрема, передбачає кошти на реалізацію проектів з поліпшення якості питної води на Донбасі. Йдеться про реалізацію таких пріоритетних для Конфедерації проектів, як стабільне використання енергоресурсів і розвиток міст, а також у сфері місцевого самоврядування, будівництва та охорони здоров'я, які дозволяють підтримувати позитивний імідж країни-донора у Східній Європі вже протягом багатьох років.

Висновки. Поставлені проблемні питання та аналіз вищевикладеного матеріалу дозволяють стверджувати:

Механізм прямої референдумної демократії в Швейцарії реально функціонує, незважаючи на всі труднощі та різку і часто суб'єктивну критику з боку скептиків та недоброзичливців, тому Конфедерація може з повним правом називатися країною останньої прямої демократії в Європі та світі.

До переваг вищезгаданого механізму можна віднести повний контроль з боку громадянського суспільства за прийняттям владою зовнішньополітичних рішень як на федеральному, так і на кантональному та муніципальному рівнях. Головним недоліком є повільність прийняття рішень та велика кількість трудомістких

процедур погодження та громадських обговорень, пов'язаних з винесенням на референдум відповідного питання. При цьому, якщо розглядати історичну ретроспективу, стає зрозумілим, що саме завдяки прямій демократії уряду вдалось уникнути багатьох помилок та поспішних рішень, як пішли б не на користь державі. А самі громадяни, голосуючи, думають, перш за все, про добробут власний та процвітання своєї країни, і лише потім про – демократію, дотримання свобод та інші європейські цінності.

Помітніших успіхів з використанням механізму прямої демократії федеральному уряду вдалось досягти в сфері зовнішньої політики, завдяки чому Швейцарія має виважені та взаємовигідні стосунки з ООН, НАТО, СОТ та Євросоюзом. З останнім ситуація сьогодні і надалі динамічно розвивається. Хоча, вирішуючи внутрішні питання, громадяни виявляють достатньо мудрості, так як це було у випадку з питанням про будівництво в країні мусульманських мінаретів. Давши негативну відповідь, швейцарці окреслили чіткий ментальний кордон для загалом чужої для них цивілізації.

Ефективним видається застосування механізму опитування на кантональному та муніципальному рівнях і за його допомогою вирішувати цілу низку питань регіонального та місцевого значення. Така система може бути привабливою і для інших країн, зокрема, для України, за умови, що місцеві і регіональні влади усвідомлюють необхідність радитися зі своїми громадянами, а суспільство готове та виявляє ініціативу висловити свою думку з низки наболілих питань.

Ще один висновок для Української держави, що безпосередньо впливає з аналізу вищевикладеного, полягає в тому, що до будь-яке зовнішньополітичне чи внутрішнє питання державної ваги, яке так чи інакше впливає на долю її громадян: на зразок скасування візового режиму для провідних країн світу, вступу України до НАТО чи Євросоюзу, пенсійної реформи в країні, базування іноземного флоту, статусу окремих регіонів – має однозначно виноситися владою на референдум, якому має передувати його громадське обговорення.

Якщо не враховувати проблему збереження банківської таємниці, головним питанням, яке хвилює і буде хвилювати та розколювати швейцарське суспільство в майбутньому, є питання

вдалої міграційної політики, яка має багато аспектів, не може бути вирішена однозначно. І саме на розв'язанні цієї проблеми збираються будувати свої передвиборчі програми провідні політичні партії країни на парламентських виборах.

1. Гаврилов Г. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ / Г. Гаврилов. – Екатеринбург, 2003.
2. Федеративная Республика Германии. Конституция и законодательные акты. – М.: Прогресс. – 1991. – 472 с.
3. Див.: Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті / Г. Кречмер // К.: Заповіт, 1999. – С.121.
4. Deutscher Bundestag 14. Wahlperiode. – Stand: 15. Januar 1999. – Sonderdruck für den Deutschen Bundestag. – Bonn. – S.11 – 17.
5. Див.: Бірс Д. Дж. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах / Д. Дж. Бірс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>
6. Deutscher Bundestag 14. Wahlperiode. – Stand: 15. Januar 1999. – Sonderdruck für den Deutschen Bundestag. – Bonn. – 15 – 17 S.
7. Совгиря О. Правовий статус парламентської опозиції / О. Совгиря. – К.: Центр навчальної літератури, 2006.
8. Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння парламенту України університету ІНДІАНИ США. – К., 2006.
9. Див.: Schmitz G. The Opposition In Parliamentary System / G. Schmitz [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parl.gc.ca/information/library/PRBpubs/bp47-e.htm#OPPOSITION>
10. Гаврилов Г. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ / Г. Гаврилов. – Екатеринбург, 2003. – С. 44–94.
11. Озмент С. Могушая крепость: новая история немецкого народа / С. Озмент; [пер. с англ.]. – М., 2007.
12. Основний закон Федеративної Республіки Німеччини. – Бонн-Берлін, 2001.
13. Gesetz über die politischen Parteien. Parteiengesetz. Materialien zu Politik und Gesellschaft in der Bundesrepublik Deutschland. – Inter Nationes. – Bonn, 1994.
14. Deutscher Bundestag 1949 – 1999. Debatte und Entscheidung. Konsens und Konflikt. Herausgegeben vom Deutschen Bundestag /Garl Christian Kaiser und Wolfgang Kessel. – Bonn–Berlin, 1999. – S.205 – 210.
15. Hillgruber A. Deutsche Geschichte 1945 – 1982 / A. Hillgruber. – Stuttgart, 1985. – 517 S.
16. Федеральный закон о выборах в Германский Бундестаг от 7 мая 1956 года в последующей редакции, действующей от 28 июля 1993 года. Вестник федерального законодательства. Т. 1. – С.383–435.

17. Кудряченко А. І. Політичні режими і форми державного устрою у країнах Західної Європи / А. І. Кудряченко // Наукові записки. – ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – № 1(51) – 2011. – С.65–73.

18. Синдеев А. А. Развитие демократии: будущий консенс у немецких политических элит. Германия. 2012. Часть 1. Доклады Института Европы РАН / А. А. Синдеев. – М., 2013 – С.84–91.

19. Солошенко В. В. «Сприяюча держава» та громадянське суспільство як основні складові діючої демократії в Німеччині / В. В. Солошенко. – С.221. / Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: зб. наук. праць / за заг. ред. д. і. н, проф. Кудряченка А. І. // Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Фоліант, 2012. – 466 с.

20. Подробная информация о выборах и партиях ФРГ за 2013 год. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.statistik-bund.de/wahlen

21. Jahreswirtschaftsbericht 2013. Wettbewerbsfähigkeit Schluessel für Wachstum und Beschäftigung in Deutschland und Europa. BMWi. – Berlin, 2013. –S.41, 81.

22. Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.statistik-bund.de/wahlen; Bundestagswahl in Deutschland am 22. September 2013. Wahlanalyse, Viola Neu, Konrad-Adenauer-Stiftung, S.6; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kas.dewf/doc/kas_35530-544-1-30.pdf ? 131220112410.

23. Тимошенко Е. П. Выборы в германский парламент: основные результаты и их влияние на партийно-политическую систему Германии. Германия. 2013. Часть 1. Доклады Института Европы РАН / Е. П. Тимошенко. – М., 2014 – С.34–50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/international/partneri-mimovoli-.html>

24. Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.statistik-bund.de/wahlen; Bundestagswahl in Deutschland am 22. September 2013. Wahlanalyse, Viola Neu, Konrad-Adenauer-Stiftung, S.6; http://www.kas.dewf/doc/kas_35530-544-1-30.pdf ? 131220112410.

25. Белов В. Б. Минимальный экономический рост при снижении экспорта. Германия. 2013. Часть 1. Доклады Института Европы РАН / В. Б. Белов. – М., 2014 – С.11–33.

26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bioeconomy.de/spitzencluster-bioeconomy/region///>

27. Frankfurter Allgemeine Zeitung für Deutschland 2015 №34/7 D1 Februar 10; Deutsche Welle 08.05.2015.

28. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Коре-

цького НАН України, 2002. – Вип. 3. – С. 20–33; Рудич Ф.М. Політична влада і опозиція в Україні: методологічний контекст / Ф.М.Рудич // Віче. – 2013. – №17. – С.11–18; Васильєва С.В. Конституційно-правовий статус политической оппозиции/ С.В.Васильева [Електронний ресурс] – Режим доступу: 2010:[http://www.hse.ru/data/2010/05/12/1217381805/Книга %20 Оппозиция.doc](http://www.hse.ru/data/2010/05/12/1217381805/Книга%20Оппозиция.doc); Бірс Д. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах / Д.Бірс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=-txI&a=1429>. – доступ з екрана; Крига А.А. Інституціоналізація опозиції в Україні – шлях до демократизації державного управління [Електронний ресурс] / А.А.Крига. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kaaddu.pdf>; Немкевич И. В. Зарубежный опыт законодательного закрепления прав политического меньшинства / И. В. Немкевич// Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2014. – № 5 (86). – С. 71–78; Орловський В. К. Сутність і політичний імідж парламентської опозиції / В. К. Орловський // Політологія. – 2011. – Вип.163, Т. 175. – С. 58 – 63; Петренко О.Парламентська опозиція: європейський досвід і Україна / О. Петренко // Ефективність державного управління : Зб. наук. пр. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. № 12. – С. 146–152.

29. Ірха К. О. Взаємовідносини між урядом та опозицією: світовий досвід та українські реалії: автореф... канд. дис. політ.наук / К. О. Ірха; Луганськ, 2010. – 20 с.; Совгира О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис.... канд. юрид. наук / О. В. Совгира ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 21 с.

30.Опозиція в Україні // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 2–44.

31. Сунгуров А. Ю. Взаимодействие власти и структур гражданского общества: возможные модели / А. Ю. Сунгуров // Гражданский диалог. – 2008. – № 3. – С. 12–17.

32. Бойко О. Аналіз інформаційно-комунікативних технологій як механізму досягнення політичного результату // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2009. – Вип. 11. – С. 29–34.

33. Проект закона Украины от 19.03.2014 № 4494. О парламентской оппозиции. Дата рассмотрения: 19.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG3GU00A.html.

34. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/rada-vidhilila-zakon-pro-parlamentsku-opoziciyu-169244_.html 8 квітня ДТ.UA

35. Росенко М.І. Парламентська опозиція: сутність і політичний імідж, участь у політичному житті / М.І. Росенко [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2010_2/doc/5/04.pdf

36. Резолюция ПАСЕ 1601 «Процедурные рекомендации относительно прав и обязанностей оппозиции в демократическом парламенте» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hri.ru/docs/?content=doc&id=456>.

37. Шаповаленко М.О. Взаємовідносини між урядом і опозицією: світовий досвід та українські реалії [Електронний ресурс] / М.О. Шаповаленко, О.В. Авксеньєв. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/oktober08/9.htm>

38. Лабораторія законодавчих ініціатив. – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://parlament.org.ua/>

39. Constitution of 4 October 1958 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8808/preview>

40. Взаємовідносини між урядом та опозицією: світовий досвід та українські реалії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/oktober08/9.htm>. – читати з екрану

41. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження / Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння парламенту України Університету Індіани (Блумінгтон, США). – К., 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parl.gc.ca/information/library/PRBrubs/bp47-e.htm#OPPOSITION>

42. Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА : М-НОРМА, 1997. – 816 с.

43. Де Сюремен Філіп. Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності / Філіп де Сюремен // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 65–66.

44. Пресса о перспективах налоговой реформы во Франции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20131126-pressa-o-perspektivakh-nalogovoi-reformy-vo-frantsii/>. – читати з екрана.

45. Правительство Франции хочет отменить скандальный налог на роскошь. – 2015. – 3 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/world/4637062-pravitelstvo_frantsii_khochet_otmenit_skandalnyy_nalog_na_roskosh.htm

46. Див.: Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України // Вісник центру. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2007. – Число 26 (373). – 23 липня.

47. Во Франции оппозиция вынесла на голосование вотум недоверия правительству. – 2015. – 17 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.beltsynd.ru/2015/02/18/world/vo-francii-oppoziciya-vynesla-votum-nedoveriya-pravitelstvu>

48. Jenkins Simon. La vie personnelle, François Hollande – le moindre de ses problèmes // The Guardian. – 2014. – 20 Janvier [Електронний ресурс] / SimonJenkins. – Режим доступу: www.theguardian.com

49. Galland O. Pourquoi les jeunes ont peur // Nouvel obs. – P.,2009. – 21-22 mai. – №23-24. – P.21.

50. Оппозиция и профсоюзы Франции раскритиковали Олланда за позицию по «Мистралям». – 2014. – 4 сент. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://vz.ru/news/2014/9/4/703885.html>

51. Le Figaro. Оригинальное заявление дано France Inter [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.lefigaro.fr/livres/2015/01/05/03005-20150105ARTFIG00131-hollande-lira-soumission-de-houellebecq-car-il-fait-debat.php>

52. Олланд Ф. Инаугурационное выступление Президента Французской Республики. – 2012. – 15 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу:[http:// archives.lesechos.fr/archives/2012/lesechos.fr/05/15/0202063387555.htm](http://archives.lesechos.fr/archives/2012/lesechos.fr/05/15/0202063387555.htm) (Дата обращения – 13.11.2012).

53. Лапина Н.Ю. Модернизация системы высшего образования во Франции: Проблемы и решения // Актуальные проблемы Европы. – 2013. – №2:Модернизация образования в Европейских странах. – С.142–163.

54. У Франції набув чинності строгий антитерористичний закон // NEWSONE. – 2012. – 23 грудня.

55. Франция вновь протестует против однополых браков. – Сегодня. UA. – 2013. – 26 мая.

56. Аналітичний журнал. Вибори Орг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybory.org/articles/prezident-fransua-olland-okonchatelno-poteryal-doverie-frantsuzov.html>

57. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://france3-regions.francetvinfo.fr/bretagne/bonnets-rouges>

58. Ле Пен закликала вивести Францію з єврозони і повернути свою валюту// Укр. правда. – Режим доступу: Financial Times. – 2015. – 9 березня.

59. Лидер французской крайне правой партии разделяет с Путиным «единые ценности». – 2014. – 18 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу:vesti.ua

60. Зверева Т.В. Итоги президентских выборов и внешняя политика Франции // Международная жизнь. – 2012. – №5. – С.76–90.

61. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.parti-socialiste.fr/articles/leurope-telle-que-nous-la-voulons-ne-peut-pas-se-reduire-une-organisation-de-lausterite>

62. Личная жизнь Франсуа Олланда под прицелом французской оппозиции. – 2015. – 13 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.pravda.ru/news/world/europe/13-02-2015/1248481-france-0/>

63. Во Франция оппозиция выдвинула вотум недоверия правительству. – 2015. – 17 февраля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://runews24.ru/world/17022015-vopros-doveriya-pravitelstvu.html>

64. Лоррен Мийо. Система царя: кто во Франции защищает российские интересы / Мийо Лоррен // *Libération*. – 2014. – 28 октября.

65. «Сердце Европы бьется в Киеве, а ЕС трусил». – 2014. – 10 февраля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Цензор.НЕТ.

66. Саркози возглавил крупнейшую оппозиционную партию Франции. – 2014. – 30 ноября [Электронный ресурс]. – Режим доступа: PRO политику.

67. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20140610-triumvirat-partii-soyuz-za-narodnoe-dvizhenie-gde-budet-mesto-nikolya-sarkozi/>

68. Результаты выборов у Франции – сигнал партии Олланда від Саркозі. – 2015. – 23 березня [Электронный ресурс]. – Режим доступа: «Слово і Діло»

69. Коваль О. Франция: выборы – локальные, наследки – глобальные // *Дзеркало тижня*. – 2015. – 3 квітня. – №12.

70. Правая оппозиция во Франции теснит президента. – 2014. – 17 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wordyou.ru/v-mire/pravaya-oppoziciya-vo-francii-tesnit-prezidenta>

71. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lefigaro.fr/actualite-france/2015/01/07/01016-20150107LIVWWW00152-en-direct-Charlie-Hebdo-Paris-fusillade.php>

72. Базиляк Д. Медіа-ринок по-французькому // *День*. – 2002. – 20 грудня. – № 235. – С. 18.

73. Карбасова О.В. Коммуникационный менеджмент во внешней политике Франции в конце XX века: / О.В.Карбасова. – М.: Международный центр социально-политических исследований консалтинга, БФРГТЗ «Слово», 2010. – 266 с.

74. Петренко О. Парламентська опозиція: європейський досвід і Україна /О. Петренко // *Ефективність державного управління*: 36. наук. пр. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 12. – С.146-152.

75. Габриелян Е.Посол Украины во Франции: Украина сделала окончательный выбор модели развития. – 2014. – 4 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа: france.mfa.gov.ua.

76. Алексеев Н.А. Палата Лордов Британского Парламента от Суда Короля Эгберта до революции Премьера Т. Блэра (825–2003 гг.) / Николай Александрович Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 2003.

77. Blair T. Let Us Face the Future^ The 1945 anniversary lecture / Tony Blair. – L. : Fabian society, 1995. – P. 15–16.

78. Алексеев Н.А. Палата Лордов Британского Парламента от Суда Короля Эгберта до революции Премьера Т. Блэра (825–2003 гг.) / Николай Александрович Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 2003. – С. 253.

79. Бредбері Д. Палата громад / Джонатан Бредбері // Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 475–476.

80. Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография / Владимир Григорьевич Трухановский. – М.: Изд-во «Мысль», 1977.

81. Перегудов С. П. Разделение властей по-британски / С. П. Перегудов // Британия и Россия / Российская академия наук, Институт всеобщей истории, Ассоциация британских исследований. – М. : ИВИ РАН, 1997. – С. 43–44.

82. Кабінет міністрів Великої Британії [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BD%D0%B5%D1%82_%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B2_%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%91%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%97

83. Kavanagh D. British Politics. Continuities and Change / Dennis Kavanagh. – Second Edition. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – P. 223.

84. Kavanagh D. British Politics. Continuities and Change / Dennis Kavanagh. – Second Edition. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – P. 223.

85. The Ministers of the Crown Act 1937 [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.parliament.uk/documents/commons.../m06.pdf

86. Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870–1914 [сост. П. И.Остриков, П.П. Вандель; пер. П.И.Острикова]. – М.: Высшая школа, 1989.

87. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004.

88. Особливості створення та функціонування «опозиційного уряду» в умовах парламентсько-президентської моделі державного устрою. Аналітична записка. Відділ стратегій розвитку політичної системи [Електронний ресурс] / Ю. Лагутов. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/desember08/14.htm>

89. Kavanagh D. British Politics. Continuities and Change / Dennis Kavanagh. – Second Edition. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – P. 223.

90. Овчинников Вс. Корни дуба. Впечатления и размышления об Англии и англичанах / Всеволод Овчинников. – Новый мир. – 1979. – № 4–6.

91. Капитонова Н. К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990–1997 гг.) / Наталия Кирилловна Капитонова. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 67–68.

92. Richards S. G. Introduction to British Government / S. G. Richards. – Second Edition. – L. : Macmillan Education Ltd, 1984.

93. Крушинський В. Ю. Зовнішня політика Великої Британії 1997–2007: монографія / Вадим Юрійович Крушинський. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2015.

94. Тони Блэра спасла оппозиция. – Газета Коммерсантъ. – 2003. – №35. – 28 февраля.

95. Премьер Британии ушел от прямых дебатов. – Газета Коммерсантъ. – 2015. – 6 березня.

96. Милибэнд: против России нужно ввести новые санкции / Украина ВВС.– 2015. – 24 апреля [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/04/150424_ru_s_russia_ukraine

97. Власть и оппозиция в Украине должны научиться цивилизованно сосуществовать – Литвин // Кореспондент.net [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1087484-vlast-i-oppoziciya-v-ukraine-dolzhy-nauchitsya-civilizovano-sosushchestvov>

98. Правове регулювання опозиційної діяльності в Україні: постановка проблеми / І.М.Берназюк // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 212–217.

99. Демократия в Америке / А. де Токвиль. – М.: Прогресс, 1992. – С.224

100. Швейцария: конституция федерального государства и кантонов. / Казанский центр федерализма и публичной политики/ Т.Фляйнер –2006 / [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n4/stat7/>.

101. Політична опозиція як інститут сучасної демократії// Lib Rar. Org. Ua – Бібліотека українських авторефератів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=policy&id=397

102. Последняя прямая демократия / С.Сумленный./24 ноября 2008 года //Эксперт онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expert.ru/all/>.

103. Die Bedeutung der Opposition /A. Amstutz / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.svp.ch//referate/die-bedeutung-der-opposition.

104. Див.: Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення тенденції розвитку / За ред. Ф.М.Рудича.– К.: Парламентське видавництво, 2006. – С.348–362.

105. Как работает демократия в Швейцарии? / С.В.Сиротин / По материалам Швейцарского Хельсинкского союза / Институт прав человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrights.ru>.

106. Происхождение и развитие референдумов в Швейцарии/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki>.

107. Там само.

108. Див.: Швейцария и Евросоюз: трудные поиски партнёрства / Ю.Юданов /Мировая экономика и международные отношения. –2002.– № 2.

109. Див.: Die Schweiz erträgt durchaus zehn Millionen Einwohner/V.Capodici – Tagesanzeiger. – 2012 – 10 August [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tagesanzeiger.ch/schweiz/standard/Die-Schweiz-ertraegt-durchaus-zehn-Millionen-Einwohner/story/29453122>.

110. Выборы в Швейцарии 2015-го года: партии центра на подъеме / А.Момбелли [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.swis-sinfo.ch/rus/politics>.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ. ВИКЛИКИ, ЩО ПОСТАЛИ ПЕРЕД СУЧАСНОЮ ВЛАДОЮ

Як незалежна держава Україна вступила у своє третє десятиліття. Минулий період можна характеризувати як позитивними, так і негативними процесами. Останні не додають оптимізму її громадянам.

У цьому контексті постає питання, чи буде Україна у найближчі роки йти шляхом якісних модернізаційних змін, суспільної відмови від суто кількісного зростання на користь інтенсивного розвитку за рахунок якості, упровадження інноваційних технологій? Лише в цьому разі країна розвиватиметься як цілісність, у ній можна буде нормально жити не тільки групі «обраних», а й «пересічним громадянам».

Перед Президентом, парламентом, урядом країни на весь зріст постало завдання подальшого зміцнення незалежності держави, збереження стабільності та міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними та національними відзнаками, безвідкладного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики, а головне – досягнення миру в країні.

Відповіді на виклики, які постали перед сучасною владою, і є необхідними передумовами утвердження України як єдиної суверенної держави.

Становлення ефективно діючих владних структур. У практичній діяльності політичні сили, які прийшли до влади, зіткнулися з величезними труднощами, масштаби та серйозність яких, судячи з усього, перед здобуттям важелів державного управління усвідомлювалися не повною мірою. На Сході України триває війна. Дезорганізована економіка, спустошена казна, зубожіння величезної кількості населення роблять дедалі проблематичнішим у короткий термін змінити на краще становище в країні, життя людей.

Нагальною потребою на сучасному етапі є сильна демократична влада. Вона має ґрунтуватися на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд із багатьма іншими передумовами, вирішальними є етично вмотивовані дії владних структур, лідерів держави, політичної

еліти. Остаточний вихід із глибокої економічної кризи, в якій і досі перебуває країна, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного використання матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ, як суверен, від якого виходить уся влада в державі, повинен мати організаційні структури для реалізації своєї владної волі. Роль і місце органів місцевого самоврядування мають бути значно підвищені.

Головним «дефіцитом» української демократії є ігнорування законів і непрацююча Конституція. Судова система є залежною від виконавчої влади і політичних інтересів і, як наслідок, – корумпованою. На порядку денному – вдосконалення Основного закону країни.

Уразливим місцем демократії є також відсутність важелів впливу на владу, оскільки опозиція, експерти і громадяни практично відсторонені від процесу розробки та прийняття владних рішень.

Однією з актуальних проблем є викорінення корумпованості в державному апараті. Концептуальною основою нормативно-правових засад у боротьбі з корупцією має бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які виключали б можливість корумпованих проявів.

На теперішньому етапі розвитку суспільства вирішальним чинником об'єднання України, як уже говорилося, є утвердження сильної демократичної влади. Чинна на сьогодні політична система – це система траспартійної корупції, в якій різні партії сваряться на публіці, а в середині – зв'язані бізнес-інтересами, які для них є визначальними. При цьому культивується всемогутність грошей. А це – прямий шлях до корупції. Відповідно до європейських вимірювань, демократія – це державний механізм, що ефективно діє на користь країни, а не групи політиків, це чітке розмежування повноважень між гілками влади, це професійно працюючий Уряд, який підтримує стабільна більшість у парламенті, і незалежна судова влада, дієва боротьба з корупцією, це консенсус політичного класу і суспільства щодо стратегічно важливих для країни питань.

Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розмежування владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і проти-

ваг, сучасних форм безпосередньої та представницької демократії, наявність офіційної опозиції – невідкладні завдання, які належить визначити політичному класу і вирішити Президентіві, парламенту та створеному уряду.

Вихід бачиться в децентралізації державного управління, наданні регіонам достатньої адміністративної і фінансової самостійності з одночасним піднесенням відповідальності за стан справ. Держава зберігає унітарний характер, при цьому кожен регіон має свого представника в двопалатному парламенті.

Політичний клас, правляча еліта, які мають атрибути влади, зосередили в своїх руках реальну владу в головних (політичній, ідеологічній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави, покликані визначити та запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності та геополітичному виміру країни. Йдеться про утвердження власної унікальної цивілізації, в якій ринкова економіка має поєднуватися з державним регулюванням розвитку її провідних галузей.

Формування політичної нації, консолідаційної ідеології.

Нація – одна зі складних категорій у політичній науці. Останнім часом актуалізується науковий інтерес до дослідження цієї категорії. До істотних ознак нації, як правило, відносять спільність території, мови, культури, економічних зв'язків, психологічних особливостей, самоідентифікаційних характеристик тощо [1, с.396]. Зрештою, політична теорія визначає націю як політичну спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави незалежно від їх етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення – «політична нація», «нація – держава» [2, с.396].

Сьогодні в Україні більше 100 національностей. Згідно з останнім переписом населення (січень 2013 року) українська етнічна нація нараховує 31 млн осіб, або 72,7%. Приблизно 14 млн українських громадян, або 27,3% від усіх жителів країни – етнічні меншини. Перше місце серед етнічних меншин в Україні займають росіяни – 11,3 млн осіб, або 22,1% населення. Друге місце

утримують євреї – незважаючи на страшний удар по єврейській спільноті України, що завдала війна. Третє місце займають білоруси – вони, головним чином, проживають у північних і східних регіонах. В Україні живуть румуни, молдавани, болгар, угорці, татари. Є вірмени, поляки, греки, гагаузи, чехи, словаки, азербайджанці, башкири, грузини, узбеки, чуваші, казахи, корейці, удмурти, марійці, осетини, таджики, комі, лезгіни та інші народи.

Виходимо з того, що в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошена не нація, яка дала назву країні, а народ у цілому, тобто не етнічна спільність, а поліетнічне громадянське суспільство.

Більш високою фазою розвитку нації є нація політична, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі різноетнічних громад на основі рівності громадянських прав і взаємоповаги [3, с.128].

До політичної нації належать українці, росіяни, білоруси, євреї, угорці, кримські татари та інші етнонаціональні групи. Підкреслимо при цьому, що українці як етнічна нація дають назву країні. Українська мова є державною. Становлення української політичної нації можливе лише на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства, тоді, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. Лише їй під силу вивести з кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, передусім європейських країн.

Останнім часом в українському суспільстві розгорнулася гостра дискусія – про від'єднання частини східних і південних регіонів від західних земель України [4]. Суть дискусії: нехай проросійсько налаштовані області відійдуть і не висять баластом, заважаючи іншій частині країни розвиватися. Небезпека полягає в тому, що процес від'єднання може призвести до розпаду країни.

Небезпека ця посилюється тим, що в умовах російської агресії на Сході України різко погіршилися відносини не тільки між політичними режимами України і Росії, а, що більш важливо, між громадянами України – українцями і росіянами. Станіслав Кульчицький: «Це ставить під знак запитання перспективи української політичної нації, а отже, громадянського суспільства»[5].

Щоб подолати цей розкол, потрібно рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які до останнього часу утверджувалися на державному рівні й, по суті, є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титульної нації», що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство, українську політичну націю і поставило під загрозу цілісність України. Владні структури не мають права не враховувати, що останнім часом націонал-екстремістські сили помітно зміцнили свої позиції в західних регіонах і столиці України, ведуть масову пропаганду щодо «героїзації» ОУН – УПА та їх лідерів.

Дії влади з відпору проявам націоналізму практично відсутні.

В українському суспільстві, в усіх його осередках то затихає, то спалахує з новою силою дискусія з мовного питання.

Як відомо, стаття 10 Конституції України так визначає механізм функціонування української мови і мов інших національностей:

«Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (підкреслено мною – *Ф.Р.*).

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування» [6, с.7].

Стосовно української мови, більш природним уявляється послідовний перехід на українську мову всіх сфер діяльності українського суспільства [7]. Особливу увагу слід приділити навчанню української мови (починаючи з дитячого садка) нового покоління наших молодих співгромадян, в україномовних і російськомовних навчальних закладах, стимуляції книговидавання, формуванню культурних центрів, проведенню конкурсів, фестивалів. Надзвичайно важливо, щоб кожен державний чиновник і депутат будь-якого рівня досконало володіли щонайменше двома мовами – українською і російською. Безумовно, будь-який держслужбовець регіонального рівня (як на Заході, так і на Сході країни) повинен ними володіти абсолютно вільно. А в місцях мешкання інших національних меншин – ще і мовою відповідного етносу. Якби шлях у вищу владу і політику був закритий людям, які не знають державної мови, про цю проблему давно б забули.

Відповідно до Конституції України слід інтенсифікувати вільний розвиток, використання і захист російської мови, закріпивши за нею статус не другої іноземної, а мови міжнаціонального спілкування. З цією метою важливо відновити програми викладання російської мови і літератури в школах, на філологічних факультетах вищих навчальних закладів, рішуче виступити проти деструкції російській мові представників «Свободи».

Олжас Сулейменов, постійний представник Казахстану в ЮНЕСКО: «Після розпаду Союзу інтерес до народних, споконвічних мов значно підвищувався нерідко на шкоду російській мові. Але потім зрозуміли: забувати російську мову не можна. Це погано для національної культури. Через те, що відразу звужується зв'язок з навколишнім світом. І через те в Казахстані ввели ідеологію трьохмовності. Казахська мова – державна, російська – як мова євразійського спілкування та англійська – як мова світового спілкування. І ось така, на мій погляд, формула буде сприяти розвитку і нашої економіки, і нашої культури»[8].

Це саме стосується і виконання вимог Конституції України про сприяння вивченню мов міжнародного спілкування. У нашому випадку повинно йтися насамперед про мови європейських держав.

Отже, без формування політичної нації, подолання факторів, які не сприяють цьому процесу, становлення й утвердження сильної держави принципово неможливо.

Утвердження інноваційно-технологічної моделі сучасної економіки. У процесі трансформації політичної та економічної системи в Україні триває пошук моделі ефективного розвитку економіки. Світова економічна криза, яка охопила і нашу державу, переконливо довела неефективність капіталізму вільного ринку. «Якої б ідеології ми не дотримувалися, зрушення від вільного ринку до державного реформування повинне бути значно відчутнішим, ніж думають політики. А якщо врахувати гостроту економічної кризи, то й достатньо швидким. Час не на нашому боці»[9]. Цієї точки зору дотримується й академік Російської академії наук С. Глаз'єв: «Історичний експеримент переходу від державно-управлінської до ринкової економіки не підтвердив жодну з тих, що вважалися очевидними, переваг останньої над першою: ані приватної власності над державною, ані стихійного ціноутворення над адміністративним, ані вільного руху капіталу над плануванням

розвитку і розміщення виробництва. Навпаки, хаос звільненого від державного регулювання ринку зруйнував багато ефективно працюючих господарсько-технологічних організацій, що виробляли складні види продукції» [10].

Як вважають експерти, в своєму економічному розвитку Україна повинна перейти від доктрини «навздогінного розвитку» до стратегії «випереджаючого розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, де державне і приватне так чи інакше переплітаються. У зв'язку з цим, економіка України вимагає істотних структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної, а не корпоративної економіки (за роки незалежності так і не вдалося його сформувати). Тому необхідна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних накопичень, спрямованих не на подальше збагачення їх власників (ідеться насамперед про олігархів), а на утвердження інноваційних технологій. Мовиться про те, щоб держава насправді стала на інноваційний шлях розвитку, активно втрутилася в сфери створення і впровадження інновацій, реальне проведення модернізації. Як це робили ті самі «кляті більшовики», які прийняли Росію в лаптях, із сохою і перетворили її на космічну державу.

У нас повинна бути чітка стратегія подальшого економічного розвитку: створення умов для розвитку внутрішнього ринку, внутрішнього виробника – це те, що нам конче потрібно. При цьому необхідно, щоб ключові галузі економіки, в першу чергу виробництво засобів виробництва, належало державі. У цьому разі була б забезпечена значно більша ефективність (а головне – в інтересах усієї країни) використання результатів діяльності цих галузей, ніж тоді, коли цим займається і керує наш «ефективний» власник. Держава також ефективно гарантувала б безпеку праці та розвиток соціальної сфери підприємств [11].

У першу чергу Україні потрібно використати наявні природні ресурси. Наша країна має потужні запаси вугілля та металу. Продукція авіапрому, турбоатому, оборонної промисловості цінується в усьому світі. Існує розвинена наукова база, ще не розтрачено потенціал розвитку новітніх технологій. Є чудові можливості у сільському господарстві, четверта частина світових чорноземів – зосереджена в Україні.

Урахування інтересів усіх регіонів, зміцнення економіки, перемога над безробіттям, підвищення соціальних стандартів сприятимуть тому, що на тлі поліпшення добробуту всі суперечності, які роз'єднують громадян країни на Схід і Захід, будуть забуті або втратять свою гостроту. І надалі повинні бути здійснені назрілі соціально-економічні реформи, здатні змінити ситуацію в житті людей, а отже, і об'єднати їх у відчутті патріотизму і гордості за те, що вони живуть у цій країні [12].

Стратегія зовнішньополітичної діяльності. Насамперед, стратегія зовнішньої політики повинна бути адекватною міжнародним і внутрішньополітичним реаліям.

На міжнародній арені Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, є помітним суб'єктом у світовій розстановці сил.

Україна є членом і спостерігачем у 28 міжнародних організаціях, зокрема, однією із держав-засновників Організації Об'єднаних Націй.

В Україні, зокрема у Карпатах, розташований географічний центр Європи.

З позиції класичної геополітики українську геостратегію характеризують дві головні парадигми: євроатлантична та євразійська, що зумовлено специфікою геополітичних координат України, її належністю водночас до двох регіонів – Європи та Євразії і до того ж її периферійним розташуванням. За логікою речей, на початку ХХІ століття Україна виступає об'єктом інтересів провідних геополітичних гравців, у першу чергу – Європейського Союзу, Росії, США.

Європейський вибір України, намір стати членом Європейського Союзу був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави.

На нинішньому етапі Європейський Союз є одним із потужних лідерів ХХІ століття, унікальним міждержавним співтовариством, своєрідним дороговказом для інших країн, що становлять людську цивілізацію. 28 країн-членів Європейського Союзу об'єднують близько 490 млн людей, його ВВП становить близько 10 трлн євро.

За всіх проблем Європейського Союзу, які виявила остання світова фінансово-економічна криза (економічна криза в Греції та ряді інших країн), поряд з Україною просто немає іншого політичного угруповання, яке могло б служити зразком для державного розвитку.

Тривалий час, особливо в останні роки, міжнародна політика України проходила під знаком утвердження євроінтеграційного курсу. Президент провів десятки закордонних візитів, приймав зарубіжних діячів у себе. Все йшло до того, що Україна стане асоційованим членом Євросоюзу. 21 листопада 2013 року за сім днів до Вільнюського саміту, де передбачалося підписати Угоду про асоціацію України з ЄС, Кабінет Міністрів України прийняв постанову, відповідно до якої підготовка цього важливого документа призупинялася.

Постанова уряду викликала надзвичайну напругу в засобах масової інформації, в політичному житті країни, в Європейському Союзі і призвела, як показали подальші дії, до глибокої політичної та економічної кризи міжнародного масштабу.

Ескалація конфлікту між владою та опозицією в Україні під постійним контролем за рубежом у США, Європейському Союзі, Росії.

США. За великим рахунком Вашингтону вигідно, щоб військовий конфлікт в Україні продовжувався [13]. З одного боку, це дає США змогу вести геополітичні ігри проти Росії на чужій території. З іншого – для США дуже важливо, щоб Європейський Союз, втягнутий у цей конфлікт, якомога довше залишався в рецесії і не міг розвиватися.

Європейський Союз. У ЄС ситуацію в Україні обговорюють постійно. Україну орієнтують на виключно мирний спосіб вирішення внутрішнього конфлікту.

Що стосується підписання Угоди про Асоціацію України з ЄС. Угоду про з ЄС, її політичну частину 21 березня підписали Прем'єр-міністр Арсеній Яценюк, керівник ЄС і лідери всіх 28 країн-членів ЄС [14], а 27 червня в цьому самому складі економічну частину Угоди підписав обраний на цей час Президент України Петро Порошенко. 16 вересня 2014 року Угода ратифікована Верховною Радою України та Європарламентом. Угода про Асоціацію з ЄС визначає євроінтеграційний курс зовнішньополітичного вибору країни. При цьому слід мати на увазі, що Угода про асоціацію, якою Європейський Союз заманює Україну, – скоріше спроба нав'язати відповідну політичну і фінансову політику, яка відповідала б його інтересам, ніж крок до побудови партнерських відносин [15]. У зв'язку з цим, у майбутньому слід наполягати, щоб в Угоду про асоціацію було занесено пункт про

перспективу членства України в ЄС. Йдеться також про затвердження узгодженого плану дій з метою врегулювання проблем у торгово-економічному співробітництві з Росією та іншими членами Митного союзу, пов'язаних зі створенням зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

На нинішньому етапі Україна повинна прагнути, з одного боку, «імплантувати» європейські цінності в усі сфери держави, а з іншого – не «побити остаточно горшки» зі східним сусідом, не порушити налагоджені десятиріччями виробничу кооперацію, сімейні і культурні зв'язки. У форматі ЄС–Росія–Україна 5 вересня був підписаний Мінський протокол, а 20-го Меморандум про його реалізацію. 11 – 12 лютого 2015 року відбулася чергова зустріч «Мінськ – 2». Ситуація на Сході України залишається напруженою.

Українська політична еліта повинна усвідомити, що Росія й далі буде здійснювати економічний тиск, використовуючи як основний інструмент свої енергетичні ресурси, а Брюссель і Берлін будуть нарощувати політичні вимоги, прагнучи зі свого боку визначити для себе конфігурацію української влади.

Китайська газета «Бейцзін ціннянь бао»: «До тих пір, поки Україна вважає Америку та Європу своїми союзниками, в країні продовжується кровопролиття. Ані США, ані Європа не збираються ризикувати заради України. Навпаки, вона для них не більше, ніж інструмент для здійснення своїх цілей. Для того, щоб подолати кризу, необхідно все ж спиратися на свої власні сили. Тільки так можна переломити ситуацію в Україні»[16]. Вихід один: Україна зобов'язана стати самостійним геополітичним гравцем, заклавши тим самим основу для успішного національного розвитку і зробивши надзвичайно важливий крок щодо створення системи регіональної безпеки [17]. Для цього слід мати модернізовану економіку і сучасну армію. Саме на це спрямовані кардинальні реформи до 2020 року, презентовані Президентом держави.

1. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004.

2. Політологічний енциклопедичний словник. – Названа праця.

3. Див.: Заруба О. Нація чи інтеграція? Про пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції / О. Заруба // Україна в європейському контексті. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ. – Луганск : Национальный пед. ун-т им. Т.Шевченко, 2004.

4. Пахлевская О. Диоген против сепаратизма / О. Пахлевская // День. – 2010. – 13 – 14 августа.

5. Кульчицкий С. Як жити разом? / С. Кульчицкий // День. – 2014. – 12 – 13 грудня.

6. Конституція України. – К.: Парламентське вид-во, 2006.

7. Див. про це докладніше: Даньшин Н. Языковой катамаран Украины / Н.Даньшин // Зеркало недели. – 2010. – 13 марта.

8. Сулейменов О. Поиски национальной идеи заканчиваются обыкновенным национализмом / Олжас Сулейменов // 2000. – 2010. – 7 января.

9. Хобсбаум Э. Что прибудет на смену. Социализм провалился, теперь обанкротился капитализм / Э. Хобсбаум // Київський телеграф. – 2009. – 10 – 16 июля.

10. Цит. за: Крючков Г. Что кроется за разговорами о цивилизованном выборе Украины? / Г. Крючков // 2000. – 2011. – 23 – 29 декабря.

11. Ульяновский А. Якорь спасения или соломинка для утопающего? К воссозданию Минпромполитики / А. Ульяновский // 2000. – 2013. – 8 – 14 марта.

12. Монтень де М. Как объединить Украину / Мишель де Монтень // Столичные новости. – 2010. – 16 – 22 января.

13. Див.: Охрименко А. Кто выиграл от нерешенных проблем / А. Охрименко // События недели. Итоги и факты. – 2014. – 9 сентября.

14. Див.: Галаджий Е. Украина идет на Запад / Е. Галаджий // Комсомольская правда. – 2014. – 21 – 27 марта.

15. Див.: Дубенко Л. Эрик Боке: «Украину пытаются силой затянуть в ЕС» / Л. Дубенко // 2000. – 2014. – 27 июня.

16. Цит. за : Люзунько С. Порошенко больше других заинтересован в прекращении войны / С. Люзунько // 2000. – 2014. – 5 сентября.

17. Див.: Таракчи Н. Стать самостоятельным политическим игроком – иного не дано / Н. Таракчи // 2000. – 2012. – 23 сентября.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**ПОЛІТИЧНА ВЛАДА
І ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ**

Монографія

За заг. ред. Ф.М. Рудича

Підписано до друку 10.05.2016 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 28,36. Обл.-вид. арк. 26,32.
Тираж 300 прим. Зам. № 1243

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.